JAN DE VRIES

Çalışkanlık Devrimi

1650'den Günümüze Tüketici Davranışı ve Hane Halkı Ekonomisi

TÜRKÇESİ: RAMİZ ÜZÜMÇEKER



TARİH

vb.

VAKIFBANK KÜLTÜR YAYINLARI

ÇALIŞKANLIK DEVRİMİ

1650'DEN GÜNÜMÜZE TÜKETİCİ DAVRANIŞI VE HANE HALKI EKONOMİSİ

JAN DE VRIES

VakıfBank Kültür Yayınları: 0312
Tarih: 085

ÇALIŞKANLIK DEVRİMİ 1650'DEN GÜNÜMÜZE TÜKETİCİ DAVRANIŞI VE HANE HALKI EKONOMİSİ
JAN DE VRIES

Özgün Adı
The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present

Türkçesi
Ramiz Üzümçeker

Yayın Danışmanı
Ekrem Demirli

Proje Editörü
Dr. Mehmet Yılmaz Akbulut

Kapak ve Sayfa Uygulama
Faruk Özcan

Kapak Görseli
Myron G. Barlow, (1873-1937)
Hollandalı Kadınlar Kahve İçiyor
Tuval üzerine yağlı boya.

VakıfBank Kültür Yayınları
İnkılap Mahallesi
Dr. Adnan Büyükdeniz Caddesi
No: 7/A1 – Kat 13
Ümraniye 34768 İstanbul
Telefon: 0 216 285 9571
www.vbky.com.tr – info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

© Vakıf Pazarlama San. ve Tic. A.Ş., 2024
© Cambridge University Press, 2008

ISBN 978-625-6647-29-9

Kitabın Türkçe yayın hakları Kalem Telif Hakları Ajansı aracılığıyla VakıfBank Kültür Yayınları'na aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak sınırlı alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekânik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

This translation of "The Industrious Revolution Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present" is published by arrangement with Cambridge University Press.

Baskı
İmak Ofset Basım Yayın A.Ş.
Akçaburgaz Mh. 137. Sk. No:12
34522 Esenyurt / İstanbul / Türkiye
Tel: +90 444 62 18
Sertifika No: 71320

1. Baskı: Haziran 2024

ÇALIŞKANLIK DEVRİMİ

1650'DEN GÜNÜMÜZE TÜKETİCİ DAVRANIŞI VE HANE HALKI EKONOMİSİ

JAN DE VRIES

TÜRKÇESİ
RAMİZ ÜZÜMÇEKER

vb.

JAN DE VRIES

Lisans derecesini Columbia Üniversitesi'nden, doktorasını ise 1970 yılında Yale Üniversitesi'nden almıştır. Berkeley'de 1977'den beri Tarih Profesörü ve 1982'den beri Ekonomi Profesörü olarak görev yapmaktadır. En çok Sanayi Devrimi ve Avrupa kentleşmesi ile Hollanda'nın ekonomik tarihi üzerine yaptığı çalışmalarla tanınmaktadır. Ayrıca kentleşme, iklim ve çevre tarihi, demografi, işgücü piyasası tarihi ve erken modern dönemde sanat piyasası üzerine de çalışmıştır.2000 yılında A.H. Heineken Tarih Ödülü'ne layık görülmüştür. 1991-1993 yılları arasında İktisat Tarihi Derneği'nin başkanlığını yapmıştır ve *Journal of Economic History* dergisinin editörüdür. Hollanda Kraliyet Bilimler Akademisi, İngiliz Akademisi, Amerikan Sanat ve Bilimler Akademisi, Amerikan Felsefe Derneği ve Maatschappij der Nederlandse Letterkunde'nin üyesidir. Yale, Cambridge, Oxford üniversitelerinin yayınevlerinden çıkmış sekiz kitabı ve birçok bilimsel dergide yayımlanmış makaleleri vardır.

RAMİZ ÜZÜMÇEKER

1987 Bursa doğumludur. Lisans eğitimini Boğaziçi Üniversitesi İşletme Bölümü'nde, yüksek lisans ve doktorasını aynı üniversitenin Tarih Bölümü'nde tamamladı. Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi ve mali tarihi üzerine araştırmalarını sürdürmektedir.

İÇİNDEKİLER

Yazarın Türkçe Baskıya Önsözü 11
Önsöz ve Teşekkür 15

I Uzun On Sekizinci Yüzyılda Tüketici İsteklerinin Dönüşümü 21
II Çalışkanlık Devrimi'nin Kökenleri 75
III Çalışkanlık Devrimi: Emek Arzı 121
IV Çalışkanlık Devrimi: Tüketici Talebi 189
V Ekmek Getiren-Yuva Yapan Hane Halkı 279
VI İkinci Bir Çalışkanlık Devrimi mi? 351

Kaynakça 399
Dizin 457

Eşim Jeannie ve çocuklarım Nicholas ve Saskia'ya



Jan Luiken,

Het Thee en Koffy-Gereed.hap. Het leerzaam huisraad (Amsterdam, 1711)

YAZARIN TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZÜ

Çalışkanlık Devrimi'nin Türkçe çevirisine yeni bir giriş yazmak benim için hususi bir zevk. Elinizdeki kitabı modern ekonomik büyümenin kökenleri ve gidişatı üzerine var olan devasa yazındaki bir dengesizliği düzeltmek amacıyla yazdım. Bu yazına katkıların neredeyse tamamı ekonomik büyümenin "arz tarafına" odaklanıyordu: yeni teknolojilere, kurumlara, beşeri ve elbette fiziksel sermaye oluşumuna bir vurgu vardı. Bense zaman içinde ekonomik büyümenin "talep tarafından" da kaynaklandığı kanısına vardım; yeni maddi isteklerin, iktisatçıların ve iktisat tarihçilerinin geleneksel ilgi nesnesi olagelmiş arz yanlı gelişmelerin pek çoğunu ortaya çıkarmakta önemli rol oynadığına ikna oldum.

Günümüzün tüketici odaklı toplumlarında bu içgörü pek de özgün sayılmaz, ancak tüketici davranışının bir "tarihinin" olduğunu, ve bu tarihin üreticilerin inisiyatiflerine verilen öngörülebilir tepkilerden fazlası olabileceğini kabullenmek, çoğu iktisatçı için güç oldu. Çalışkanlık devrimi kavramını, bu direncin üstesinden gelmek ve ekonomik yaşamın iki veçhesinin – arz ve talebin – birbirine bağlı olduğunu göstermek için geliştirdim. Bu bağı mümkün kılan unsur aynı anda hem tüketici isteklerini tayin eden, hem de tüketim hedeflerine ulaşmak için üretken faaliyetini ve piyasaya sunduğu emeği kullanan hane halkının varlığıydı. Hane halkının bu neredeyse evrensel işlevlerinin, belirli tarihsel koşullarda bir çalışkanlık devrimini doğurabileceğini savundum: bu da piyasaya sunulan emek miktarında yeni tüketici istekleriyle güdülenen büyük bir artışa karşılık geliyordu.

Birinci çalışkanlık devrimini tarihsel olarak "uzun on sekizinci yüzyıla" (yaklaşık 1650-1850 arasına) ve coğrafi olarak da Kuzeybatı Avrupa ve Kuzey Amerika'ya konumlandırdım. Yeni tüketim malları kümelerinin, çok sayıda hane halkını üretken kaynaklarının, öncelikle de hane üyelerinin zamanının tahsisini tüketim ve maddi konforun cazip biçimlerini elde etmek maksadıyla yeniden düzenlemeye teşvik etmesi, bana göre bu tarihte ve bu coğrafyada gerçekleşti. Hane halkı düzeyindeki bu değişiklikler, yeni teknolojilerden ve sermaye birikiminden büyük ölçüde bağımsız olarak, Sanayi Devrimi'ne ortam hazırlayan ekonomik büyümeye imkân verdi.

İngilizce ilk basımından bu zamana kitaba çok sayıda yorum geldi. Bunların çoğu olumluydu, fakat çok defa seslendirilen bir eleştiri burada ele alınmayı hak ediyor. Benim uzmanlık alanım Batı Avrupa'nın erken modern dönemdeki iktisadi tarihi, ve çalışkanlık devrimini "keşfettiğim" yer ve zaman da, manidar biçimde burası. Peki keşfim biraz fazla *manidar* olabilir miydi? Acaba yaklaşımım fazla mı Avrupa-merkezciydi? Betimlediğim davranışların daha erken kökenleri olmadığına, ya da başka toplumlarda da görülmediğine nasıl bu kadar emin olabilirdim ki?

Kendimi savunmam gerekirse, sınırlandırma denememi haklı çıkarmaya çalıştığımı söyleyebilirim. Hane halklarının yenilikçi tüketiciler gibi davranmaları, bunu yaparken de piyasa ekonomisine eksiksiz biçimde eklenmeleri için gerekli bir dizi koşul saptadım. Bu koşulların da en tam hâliyle Kuzeybatı Avrupa'da mevcut olduğunu savundum. Ne var ki böyle bir soruya hiçbir araştırmacı tek başına doyurucu bir yanıt veremez. Bu kitap İngilizce olarak yayınlandıktan sonra, araştırmacılar öne sürdüğüm modelleri dünyanın farklı bölgelerine uygulamaya giriştiler. Öyle ki önde gelen bir küresel tarih uzmanı, çalışkanlık devriminin on sekizinci yüzyıl Avrasya'sına dâhil bölgelerin

çoğunu etkilediğini öne sürdü. Yazara göre bu, başka bakımlardan birbirinden çok farklı olan kültürleri birleştiren etmenlerden biriydi. Bu noktanın daha fazla ampirik araştırmayı hak eden önemli bir soru olduğuna inanıyorum.

Çalışkanlık devriminin bir diğer önemli uluslararası niteliği de yeni malların oynadığı roldü; bu mallar, onları tüketmeyi arzulayan hane halklarını piyasaya yönelttikleri emeği arttırmaya teşvik edebilmişti. Bu yeni ve cezbedici malların göze çarpacak kadar büyük bir kısmı Asya'dan geliyordu. Erken dönem baharat ticaretinden pamuklu kumaşa, porselene, çaya ve kahveye, Asya ürünleri Avrupa nüfusunu daha çalışkan olmaya iten metaların en önemlileri arasındaydı. Bu bakımdan, ele aldığımız görüngü başlangıçta kısıtlı bir coğrafyada ortaya çıktıysa bile, onu mümkün kılan küresel bir ticari ekonominin yükselişi söz konusuydu.

Kitap çalışkanlık devriminin öyküsünü günümüze kadar izlemeyi deniyor. İlk çalışkanlık devriminden bu yana, üreticiler ve mallarla hane halkları ve istekleri arasındaki etkileşimler önemli değişim geçirdi, bunlar da emeğin piyasa faaliyetleri ve ev işi arasındaki tahsisini etkiledi. Hane halklarının ve bireylerin değişen isteklerinin ve değişen kısıtların sürüklediği bu uyumlanmalar bugün de devam ediyor. Tüketici davranışının bir tarihi olduğu gibi bir geleceği de var. Piyasa mallarını hane üyelerinin refahında artışlara dönüştürmek bugün de hepimizin yüzleştiği bir sorun. Umarım kitabım, okurlarını bu sorunun daha çok düşünülmeyi ve incelenmeyi hak ettiğine ikna edebilir.

Mayıs 2024

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Uzun dönemli ekonomik gelişmeyi konu alan bu çalışma, benzerlerinden üretim faaliyetleri yerine tüketici isteklerine, birey yerine de hane halkına odaklanmasıyla ayrışıyor. Çalışmamız Batı tarihinin Sanayi Devrimi'ni deneyimlediği dönemi konu ediyor, ancak bu devrim, hane halklarının tüketim hedefleri ve bu hedeflere ulaşma yolları değiştikçe belirlenen inisiyatiflerine gereken önemi vermek üzere arka planda yer alıyor. Bu hane halkı davranışları kompleksi – çalışkanlık devrimi – bugün Sanayi Devrimi olarak bildiğimiz üretim inisiyatiflerini mümkün kılan daha geniş bağlamı teşkil ediyor.

İktisatçıların arz ve talepten oluşan dünyasında talebi uzun dönemli gelişmenin faili olarak yorumlamak yaygın değildir; öyle ki bu tarz yorumların bir tür heterodoksiye işaret ettiği düşünülür. Böyleyken, daha geniş sosyal bilimler evreninde, çağdaş toplumda tüketimin merkezî önemi sıradan bir olgu gibi görülür. Tüketim olgusu hem geç kapitalizmin tumturaklı eleştirmenlerinin kaygılarını besler, hem de insan benliğinin post-modern inşacılarını heyecanlandırır. Tüketimi modellenmesi fazla zor olduğu için bir kenara bırakanlarla, daha fazla araştırılmaya değmeyecek kadar aşikar bulanlar arasında, geniş bir saha yeterince araştırılmamış ve kuramlaştırılmamış olarak kalır. Bu çalışma şimdiye kadar sosyal bilimcilerin fazla ihmal ettiği – denilebilir ki, kasten ihmal ettiği – bir tarihsel görüngünün daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmayı deniyor.

Elinizdeki kitap bir iktisat tarihi çalışması. Ekonomik bir birim olarak düşünülen hane halkının bir tarihini sunuyor, böylelikle uzun dönemli tüketici davranışına dair yeni bir iktisadi çerçeveye katkı yapmayı amaçlıyor. Diğer bir deyişle, bu kitapta, tüketici isteklerinin bir tarihinin olduğunu, basitçe başka ve daha köklü güçlerin ikincil sonuçları ya da yaratıcı bireyselliğin özerk eylemleri olmadıklarını öne sürüyorum. Bu amaçla, çoğu kez öncelikle sosyal, kültürel ve ideolojik veçheleriyle değerlendirilen hane halkı kararlarını yorumlamamızı sağlayacak bir iktisadi çerçeve geliştiriyorum. Bu çerçevenin unsurlarını *çalışkanlık devrimi* kavramı altında topladım. Buna göre, belirli bir tarihsel dönem ve coğrafi bölgede, yeni bir hane halkı ekonomik davranış biçimi gitgide baskınlık kazandı. Bu davranış, piyasaya yönelik üretimin arzını ve geniş ama rasgele olmayan bir ürün yelpazesine olan talebi eşzamanlı olarak arttırıyordu.

Çalışkanlık devrimi uzun on sekizinci yüzyıl boyunca ortaya çıktı. Bu hayli uzun "yüzyıl," 1650-1850 aralığına denk geliyor ve İngiliz Sanayi Devrimi ile Fransız ve Amerikan siyasi devrimlerini içeriyor. Böylesi alışılmadık bir dönemlendirme, Batı tarihinde modern sanayi toplumunun kökenlerine dair uzun süredir var olan varsayımları sorgulatıyor – zaten amacım da bu. Bir basit öykünün yerine diğer bir basit öykü koymak niyetinde değilim, ama bu çalışmanın, bildik "devrimsel" olayları erken modern piyasaların, hane halklarının ve maddi kültürün daha geniş bağlamına yerleştirmesi umudunu taşıyorum.

Çalışkanlık devrimi burada tanımlandığı biçimiyle on dokuzuncu yüzyılın ortasında nefesini tüketse de öykümüz burada bitmiyor, aksine hane ekonomisinin tüketici davranışının izini günümüze kadar sürmeye devam ediyor. Kitabın son iki bölümünün iki amacı var. Birincisi, "çalışkan hane halkının" ayrıksı niteliklerine dair kavrayışımızı, 1850'den sonraki yüzyılda yerini

bıraktığı çok farklı hane ekonomisiyle kıyaslayarak keskinleştirmek: ekmek getiren-yuva yapan hane halkı. İkincisi ise günümüzü ve geleceği daha iyi anlamak. Gelecekteki seçeneklerimize ve bizi bekleyenlere dair inançlarımız, büyük ölçüde, geçmişte nerede olduğumuz ve bugüne nasıl geldiğimizle ilgili düşüncelerimiz tarafından şekilleniyor. Bu çalışma, böyle konulardaki ortak kavrayışlarımızın, özellikle de hane ekonomisi ve modern tüketim toplumuna dair olanların, yanlış olduğunu söylüyor. Bu yüzden, kitabın son bir amacı da günümüze ve mümkün gelecek senaryolarına dair alternatif düşünme yolları önermek.

Bu çalışma tek bir ülkenin deneyimine odaklanmadığı gibi, Avrupa'nın ya da dünyanın tamamına uygulanabilecek bir tarihsel çerçeve de sunmuyor. Çalışkanlık devrimi ve onunla ilişkili olan hane organizasyonu, esas etkisini Avrupa'nın sınırları tam olarak belli olmayan kısıtlı bir bölgesinde göstermişti. En iyi Kuzeybatı Avrupa'da – İngiltere'de, Alçak Ülkeler'de ve Fransa ile Almanya'nın bazı bölgelerinde – gözlemlenebiliyordu. Kuzey Amerika kolonileri de, ekonomik ortam önemli bakımlardan farklı olsa bile, bu nitelikleri paylaşıyordu. Avrupa'nın kalanında büyük şehirler bu niteliklerin bazılarını gösteriyordu, ama ne Doğu Avrupa ne de Akdeniz havzası devrimi tanımlayan temel gelişmelere tam anlamıyla iştirak etmişti. Dolayısıyla bu çalışma da ülkeden ülkeye gezerek tarihsel kanıt topluyor. Sonuçta ortaya çıkan karşılaştırmalı bir çalışma değil, daha ziyade, siyasi sınırlar yerine ortak bir deneyimle tanımlanan bir bölgenin birleşik tarihi.

Bu kitabın ana düşüncesi hakkında oldukça uzun süredir, aralıklarla kafa yoruyordum. Öyle ki burada izini sürdüğüm fikirlerin bazılarını ilk defa 1968-9 yıllarında, doktora tezimi hazırlarken edinmiştim. Birkaç erken tarihli makaleden sonra, hane halkları ve tüketici davranışlarına ilgimi uzun yıllar boyunca bir

kenara koydum. Bu ilgilerime ancak 1990 yılında, İngiliz tarihçi John Brewer beni maddi kültür ve tüketim temaları etrafında düzenlediği bir dizi seminere katılmaya davet ettiğinde döndüm. Ancak 1986 yılında Japon demografi tarihçisi Akira Hayami ile yaptığımız kısa görüş alışverişi olmasa, bu daveti kabul etmeyebilirdim. Hayami'nin Japon ekonomik gelişmesinin bir "çalışkanlık devrimi" – yüksek ölçüde emek-yoğun bir ekonomik gelişme – biçimini aldığı fikri, beni Batı'nın sanayi öncesi gelişmesi üzerinde yeniden düşünmeye sevk etti. Böylece Brewer'ın daveti Batılı bir "çalışkanlık devrimi" savını öne sürdüğüm ilk makalelere giden yolu açtı.

Başka yükümlülükler konuyu bir kez daha yıllar boyunca rafa kaldırmama sebep oldu. 1997-8 yılında Oxford, All Souls College'da ziyaretçi araştırmacı olarak geçirdiğim izin dönemi, tüketim iktisadı ve tüketici davranışının siyasal iktisadı üzerine okumalarımı genişletme ve derinleştirme olanağı verdi. Burada Oxford ve All Souls College hakkında anlatılan abartılı öykülerin tamamının doğru olduğunu keşfettim. Bu okulların adetlerinin altında yatan mantığa ilk bakışta, hatta üzerine uzun uzadıya düşünülse bile akıl sır erdirilemeyebilir, ama aklı kamçılamak ve akademik bakış açısını genişletmekteki nihai başarıları çok büyüktür. Geriye bakınca, daha sıkı çalıştığım yıllar oldu, ama muhtemelen daha çok şey öğrendiğim ve akademik yaşamın gündelik çabasından daha büyük zevk aldığım bir dönem olmadı. Bu dönemde bana yardımcı olan İngiliz iktisatçı ve tarihçileri uzun bir liste oluşturuyor, burada muhakkak anmam gerekenler arasında müteveffa Charles Feinstein, Paul David, Avner Offer, Jane Humphries, Maxine Berg, John Robertson ve müteveffa Rees Davies var.

Oxford'da geçirdiğim yıl, çalışkanlık devrimi kavramının daha tam bir tanımını geliştirmeme ve fikrimi on dokuzuncu

ve yirminci yüzyıllara genişletmeme olanak verdi. Bunun için bir kez daha, bulgularımı 2000 yılında Cambridge Üniversitesi'nin McArthur Konferansları'nda kendilerine sunma fırsatı bulduğum Britanyalı meslektaşlarıma teşekkür borçluyum. Bu konferanslar için aldığım davet, çalışmaları kariyerim boyunca karşılamaya çabaladığım bir standart ortaya koymuş olan Sir Tony Wrigley'in yardımıyla uzatıldı. Bilgili ve eleştirel bir dinleyici topluluğunun karşısına çıkmak büyük bir lütuftur, ben de Cambridge'den bu konferansları elinizdeki kitaba nasıl dönüştüreceğime dair daha berrak bir zihinle ayrıldım. Bunun için özellikle Martin Daunton'a, Richard Smith'e, John Hatcher'a, Alan Macfarlane'e, Paul ve Margaret Spufford'a, Emma Rotschild'a ve Sheilagh Ogilvie'ye teşekkür etmek istiyorum.

Arkasından gelen olaylar bu dört konferansı elinizdeki kitabın altı bölümüne dönüştürmemi yavaşlattı. Neyse ki 2005 sonbaharında Hollanda İleri Çalışmalar Enstitüsü'nde (NIAS) bir ders dönemi geçirme fırsatı, konferanslardan beri zamanımın çoğunu alan idari görevlerden kurtulmamı sağladı. Bu NIAS'ı ilk ziyaretim değildi; hatta dördüncü gidişimdi. NIAS neredeyse yüklendiğim her büyük ölçekli akademik projeyi tamama erdirmemi sağladı, bu yüzden kendilerine sonsuza dek minnettar kalacağım. Enstitü Müdürü Wim Blockmans'ın misafirperverliği, çalışanların etkin desteği ve uluslararası ziyaretçi bursiyer topluluğunun getirdiği canlılık, hem müşfik bir sığınak, hem çalışmaya odaklı bir araştırma ortamı, hem de bereketli bir akademik alışveriş forumu yarattı. NIAS'a ev sahipliği yapan Wasenaar da burada anılmayı hak ediyor; bu kasabanın saklı güzelliklerini bana sorarsanız en iyi işine gömülmüş olanlar takdir edebilir. NIAS ziyaretimin Eric Jones'un, Tony Atkinson'ın, Barbara Hanawalt'in ve Ruth Mohrmann'ın enstitüde bulunduğu döneme denk gelmesi güzel bir tesadüftü. Aralarında Peer Vries, Henk

Wesseling, Ad van der Woude ve Jan Luiten van Zanden'in de bulunduğu Hollandalı meslektaşlarımla ve Belçika'da da Bruno Blondé, Erik Thoen, Walter Prevenier ve Herman van der Wee ile karşılaşmamsa ziyaretimi daha da faydalı kıldı.

Aklımdaki fikir ve soruların bu kitaba dönüşmesi, bana sunulan bütün bu fırsatların yanı sıra çeşitli ülkelerden çok sayıda insanın öneri ve sorularının da ürünüydü. Hepsine müteşekkirim, ve mutat olduğu üzere, kitaptaki hata ve eksiklerin sorumluluğundan hepsini muaf tutuyorum.

Aileme başka türden, ama bu çalışma için hiç de daha az önemli olmayan türden bir teşekkür borçluyum. Düşüncelerimi geliştirdiğim yıllar boyunca çocuklarım evden ayrıldı ve kendi hanelerini kurdu. Bu süreci yakından izlemek hem eğitici hem de kıvanç vericiydi. Bu deneyim, doğamdaki kötümserliğe rağmen, ailenin geleceğine dair kötümser olmamı olanaksız kıldı.

Berkeley ve Wassenaar

I

UZUN ON SEKİZİNCİ YÜZYILDA TÜKETİCİ İSTEKLERİNİN DÖNÜŞÜMÜ

20 Nisan 1697 tarihli *Amsterdamsche Courant* gazetesi, okuyucularını yeni bir ürünle tanıştırdı: *zak-aaderbol*, ya da cep küresi. Çapı beş santimetreyi geçmeyen bu küre, iç kısmında göklerin takımyıldızlarla birlikte resmedildiği bir deriyle kaplanmıştı – uzayın en erken yerküre-merkezli temsillerinden biriydi bu. Cep küresini tasarlayan haritacılar Abraham van Ceulen ve Gerrit Drogenham, ürünü "astronomiye ve diğer bilimlere gönül verenlerin yanı sıra cep saati taşımaya alışkın olan herkese de" öneriyorlardı.[1]

O tarihte cep saati, Christiaan Huygens'in 1657'de ilk sarkaçlı saati geliştirmesiyle pazarını kilise kuleleri ve diğer kamusal yapılardan evlere doğru büyütmekte olan saatçilik endüstrisinin yeni bir icadıydı. Saatin burjuva ve hatta orta sınıf ve çiftçi aileleri arasındaki yayılması dikkat çekici ölçüde hızlıydı[2] ve zaman tut-

1. Tanıtımın tam metni: "Seer bequam voor alle Liefhebbers der Astronomie en andere Konsteyn, gelyk een sak-horlogie alom by sig te dragen." *Amsterdamsche Courant*, 20 Nisan 1697.

2. Duvar saatleri, cep saatlerinin aksine, ticarileşmiş kırsal bölgelerde şehirlerde olduğundan daha hızlı yayılmış olmalıdır. Frizya'da 1677-86 arası gibi geç bir tarihte bile en az on süt ineğine sahip görece varlıklı çiftçilerden hiçbiri öldüğünde geride duvar saati bırakmamıştı. Oysa 1711-50 yılları arasında benzer tabakadan çiftçilerin tereke kayıtlarının yüzde 86'sı ölenin evinde bir duvar saatinin var olduğunu kaydediyordu. Geç on sekizinci yüzyıla gelindiğinde, Amsterdam yakınlarındaki Weesperkapel köyü çiftçilerinin terekelerinin yüzde 80'inde duvar saati kaydı bulunmaktaydı. Benzer şekilde, İngiltere'deki Kent ilçesinde (*county*) on yedinci yüzyılda az sayıda tereke duvar saati kaydediyor, halbuki 1720-1749 arasında terekelerin yüzde 54'ünde böyle bir kayda rastlanıyordu.

ma bilimine taşınabilirliği ekleyen cep saatleri de yüksek fiyatını karşılayabilen müşteriler arasında büyük ilgi gördü. Van Ceulen ve Drogenham'a göre cep küresi, modern insan için vazgeçilmez olan cep saatinin doğal bir eşlikçisiydi. Her iki araca da sahip olan kimse, zamanda ve mekânda nerede olduğunu kolaylıkla tayin edebilecekti. Cep telefonlarını ve Blackberry'lerini her daim yanında taşıyan günümüz insanının duyarsız kalmayacağı bir vaatti bu.[3]

Cep küresi piyasada tutunamadı. O dönemde Hollanda'da bulunan Büyük Petro bir tane satın alsa da[4] tüketicilerin büyük bölümü yeni çıkan ürüne kayıtsız kaldı. Cep saati ise hızla her sınıftan insanın arzuladığı bir tüketim nesnesi hâline geldi. Avrupa saat üretimi, cep küresinin piyasaya sürüldüğü dönemde birkaç on binde seyreden yıllık seviyelerden, on sekizinci yüzyılın

---

Ücra Cornwall'da ise duvar saatleri nadir bir eşya olmayı sürdürdü. 1720-49 yılları arasında terekesi düzenlenmiş hanelerden yalnızca yüzde 9'unun duvar saati vardı. Jan de Vries, "Peasant Demand Patterns and Economic Development. Friesland, 1550–1750," der. W. N. Parker ve E. L. Jones, *European Peasants and Their Markets. Essays in Agrarian Economic History* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1975) içinde, s. 205–66; H. van Koolbergen, "De materiele cultuur van Weesp en Weesperkarspel in de zeventiende en achttiende eeuw," *Volkskundig Bulletin* 9 (1983): 3–52; Mark Overton, Jane Whittle, Darron Dean ve Andrew Hann, *Production and Consumption in English Households, 1600–1750* (Londra: Routledge, 2004), s. 111.

3. Adam Smith de duyarsız kalmamıştı. "Kaç insan lüzumsuz şeyler için para harcayarak kendini mahvetmiştir? Bu oyuncak tutkunlarının hoşuna giden şey fayda değil, eşyayı çalıştıran makinelerdeki düzenli harekettir. Cepleri böyle nesnelerle doludur; öyle ki daha fazlasını taşımak için giysilerine yeni cepler diktirirler. Bir sürü süs eşyasıyla gezerler; bu eşyalar ağırlıkta ve bazen de değerde sıradan bir Yahudi kutusundan aşağı olmaz, kimisi bazen işe de yarayabilir, fakat hepsi her zaman kolayca atılacak şeylerdir ve faydaları hepsini birden taşımanın yüküne asla değmez." Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [*1759, gözden geçirilmiş baskı 1790*], der. D. D. Raphael ve A. L. Macfie (Oxford: Oxford University Press, 1976), s. 180.

4. Der. Renee Kistemaker vd., *Peter de Grote en Holland* (Bussem: Amsterdam Historisch Museum, 1996), s. 163.

son çeyreğinde yılda dört yüz bin civarına yükseldi.[5] Bu son dönemin sadece on yılında Batı ve Orta Avrupa'nın yetişkin erkek nüfusunun (saat pazarının neredeyse tamamını oluşturan coğrafi bölgedeki potansiyel müşterilerin) çeyreğine yetecek sayıda, her çeşitte ve kalitede saat üretildi.[6] 1675 civarında İngiliz tereke kayıtlarının yüzde onundan azında görülen saatler, 1720'ler itibarıyla kayıtların üçte birinden fazlasında, 1770-1812 arasında ise en yoksul kesimin kayıtlarının bile en az yüzde 38'inde gözleniyordu. Paris kayıtlarına göre de 1700 gibi erken bir tarihte bile hizmetçilerin yüzde 13'ü ve ücretli çalışanların yüzde 5'i bir cep saati sahibiydi.[7] Yüzyılın ileri dönemlerinde, Kuzey İngiltere mahke-

5. David Landes, *Revolution in Time. Clocks and the Making of the Modern World* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983), s. 231, dn. 19; s. 442.

6. Hans-Joachim Voth benzer bir hesabı İngiltere için yaptı; burada 1775-1800 yılları arasında Avrupa'daki toplam cep saati sayısının yüzde 40'ı üretilmişti. Cep saatlerinin kullanım ömrünün (Voth'un kestirimine göre) beş ile on iki yıl arasında olduğu düşünülürse, 1800'de cep saati stoğu 1,4 ile 3,1 milyon arasında olmalıydı. Bu sayı erkek ve kadın toplam 5,5 milyonluk bir yetişkin nüfusa karşılıktı. Hans-Joachim Voth, *Time and Work in England, 1750–1830* (Oxford: Oxford University Press, 2001), s. 51. 1700 yılına ait başka bir kestirim İngiltere'deki cep ve duvar saati stoğunu 200.000 olarak tahmin etmektedir. Paul Glennie ve Nigel Thrift, "The Spaces of Time" (Bristol Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1999).

7. Lorna Weatherill, "The Meaning of Consumer Behavior in Late Seventeenth and Early Eighteenth Century England," der. John Brewer ve Roy Porter, *Consumption and the World of Goods* (Londra: Routledge, 1993) içinde, s. 220. Yoksul terekeleri Essex'ten'dir: Peter King, "Pauper Inventories and the Material Lives of the Poor in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries," der. Tim Hitchcock, Peter King ve Pamela Sharpe, *Chronicling Poverty, The Voices and Strategies of the English Poor, 1640–1840* (New York: St. Martin's Press, 1997) içinde, s. 155–91. İngiltere için daha fazla kanıt, Bristol ve çevresi hakkındaki çalışmasında 1660-99 arasında düzenlenmiş terekelerin yüzde 3'ünde, 1700-39 arasında ise yüzde 22'sinde saatlere rastlayan Eastabrook tarafından sağlanmaktadır. Yazar, çalışmasında "eski alıcılar" (sosyoekonomik statüleri dolayısıyla yeni lüks tüketim maddelerini edinme ihtimali fazla olanlar) kategorisini geliştirmiştir. Bu kategoriye ait hane halklarının yüzde 22'si henüz 1660-99 arasında saate sahipti, 1700-39 arasında bu oran yüzde 72'ye kadar yükselmişti. Carl B. Estabrook, *Ur-*

melerinde hırsızlık davası açan çalıntı saat sahiplerinin yarısından fazlası çalışan sınıfından erkeklerdi.[8] 1780'lere gelindiğinde Paris terekelerinde hizmetçilerin 70'inin ve ücretli kesimin de yüzde 32'sinin saat sahibi olduğu görülüyordu.[9] Cep saati pahalı bir mal olmaya devam etti – en ucuzları bile birkaç haftalık ücrete denk maliyetteydi – fakat kullanımı yine de yaygınlaştı, çünkü bu saatler beklenmedik ya da toptan kazançların harcandığı başlıca tüketim nesnelerindendi. Doğu Hint Adaları'na yıllar süren bir yolculuktan ya da iyi geçen bir balık veya balina avından dönen bir denizci, hasat sonunda ücretini almış bir çiftlik işçisi, küçük bir servetin mirasçısı, ya da başarılı bir hırsız – hepsi paralarını çalışan erkeğin statü göstergesi olan cep saatinin de aralarında olduğu az sayıdaki mala harcama eğilimindeydi.[10] Temel geçimini sağlayacak mali kaynaklardan dahi çoğu zaman yoksun olan pek çok on sekizinci yüzyıl ailesi, yine de cep kürelerine olmasa bile duvar ve cep saatlerine sahipti.[11]

---

bane and Rustic England. Cultural Ties and Social Spheres in the Provinces, 1660–1780 (Manchester: Manchester University Press, 1998), s. 141.

8. John Styles, "Manufacturing, Consumption and Design in Eighteenth-Century England," der. Brewer ve Porter, *Consumption and the World of Goods* içinde, s. 538.

9. Daniel Roche, Le Peuple de Paris. Essai sur la culture populaire au XVIIIe siècle (Paris: Aubier Montaigne, 1981), s. 226.

10. E. P. Thompson, "Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism," *Past and Present* 38 (1967): 56–97; Paul Glennie, "Consumption within Historical Studies," der. Daniel Miller, *Acknowledging Consumption. A Review of New Studies* (Londra: Routledge, 1995) içinde, s. 174.

11. Anne McCants, "Petty Debts and Family Networks. The Credit Markets of Widows and Wives in Eighteenth-Century Amsterdam," der. Beverly Lemire vd., Women and Credit. Researching the Past, Refiguring the Future (Oxford: Berg Publishers, 2001) içinde, s. 33-50. Saatlerin halktan tüketici gözündeki cazibesi statü çağrışımlarından ibaret de değildi. Cep saatleri, özellikle de altın ya da gümüş kasalı olanları, rehine verilebilir nitelikteydi ve rehine dükkanları ve bankaları da Avrupa'nın büyük şehirlerinde iktisadi hayatın önemli kurumlarıydı. Bakınız Laurence Fontaine, "The Circulation of Luxury Goods in Eigh-

Ürün inovasyonu ve tüketici talebi tarihinin bu bölümü, kadın ve erkeklerin tüketici olma yönünde erken tarihsel evrimine dikkat çekmesiyle de günümüz meselelerini çağrıştırır. Gerçekten de içinde yaşadığımız tüketim toplumunu anlama çabalarımızı şekillendiren kaygı ve büyülenmeyle karışık duygularımız göz önüne alındığında, tüketimin tarihine yönelmemiz doğal sayılmalıdır. Tüketici davranışının bir tarihi var mıdır? Diğer bir deyişle, tüketici isteklerinin yapısal bir ilerleyişi söz konusu mudur? Tüketimin ve tüketim toplumunun evriminde dönüm ya da ayrışma noktaları olmuş mudur?

Bu görünüşte masum soruların arkasında sosyal bilimlerin temel meselelerinden biri, yapı-fâil sorunu vardır. Bireyler tüketimlerinde faal yaratıcı özneler midir, yoksa seçimleri dışsal güçlerce tamamen belirlenmese de iyiden iyiye yapılandırılmış mıdır? Dikkatimizi varsayılan fâilimiz olan müşteriye mi yoksa onu kısıtlayan ve yönlendiren toplumsal, ekonomik, kültürel ve siyasi güçlere (üreticiler, tacirler, yasalar, kültürel gelenekler, dinsel inanışlar vb.) mi yöneltmeliyiz? Tüketici davranışına odaklanan tarihsel araştırmalar, ister tarihçiler isterse iktisatçılar tarafından yazılmış olsun, bu iki yaklaşımdan birini benimsemektedir. Bu ise bir yandan bireylerin gelişigüzel itkilerinin yarattığı kaosu, diğer yandan toplumsal yapıların ve kurumların amansız baskısını hesaba katan bir tarih için pek az kavramsal alan bırakır.

Tarihçiler bir görüngüye dair temel soruların o görüngünün kökenlerine bakarak yanıtlanabileceği şeklindeki yanlış varsayımla çalışmaya eğilimlidir. Burada umulan, sonradan alışkanlıkların sisiyle örtülmüş olan görüngülerin, hakiki doğalarını bu erken ev-

---

teenth-Century Paris. Social Redistribution and an alternative Currency," der. Maxine Berg ve Elizabeth Eger, *Luxury in the Eighteenth Century. Debtes, Desires und Delectable Goods* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003) içinde, s. 89–102.

reye ait çıplak gerçeklerde gözler önüne sermesidir. Bu bakımdan, tarihçilerin modern tüketimciliğin kökenlerini tekrar tekrar keşfetmeleri ve Rönesans'tan II. Dünya Savaşı sonrasına kadar en az beş ayrı tarihsel dönemde "tüketici devrimlerine" rastladıklarını iddia etmeleri de bize yardım etmez.[12] Gerçekten de tarihçiler sayısız kere *Batılı İnsan*'ı, ya da onun büyükçe bir alt kümesini, geleneksel tüketim kalıplarının yaşamın her veçhesiyle uyum içinde olduğu bir Cennet'ten, "tüketimciliğin" cesur yeni dünyasına taşımış, bu yolculuğu da dehşet ve büyülenmeyle kaydetmişlerdir.[13] On dokuzuncu yüzyıldan önce keşfedilen "tüketici devrimleri" genellikle büyülenmeyle karşılanır. İyisiyle kötüsüyle, bu tüketiciler modernitenin inşasının öncüleri olarak görülür; bu insanların en sıradan tüketim faaliyetlerine bile kahramanca bir nitelik atfedilir. Ancak zaman ilerledikçe tarihçilerin anlatıları da karanlıklaşır. Yeni tüketiciler sık sık modern toplumun kurbanları ya da acı, yabancılaşmış meyveleri olarak resmedilir; bu kez de en faydalı tüketici pratiklerinde bile ucuz ve bayağı bir hava hissedilmeye başlar.

---

12. Bahsi geçen beş "tüketici devriminin" tarihyazımsal bir özeti için bölüm sonundaki Ek'e bakınız.

13. Tüketimcilik (*consumerism*) tabirini kullanmaktan çalışma boyunca mümkün olduğunca kaçınacağım. Sıkça kullanılsa da bu terim nadiren tanımlanmıştır. Stearns daha çok eksiklikleriyle göze çarpan bir tanım önermeyi denemiştir: "Tüketimcilik, çok sayıda insanın yaşam hedeflerini, geçimlik ya da geleneksel sebeplerle ihtiyaç duymadıkları nesneleri elde etmeye bağladığı bir toplumu betimler." Peter N. Stearns, *Consumerism in World History. The Global Transformation of Desire* (Londra: Routledge, 2001), s. ix. Steven Miles da bizi fazla ileriye götürmez: "tüketimciliğin incelenmesi tüketim eyleminin ardında yatan karmaşıklıkları hesaba katmayı denemelidir. Nihayet tüketim bir eylemken tüketimcilik bir yaşam biçimidir." Bu ayrım, göreceğimiz gibi, iktisatçıların nesnelerin edinilmesi ile nihai tüketilmesi arasında yaptıkları önemli ayrımı dikkate almayan fazla basit bir tüketim tanımına dayanmaktadır. Bir kez tüketimin sağladığı faydanın çeşitli boyutları olduğu kabul gördüğünde, Miles'ın ayrımı çöker. Konu hakkında bir özet için bkz. Peter N. Stearns, "Stages in Consumerism. Recent Work on the Issues of Periodization," *Journal of Modern History* 69 (1997): 102–17.

Tarihçilerin uzun süredir benimsediği bu yorum doğru ve yanlış ihtiyaçlar arasında keskin bir ayrıma dayanır ve bireylerin bu ayrımı fark etmesini engelleyen ezici güçleri – kapitalist üreticilerin çıkarları, moda elitinin etkisi, devletin yönlendirmeleri – vurgular. Son yıllarda ise tüketimin bu toplumsal yorumunun gözden düşmesinin yarattığı boşluk kültürel yorumlarca doldurulmuştur. Kuşkusuz eski ideolojilerin yaşamdan yoksun biçimlerine takılı kalmış araştırmacılar hâlâ çok sayıdadır; ama yeni akademik iklim kendini biçimlendiren bireyin iradesinin zaferini kutlamaya eğilimlidir. Burada tüketici davranışı, kısıtlayıcı ekonomik ve toplumsal güçlerden iyiden iyiye kurtulmuş ve geniş bir otonomiye sahip bir kültürel görüngü olarak karşımıza çıkar. Tüketim artık öncelikle iktisadi bir olay değildir; daha çok, bireylerin "her bir mala ve faaliyete kendi seçtikleri anlamı yükledikleri"[14] piyasa oyununda, iletişim ve temsil işlevlerini üstlenir. Kısacası post-modernizmde "üretimde temellenen sınıf siyaseti, yerini her alanda tüketim etrafında kurulan kültürel kimlik politikalarına bırakır."[15]

İktisatçılar ise arz ve talebi – üretim ve tüketimi – piyasa ekonomilerini şekillendiren eşlenik güçler olarak kabul etmeye her zaman hazırdırlar, ancak ekonomik büyüme süreçlerini açıklamada talebe nedensel bir rol yüklemeye genellikle yanaşmazlar.

---

14. Liisa Uusitalo, "Consumption in Postmodernity. Social Structuration and the Construction of Self," der. Marina Bianchi, *The Active Consumer* (Londra: Routledge, 1998) içinde, s. 227. Bu tür akıl yürütmelerde semiyotikten esinlenen Jean Baudrilliard'ın neo-Marksizm'inin etkisi belirgindir: "Kapitalist toplumlarda, tüketim yalnızca mallara iliştirilen simgelerin tüketildiği bir süreç olarak anlaşılmalıdır." Colin Campbell, "Consumption. The New Wave of Research in the Humanities and Social Sciences," *Journal of Social Behavior and Personality* 6 (1991): 61.

15. Jonathan Clark, *Our Shadowed Present. Modernism, Postmodernism, and History* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2004), s. 4.

Modern ekonomik büyümenin açıklanması kaçınılmaz olarak "arz-yönelimli" bir sıçramaya dayanır. İktisat tarihçileri bu sıçramanın kökenlerini teknolojik gelişmede, büyüyen sermaye arzında, enerji ve hammaddelerde, ya da bu üretim faktörlerinin daha verimli kullanılmasını mümkün kılan kurumlarda aramıştır. Bu anlatılarda kritik karar alıcı her zaman işletme ya da girişimcidir. Elbette tüm bunlara rağmen Adam Smith'in deyişiyle "tüketim, tüm üretimin nihai amacı ve maksadıdır."[16] Yine de Smith'in dili okuyucularında arz ve talep arasındaki nedenselliğin yönü konusunda kuşkuya yol açmamıştır: Tüketici gelişen üretici güçlere tepki verir, üretici güçler tüketiciye değil.[17]

Benim tüketici davranışına ilgim bu noktada başladı: arz ve talep arasındaki ilişkileri ayrıştırma çabasında. Sanayi Devrimi'nin teknoloji temelli ve dolayısıyla arz-yanlı doğası, uzun süredir iktisadi büyümenin herhangi bir başka nedeninin ya da daha erken bir evresinin araştırılması yönünde önemli bir engeldi. Oysa Kuzeybatı Avrupa'da daha erken kişi başına gelir ve maddi yaşam kalitesi artışlarına dair biriken kanıtlar, Sanayi Devrimi'nin uzun erimli büyümenin başlangıç noktası olduğu şeklindeki ortodoks düşünceye dair ciddi kuşku doğruyordu. Böylece ilgimi giderek iktisadi büyümede tüketici talebinin yerinin yeniden düşünülmesine kaydırdım.[18]

---

16. Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* ([1776] orijinal basım, Londra: Methuen, 1904; yeniden basım, Chicago: University of Chicago Press, 1976), Cilt II, Kitap IV, Bölüm VIII, s. 179.

17. Joel Mokyr, "Demand vs. Supply in the Industrial Revolution," *Journal of Economic History* 37 (1977): 981–1008. "[*Sanayi Devrimi'nin*] 'nerede', 'ne zaman' ve 'ne kadar hızlı' olduğu taleple ilişkili süreçlerde değil, öncelikle arzda aranmalıdır" (s. 1005).

18. Bu meseleler üzerine modern iktisadi büyüme kavramı etrafında daha detaylı bir tartışma için bkz. Jan de Vries, "Economic Growth Before and After the Industrial Revolution. A Modest Proposal," der. Maarten Prak, *Early Modern Capitalism* (Londra: Routledge, 2001) içinde, s. 177–94; Jan de Vries ve Ad van

Talebi Marshall'ın arz-talep makasının ağızlarından biri olarak yerli yerine koyma çabam, beni zamanla daha büyük ve takibi daha da zor başka bir soruna yöneltti.[19] Standart tüketici kuramı piyasa karşısında bireysel faydasını başkalarının kararlarını göz önüne almaksızın maksimize eden bir "egemen" tüketiciyi varsayıyordu. Bağlamından koparılmış birey üzerindeki bu odaklanma günümüzde de sorunlar doğurabilirdi, ancak tarih içindeki bireyin aile bağları ve yükümlülüklerini görmezden gelmek için kesinlikle fazla önemliydi. Böylece nasıl talep beni tüketiciye götürdüyse, tüketici de aileye ve hane ekonomisine götürdü.

Projem hızla talebin basitçe arzın yanına eklenmesinden çıkarak hane davranışını piyasayla ilişkilendirme sorununa dönüştü. Tarihteki ve iktisattaki pek çok çağdaş gelişme hane ekonomisini ve tüketici davranışını tarihsel görüngüler olarak düşünme çabamda bana rehberlik etti. Bunlar kısaca:

1. ***Erken Modernite Uzmanlarının Başkaldırısı.*** Erken modern Avrupa'nın tarımı, şehirleşmesi ve ön-sanayisi ile nüfus ve aile tarihi üzerine otuz yıllık literatür, büyümenin olmadığı geleneksel bir ekonomi varsayımını kökten sorguladı. Bugün Sanayi Devrimi'nin teknoloji kırılmalarından önce de anlamlı iktisadi büyümenin ortaya çıkmış olduğu zaman zaman kabul ediliyor, ancak bu sürecin dinamikleri gizemini koruyor.[20]

---

der Woude, *The First Modern Economy. Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500–1815* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), s. 711–22.

19. Alfred Marshall 1890 tarihli *Principles of Economics* eserinde meseleyi şöyle ortaya koyar: "Değeri belirleyenin fayda mı [*talep*] yoksa üretim maliyetleri mi [*arz*] olduğunu tartışmak, kağıdı makasın üstteki ağzının mı yoksa alttaki ağzının mı kestiğini tartışmak gibidir." Kitap 5, Bölüm 3.

20. Bu kavramın tam bir açıklaması için bkz. Jan de Vries, "The Industrial Revolution and the Industrious Revolution," *Journal of Economic History* 54 (1994): 251–3.

2. ***İngiliz Sanayi Devrimi'nin Revizyonist Makroiktisadı.*** İngiliz ekonomisinin klasik Sanayi Devrimi (1760-1830) dönemindeki performansı hakkında bugün benimsenen görüş, önceki büyüme tahminlerini yarıya düşürdü.[21] Bu düşük hızdaki makroekonomik büyüme de teknoloji ve artan arzın modern ekonomik büyümeyi "başlatan" etmenler olduğu şeklindeki geleneksel argümanın kuvvetini azalttı. Böylece sözü geçen yılların önceki dönemle arasındaki karşıtlık azalırken, sanayi-öncesi Britanya ile ona komşu ülkelerin düşündüğümüzden daha "zengin" olduğu anlaşıldı.
3. ***Batı Avrupa Evlilik Örüntüsü.*** Cambridge Nüfus ve Toplumsal Yapı Tarihi Grubu'nun öncü çalışmaları modern batılı toplumlarda görülen çekirdek aile yapılarının sanayileşmenin bir ürünü olmayıp çok daha eskilere gittiğini ortaya koydu. Bu arada John Hajnal'ın çığır açan makaleleri bu türden çekirdek ailelerin hususi birtakım niteliklerine dikkat çekti. Batı Avrupa'ya has gibi görünen bu niteliklerin toplum ve ekonomi üzerinde kapsamlı etkileri olduğu kesinse de bunlar henüz tam olarak anlaşılmış değil.[22] Öte

---

21. N.F.R. Crafts ve C. K. Harley, "Output Growth and the British Industrial Revolution. A Restatement of the Crafts-Harley View," *Economic History Review* 45 (1992): 703–30. Joel Mokyr, "Accounting for the Industrial Revolution," der. Roderick Floud ve Paul Johnson, *The Cambridge Economic History of Modern Britain* Vol. I., *Industrialisation, 1700–1860* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004) içinde, s. 4–10. Eski görüş şu çalışma tarafından biçimlendirilmişti: Phyllis Deane ve W. A. Cole, *British Economic Growth, 1688–1959* (Cambridge: Cambridge University Press, 1967).

22. John Hajnal, "European Marriage Patterns in Perspective," der. D. V. Glass ve D. E. C. Eversley, *Population in History. Essays in Historical Demography* (Londra: Edward Arnold, 1965) içinde, s. 101–43; John Hajnal, "Two Kinds of Preindustrial Household Formation System," *Population and Development Review* 8 (1982): 449–94.

yandan bu tür hane halkının demografik davranışları üzerinde detaylı araştırmalar olmasına karşın, ekonomik davranış konusu henüz aydınlığa kavuşmadı.

4. ***Yeni Hane Halkı İktisadı.*** Tüketici kuramındaki gelişmeler ve aile üyelerinin davranışlarına Gary Becker ve başkalarının başını çektiği yeni yaklaşımlar, daha önce iktisadi bir "kara kutu" olan aile ya da hane halkına ışık tutmaya başladı. Bu literatür, zaman tahsisine odaklanarak, tüketim ve üretim kararlarını aydınlatıcı şekilde birbiriyle ilişkilendiriyor. Bu konudaki çalışmaların bir kısmı 1960'lara kadar geri gitse de, elde edilen kavramların tarihsel uygulamaları ve hane halkı davranışındaki tarihsel değişmelerin bu modellere eklemlenmesi yeni çalışmaları bekliyor.[23]

Bu farklı yazınlar bir arada erken modern iktisat tarihine yeni bir yaklaşımın, belki de daha fazlasının araçlarını bize sunuyor. Bu yeni yaklaşım öncekilerin yerini almaktan çok onları destekliyor, ama çifte devrimin – Sanayi ve Fransız Devrimleri – modern tarihin anahtarları olduğu gibi iddiaları sorgulamamıza da yol açıyor.[24] Böylelikle elinizdeki çalışma, uzun erimli yapısal değişime ilişkin kuramların çoğuna egemen olan modern ekonomik bü-

---

23. Gary S. Becker, "A Theory of the Allocation of Time," *The Economic Journal* 75 (1965): 493–517; K. Lancaster, *Modern Consumer Theory* (Aldershot: Edward Elgar, 1991); Staffan B. Linder, *The Harried Leisure Class* (New York: Columbia University Press, 1970).

24. Sanayi Devrimi'nden önceki ve sonraki ekonomik yaşam arasındaki farkların abartıldığını savunan bir çalışma için bkz. de Vries, "Economic Growth Before and After the Industrial Revolution," s. 177–94. Tarihçiler olarak geçtiğimiz otuz yılda epistemolojik ve felsefi meydan okumalara ne kadar açık olsak da, disiplinin ilerlemesine engel olan bu dönemselleştirmeyi, yeni nesil tarihçilerin nasıl eğitileceğini belirlediği için, kıskançlıkla koruduk.

yüme ve devlet oluşumları süreçlerine bir üçüncüsünü eklemeyi amaçlıyor: hane halkının yapısı ve davranışı.[25]

HANE VE PİYASA

Günümüzde, yeni bir meta-tarihsel kavram ve ona eşlik eden bir büyük anlatı öne süren bir tarihçinin yapması gereken birçok izahat olduğunun farkındayım.[26] Hele bu kavram ödünç alınmış, belirsiz, ya da biraz fazla kurnazca ise daha da fazla izah gerekir.[27] Bu bakımdan önümdeki iş korkutucu; ben de okuyucunun sabrına sığınarak söze çalışmanın analitik çerçevesinin yapı taşlarını ele almakla başlamalıyım.

---

25. Farklı amaçlarla da olsa benzer bir sav şurada dile getirilmişti: Mary S. Hartman, *The Household and the Making of History. A Subversive View of the Western Past* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), s. 1–5.

26. Postmodernizmin önde gelen savunucularından Jean-François Lyotard bu aldatıcı terimi [*postmodernizm*] 1979'da hayranlık verici bir kesinlik ve özlülükle tanımlamıştı: "meta-anlatılar karşısında kuşkuculuk." Jonathan Clark da benzer bir tanım öneriyor: "Postmodernizm, tarihsel olanın reddinin en kuramsal ifade edilişidir. Bu reddetme postmodernizmin kendisini, 'modernist' addettiği gerçek ve nesnellik karşısında konumlandırmasının ve nesnel otorite iddia eden büyük anlatılar kümesi olarak gördüğü şeylerin yerine yerelleşmiş anlatıların ve akışkanlıkların çeşitli örüntüsünü koymasının sonucudur." Clark, *Our Shadowed Present*, s. 3. Elinizdeki çalışma postmodern ilginin başlıca nesnelerinden birine, tüketime odaklanıyor; fakat onu tarihle destekliyor.

27. Terimi ortaya atan, Japonya'nın emek-yoğun endüstriyel gelişmesini Batı'nın sermaye-yoğun sanayileşmesiyle karşılaştıran Akira Hayami olmuştu. Benim terime ilk rastlayışım da Profesör Hayami ile bir sohbetim sırasında oldu. "Doğu Asya" ve "Batı" çalışkanlık devrimleri Üçüncü Bölüm'de kıyaslanıyor.

"Doğu Asya Çalışkanlık Devrimi" ve burada önerilen kavramla ilgisi hakkında bkz. Akira Hayami, "A Great Transformation. Social and Economic Change in Sixteenth and Seventeenth Century Japan," *Bonner Zeitschrift für Japanologie* 8 (1986): 3–13; Osamu Saito, "Population and the Peasant Family Economy in Proto-Industrial Japan," *Journal of Family History* 8 (1983): 30–54; Eiji Takemura, *The Perception of Work in Tokugawa Japan* (New York: University Press of America, 1997).

Kuramımdaki ana önermeler *hane halklarını* (çoğunlukla bir aile ya da merkezinde ailenin bulunduğu bir topluluk) ve *hane halkları ile piyasa ekonomisi ile arasındaki etkileşimin koşullarını* konu ediniyor.[28] Aileye dayanan hane halkı çoğalma, üretim, tüketim, kaynak dağıtımı ve nesiller arasında servet aktarımı gibi işlevleri yerine getirir. Bu işlevlerin hepsi birbiriyle ilişkilidir ve eşitsiz durumda olan bireylerin çıkarlarını içerir, bu da hane halkı davranışını oldukça karmaşıklaştırır. Bu kitapta vurgu öncelikle üretimi ve tüketimi etkileyen kararlar üzerinde olacak. Göstermeye çalışacağım üzere, bu kararlar birbiriyle doğrudan ilişkilidir. Bu sayede hane ekonomisi üzerine çalışan kişi arzın mı yoksa talebin mi önce geldiği şeklindeki yumurta-tavuk sorusunu bir yana bırakıp ikisini aynı anda belirleyen tek bir karar kümesine odaklanabilir. Daha özelde, benim tarihsel savım Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da, yaklaşık 1650-1850 yılları arasını kapsayan

28. Biyolojik/toplumsal bir birim olarak aile akrabalığa dayanır. Bu çalışmada aile genellikle evli çift ve çocuklardan oluşan çekirdek aile anlamında kullanılıyor. Öte yandan iktisadi bir birim olan hane halkı çoğunlukla birlikte yaşama ile ve üretimde belli bir koordinasyona ve içeride kaynakların dağıtımına elveren ortak karar alma süreçleriyle tanımlanır. Erken modern bağlamda hane halkı genelde aileye ek olarak, aile üyeleriyle aynı haneyi paylaşan hizmetçileri ve çırakları içerir. Öte yandan aileyle ekonomik ilişkileri devam eden (kazancın transferi ya da benzer işlemler yoluyla) yerleşik olmayan üyeler de hane halkına dâhildi.. Göçmen işçiler, başka hanelerde hizmetçi olanlar, ya da haneden maddi yardım alan büyükanne ve büyükbabalar ya da diğer akrabalar bu tür üyelere örnek verilebilir. Böylece uzun vadeli bir gelir havuzu düzenlemesi olarak tanımlanan hane halkı, birlikte yaşamaya dayalı hane halkından daha geniştir. Bu nokta çalışmamızın konusu bakımından önemlidir, çünkü hane halkının havuzda toplanan gelirinde hak iddia edenlerin sayısı arttıkça, tüketim kararları üzerindeki kısıtlamalar da artar. Michiel Baud, "Huishouden, gezin en familienetwerk," der. Baud ve Engelen, *Samen wonen, samen werken?* (Hilversum: Verloren, 1994) içinde, s. 13–20; Peter Laslett, "Family and Household as Work Group and Kin Group. Areas of Traditional Europe Compared," der. Richard Wall, J. Robin ve Peter Laslett, *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983) içinde, s. 513–63.

bir uzun on sekizinci yüzyıl boyunca, artan sayıda hane halkının hem üretken kaynaklarını (yani çoğunlukla üyelerinin zamanını) piyasaya dönük para kazanma faaliyetlerine daha fazla sarf ettiği, hem de piyasa mallarına yönelik taleplerini arttırdığıdır. Hane halkında artan üretim uzmanlaşması böylece piyasada tüketim seçeneklerinin artmasına olanak verir.

Bu çalışma piyasa ekonomisinin aile-temelli hane halkı ile etkileşimini inceliyor. Bu yüzden, ilk yapmam gereken *etkileşim* kelimesini doğru tanımlamak. Bir iktisatçı için ilk soru hane halkı davranışının göreli fiyatlardaki ve reel ücretlerdeki değişmeler (yani gelir ve ikame etkileri) gibi alışıldık ticari teşviklerle açıklanıp açıklanamayacağı olurdu. Bu soruya vereceğimiz cevap olumlu olsaydı, basitçe piyasanın hane halkı üzerindeki etkisinden bahsedecektik. Toplumsal-tarihsel bir yaklaşımsa uzak geçmişteki bir hane halkına daha fazla özerklik bahşedecek, fakat piyasanın genişlemesiyle onu önce özyeterlilikten sonra da üretici rolünden uzaklaştırarak iktisadi tözden yoksun bırakacaktı. "Aile ekonomisinin" önce "aile-ücret ekonomisine" sonra da modern biçimini kazanarak "aile-tüketici ekonomisine" evrildiği bu çizgisel gelişme tipolojisi Louise Tilly ve Joan Scott tarafından önerilmiştir ve aile biçimlerini ekonomik gelişmeyle ilişkilendirmeye yönelik diğer çabalarla benzerlik gösterir.[29]

Tilly ve Scott'ın İkinci Bölüm'de tekrar tartışacağım tipolojisi Parsonsgil yapısal-işlevselcilikten ilham alır ve aile yapısının zamanla kendinden beklenen işlevin toplumsal değişimle dönüş-

29. Louise Tilly ve Joan Scott, *Women, Work and Family* (New York: Holt, Rinehart & Winston, 1978; gözden geçirilmiş basım, Londra: Methuen, 1987). Ayrıca bkz. Talcott Parsons, "The American Family. Its Relations to Personality and the Social Structure," der. Talcott Parsons ve Robert F. Bales, *Family, Socialization and Interaction Process* (Glencoe, Ill.: The Free Press, 1955) içinde, s. 9; Niel Smelser, *Social Change in the Industrial Revolution. An Application of Theory to the Lancashire Cotton Industry, 1740–1840* (Londra: Routledge & Kegan Paul, 1959).

mesine uyumlanmak üzere değiştiğini varsayar. Bu toplumsal değişimlerin hepsi de sanayileşmeyle ilintili olan en önemlileri, devlet, okullar, işletmeler, sigorta programları ve sendikalar gibi akrabalık ilişkilerine dayanmayan kurumların ortaya çıkmasıdır. Bu kurumların tamamı daha önce aileye ait olan işlevleri üstlenir. Nihayet sanayi toplumu aileyi yalnızca iki işleve sahip bırakır: çocukların sosyalleşmesi ve duygusal ilişkiler için bir özel alanın inşa edilmesi – "kalpsiz bir dünyada bir sığınak." Aile işlevlerinin bu kökten basitleşmesine eşlik eden yapısal değişimse, karmaşık geniş aile biçimlerinin yerini şehirli sanayi toplumunun içi boşaltılmış çekirdek ailesinin almasıdır.

Tarihçilerin bu kuramsal çerçeveyi kabul etmesi önemli sonuçlara yol açtı. Richard J. Evans'ın özlü ifadesiyle: "Ailenin toplumdan ayrılmış bir özel alana hapsedilmesi, ailenin tarihinin de geniş anlamda tarihle bağlarının koparılmasına ve siyasetten arındırılmış bir özel hayat tarihine indirgenmesine yol açtı."[30]

Bu çalışma yapısal-işlevselciliğin kapsamlı bir eleştirisine girişmiyor, ancak hane halklarının bu tür kuramların öne sürdüğünden daha fazla özerkliğe sahip olduğunu kabul ediyor. Böylece hane halklarının, toplumun ve ekonominin evrimiyle belirlenmek bir yana, bu evrimin sunduğu fırsatlar karşısında seçme özgürlüğüne sahip olduğu vurgulanıyor. Toplumsal kısıtlardan çok insan seçimlerinin altını çizen bu bakış, zaman zaman iktisat ile sosyolojiyi birbirinden ayırdığı söylenen karşıtlıkla da örtüşüyor.[31]

---

30. Richard J. Evans, "Politics and the Family. Social Democracy and the Working-Class Family in Theory and Practice Before 1914," der. Richard J. Evans and W. Robert Lee, *The German Family. Essays on the Social History of the Family in Nineteenth- and Twentieth-Century Germany* (Londra: Croom Helm, 1981) içinde, s. 256.

31. "İktisat insanların seçimleri, sosyoloji ise hiçbir seçeneğe sahip olmadıkları hakkındadır" şeklindeki tanıdık iğneleme, iktisatçı James Duesenbarry ile baş-

Bu çalışmanın karşı çıktığı bir başka sık dillendirilen görüş de ailenin modası geçmiş toplumsal değerlerin bir sığınağı ve her türden atavizmin son kalesi olduğudur. Buna göre aile, sanayi toplumunun üzerine yüklediği işlevsel gereksinimlere direnir; hatta, gittikçe anakronikleşen değerlerini savunmak için, dönüşen ekonomiden yararlanmaya çalışır. Ancak bu, aile üyelerinin ve özellikle de kadınların uzlaşmaz ilkeleri bir arada tutmaya çalıştığı umutsuz bir çabadır. Uzun vadede işlevselcilik kazanır, ailenin savunmacı eylemleri de bir tür "kültürel geri kalma" gibi görünür. Böylece aileler, Alman bilginlerinin *Ungleichzeitigkeit* (eşzamanlı anakronizm) dediği durumda sıkışıp kalır.[32] Bu "geri kalma" kavrayışı ise öne sürdüğüm çalışkan tüketimciliğe tamamen yabancıdır: Aile ileriye değil geriye bakmakta, sahip olduğu iktisadi kaynakları yeni hedeflere ulaşmak yerine eski yaşayış biçimlerini savunmak için kullanmaktadır. Elbette herhangi bir toplumda belli sayıda hane halkı tanımlanmış bir "yaşam tarzını" değişime bilinçli bir direnişi de kapsayacak şekilde savunabilir. Ancak bu çalışma ne bu tür eylemleri "kültürel geri kalma" olarak tanımlıyor, ne de onların tipik hane halkı davranışını betimlediğini varsayıyor.

---

lamış gibi görünüyor. Elinizdeki çalışma ise hem iktisatçıların "asosyalleştiren" tüketici birey kavrayışına, hem de sosyolojinin "aşırı-sosyalleştiren", böylece hane halkının normlar ve yapılarla sarıldığı için stratejik davranış yetisinden yoksun olduğunu düşünen anlayışına karşı çıkıyor. Bu sorun üzerine bir tartışma için bkz. Michael Anderson, Frank Berchhofer ve Jonathan Gershuny, "Introduction," der. Anderson, Berchhofe ve Gershuny, *The Social and Political Economy of the Household* (Oxford: Oxford University Press, 1994) içinde, s. 1–16.

32. Bu kavramın aile tarihindeki en doğrudan uygulaması Hans Medick'in proto-endüstriyel aile ekonomisi kuramıdır. Böyle aileler, köylü toplumunun biçimlerini piyasa ekonomisi içinde sürdürme arayışlarıyla, "aynı anda köylü toplumunun uzun tarih-sonrası ile sanayi kapitalizminin tarih-öncesinin bir parçasını oluşturdular." Hans Medick, "The Proto-industrial Family Economy. The Structural Function of Household and Family During the Transition from Peasant Society to Industrial Capitalism," *Social History* 1 (1976): s. 293, 310.

Son bir itiraz, bahsettiğimiz tarihsel değişim sürecinin sonunda hâlâ bir ailenin varlığından söz edebileceğimizi sorgular. Gerçekten de garip biçimde politik yelpazenin hem sağında hem de solunda taraftar bulan bir sosyal bilimsel kurama göre, kapitalist piyasa rasyonalitesi aile kurumunu aşındıran ve aile üyelerini birbirine bağlayan son işlevsel bağları da zayıflatan bir güçtür.[33]

---

33. Bu yönde sosyolojik bir tahlil için bkz. David Popenoe, *Disturbing the Nest. Family Change and Decline in Modern Societies* (New York: A. de Gruyter, 1988); ayrıca James Q.Wilson, *The Marriage Problem. How Our Culture Has Weakened Families* (New York: HarperCollins, 2002); benzer bir fikrin iktisadi bakış açısıyla savunusu için bkz. Shirley P. Burggraf, *The Feminine Economy and Economic Man: Reviving the Role of Family in the Post-Industrial Age* (Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1997). Burggraf'ın (s. 2) ana önermesi şudur: "Toplumumuzu var eden en temel kuruma [*aileye*] yatırımdan kaçınmak, kültürümüzü toplumsal evrimin kritik bir noktasına getirmekte ve iktisadi ve sosyal politika için görülmemiş sorunlar yaratmaktadır."
Marksist bir yorum için bkz. Claude Meillassoux, *Maidens, Meal and Money. Capitalism and the Domestic Economy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981). Meillassoux piyasa dışında bir hane halkı sektörünün kapitalistin çıkarına olduğunu savunur; böylece emek gücünün ucuza yeniden üretilmesi ve işgücünün "süper-sömürüsü" mümkün hâle gelir: "Bu yüzden, kendini yeniden üretmek için, kapitalist üretim biçimi kendine yabancı bir kuruma muhtaçtır. Yine de bu kurum [*aile*], bedava emek – çoğunlukla kadın emeği – arz etme ve ebeveyn-çocuk ilişkilerinde hâlâ baskın olan duygusal etmeni istismar etme kapasitesi sayesinde, böyle bir işlev için en uygun ve en ekonomik düzenleme olduğunu kanıtlamış ve böylece şimdiye kadar hayatta kalmıştır" (s. 142). Meillassoux buna rağmen gençlerin (daha kolay sömürülecek işçilere dönüşmek üzere) özgürleşmesini ve kadınların (eğitimlerinin masrafı işgücüne katılımlarıyla karşılanmak üzere) ev içinden kurtulmasını, kapitalizmin tarihsel gelişiminin değişmez mantığının sonuçları olarak betimler: "Kapitalizmin mantıksal ilerleyişi burada kendi çelişkisini de içinde barındırır; zira, özgürlüğün son kalıntılarını da ortadan kaldırmakla, üretim ilişkilerinin doğasını da kökten değiştirir. Aileyle birlikte kişisel tabiyet bağlarının sonuncusu da kaybolmaktadır, ancak onunla beraber, aile bağlarından özgürleşen fakat işveren karşısında bütüncül bir yabancılaşma konumuna indirgenen "özgür emekçi" de kaybolur." Burada yazarın tonu aniden değişir: "Bu yüzden tehdit altındaki aile, hâlâ az da olsa içten ve şefkatli ilişkilere ev sahipliği yaptığından, giderek bireysel özgürlüğün son savunma mevzilerinden biri olarak görülmektedir. Ancak bu oldukça kırılgan bir mevzidir, çünkü artık aileyi para ilişkilerinin aşındırıcı etkisinden

Joseph Schumpeter, ünlü çalışması *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*'de "ailenin çözülmesi" kavramını ortaya atar ve papaların ve kralların otoritesinin altını oyan kapitalist rasyonalitenin bu kadarla yetinmeyip kadınların ev içindeki rollerini ve çocukların itaatkârlığını da sorgulanır kıldığını öne sürer. Ailenin çözünmesi kapitalizmin dinamiğine ait daha genel bir eğilimin yansımasıdır: "Kapitalizm öncesi toplumun çatısını yıkmakla, kapitalizm yalnızca önüne çıkan engelleri değil nihai çöküşünün önünde duran payandaları da ortadan kaldırmış oldu."[34]

Bu açıdan bakıldığında modern feminizm, kadınların topluma ve ekonomiye serbest bireyler olarak katılmasının önündeki tüm yasaların, toplumsal yükümlülüklerin ve göreneklerin ortadan kaldırılması yönündeki ısrarıyla, aileden geriye kalanın da piyasa ekonomisinin ellerine teslim edilmesini savunuyor görünür. Kapitalizm öncesinden kalan son dikkate değer kurumu da tarih sahnesinden silmekle feminizm, Lenin'in emperyalizme ayırdığı "kapitalizmin son aşaması" nitelemesini de üstlenmiş olur. Bütün bu düşüncelerin bizi on sekizinci yüzyılın çok ötesine götürdüğü doğrudur, ama eğer aile-temelli hane halkının karakteri tamamen piyasa, kapitalist rasyonalite ya da devlet gibi dıştan kaynaklanan kuvvetlerce belirleniyorsa, geliştirmeye çalıştığım yaklaşımın değeri ciddi ölçüde azalacaktır.

---

koruyacak hiçbir şey yoktur, ki bu da kapitalizme içkin totaliter tehdide işaret eden bir eğilimdir" (s. 144).

34. Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (New York: Harper & Row, 1941), s. 139. Kapitalizmin aşındırmaya yazgılı olduğu bir ahlaki dünya sayesinde ayakta kaldığı tezi şu çalışmada ayrıntılı olarak ele alınır: Krishan Kumar, "Pre-capitalist and Noncapitalist Factors in the Development of Capitalism. Fred Kirsch and Joseph Schumpeter," der. Adrian Ellis ve Krishan Kumar, *Dilemmas of Liberal Democracies* (Londra: Tavistock Publications, 1983) içinde, s. 148–73.

Bu türden tartışmalara cevap olarak benim savım, Batılı ailenin, piyasa ekonomisiyle ilişkilerini *etkileşim* kelimesiyle betimlememize elverecek kadar dayanıklı ve özerk, ama aynı zamanda da yeterince gevşek ve etkiye açık bir toplumsal birim olduğudur. Hane halkını – Alman geleneğinin *das ganze Haus*'unda olduğu gibi – yekpare bir bütün olarak gören "özcü" bir anlayış yerine, onu eşler arasındaki ittifakların ve ebeveyn ile çocuklar arasındaki zımni sözleşmelerin alanı olarak görüyorum.[35] Piyasanın gölgesi – kelimenin tam anlamıyla "gölge fiyatları" – bu alanın üzerine düşer ve hane halkı üyelerinin davranışlarına etki eder.[36] Ancak aile ittifakları, genellikle hane halkı için uyum sağlayıcı stratejiler geliştirmeye ve üyelerini ortak tüketim hedefleri etrafında birleştirmeye yetecek kadar sağlamdır.

Üstelik, Kuzeybatı Avrupa'nın nispeten kırılgan çekirdek aile yapıları on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl şehirleşme ve sanayileşmesinin işlevsel ürünleri olarak da değerlendirilmemelidir. Gerçekten bütün bir tarihsel demograflar ve aile tarihçileri nesli, "geniş aileye dayanan hane halkı ve sanayi-öncesi Avrupa arasında yakın ilişki kurmanın savunulamaz olduğunu göstermişti."[37]

---

35. David Sabean, *Property, Production, and Family in Neckerhausen, 1700–1870* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), s. 97–8.

36. "Gölge fiyat" bir mal ya da hizmete alışılageldik bir piyasa fiyatının yokluğunda atfedilen değer ya da fiyattır. Bir mal ya da hizmete fiyat atfetmek, o mal ya da hizmetin normal bir piyasada işlem göreceği fiyata dair bir tahminde bulunmaktır. Bu tür bir tahmin, genellikle söz konusu mal ya da hizmetin üretiminde kullanılan faktörlerin fırsat maliyeti göz önünde bulundurularak hesaplanır. Bir diğer deyişle, üretim faktörlerinin vazgeçilen alternatif kullanımları dikkate alınır.

37. Angélique Janssens, *Family and Social Change. The Household as a Process in an Industrializing Community* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), s. 18. Bu pozisyon en sık "Cambridge Grubu" adıyla anılan bilim insanlarının yayınlarında kendini gösterir: der. Peter Laslett and Richard Wall, *Household and Family in Past Time* (Cambridge: Cambridge University Press, 1972); der. Richard Wall, *Family Form in Historic Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983).

Çekirdek aile yapıları, Batı Avrupa'nın çoğunda sanayileşmeden önce de yüzyıllar boyunca var olagelmişti. Nitekim, öne süreceğim üzere, piyasa fırsatlarına stratejik olarak tepki verme kapasitesine sahip olan hane halkları, Avrupa'nın diğer bölgelerinde sıklıkla görülen dirençli ve karmaşık aile yapıları değil, tam da bu zayıf çekirdek ailelerdi.

Batı Avrupa'nın çoğunda aile küçük ve genellikle çekirdek ailenin üyeleriyle sınırlıydı. Böyle bir toplumsal birim parçalanma ve çözülme karşısında korunmasızdı; felaketlerin yokluğunda bile aile yaşamının döngüleri belli dönemeçlerde bu tür hane halklarının bütünlüğü üzerinde baskı oluşturuyordu. Böyle zamanlarda daha geniş aile yapıları akrabaların yardımına başvururken, Batılı aile Orta Çağ'dan beri kilise ve cemaat gibi dışsal kurumlara dayanmak zorundaydı.[38] Max Weber'in dikkat çektiği gibi, Hristiyan kilisesi bireyin ruhunun biyolojik bağlara üstünlüğünü vazetmekle ailenin ve kan bağının kutsallığını da gizemden arındırmış oluyordu. Bu öğretinin pratik bir sonucu, özellikle Batı Avrupa kent ve kasabalarında "kan ve soy bağlarının Batı toplumundaki hegemonyasına meydan okuyan, cemaat yapılarında ve kurumsallaşmış cemaat içi yapılarda temellenen" bir popüler Hristiyanlığın serpilmesiydi.[39]

Batı Avrupa'da çekirdek aile, ayrı bir meskene taşınan ve dolayısıyla yeni bir hane halkı kuran kadın ve erkeğin evliliğinden oluşmaktaydı. Diğer bir deyişle, genç evli çiftler ebeveynlerden ya da kardeşlerden birinin yanında yaşamak yerine yeni bir ekonomik birim yaratıyorlardı. Bunun gerçekleştiği ortalama yaş, özellikle kadınlar için (yirmi-yirmi dört yaşları arası) nispe-

38. Katherine A. Lynch, *Individuals, Families, and Communities in Western Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), s. 66, 103–35.

39. a.g.e., s. 22.

ten yüksekti. Üstelik, yeni ve sürdürülebilir bir hane kurmanın ekonomik zorlukları yüzünden, erkek ve kadınların önemli bir yüzdesi (on-yirmi arası) hiç evlenmiyordu. Bu geç evlenme yaşına rağmen çoğu genç, aile evini erken yaşlarda (on beş-on sekiz arası) terk ederek başka hanelerde hizmetçi ya da çırak olarak çalışıyor ve yaşamını sürdürüyordu. Geç Orta Çağ'dan beri izlerine rastladığımız ve Batı Avrupa'ya özgüymüş gibi görünen "Avrupa Evlilik Örüntüsü'nü" işte bu nitelikler tanımlıyordu.[40] Dünya uygarlıklarının çoğunda evlilik evrensel, genç yaşta ve görücü usulüyle gerçekleşen bir sözleşmeydi ki bu bugün de böyledir. Kadınlar aile evini yalnızca kocalarının ya da sıklıkla kocalarının ebeveynlerinin evine taşınmak üzere terk ederler. Erkekler ise aile evlerini çoğu kez hiç terk etmezler.

1960'larda ilk defa tespit edildiğinden beri Avrupa Evlilik Örüntüsü'nün (AEÖ) önemi pek çok araştırma ve tartışmaya konu oldu. İlk ilgi konusu bu örüntünün demografik sonuçlarıydı: Evrensel olmayan ve geç evlilik doğurganlığı kısıtlayabilirdi, bu arada ayrı bir hane oluşturma gereksinimi de evlilik oranını ekonomik koşullar karşısında hassas hâle getirecekti. Çekirdek aile iktisadi planlama ve hesaba yatkın bir toplumsal birim gibi görünüyordu.[41] Çocukların sosyalleşme bağlamı ve erken yaşta hizmetçiliğin sağladığı nispi özgürlük düşünüldüğünde, AEÖ muhtemelen kişilik gelişimine de kendine özgü bireyci bir yön verecekti.[42] AEÖ'nün toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerindeki etkisi de incelendi, özellikle kadın ve erkeklerin yaşam çizgilerindeki

40. Hajnal, "European Marriage Pattern."

41. Bu sav en kuvvetli ve ikna edici şekliyle E. A. Wrigley and R. S. Schofield, *The Population History of England, 1541–1871. A Reconstruction* (Londra: Edward Arnold, 1981), 454–84'te ileri sürülmüştür.

42. Peter Laslett, *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977).

artan benzerliğin ve (çekirdek ailenin kırılganlığının bir sonucu olarak) kadınların aile reisliğini ele geçirme fırsatlarının altı çizildi.[43] Nihayet, AEÖ'nün ekonomik sonuçları vardı. Araştırmacılara göre bunların en önemlisi gençlerin ve özellikle de kadınların, geç evlilik ve hizmetçilik sayesinde, tasarruf ve hane ekonomisine katkı yapabilmeleriydi. Peki bu durum elit olmayan Avrupalı hane halklarının dünyanın kalanına göre daha fazla sermaye biriktirmelerini ve zengin bir materyal kültüre erişmelerini sağladı mı? Hajnal böyle olduğundan emindi:

> Avrupa örüntüsünde, kişinin önünde genellikle evliliği önceleyen bir yetişkinlik dönemi vardır; özellikle kadınlar için bu süre Avrupa dışındakinden çok daha uzundur. Bu dönemde çocuk bakma sorumluluğunun yokluğunda üretim kapasitesi tavan yapar ve tasarruf etmek kolaydır. Bu tasarruflar, (örneğin evliliğe hazırlık için ev eşyalarının satın alınması yoluyla) ileride ailenin geçimlik mal talebinin yiyecek vb. dışındaki kısmına önemli bir katkı yapacaktır. Böylece, geç evlilik norm hâline geldiğinde, hane halklarının ürettiği toplam talep, geçimini zorlukla sağlayan bir nüfus içindeki küçük bir servet sahibi sınıfın yaratacağından çok daha fazla olabilir. Tamamen Avrupa'ya özgü olan bu etmen, yine Avrupa'ya özgü olan modern ekonomik büyümeye geçişi açıklamamıza yardımcı olabilir mi?[44]

AEÖ söz konusu olduğunda evliliğin "giriş maliyetleri" özellikle yüksekti, çünkü evlilik adayı çiftler bağımsız bir hane halkını kurmak ve sürdürmek için gereken sermayeyi biriktirmek zorundaydı. Araştırmacılar henüz Hajnal'ın erken yetişkinlikteki

43. Hartman, *The Household and the Making of History*, s. 34–69.
44. Hajnal, "European Marriage Patterns in Perspective," s. 132.

hizmetçiliğin tasarrufları arttıracağı şeklindeki spekülasyonunu incelemedi. Öte yandan, Dördüncü Bölüm'de göreceğimiz gibi, hizmetçilerin harcamaları moda tarihçilerinin ilgisini çekti.

AEÖ'ye dayanan çoğu ekonomik argüman, çekirdek ailelerin bireyciliği, bireyciliğin de kapitalizmi ve ekonomik gelişmeyi desteklediğini öne sürer.[45] Bu çalışmada ise odak birey değil, bireyin içinde kararlar aldığı hane halkı olacak. Küçük, esnek ve özerk yapısıyla çekirdek hane tüketici davranışında yeniliklere özellikle elverişli bir ortam mıydı? Demografik davranışı niteleyen planlama ve hesaplama davranışları ekonomik karar almayı da etkiledi mi? Karmaşık aile yapıları tüketim kararlarını ciddi ölçüde kısıtlar ve karmaşıklaştırır. Kullanılabilir kaynaklar üzerinde hem hane içinde hem de daha geniş akrabalık şebekesine dâhil olan çok sayıda birey hak sahibidir. Bu tür karmaşık hane halkları üyelerini sigortalama kapasitesi bakımından çekirdek hane halklarından daha güçlüdür. Ancak riski bu şekilde sigortalama kapasitesinin bir maliyeti de vardır: ekonomik kaynakların tahsisini yöneten daha sert kural ve adetler.[46] Bunun yanın-

---

45. Bu görüş Alan Macfarlane tarafından ustalıkla ve biraz da İngiliz-merkezci bir güvenle savunulmuştur; bkz. Alan Macfarlane, *The Origins of English Individualism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1978); ve *The Culture of Capitalism* (Oxford: Basil Blackwell, 1987).

46. Hane halklarının geniş soy aidiyetleriyle bağlarının daha zayıf olduğu Batı'da, "akrabalık dayanışması ve riskin geniş akraba grupları tarafından göğüslenmesi yerini bir ölçüde yeni komünal risk devri biçimlerine bırakmıştır. Komşuların, özellikle şehirlerde lonca ve derneklerin ve nihayet cemaat yardım sandıklarının yardımlarından yararlanma Batı Avrupa sisteminin temel bir niteliğidir." "On the Social Control of Human Reproduction," *Population and Development Review* 6 (1980): 531.

Batı Avrupa'nın kendi içinde de Kuzeybatı ve Güney Avrupa arasında ayrım yapmak mümkündür. David Reher, Akdeniz toplumlarında çocukların evliliğe kadar aileleriyle beraber yaşadığını, Kuzey Avrupa'da ise genelde onlu yaşlarının ortalarında hizmetçilik için evlerinden ayrıldığını söyler. Benzer biçimde, "Akdeniz'de toplumun zayıf ve düşkün üyelerine yardımın büyük kısmı ailele-

da, karmaşık hane halklarına katılan evli çiftler çoğu kez yıllarca ve bazen de ölene dek hanenin daha yaşlı üyelerinin kararlarına uymak zorundadırlar.[47] Geniş akrabalık bağlarının boğucu yapısı böylece, özellikle hane halkının elde ettiği en ufak ekonomik artığın üzerinde uzak akrabaların bile hak sahibi olacağı düşünüldüğünde, yeni tüketici davranışlarını kısıtlamış ve engellemiş olmalıdır. Çekirdek ailenin esnekliğiyle bu durum arasındaki karşıtlık, kitabın temel tezleri bakımından önemlidir. Avrupa Evlilik Örüntüsü'nün tarihsel gelişimi, çalışkanlık devriminin *zamanlamasını* değilse de *coğrafi kapsamını* açıklamakta etkili olabilir.

---

rinden ya da bireysel hayırseverlikten gelir, oysa Kuzey'de özel ve kamusal kurumlar bu işlevi üzerine almıştır." David Sven Reher, "Family Ties in Western Europe. Persistent Contrasts," *Population and Development Review* 24 (1998): 209. Burada bizi ilgilendiren, akrabaların müdahalesinin ailenin tüketim kararlarını ve gelirin çekirdek aile üyeleri arasındaki bölüşümünü nasıl etkileyeceğidir. Bu bakımdan Kuzey çekirdek ailesi kaynaklarını tüketim mallarına tahsis etmeye Reher'in betimlediği Akdeniz ailelerinden daha yatkın görünüyor.

47. 1880 ve 1990 yıllarında Kuzey İtalya'da 800 yeni evlenmiş kadınla tüketici kararları hakkında yapılan bir anket bu konuda fikir verebilir. Evliliklerinin ilk iki yılında kendi giyeceklerinin satın alınmasına kimin karar verdiği sorusuna cevap olarak beyaz yakalı çalışanların eşleri ya kendi başlarına (yüzde 30) ya da kocalarıyla konuştuktan sonra (yüzde 59) karar verdiklerini söylemişlerdi. Ortakçı eşlerinin ise sadece yüzde 6'sı kendi başına karar verdiğini söylüyordu, yüzde 22 ise eşiyle birlikte karar vermişti. Öte yandan, ortakçı eşlerinin yüzde 50'sinin giyecek alımına karar veren, kayınpeder ve kayınvalideden biri ya da ikisiydi. Bu bulgu ortakçılar arasında çalışkanlık devriminin ortaya çıkmasına muhalif bir hane yapısına işaret eder. Raffaella Sarti, *Europe at Home. Family and Material Culture, 1500–1800* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 2002), s. 218.

Esasen görünürde çekirdek ailelerin bile hane dışındaki akrabalara karşı önemli yükümlülükleri vardı. On sekizinci yüzyılda Brandenburg köylü hanelerini inceleyen Hagen, hane üyelerinin emekli aile üyelerini ve miras hakkı olmayan kardeşleri desteklemek zorunda olduklarına dikkat çeker. Hanenin stratejisi biriktirmeden çok yeniden üretime odaklanmıştır. William Hagen, "Peasant Fortunes. Standards of Living in the Eighteenth-Century Brandenburg Countryside" (yayımlanmamış doktora tezi, University of California at Davis, 1987).

Çalışkanlık devriminin coğrafi sınırlarını kesin olarak çizmek mümkün değildir. Bu durum kısmen tarihsel delillerin azlığına, kısmen de bu türden tüketici davranışının, ileri derecede şehirleşmiş bölgelerde, esas coğrafyaya uzak olduğunda bile sık görülmesine atfedilebilir. Avrupa Evlilik Örüntüsü'nün temel bileşenleri Hajnal'ın tasviriyle St. Petersburg'dan Trieste'ye uzanan bir çizginin batısında yer alır, ama bu geniş alanın büyük kısmında bizi ilgilendiren tüketici davranışı görülmez. Bunun sebebi bazen hane halkının karar alma süreçleri üzerinde güçlü kurumsal kısıtların bulunması, bazen de yeterince gelişmiş kentsel ulaşım ve mübadele şebekelerinin olmamasıdır. Bu etmenlerin her birinin – çekirdek aile, kentsel şebekeler, ve piyasa kurumlarının – en mükemmel biçimde bulunduğu Kuzeybatı Avrupa'da, çalışkanlık devrimi ortaya çıkabilmişti.[48]

Özetle, Batılı aile öteden beri "zayıf" bir aile olmuştu. Bugün olduğu gibi geçmişte de özelin yanında kamusal bir niteliğe de sahipti; üyeleri bireyler olarak kamusal alana katıldılar, ve aile değişen piyasa koşullarına ve üyelerinin tüketim tercihlerine göre karar verecek özerkliği elinde tuttu.[49] Batılı aile tarihin etkin bir

48. Lonca ve cemiyet yapılarının hane halkı davranışı üzerindeki kontrolü Sheilagh C. Ogilvie, *A Bitter Living. Women, Markets, and Social Capital in Early Modern Germany* (Oxford: Oxford University Press, 2003)'te ayrıntıyla betimlenmiştir. Yeni tüketici pratiklerinin "sınırları" hakkında Sandgruber'in Avusturya topraklarında tüketici davranışı üzerine öncü çalışmasına bakınız: Yazar bu pratiklerin baskın olduğu bölgeyi "on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda yeniliklere düşmanca yaklaşan" bir Güney Almanya-Avusturya kültürel alanıyla sınırlamıştı. "Kahve, patates, şeker, beyaz ekmek [*butterbrot*] ve konyak ya da yeni yemek saatleri gibi tüketim yenilikleri bu bölgede yaşayan köylüler arasında – Wiener Umland [*Viyana'nın yakın çevresi*] ve belki Vorarlberg hariç – ya hiç bilinmiyor ya da çok az biliniyordu." Yazara göre ayrıca "kuzey Alman topraklarında kırsal ve kentsel yaşam biçimleri [*lebenformen*] zamanla birbirine yakınsamış, oysa güneyde bu yakınsama oldukça yavaş ve zayıf kalmıştı." Sandgruber, *Die Anfange der Konsumgesellschaft*, s. 242.

49. Lynch, *Individuals, Families and Communities in Europe*, s. 12–14; Peter Las-

öznesi oldu ve bu durum bugün de geçerlidir. Burada efsanevi kendine yeten patriyarkal aileden, önceki neslin sosyal tarihçilerinin beslediği duygusallaştırılmış ve özelleşmiş aileye, oradan da modern kaygılara konu olan içi boşaltılmış ve işlevsizleşmiş çağdaş aileye ilerleyen doğrusal aile tarihi modelinden eser yoktur.[50]

Bu noktaya kadar hane halkının piyasaya teslim olmak ya da ondaki değişmeleri yansıtmak yerine onunla etkileşmeye yetecek kadar tutunuma sahip bir iktisadi birim olduğunu iddia ettim. Peki bu etkileşim tarih boyunca, piyasa ekonomisi gelişip değiştikçe ne gibi biçimler aldı? Daha özelde, hane halkı bir tüketici olarak nasıl bir izlek takip etti?

Standart tüketici kuramı, tüketime dair yalnızca kısıtlı ve kısa vadeli sorulara cevap bulmak için tasarlanmış gibi görünse de iyi bir başlangıç noktası sayılabilir. Gerçekten de tüketici kuramı haneye değil bireye odaklanır ve bireyin değişmez tercihlere ve kararlarında tam bir özerkliğe sahip olduğunu varsayar. Başka bir deyişle, tüketici ne istediğini ekonomik sistemden bağımsız olarak bilir. Tüketicinin bu anlamda "egemen" olduğu söylenir.

---

lett, "Family, Kinship and Collectivity as Systems of Support in Pre-Industrial Europe. A Consideration of the Nuclear-hardship Hypothesis," *Continuity and Change* 3 (1988): 153–75; Michael Anderson, *Family Structure in Nineteenth Century Lancashire* (Cambridge: Cambridge University Press, 1971), s. 170–9.

50. Benzer bir görüş için bkz. der. Pat Hudson ve W. R. Lee, *Women's Work and the Family Economy in Historical Perspective* (Manchester: Manchester University Press, 1990). Derlemenin giriş bölümünde yazarlar "iyimser ya da kötümser olsun, işlevselci ve ekonomik-belirlenimci bakış açılarından derinden etkilenmişe benzeyen ve aile ekonomisi ile aile içi ilişkileri, değişim süreçlerinin edilgen ve bağımlı değişkenlerinden ibaret gören yorumların tamamını" eleştirirler (s. 20). Ayrıca "kadın emeği, aile ekonomisi ve aile stratejilerinin, tepkisel olmak bir yana, ekonomik gelişmenin maddi ve ideolojik sonuçlarının belirlenmesine etkin olarak katıldığını" da eklerler (s. 34). Yazarların bölgesel, mesleki, aile döngüsüne ve toplumsal cinsiyete özgü davranış farklarının gözlemlenmesini vurgulayan bakış açısı benimkinden oldukça farklı olsa da, çizgisel ve işlevselci aile davranışı açıklamalarından kopmadaki benzerliğimiz daha önemli sayılmalı.

Egemen tüketicinin belli bir gelire sahip olarak erişimindeki bütün mal ve hizmetlerin mükemmel bilgisine sahip olduğu ve herhangi bir çabaya ya da maliyete katlanmaksızın maksimizasyon yapabildiği varsayılır. Popüler bir ders kitabının deyişiyle: "İktisadın tüketici kuramı oldukça basittir. İktisatçılar tüketicinin parasının yettiği en iyi mal demetini seçtiğini varsayar." Ya da daha formel bir ifadeyle: "tüketiciler bütçe kümeleri içindeki en tercih edilir demeti seçerler."[51]

Bu alıntılardaki "en iyi" ve "en tercih edilir" ifadeleri tüketicinin "faydayı" maksimize etme hedefine gönderme yapar. *Fayda* aldatıcı bir terim olabilir. İlk bakışta fayda malların nesnel niteliklerine – kullanışlılıklarına – odaklanan dar bir tüketici memnuniyetini tanımlıyor gibi görünebilir. Gerçekte ise terim, satın almanın gerçekleşmesinden beklenen mutluluğu da içeren öznel atıfları da kapsar. Bu anlamda fayda arzu yoğunluğunun bir ölçüsüdür. Böylesi metafizik ve gözlemlenmesi imkansız bir kavram karşısında, Vilfredo Pareto'dan Paul Samuelson'a bir dizi iktisatçı daha izlenebilir bir değişken arayışına girmiştir.[52] Böylece Pareto "saf ve çıplak seçim gerçeğine" odaklanmayı tercih eder. Sonradan Samuelson'ın adlandırdığı şekliyle tüketicinin "açık edilen tercihi" [*revealed preference*, ç. n.] bu "çıplak seçim gerçeklerinin" "tercih edilen mal demetlerini edilmeyenlerden hayali olarak ayıran" kayıtsızlık eğrileri [*indifference curves*, ç. n.] oluşturan bir sıralamasıdır. Böylece fayda, basitçe tüketicilerin eylemleriyle gösterdiği tercihlerini imler ve *kardinal* bir büyüklük ölçüsünden

51. Hal R. Varian, *Intermediate Microeconomics. A Modern Approach* (New York: W. W. Norton, altıncı basım, 2003), s. 20, 73.

52. Vilfredo Pareto, *Manuel d'économie politique*, ikinci basım (Paris: Giard, 1927); Paul Samuelson, "A Note on the Pure Theory of Consumer's Preference," *Economica* 5 (1938): 61–71; Fabio Ranchetti, "Choice Without Utility?", der. Bianchi, *The Active Consumer* içinde, s. 28–30.

saf *ordinal* bir kavrama dönüşür. Bu dönüşümün bedeli ise, Bianchi'nin dikkat çektiği gibi, "tüketici eylemini teşvik ve motive eden etmenlerin bilinmemesi, hatta bilinemez olmasıdır. Piyasa seçimleriyle açık edilen tercihler eylemin nihai, bölünmez ve verili unsurları olduğundan, neyin maksimize edildiği sorusu artık cevaplanamaz, üstelik konuyla ilgisi bile bulunmaz."[53]

Bu açıdan bakıldığında, talep kavramını bir dizi izole seçimin mantığına indirgeyen standart tüketici kuramının dinamik iktisadi süreçlerde tüketicinin seçimine olsa olsa edilgen bir rol biçmesi şaşırtıcı değildir. Yine de tüketici davranışına dair bir dizi yeni yaklaşım, geleneksel kuramla bağlarını tamamen koparmadan, iktisadi akıl yürütmenin verimli biçimde uygulanabileceği insan eylemleri yelpazesini genişletmeyi başarır.

"Fayda" gibi zor bir kavramla karşı karşıya olduğumuz düşünülürse, bireysel eylemin "en tercih edilir olanı" gösterdiğini ve bunun da faydayı maksimize ettiğini söyleyip meseleyi kapatmak anlaşılır bir tavizdir: *de gustibus non est disputandum*. [*Latince: Zevkler tartışılmaz*, ç. n.] Oysaki, dinamik bir süreç olarak fayda hakkında tartışmaya değer birkaç şey vardır; üstelik bunlar faydayı bir kara kutu olmaktan çıkarıp tüketici talebinin tarihsel evrimine ışık da tutabilir. Tibor Scitovsky'nin faydaya dair ikili ayrımı iyi bir başlangıç noktası olabilir: konfor arayışı ve haz arayışı.[54] *Konfor* kavramıyla Scitovsky acıyı ve rahatsızlığı azaltan tüketime işaret eder. Temel gereksinimlerin karşılanması buna elbette dâhildi. ancak bununla kalınmaz; sonuçta kişinin (daha da) rahat etmesini sağlayan pek çok yol vardır. Haz tüketimi ise dürtüler ve uyarılmayla ilgilidir. Haz ve konfor

53. Maria Bianchi, "Introduction," der. Bianchi, *The Active Consumer* içinde, s. 8.
54. Tibor Scitovsky, *The Joyless Economy* (Oxford: Oxford University Press, 1976, gözden geçirilmiş basım, 1992).

tek bir tüketim eylemi içinde eşzamanlı olarak deneyimlenebilir. Öte yandan Scitovsky konfor arzusunun doyurulabildiğini, oysa haz arzusunun doğası gereği açık uçlu olduğunu gözler. Yazar daha da ileri gider ve kişinin mükemmel konfora yaklaştıkça daha az uyarılma hissettiğini, bunu telafi etmek için de heyecan yaratan ve güdüleri uyaran tüketim biçimlerine yöneldiğini öne sürer. Modernliği tanımlayan hal, tüketim toplumunun getirdiği konforun bir sonucu olarak, sıkıntıdır; yine de ironik olarak sıkıntının kendisi tüketimi teşvik eden bir güçtür, çünkü sıkıntının hafifletilmesi için, bitmek bilmez bir yenilik ve heyecan arayışı gerekir.

Söz ettiğimiz ayrımı alt kategorilere doğru ilerletebiliriz. Konfor tüketiminin kendisi kişisel konforu arttıran tüketim biçimleriyle – ki Scitovsky'nin kastı buydu – benim sosyal konforu arttırdığını öne süreceğim tüketim biçimlerine ayrılabilir. Gerçekten Veblen ve onu takip eden birçok araştırmacı tüketimin çoklukla sadece ve hatta öncelikle kişisel kullanımı değil, sosyal sinyallemeyi amaçladığını söylemişti. Bu tür "gösterişçi tüketim" [*conspicuous consumption*, ç. n.], bireyleri başkalarından ayırt eder ve statü iddialarını güçlendirir.[55] Konumsal mallar (doğası gereği kıt ve tüketimi başkalarını zorunlu olarak dışlayan mallar) bu tür agresif sinyallemenin bir türüdür. Ancak sosyal konfor "savun-

55. Thorstein Veblen, *The Theory of the Leisure Class. An Economic Study of Institutions* ([*1899*] New York: New American Library, 1953); Pierre Bourdieu, *Distinction. A Sociological Critique of the Judgment of Taste*, çev. Richard Nice (Londra: Routledge & Kegan Paul, 1984). Hem Veblen hem de Bourdieu, tüketimi rekabetçi bir "ötekini dikkate alan" [*other-regarding, ç.n*] davranış olarak yorumlar (içsel faydasından çok başkaları üzerindeki etkisi yüzünden yapılan eylemler.) Buna göre tüketim, tahakküm ve teslimiyet ilişkilerini devamlı yeniden yaratarak toplumsal hiyerarşileri pekiştirir. Veblen gösterişçi tüketimin bu işlevi doğrudan servetin kamusal teşhiri yoluyla üstlendiğini düşünürken, Bourdieu kültürel sermayenin beğenilerin sergilenişinde açığa vurulan dolaylı gücünü vurgular.

macı tüketimle" de elde edilebilir (başkalarının tüketim pratiklerinin sonuçlarından korunmak için gerçekleştirilen tüketim). Bu tüketim biçimi, Woodruff Smith'in on yedinci ve on sekizinci yüzyılda ortaya çıktığını ve pek çok tüketim pratiğinin bağlamını oluşturduğunu söylediği "saygınlık" arayışının önemli bir parçasıdır.[56] Bireylerin kendilerini başkalarından ayrıştırmakta ya da statü iddialarını öne sürmek ve korumakta kullandıkları tüm bu sosyal konfor kaynakları açık uçludur. Bireyler başkalarının tüketim eylemlerine tepki verdiğinden, denge oluşmaz ve bir doygunluk noktasına ulaşılmaz.[57] Ekonomik büyüme sosyal konfor sağlayan konumsal mallara olan talebi yalnızca daha yoğun hâle getirir.[58]

Haz tüketimi de benzer şekilde iki alt kategoriye ayrılabilir: *hedonizm* ve *yenilik*. Colin Campbell, Max Weber'in "Protestan ahlakına" yaratıcı bir nazireyle, "modern tüketimciliğin ruhunu" bir "Romantik ahlakının" şekillendirdiğini söyler.[59] Geleneksel biçiminde hedonizm duyusal hazzın doğrudan de-

---

56. Woodruff D. Smith, *Consumption and the Making of Respectability, 1600–1800* (Londra: Routledge, 2002). Smith "burjuvazinin kendini özbilinç sahibi bir sınıf olarak bir saygınlık kültürü etrafında inşa ettiğini" söyler (s. 27), ancak on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde bu artık yalnızca orta sınıfa özgü bir karakteristik değildir: "Öyle görünüyor ki saygınlığın formüle edilmesi *bütün* modern sınıfların oluşumuyla ilintiliydi" (s. 244, vurgu orijinal metinde).

57. James S. Duesenberry bu temel noktaya çok önce işaret etmişti. Yazar, başkalarının tüketim pratiklerinin "gösterme etkisi" [*demonstration effect, ç.n.*] yüzünden, "egemen tüketicinin" hiçbir zaman egemen olmadığını söylemişti. Kişinin başkalarında daha üstün tüketim mallarını ve daha yüksek yaşam standartlarını gözlemlemesi, kendi tüketimini de arttırmak istemesine yol açıyordu. Bu yüzden tüketim sadece kişinin kendi gelirine değil başkalarının gelirlerine de bağlıydı. *Income, Saving, and the Theory of Consumer Behavior* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1949).

58. Fred Hirsch, *Social Limits to Growth* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1976).

59. Campbell, *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism.*

neyimde aranmasıydı. İster şarap, ister kadınlar ya da isterse müzik olsun, haz doğrudan tüketim eylemine dâhildi. Romantik ahlakı, hedonizmi modern biçimine dönüştürdü; artık tüketimin hayali ve beklentisi – "arzu hülyalarının" gerçekleşmesine duyulan özlem – merkezdeydi, tüketim eyleminin kendisi ise bir tür düş kırıklığı hâline gelmişti. Aslında Campbell'e göre modern toplumda insanların beslemeyi başardığı yanılsamalar, deneyimledikleri gerçekten her zaman daha iyiydi, bu yüzden de tüketici gerçeklikle tatmin olmuyor ve hep daha fazlasını, daha iyisini özlüyordu.[60] Bu özlem nihayet spesifik arzu nesnelerine ilişiyor ve aynı tüketim döngüsünü yeniden başlatıyordu.

Bu bakımdan, geleneksel hedonizm toplumsal olarak üretilen durağan imajlara dayanır ve hazzı iştah doyuran "mallarda" bulur. Modern hedonizm ise bireysel ve uçucu "arzu hülyalarına" dayanır ve hazzı sadece yenilikte bulur. Yenilik – yeni moda ve stiller, yeni mal ve hizmetler – üreticilerin inisiyatifiyle ortaya çıkar, ancak piyasada *arayış içindeki etkin tüketici* tarafından karşılanır. Yenilik arzusu "modern hedonisti" araştırma ve öğrenme süreçlerine sürükler.[61]

Böyle bir tüketici, mümkün en yüksek verimliliği sağlamak için fiyatlarını taradığı sabit ve bilinen bir mal kümesini

60. Campbell'in betimlediği ve yanılsamadan ibaret dünyası herhangi bir mümkün gerçeklikten kaçınılmaz olarak daha zengin olan "modern insan," Adam Smith'in "insan doğasından" pek de farklı değildir. Smith'in insan doğası "mallara sahip olmanın bizi mutlu edeceğine kendimizi ikna etmemizi sağlayan" bir içsel kapasite içerir. Bu aldatmanın büyüsü altında, "soyut ve felsefi bir açıdan... her zaman aşağı ve önemsiz görünecek" bir sürü lüksü ve "incik boncuğu" elde etmek için çalışır dururuz. Bu da ekonomik zenginliğimizin dayandığı "gülünç ironiye" yol açar: Zahmetlerimiz bize aradığımız mutluluk ve tatmini getirmez, ama yine de durumumuzu iyileştirir. Adam Smith, *Theory of Moral Sentiments*, s. 183.

61. Bianchi, "Introduction," s. 4, 8.

sabit bir tercih çizelgesiyle eşleyen edilgen maksimizasyondan çok uzaktır. Elimizdeki tüketici etkin bir keşif süreci içindedir. Burada tüketicilerin eski ve tatmin gücü kanıtlanmış malları neden yeni ve faydası belirsiz mallar için bıraktığı sorulabilir. Elbette pek çok tüketici bu riski almaz ve neredeyse bütün tüketiciler tamamen yabancı olandan kaçınır. Scitovsky'ye göre "yeni bir faaliyet ya da yeni bir mal ancak tanıdıksa, potansiyeli kısmen de olsa anlaşılıyorsa ve onu takdir edecek beğeni gelişmişse keyif verebilir." Haz kaynağı olabilmek için, yeni mal potansiyelini fark edecek bilgi ve deneyime sahip olan tüketiciyi bulmalıdır.[62]

Tanınırlık ihtiyacına bir de yan yana gelebilir olmayı eklemeliyiz. Yeni malların potansiyel faydası, izole haldeki niteliklerinden nadiren çıkarsanabilir. Bu tür mallar, Bianchi'nin gözlemlediği üzere,

> başka mal ve karakteristiklerle ilişkilerden oluşan karmaşık ve değişken bir şebekenin parçasıdır. Tüketimde çeşitlemeyi ve değişimi sağlayan işte malların bu yan yana gelme potansiyelidir. Yeni mallar, "mal" hâline gelmek için tanınırlığa oynamak, bilinen mallarla benzerlik ve rekabetlerini kullanmak zorundadır. Öte yandan, yeni olmak için tüketim kümesinin halihazırdaki sıralamasını değiştirecek nitelik ve işlevler ortaya koymaları da gerekir. Bu süreçte çoğu zaman küçük değişiklikler daha büyük olanları harekete geçirir.[63]

---

62. Scitovsky, The *Joyless Economy*, s. 74, 225. Amartya Sen, "Economics and the Family," *Asian Development Review* 1 (1985): 14–26 mallarla ne yapılabileceğini tüketicilerin "kabiliyetlerinin" belirlediğini söyler.

63. Bianchi, "Introduction," s. 10.

Betimlediğimiz kadarıyla faydanın, konfor ve haz taleplerinin her biri için ikişer türü var gibi görünüyor. Konfor arayışı, spesifik rahatsızlıklardan kurtulmak için, spesifik bir takım mal ve hizmetlere talebi doğurur; geleneksel hedonizmin yön verdiği haz arayışı da spesifik deneyimlere olan talebi körükler. Her iki örnekte de talep, en azından kuramsal olarak, rahatsızlıkların giderilmesi ve haz arzusunun tatmin edilmesi tarafından sınırlanır. Aksine, statü, ayrım ve kimlik endişeleri taşıyan sosyal konfor arayışı sınırsızdır ve tam da ekonomik büyüme sürecinin etkisiyle yoğunlaşma eğilimindedir. Son olarak modern hedonizmin sürüklediği haz arayışını saymalıyız. Rahatsızlıktan kurtulmak hakiki bir fayda üretir, ancak uyarılmayı ortadan kaldırmakla modern sıkıntı halini de hem yaratır hem de güçlendirir. Sıkıntının basit bir tedavisi yoktur. Var olan malları daha çok tüketmek sıkıntıyı ortadan kaldırmaz; bunun yerine, yeniliğe yer açan geniş bir mal ve hizmetler yelpazesi kaçış fırsatı sunar. Kaçış zorunlu olarak kısmi ve geçicidir – ancak etkin ve hayal gücü yüksek tüketiciler yeni haz kaynakları peşindeki sonsuz arayışlarına devam edene kadar sürer.

Tüketici davranışını temel bileşenlerine ayırmaya yönelik bu deneme, talebin dinamik yapısına dair basit bir eskizin ötesine geçmiyor. Denememiz, talep örüntülerinin ekonomik sistemin *dâhilinde* tutarlı ve sıralı biçimde geliştiği bir tarihsel sürecin varlığına işaret ediyor. Bu ise, geleneksel kuramın faydasını bir dizi izole seçimle maksimize eden edilgen tüketicisini, durağan ve dışsal (ekonominin dışında) olarak belirlenmiş tercihleriyle beraber bir kenara bırakmamızı gerektiriyor. Ben bu karakter tiplemesinin yerine etkin ve arayış içindeki bir tüketiciyi koymayı öneriyorum. Böyle bir tüketicinin keşfedici eylemleri üreticilerin beğenilere yön vermek üzere arz ettikleri ürün yelpazesiyle etkileşir; tüketici deneme yanılma süreçleriyle yeni "tüketim öbekleri"

[*consumption clusters*, ç. n.] elde etmek ve başkalarına anlamlı sinyaller göndermenin yeni yollarını bulmak için ürünler arasındaki tamamlayıcılığı kullanır. Elde ettiği fayda basitçe tüketilen malların içsel niteliklerinden kaynaklanmaz, bunun yerine erişimdeki malları bir araya getirmeyi olanaklı kılan bilgi ve deneyime (tüketici sermayesine) dayanır.

HANE İKTİSADI

Buraya kadar bireylere ve mallara olan talebe odaklandık, oysa çalışmamız, hane halklarına ve malların fiziksel faydasının ötesine geçen bir tüketim tanımına dayanacağını öne sürüyor. Diğer bir deyişle, Adam Smith'in veciz ifadesiyle "tüketimin üretimin yegâne amacı ve hedefi olduğunu" reddetmiyoruz, ama tüketimin, *insan eylemliliğinin* yegâne amacı olarak değil de daha ötedeki bir amacı gerçekleştirmenin aracı olarak daha iyi anlaşılacağını düşünüyoruz. Burada da tüketici davranışı iktisadındaki yeni yaklaşımlar bize yardımcı olabilir.

Tüketici davranışı çalışmalarındaki önemli bir gelişme Kelvin Lancaster'ın üretilen "mallarla" onların faydayı ortaya çıkaran ve tüketilen "özellikleri" arasında yaptığı ayrımdır. Bu ayrım geleneksel kuramda tüketici davranışını yöneten malları, fiyatları ve bütçe kısıtlarını, fayda veren ve bireylerin tercih sebebi olan nitelikleri taşıyan mal özelliklerinden (ki çoğu kez birden fazladır) ayırt etmemizi sağlar. Nasıl ki mallar birden fazla özelliğe sahipse, aynı özellik de birden fazla malda bulunabilir. Gerçekten de "mallar bir araya geldiklerinde tek tek taşıdıkları özelliklerden başka özelliklere sahip olabilirler."[64] Bu da iktisatçıyı,

64. Lancaster, *Modern Consumer Theory*, s. 13.

hane halklarının malları tüketilen özelliklere çevirdiği karmaşık süreçlerle ilgilenmeye davet eder ki bu sürece Lancaster "tüketim teknolojisi" adını vermişti.

Bu görüşler Gary Becker tarafından ilerletildi ve "yeni hane iktisadı" olarak bilinen kuramın ortaya çıkmasını sağladı. Becker, özerk bir karar verici olarak bireye odaklanmak yerine, hane halkını araştırmasının temel birimi yaptı. Nasıl işletme üretime adanmışsa, hane halkının da tüketime adanmış olduğunu varsaydı ve tıpkı üretim fonksiyonlarının firmaların girdileri çıktılara çevirme sürecini tasvir etmesi gibi, hane halklarının satın aldıkları malları nihai tüketime çevirme sürecinin de bir "tüketim teknolojisi" ile özetlenebileceğini öne sürdü (*tüketim fonksiyonu* tabiri daha önce Keynes tarafından farklı bir bağlamda kullanıldığından bu tabiri seçti).

Hane halkı piyasada parasal gelirinin tamamını harcayıncaya kadar mal satın alır (satın alınan mallar = x_i) ve bu malları nihai tüketim nesnesini üretmek üzere emeğe (T_i) ve başka bir takım hane halkı kaynaklarına ekler. Becker bu nihai tüketim nesnesini "Z" harfi ile gösterir ve bunlara "Z-metaları" adını verir.[65] Hane halkı (daima olmasa da çoğunlukla bir aile) burada üyelerinin faydasını maksimize etmek için sahip olduğu kaynakları, özellikle de üyelerinin zamanını, tahsis eden bir kurum olarak görülür.[66] Bu tahsis oldukça karmaşıktır ve parasal geliri kazan-

---

65. Becker, "A Theory of the Allocation of Time," s. 495. Z-metaları: "doğrudan fayda fonksiyonuna dâhil olan daha temel metalar."

66. Bu tartışma bazı okuyucular için formel/matematiksel gösterimle daha anlaşılır hâle gelecektir. Hane halkının Z-metaları üretimi, satın alınan malları ve hane halkı emeğini birleştiren bir tüketim teknolojisi aracılığıyla gerçekleşir:

$$Z_i = f(x_i, T_i) \qquad (1)$$

Hane halkı, üyelerinin zamanını üç ana kategori arasında paylaştırır: malları

mak (T_w), satın alınan malları Z-metalarına dönüştürmek (T_c) ve metaları tüketmek (T_r) için harcanan emeği içerir.[67] Bir kez hane üyelerinin zamanı bu kategorilere bölününce, hane halkının üyelerinin zamanını tahsis etmesinin ne kadar önemli olduğu açıklık kazanır. Kazanç getiren emeğe ayrılan zaman arttıkça hane halkı daha fazla mal (x) satın alabilir, ama bu malları nihai tüketim metalarına (Z) dönüştürmeye ve tüketim zamanı boyunca bunların keyfini çıkarmaya daha az zaman kalır.

Peki bu zaman tahsisinde hane halkının önünde hangi seçenekler mevcuttur? Bu, bir yanda arzulanan Z-metalarını elde etmeye olanak tanıyan tüketim teknolojilerine, bir yanda da mallarla, bu malları satın almak ve tüketim nesnelerine dönüştürmek için gereken zaman arasındaki "ikame edilebilirlik" derecesine bağlıdır. Başka bir deyişle, verili bir teknolojik ve ticari

---

satın almak için gerekli para gelirini elde etmek için harcanan emek (T_w), satın alınan malları Z-metalarına dönüştürmek için hane içinde tutulan emek (T_c), ve malları gerçekten tüketmek için harcanan zamanı içeren boş zaman (T_r).

$$T = T_c + T_w + T_r \qquad (2)$$

Zaman kısıtı (2), para kazanma faaliyetine ayrılan emek miktarını tanımlar ve bu da basit ücretli emek durumunda bir mal kısıtı ortaya çıkarır:

$$\Sigma\, p_i x_i = I = T_w w \qquad (3)$$

Burada (w) ücret oranına eşittir ve (I) toplam para geliridir. (2) ve (3) numaralı denklemlerde sırasıyla zaman ve mal kısıtları olan T_w'nin varlığı, istenen Z-metalarını sağlamak için mevcut tüketim teknolojilerinde mallar ve zaman arasındaki "ikame edilebilirlik" derecesinin önemini vurgulamaktadır.

67. Bu son zaman harcama kalemi, yani tüketim zamanı, Becker tarafından göz önüne alınmamış fakat Linder, *The Harried Leisure Class*, s. 13–15'te incelenmiştir. Linder, Schumpeter'in "kitap satın alırken okumak için gereken zamanı da satın alabilsek iyi bir şey olurdu" şeklindeki nüktesini ciddiye alır. Ayrıca bkz. Ian Steedman, *Consumption Takes Time. Implications for Economic Theory* (Londra: Routledge, 2001).

rejimde, belirli bir Z'yi elde etmek için gereken malı ve zamanı bir araya getirmenin sadece bir ya da iki yolu mu vardır yoksa bu yollar çok sayıda mıdır? Zamanla, teknolojik ve ticari gelişmeler hane halklarının Z-metalarını elde etmekteki seçim yelpazesini genişletebilir. Hane halkları, tüketim teknolojilerini değiştirmekle, tekil mallara (x_i) olan talepte de değişikliğe sebep olurlar. Bu zorunlu olarak beğenilerdeki bir değişime işaret etmez, zira hane halkları hâlâ aynı Z-metalarını talep ediyor olabilir, yani faydanın esas kaynağı aynı kalabilir. Bu bağlamda sözgelimi bir malın fiyatının düşmesinin, o malı (x_i) daha yoğun kullanan bir tüketim teknolojisinin benimsenmesine yol açacağı kolayca görülebilir. Benzer biçimde, ücretlerdeki bir artış, hane içi emeğin ve boş zamanın alternatif maliyetini arttırarak daha mal-yoğun tüketim teknolojilerini destekleyecektir.

Bu Beckergil çerçevede çalışkanlık devrimi basit fiyat ve ücret ayarlamalarının ötesine geçen hane halkı kararlarına karşılık gelir. Örneğin hane halkının piyasa emeğine tahsis ettiği zaman, ücret ve fiyat değişimlerinin yol açacağından daha fazla olur. Tüketim teknolojilerinin artan ikame edilebilirliğinden yararlanmak için hane emeği uzmanlaşmaya yönelir ve böylece hem üretimde hem de tüketimde üretkenlik artışları sağlanır. Nihayet, arzulanan Z-metaları bileşimindeki revizyonlar (ki Becker'in terimleriyle tercihlerde bir değişmeye karşılık gelir) daha mal-yoğun tüketim teknolojilerinin benimsenmesine yol açar.

Tüketici kuramının bu şekilde genişletilmesi hane halkının tarihsel tahliline dair imaları da olan pek çok gözlemi doğurur.

Tam gelir ve hane halkı verimliliği. Hane üyeleri, tercihlerinin (ya da beğenilerinin) belirlediği şekilde, Z-metalarından fayda elde ederler. Bu sebeple, refahın tam bir ölçümü tüketilen Z-metalarının tamamının "değerlerinin" toplanmasından çık-

malıdır. (Z-metaları tanım gereği mübadele edilemediklerinden bu kolay bir iş değildir ve iktisatçıların "gölge fiyatlar" dediği ölçülerin devreye sokulmasını gerekli kılar.) Buna rağmen yaşam standartları hakkındaki geleneksel çalışmalar, ilgisini yalnızca parasal gelirle sınırlar ki bu da hane halkının bütçe kısıtını ve dolayısıyla mal (x) alım gücünü tanımlamanın ötesine geçmez. Yaşam standartlarının bu iki tanımı – satın alınan malların (x) fiyatlarla çarpımına karşı tüketilen Z-metalarının gölge fiyatlarla çarpımı – arasındaki fark hane halkı üretiminin "katma değerinin" bir ölçüsüdür.[68]

Bu iki ölçüt, Gayrı Safi Yurtiçi Hasıla'nın dar ve geniş tanımlarına denk gelir. Bu geniş tanımlar ya da "genişletilmiş muhasebeler", geleneksel milli gelir muhasebesinin feminist ve diğer eleştirmenlerince sıklıkla desteklenir ve piyasa-dışı üretimin değerini de hesaba dâhil eder.[69] İki büyüklük arasındaki

---

68. Hane halkı üyeleri, Z-metaları tüketiminden tercihlerine (veya zevklerine) göre şekillenen fayda elde ederler. Dolayısıyla, kapsamlı bir refah ölçüsü - hane halkının "tam geliri" - şudur:

$$\Sigma Z_i \Pi_i \qquad (4)$$

burada i = doğal olarak ticareti yapılmayan Z-metalarının gölge fiyatıdır. Bu, kendisini toplam para geliri ve hane halkının mallar üzerindeki hâkimiyeti ile sınırlayan hane halkının yaşam standardının geleneksel ölçüsü ile karşılaştırılabilir (dipnot 66'daki denklem (3)'te olduğu gibi). Bu iki yaşam standardı tanımı arasındaki fark, hane halkı üretiminin "katma değerinin" (KD) bir ölçüsüdür:

$$VA = \Sigma Z_i \Pi_i - \Sigma p_i x_i \qquad (5)$$

Bu fark, hane halkının tüketim teknolojileri seçimine bağlı olarak büyüyecek veya küçülecektir.

69. Genişletilmiş muhasebeler piyasa-dışı üretimi toplama ekler ancak "istenmeyen mecburiyetler" olduğu düşünülen çıktıları, yani modern hayatın nahoşluklarını da toplamdan eksiltirler. William Nordhaus and James Tobin, "Is Growth Obsolete?", der. James Tobin, *Essays in Economics*, Cilt III, *Theory and Po-*

fark hane halkının tüketim teknolojisi seçimine – yani Z-metaları üretiminin ne kadar "mal-yoğun" olduğuna bağlı olarak artar veya azalır.

Bu fark mikro düzeyde hane halkının "tüketici verimliliğine" bağlı olarak da değişecektir. Yukarıda bahsettiğim karmaşık kararlar zahmetsiz ve maliyetsiz olmaktan çok uzaktır; ve hane halkları da kaynaklarını Z-metalarına dönüştürme azmi ve mahareti bakımından birbirlerinden farklıdırlar.[70] Hesaplamaların inceliği, üyelerin haneye getirdiği bilgi ve deneyime (sosyal sermayeye, tüketim sermayesine) bağlı olacaktır. Sözgelimi, tüketilen yiyeceğin besin değeri aşçının beşeri sermayesiyle ilintilidir; malların ne şekilde bir araya getirilebileceğini tespit etmek için tüketim sermayesi gerekir; malların sembolik değerlerinden sonuna kadar yararlanmaksa sosyal sermayeyi gerekli kılar. Üstelik, işletmelerin üretim verimliliği piyasa rekabetiyle fiyatlanır ve cezalandırılırken, aileleri bu şekilde disipline edip daha yüksek tüketici verimliliğine iten bir dış kuvvetten söz edilemez.[71] Hane

---

licy (Cambridge, Mass.: MIT University Press, 1982), s. 360–450; Robert Eisner, *The Total Incomes System of Accounts* (Chicago: University of Chicago Press, 1989).

70. Jeffrey James, *Consumption and Development* (New York: St. Martin's Press, 1993), s. 186–8.

71. Aileleri disipline eden bir *dış kuvvet* yoktur; ama hane *içinde* memnuniyetsizlik ve eleştiri sert olabilir ve sorumlu tutulan kişide – çoğu kez annede/eşte – ciddi kaygı yaratabilir. Daniel Miller modern ev kadınının tüketim seçimlerini aile adına üstlenmekle önemli güç kazandığına dikkat çeker, ancak "[*bu güç*] gündelik yaşamda onu elinde tutanlar tarafından böyle tecrübe edilmez" diye ekler. Aynı anda hane ekonomisinde Martha Stewart [Amerikan popüler kültüründe mükemmel ev kadını, çev.] olmakla pasaklı bir kadın olmak arasında, politik ekonomide de uluslararası kapitalist reklamcılığın maniple ettiği bir kukla olmakla uluslararası piyasa ekonomisinin bilinçli bir katılımcısı olmak arasında ölçüyü tutturmak zorunda olan ev kadınının durumu hiç de özenilesi değildir. Bu konu üzerine çalışan akademik uzmanların çoğu kendi tüketim pratiklerini ev kadınının bayağı dertlerinin üzerinde gördüğünden, bu meselelerin tepeden bakmayan tahlillerine nadiren rastlanır. Daniel Miller, "Consumption as the

halkları tekil Z-metalarını yüksek verimlilikle üretse bile, metaların doğru bileşimi ve hane üyeleri arasında bölüşümü sorunları çözülmeden kalır.

"Tam gelir" kavramının esas anlamı gelirin en yaygın ölçüsü düşünülürse hemen açıklığa kavuşur: Sanayi-öncesi toplumları çalışan tarihçiler, bir hane halkının tasarrufundaki kaynakları genellikle enflasyondan arındırılmış ücret düzeyiyle tanımlar. Bu reel ücret ölçüsü hane halkının satın alma gücüne dair bir ilk kestirim olarak kabul edilir.[72] Yukarıda betimlediğim zaman tahsisi modeli bizi, hane halkının zaman kullanımının yeniden tahsis edilmesinin – boş zaman miktarının değişmesinin ya da emeğin piyasa ve hane içi arasında yeniden paylaştırılmasının – hane halkının parasal gelirinin ücret düzeyinin işaret ettiğinden farklı olabileceği konusunda uyarır. Ancak en kapsamlı gelir ölçüsü bile hem piyasaya arz edilmeyen emeği hem de tüketim verimliliğini içeren "tam geliri" bütünüyle kapsayamaz. Tam gelirin diğer gelir ölçülerinden ne kadar fazla olacağı Z-metalarını üretmekte kullanılan tüketim teknolojisine ve hane emeğinin tüketici verimliliğine bağlıdır.

Fayda ve gelir dağılımı. Tüketen ve fayda sağlayan bireylerdir, oysa Z-metaları ya toplu halde tüketilirler ya da bireylere hane halkının karar alma süreciyle tahsis edilirler.[73] Bu sürecin karakteri –

Vanguard of History. A Polemic by Way of an Introduction," der. Daniel Miller, *Acknowledging Consumption. A Review of New Studies* (Londra: Routledge, 1995) içinde, s. 34–5.

72. Örneğin Robert Allen, "The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War," *Explorations in Economic History* 38 (2001): 411–47. Bu muteber geleneğin bir eleştirisi için bkz. Jan de Vries, "Between Purchasing Power and the World of Goods. Understanding the Household Economy in Early Modern Europe," der. John Brewer ve Roy Porter, *Consumption and the World of Goods* (Londra: Routledge, 1993) içinde, s. 95–8.

73. Bu sorunun etrafından dolanmayı deneyen etkili bir çalışma için bkz. Paul A. Samuelson, "Social Indifference Curves," *Quarterly Journal of Economics* 70 (1956):

ister özgecilikte temelleniyor isterse aile üyelerinin eşitsiz iktidarını yansıtıyor olsun – belirsiz olduğu kadar önemli bir meseledir. Aile hayatının saydamsızlığı – ki insanlar parasal yaşantıları hakkında konuşmak konusunda seks yaşantıları hakkında konuşmaktan bile daha utangaçtırlar – normatif beyanların, ideolojik iddiaların ve kullanışlı varsayımların hane içi gelir dağılımının doğrudan bilgisini ikame etmesine sebep olmuştur. (Bu konuyu Beşinci Bölüm'de ayrıntılı olarak inceleyeceğim.) Şimdilik hane ekonomisinin zorunlu olarak üretim (kim, hangi görevlerde çalışacak?) ve tüketim (ne tüketilecek, neye yatırım yapılacak, ne kadar tasarruf edilecek ve bunlar üyeler arasında nasıl dağıtılacak?) hakkındaki kararları içerdiğini hatırlatmakla yetinelim.

Gelirin çoğu bireylerce kazanılır, malların çoğu bireylerce satın alınır ve faydanın tamamı bireylere "kaydedilir." Yine de hane halkı içinde bölüşüme tabi olan tüketim kaynakları toplam sosyal kaynakların önemli bir kısmını oluşturur. Becker'e göre "aileler, modern piyasa toplumları dâhil tüm toplumlarda, [*ekonomik faaliyetin*] en az yarısından sorumludur... çünkü üyelerinin tüketimini, eğitimini, sağlığını ve diğer beşeri sermayesini üreten ailedir."[74] Hane üretimine ilişkin resmi tahminler ise (Birleşik Devletler, Birleşik Krallık ve Avustralya'da) milli gelirin yüzde 25-40'ı düzeyindedir.[75] Hane halkının yeni-

---

1–22. Samuelson aileyi özgeciliğin "hüküm sürdüğü" bir alan olarak düşünür. Yazarın paternalizm tanımı, bir bireyin faydasının başkalarının onun tercihlerine uyma derecesine bağlı olmasıdır. Özgeci ise aksine başkalarının (tanımladıkları şekliyle) faydasını kendi faydasına dâhil eder. Gary Becker bu knouyu "A Theory of Social Interactions," *Journal of Political Economy* 82 (1974): 1063–93'te inceler.

74. Gary Becker, *A Treatise on the Family* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981), s. 303.

75. Eisner, *Total Incomes System of Accounts*, s. 73; Avner Offer, *The Challenge of Affluence. Self-Control and Well-Being in the United States and Britain Since 1950* (Oxford: Oxford University Press, 2006), s. 85.

den dağıtım kararları, her bir üye tarafından toplam faydanın (tam gelirin) girdilerin parasal maliyetini ne kadar aştığını da belirler – yani bu kararların kalitesi ortak bir teşebbüs olarak hanenin üyeleri gözündeki değerini belirler. Eğer Becker'in varsaydığı gibi bireysel tercihler benzerse, yeniden dağıtım kararları hane halkının başarısının en önemli belirleyeni olmaz. Bu durumda Becker'in hane halkları arasında önemli farklar gösterdiğini düşündüğü malları Z-metalarına çevirme verimliliği daha önemli olacaktır. Ama aile üyelerinin beğenileri birbirinden farklılaştıkça hane içindeki karar süreci de zorlaşır ve bu kararların toplam faydaya etkisi de artar.

Tüketim demetleri. Lancaster'ın ve Becker'in modellerinin merkezinde satın aldığımız mallarla tükettiğimiz ve faydalandığımız Z-metaları arasındaki ayrım vardır. Dolayısıyla artık bir malın satın alınmasıyla ondan fayda elde edilmesi arasında bire bir ve sabit bir ilişkiden söz edilemez. Bir araya getirilmiş mallar tek tek sahip olduklarından farklı özellikler taşıyabilir. Bu "bölünmezlikler" ilk bakışta önemsiz değilse bile fazlasıyla bariz görünebilir. Sözgelimi çay fincanı ve çay ilk elde akla gelen bir "tüketim demetidir." Fakat bu demetler çok daha karmaşık ve güçlü olabilir. Çay örneğiyle devam edersek, çayın şekerle kombinasyonu açık olmaktan uzaktır. Çay Çin'de bu şekilde tüketilmezdi, ne de doğum yeri olan Arap topraklarında kahveye şeker katılıyordu. Bu konu üzerine kafa yoran şeker antropoloğu Sidney Mintz bahsettiğimiz yenilikten büyülenmişti:

> Bir İngiliz işçisinin bir fincan tatlandırılmış sıcak çayı ilk kez içmesi önemli bir tarihsel olaydı, çünkü bütün bir toplumun dönüşümüne, ekonomik ve sosyal temellerinin bütün bir yeniden inşasına işaret ediyordu. Bu ve eşlik eden olayların sonuçlarını tam anlamıyla kavramak bizim için kolay değildir, zira üreticilerle tüketicilerin ilişkisine, ça-

lışmanın anlamına, benin tanımına ve şeylerin doğasına dair kökten farklı bir anlayış önümüzde engeldir.[76]

Mintz, tam manasıyla kavrayabilirsek, bu eylemin bilgisinin Adem'in elmayı yemesi gibi bizi modern yaşamın kaynağına ulaştıracağına inanıyor. Okurdan bu eylemden türeyen her şeyin (tüketici davranışının kitlesel değişimi, tüketimcilik, köle plantasyonları, sömürgecilik, kapitalizm) gerçekten "İngiliz işçisinin" beğenisindeki tek bir tayin edici içkin değişmenin sonucu olduğuna inanmasını bekliyor.[77] Tüketici beğenilerine benim önerdiğim yaklaşım ise tüketici sermayesi oluşumunu bir bağlama yerleştirmeyi ve böylece içselleştirmeyi deniyor – bu da tüketim yeniliklerini dışsal bir olay gibi görmek yerine, birikmiş deneyim ve bilginin sonucu olarak yorumlamayı gerektiriyor. Böyle de olsa, Mintz'in tüketici öbeklerinin uzun erimli sonuçlarına dikkat çekmesindeki haklılık şüphe götürmez.

Çayın ve kahvenin şekerle içilmesi Kuzeybatı Avrupa'da muhtemelen 1685 ile 1700 yılları arasında adet hâline geldi, ama tüketim öbeklerinin gelişmesi bununla sınırlı kalmadı.[78] Çay ve

---

76. Sidney W. Mintz, *Sweetness and Power. The Place of Sugar in Modern History* (New York: Viking Press, 1985), s. 214.

77. Şekerin cazibesinin doğal ve dayanılmaz olduğu sonucuna varmadan önce Sandgruber'in şekerin Avusturya'da nasıl yayıldığıyla ilgili sözlerine kulak verin: "Demek oluyor ki 1800'den önce Avusturya'da yaşayanların çoğu [*şekeri*] hiçbir şekilde kullanmıyordu. On sekizinci yüzyılda şeker tüketimi büyük ölçüde bu tadı çok seven ve yemek tariflerine dâhil eden üst sınıf mutfaklarında (*Oberschichtenküche*) gerçekleşiyordu." Sandgruber, *Die Angange der Konsumgesellschaft*, s. 208. Orta Avrupa'da şekerin cazibesi sarayda başlamış ve uzun süre emekçi öğünlerine dâhil olmayıp rafine yemeklerle sınırlı kalmış görünüyor. Yine Sangruber'in sözleriyle: "Kahve, çay ve kakao gibi sıcak içeceklerin şimdi bize doğal gelen ama ortaya çıktıkları yerlerde adet olmayan şekerle içilmesini saraylı elit [*höfische Gesellschaft*] icat etmiştir." Sandgruber, "Leben und Lebensstandard im Zeitalter des Barock," s. 179.

78. Woodruff Smith, Mintz'in yaratım anının biraz daha nakilci bir anlatımı-

kahve buğday ekmeğiyle kombine edilerek hane emeği için ekonomik bir kahvaltı öğünü oluşturdu. Bu kahvaltı, erken on yedinci yüzyılda Hollanda'da bira eşliğinde lapa ya da krepten oluşan sabah öğününün yerini almakla kalmadı, aynı zamanda bütün bir günlük öğün sistemini iki öğünlük yerine üç öğünlük yemeklere dönüşecek şekilde yeniden düzenledi. Kuzey Denizi'nin öte yakasında "İngilizlerin 'çay' adını verdiği ritüel geç on yedinci ve erken on sekizinci yüzyıllarda icat edilen ya da kökten yenilenen iki önemli öğünden biriydi; her iki öğün de denizaşırı ithal malların tüketilmesine dayanıyor ve katılımcıları için önemli toplumsal ve kültürel anlamlar ifade ediyordu. Diğer öğün yirminci yüzyıla kadar devam ettiği şekliyle kahvaltıydı."[79]

Tüketim öbekleri malların birbirlerine daha ince biçimlerde bağlanmasıyla da ortaya çıkabilir; bunu gerçekleştiren ise tüketicinin, kendisi de "tüketici sermayesinin" bir ürünü olan, neyin neye yakıştığına dair sezgisidir. Bu sezgiye zaman zaman Denis Diderot'nun bir tüketici olarak deneyimini anlattığı "Eski Sabahlığımdan Vazgeçmekten Pişmanlığım" yazısından ilhamla "Diderot Etkisi" adı verilmiştir.[80] *Philosophe* eski sabahlığını oldukça etkileyici olan yenisiyle değiştirdikten kısa süre sonra ka-

---

nı sunar: "Her ne kadar Hollanda'da ve İngiltere'de gastronomik maceralara açık kimseler 1685 yılından önce de çayı ve kahveyi şekerle içmeyi muhakkak denemiş olmalıysa da bunun genel bir moda hâline geldiğini gösteren bir kanıt yoktur. Oysa en geç 1710 yılında bu pratiğin İngiltere'de yaygınlaştığının açık işaretleri vardır. 1720'lere ve 1730'lara gelindiğinde ise sıcak içecekleri şekerle içmek diğer ülkelerde de yaygınlık kazanmıştı. Bu yüzden anahtar dönem 1685 civarı ile 1700'lerin hemen başı arasındaki yıllar olmalıdır. 1700'lerin hemen sonrasında çayın, kahvenin ve şekerin Avrupa'da müthiş önem kazanması da muhtemelen tesadüf değildi." Smith, *Consumption*, s. 122-3.

79. A.g.e., s. 172.

80. Dennis Diderot, "Regrets on Parting with my Old Dressing Gown," *Rameau's Nephew and Other Works by Dennis Diderot*, çev. Jacques Barzun (New York: Bobbs-Merrill, 1964) içinde, s. 309–17.

rarını gözden geçirmiş ve hiç de memnun kalmamıştı. Çalışma masası yeni sabahlığıyla oturduğunda gözüne pejmürde görünüyordu, ama onun yerine yeni ve ihtişamlı bir masa koyduğunda bu kez de duvar halısı epey köhne gözüktü. Yeni döşemelik kumaşlar sipariş edildi, derken, çok geçmeden çalışma odasında ne varsa hepsinin yerini yenileri aldı. Diderot'nun bir hafta önce gayet memnun olduğu darmadağın mekân zarif ama sıkıcı bir salona dönüşüvermişti. Diderot çalışma odasını yenilemek için yola çıkmamış olsa da tarz ve tutarlılık anlayışı onu bu sonuca götürmüştü.

Diderot yeni tasarımından memnun değildi, ama bizim için önemli olan nokta, yeni metaların tek başlarına başka metalarla yan yana geldiklerinde verecekleri faydayı taşımadığıdır. Üstelik, bir araya geldiklerinde tüketim malları, faydalarını etkileyen elle tutulmaz nitelikler kazanır. "Mal dünyalarına" gömülü mallar sosyal ayrımı ifade eden gösterge işlevleri üstlenir, anlamın iletilmesi için bir araç ve karşılıklı ilişkiler için bir çimento sağlar. Tüketime antropolojik yaklaşımın bu temel unsurları burada bahsettiğimiz iktisadi modelle doğrudan ilintilidir. İktisatçılar, Lancaster ve Becker, antropolog Douglas ve Isherwood'un "her mal anlam taşır, ama hiçbiri tek başına bir mana ifade etmez" biçimindeki sevilen vecizesine kuşkusuz gönülden katılırdı.[81]

---

81. Mary Douglas and Baron Isherwood, *The World of Goods* (New York: W. W. Norton, 1979), s. 72. Bu benzerliğe rağmen, antropologlar anlaşılan o ki Douglas ve Isherwood'un iddialarını iktisatçıların "saçma varsayımlarına" bir meydan okuma olarak yorumluyorlar. Alıntı için bkz. Daniel Miller, "Consumption Studies in Anthropology," der. Miller, *Acknowledging Consumption* içinde, s. 266–7. Kendi paylarına Douglas ve Isherwood da iktisatçıları, Lancaster dahil, yersiz bir tepeden bakışla değerlendiriyorlar. Hor gören bir tavırla, "Lancaster da bugünün lüks mallarının hangi özelliklerinin, onlardan yalnızca bazılarını yarının zaruretleri hâline getireceğini açıklamak konusunda diğerlerinden daha başarılı değildir" diye kestirip atıyorlar (s. 111). Sonra da kendi antropolojik kuramlarından hareketle ve özgüvenle "reel gelirdeki bir artışın muhtemelen büyük ölçekli

Yukarıda bahsettiğimiz üzere, tüketicilerin konfor ve haz arayışlarındaki keşif süreçleri basitçe yeni mallar satın almak olarak düşünülmemelidir. Yenilik daha ziyade yeni tamamlayıcılık biçimlerinin keşfinde yatar. "Yeni tamamlayıcılıklar ve kullanım düzenlerinin yeni tanımlamaları yeni tüketim mallarının başarısını ve yayılma patikalarını belirler."[82] Tamamlayıcılıklar, ya da tüketim demetleri, basit teknik bölünmezliklerden karmaşık yaşam tarzlarına kadar uzanabilir.[83] Bu da demektir ki tüketici talebindeki büyük değişmeler basitçe göreli fiyatlara ve gelire tepki olan pürüzsüz ve sürekli marjinal değişmelerden kaynaklanmaz. Bunun yerine, yeni tüketim komplekslerine ulaşmak için, ani sıçramalara ihtiyaç duyar.

Şekil 1.1a, b ve c'deki taslaklar bu noktayı örnekliyor. Şekil 1.1a sürekli ve marjinal değişmeyi gösteriyor: (Dikey eksende tüketim demetlerindeki nitelik ve nicelik artışlarıyla ölçülen ve "yaşam tarzı" olarak etiketlenen) tüketim, (yatay eksende ölçülen) hane geliriyle beraber monoton olarak artıyor. Maddi kültür gelir düzeyiyle kuvvetli korelasyon gösteriyor ve öngörülebilir bir fayda hiyerarşisini takip ederek, sürekli ve küçük adımlarla evriliyor. Şekil 1.1b sürekli ve marjinal değişimi koruyor fakat gelirler arttıkça tüketici seçimlerinin de artacağını ve tüketicilerin kendilerini farklılaştıracaklarını – yani sosyal ayrım satın alacak-

---

özel sosyal olayların sıklığında bir artışa yol açacağını" tahmin ediyorlar. 1979'da yapılan bu tahminin yanlış çıkması pek uzun sürmedi.

82. Davide Gualerzi, "Economic Change, Choice and Innovation in Consumption," der. Bianchi, *The Active Consumer* içinde, s. 56.

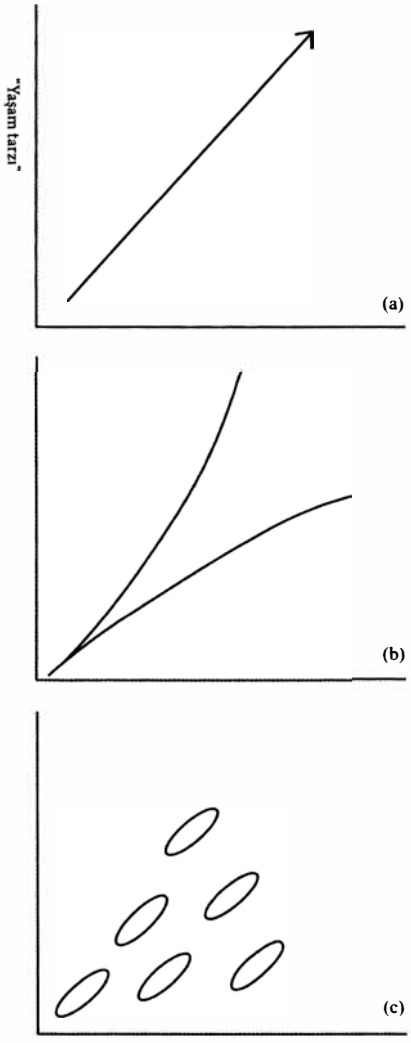
83. *Yaşam tarzı* açıkça tanımlanmış bir terim değildir; ben kelimeyi kimlik algısının maddi tecessümlerine işaret etmek üzere kullanıyorum. "Yaşam tarzı, kimlik arayışının ve evrilen bir metalar dizgesi içinde yeni tüketim pratikleri icat etmenin hem bir sonucu hem de rehberidir." Gualerzi, "Economic Change, Choice and Innovation in Consumption," s. 55. Ayrıca bkz. Peter E. Earl, *Lifestyle Economics* (New York: St. Martin's Press, 1986).

larını – hesaba katıyor.[84] Buna göre verili gelir düzeyinde bazıları "modernleştiriciler" olurken bazıları da tüketim örüntülerini bilinçli şekilde "gelenekselleştirecektir." Başkaları kendilerine kırsal-kentsel ya da kozmopolit-taşra spektrumları üzerinde bir yer seçecektir. Bu ayrım arayışı, hane halklarının değişken tüketim verimlilikleri de hesaba katıldığında, aynı gelire sahip tüketicilerin bir "beğeniler" yelpazesi üzerinde dağılmasına, faklı gelirlere sahip tüketicilerin de spesifik bir yaşam tarzını taklit etmeyi denemesine neden olacaktır. Şekil 1.1a'da kişinin maddi kültürünü yalnızca gelir belirlerken, Şekil 1.1b'de bireyin konumunu hem gelir hem de beğeni belirliyor.

Nihayet Şekil 1.1c, tüketimin sadece sürekli ve marjinal olarak değişmesi yerine, değişimin süreksiz bir nitelik kazandığı ve yeni tüketim öbeklerine sıçramalarla gerçekleştiği bir maddi dünyayı resmediyor. Her öbek bir tür denge teşkil ediyor: tüketim unsurlarının birbirini pekiştirdiği ve hane halkının diğer faaliyetleriyle bir arada var olduğu bir yerel cazibe havuzu [*pool of attraction, ç.n.*]. Bu örnekte öbek içindeki hareket Şekil 1.1a ve b'de olduğu gibi süreklidir, ancak öbekler *arasındaki* hareket başka bir meseledir. Yeni bir öbeğe kazara sürüklenmek söz konusu değildir; değişim genellikle hane halkı tarafından belirlenen bir stratejinin varlığını gerektirir.

Normalde tüketici tercihleri rasgele, dürtüsel ya da sebepsiz yere değişmemeleri bakımından istikrarlıdır. Tüketim hane gelirine ve göreli fiyatlara göre belirli bir öbek içinde kalır. Elbette bireylerin beğenileri birbirinden açıklanamaz şekillerde

84. Thera Wijsenbeek-Olthuis bu süreci on sekizinci yüzyılın Delft şehrinde beğenilerin farklılaşması olarak tarif eder. *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700–1800)* (Hilversum: Verloren, 1987). Ayrıca bkz. Anton Schuurman, *Materiele cultuur en levensstijl* (Wageningen: A. A. G. Bijdragen 30, 1989).



Şekil 1.1 a, b, c. Hane halkı geliri ve tüketici tercihi arasındaki ilişkinin üç modeli.

ayrışabilir. Başka bir deyişle, bu ayrışmaların bir kısmı açıklanmaya değmez olabilir; iktisatçıların Latince *de gustibus non est disputandum* ifadesine sevgisi bundandır.[85] Beğeniler hakkında tartışmanın gereği yoktur. Söylediğimiz gibi bu, Pareto'yu ve genelde iktisatçıları "çıplak tüketim gerçeğinin" ardına bakmaktan alıkoyan görüştü. Halbuki tercihlerde öyle değişmeler vardır ki, Albert Hirschman'ın ifadesiyle "sebepsiz yere değildirler." Bunlar kendimizle ve başkalarıyla *tartıştığımız* değişikliklerdir.[86] Ve Şekil 1.1c'de resmedilen sıçramalı hareketlerde tartışma konusu olan da değerlerdir (kişi "nasıl yaşamalıyız?" diye sorduğunda olduğu gibi).

Buraya kadarki tartışmayı özetlemek gerekirse, bireyler öncelikle hane halkları bağlamında tüketim yaparlar. Hane halkları ise, tıpkı bir işletmenin girdileri bir üretim fonksiyonuna göre bir araya getirerek mallar ürettiği gibi, satın alınan malları ve hane emeğini bir araya getirir ve mevcut tüketim teknolojilerine göre nihai tüketim nesneleri olan Z-metalarına dönüştürür. Hane halkları üyelerinin ne tüketeceğine nasıl karar verir? İşletmelerin aksine, hane halkı için bu sürece rehberlik edecek bir kar güdüsü yoktur, fakat bu tüketici davranışının akıl sır ermez ve keyfi olduğu anlamına gelmez. Ne de hane halkının ya da bir bütün olarak ekonominin dışında kalan güçlerin tüketici davranışını tamamen belirlediğini gösterir. Tüketici deneyimi "tüketici sermayesini" yaratır, deneyimse hane halkı kararlarından etkilenir, çünkü hane halkının üretimde uzmanlaşması daha çok tüketim seçeneğine kapı açar. Hane halkının üretken faaliyetlerini değiştiren kararlar yeni piyasa fırsatlarına tepki olabilir, ama yukarıda

85. Gary Becker ve George Stigler, "De Gustibus non est Disputandum," *American Economic Review* 67 (1977): 76–90.

86. Albert Hirschman, *Rival Views of Market Society and Other Recent Essays* (New York: Viking, 1986), s. 145; James, *Consumption and Development*, s. 1.

bahsettiğimiz "arayış içindeki etkin tüketicinin" yeni isteklerine de cevap verebilir. Etkin tüketicinin keşif eylemleri tekil olarak ele alındığında budalaca taklitten farksız ya da geçici piyasa görüngülerine rutin tepkiler gibi görünebilir, oysa birlikte yaşam tarzını yeniden formüle eden tüketim öbeklerini inşa ederler.

BİBLİYOGRAFİK EK

BEŞ TÜKETİM DEVRİMİ

Tüketim Devrimi'nin Rönesans dönemindeki kaynakları için bkz. Lisa Jardine, *Worldly Goods. A New History of the Renaissance* (Londra: Macmillan, 1996); Evelyn Welsh, *Shopping in the Renaissance* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 2005); Chandra Mukerji, *From Graven Images. Patterns of Modern Materialism* (New York: Columbia University Press, 1983). Mukerji "hedonist tüketimciliğin" başlangıcını on beşinci ve on altıncı yüzyıllara tarihler: "[*Hedonist tüketimcilik*] genişleyen ticaretin bir sonucu olarak, Avrupa piyasalarına akan yeni metalar malların anlamının ve değerinin tayin edilmesini sorun hâline getirdiğinde gelişti" (s. 256). Yazar ayrıca matbu kültürün büyük ölçekli üretimi destekleyen kapsamlı bir uluslararası beğeniler örüntüsünün ortaya çıkmasındaki rolünü vurgular.

Roman Sandguber ise tüketim toplumunun kaynağını "Barok Dönem'de" (on altıncı ile on sekizinci yüzyıllar arasında) bulur: *Die Anfange der Konsumgesellschaft* (Vienna: Verlag für Geschichte und Politik, 1982); "Leben und Lebensstandard im Zeitalter des Barock – Quellen und Ergebnisse," der. Othmar Pickl ve Helmuth Feigl, *Methoden und Probleme der Alltagsforschung im Zeitalter des Barock* (Vienna, Osterriechischen Akademie der Wissenschaften, 1992) içinde, s. 171–89. Yazar yargısını şöyle özetler: "Tüketim Toplumu Barok Dönem'de ortaya çıktı. On altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar tüketim alışkanlıklarının hem

gündelik kültürde hem de uygarlıkta böylesine akışkanlık göstermesi, tüketime eğilimli sınıfların tüketim pratiklerini daha önce hiç olmadığı ölçüde belirlemesinin eseriydi. Bu dönemde saraylı elitin kentliliğin sınırlarını çizmeye ve uygarlığın normlarıyla simgesel tüketimin biçimlerini sürekli yeniden yaratmaya dönük bitmek bilmez bir dürtüsü vardı. Barok dönemden sonra tüketim teknolojisinde önemli bir değişiklik olmadı: sanayileşmeyle değişen yalnızca üretim teknolojisiydi" (s. 187).

Tüketim Toplumu'nun başlangıcını on sekizinci yüzyıla tarihleyen çalışmalar için bkz. Neil McKendrick, John Brewer ve J. H. Plumb, *The Birth of a Consumer Society. The Commercialization Eighteenth-Century England* (Bloomington: Indiana University Press, 1982); Colin Campbell, *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism* (Oxford: Basil Blackwell, 1987); Carole Shammas, *The Pre-Industrial Consumer in England and America* (Oxford: Oxford University Press, 1990); T. H. Breen, *The Marketplace of Revolution. How Consumer Politics Shaped American Independence* (Oxford: Oxford University Press, 2004); Daniel Roche, *A History of Everyday Things. The Birth of Consumption in France, 1600–1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000); Maxine Berg, *Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain* (Oxford: Oxford University Press, 2005).

Geç on dokuzuncu ve erken yirminci yüzyıldaki kaynaklar için bkz. Michael Miller, *The Bon Marché. Bourgeois Culture and the Department Store, 1869–1920* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1981); Rosalind Williams, *Dream Worlds. Mass Consumption in Late Nineteenth Century France* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1982); John Benson, *The Rise of Consumer Society in Britain, 1880–1980* (New York: Longman, 1994); der. Richard Wightman Fox ve Jackson Lears, *The Culture of Consumption. Critical Essays in American History, 1880–1980*

(New York: Pantheon Books, 1983); Daniel Horowitz, *The Morality of Spending. Attitudes Toward the Consumer Society in America, 1875–1940* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1985). Fox, "Modern Amerikan tüketim toplumunun tahkiminde kritik yıllar 1920'ler ve 1930'lardı" diye yazar (s. 103), Lears ise tüketimciliği Protestanlığın sekülerleşmiş, "herhangi bir güçten, etkiden ve ahlaki ağırlıktan yoksun cılız bir inanç" hâline gelmesiyle açığa çıkan bir kuvvet olarak görür. Horowitz'e göre tüketim toplumu, (geleneksel toplumun) bireyciliği ve materyalizmi kısıtlayan dinsel, etik ve içtimai değer ve kurumlarının on dokuzuncu yüzyıl sonunda aşınmasıyla doğmuştu. Bu tarihte "özdenetimden kendini gerçekleştirmeye, üreticinin özveri ve başarı idealinden dolaysız tatmini ve Ben'in tatmin ve şımartmayla doyurulmasını vurgulayan bir tüketim kültürüne doğru bir değişim yaşandı" (s. xxi, xxvii).

Yirminci yüzyıla tarihlemeler için bkz. der. S. Strasser, C. McGovern ve M. Judt, *Getting and Spending. European and American Consumer Societies in the Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998); Lizbeth Cohen, "Citizens and Consumers in the United States in the Century of Mass Consumption," der. Martin Daunton ve Matthew Hilton, *The Politics of Consumption* (Oxford and New York: Berg, 2001) içinde, s. 203–21; Gary Cross, *Time and Money. The Making of Consumer Culture* (Londra: Routledge, 1993); Roland Marchand, *Advertising the American Dream. Making Way for Modernity, 1920–1940* (Berkeley: University of California Press, 1985).

Yirminci yüzyılın tüketim toplumunu konu alan çalışmalar arasında Frankfurt Okulu'nun eleştirel kuramının özel bir yeri vardır. Bkz. Jurgen Habermas, "Konsumkritik," *Frankfurter Hefte* 12 (1957): 641–5; Max Horkheimer ve Theodor Adorno, *Dialectic of Enlightenment* ([1944] Londra: Allen Lane, 1973), özellikle

"The Culture Industry. Enlightenment as Mass Deception," s. 120–67; Herbert Marcuse, One-Dimensional Man (Boston: Beacon Press, 1964); Herbert Marcuse, *Eros and Civilization. A Philosophical Inquiry into Freud* ([1955] New York: Vintage Books, 1962). Bu yazına bir giriş için bkz. Martin Jay, *The Dialectical Imagination. A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923–1950* (Boston: Little, Brown and Co., 1973). Bu düşünürler tüketim toplumunu yabancılaşma ürünü, bireyleri kullanım-değerini değişim-değerinden ve nesnel ihtiyaçları öznel isteklerden ayırt etme yetisinden yoksun bırakan bir durum olarak gördüler.

II

ÇALIŞKANLIK DEVRİMİ'NİN KÖKENLERİ

Şimdi tüketici talebinin nasıl değişebileceği hakkındaki kuramsal tartışmadan, tüketici talebinin çoğu tezahürünün öteden beri kısıtlandığı ve ahlaken kuşkulu görüldüğü bir toplumda nasıl olup da bir çalışkanlık devriminin ortaya çıktığına dair kısa ve şematik bir tarihsel anlatıya geçiyorum.

SAVURGANLIK VE İSRAFTAN ÇALIŞKANLIK DEVRİMİNE

Boş-zaman zengini toplum. Antik Yunan'ın cumhuriyetçi ideolojisinden erken modern dönemin aristokratik kültürlerine kadar Batı toplumlarının çoğunun ideali bol bol boş zamana sahip olmaktı. Aldatıcı bir kavram olan boş zamanın esasen en az üç ayrı boyutu vardır: i) "tüketim zamanı" – elimizdeki mal ve hizmeti kullanmak için ihtiyaç duyduğumuz zaman, ii) "kültürel zaman" – zihnimizi ve ruhumuzu beslemeye, idareye ve hayır işlerine ayırdığımız zaman, iii) "serbest zaman" – edilgen aylaklık, ki eğer etken emeğin yenilenmesi için gereken fiziksel dinlenme anlamına geliyorsa bu tam manasıyla boş zaman bile sayılmaz.[1] Modern boş zaman büyük ölçüde birinci boyuta, "tüketim zamanına" odaklanmıştır,

1. Linder, *The Harried Leisure Class.*

oysa geçmişin boş-zaman zengini toplumlarında durum böyle değildi. Hane halkı tüketim modelinin diliyle (Birinci Bölüm'e bakınız), boş-zaman zengini toplumlarda Z-metalarının üretimi az sayıda mal (*x*) ve bol zamanla gerçekleştiriliyordu ve zaman da esasen "kültürel zamandı." Hedef, elle yapılan işlerden kurtulmaktı ki bu, erdem arayışı için gerekli olan eylem özerkliğinin bir önkoşuluydu. Sorun şu ki bunun için her zaman geniş kitlelerin – kölelerin, serflerin ve neredeyse bütün kadınların (kültürel zamandan yararlanmaya muktedir olmadığı varsayılan insan kategorilerinin) – azınlığın boş zamanını desteklemek üzere tahakküm altına alınması gerekiyordu.[2] Bu boyun eğdirilmiş gruplar da bol boş zamana sahip olabiliyordu ama bu zenginlikten değil zora dayalı bir ekonomide teşviğin olmayışındandı. Adam Smith'in "atasözü der ki, bedavaya oyun oynamak bedavaya çalışmaktan iyidir" şeklindeki gözlemi çalışanların bu toplumlardaki ikilemini iyi yakalar, tıpkı Avrupa'nın eski sosyalist toplumlarındaki "Bize ücret öder gibi yapıyorlar, biz de çalışır gibi yapıyoruz" şakası gibi.[3]

Geçmişin baskıcı boş-zaman zengini toplumları, çalışanlar daha üretken hâle geldikçe bir elit aylak sınıfın desteklendiği bir düzenden, herkesin en azından bir yarı zamanlı Yunan filozofu, ya da işçi-tüketicidense bir işçi-yurttaş olabileceği koşulları yaratan bir topluma dönüşecek şekilde modernleşebilir miydi? Bu, en veciz ifadesiyle, yirminci yüzyılda gelişen tüketim toplumlarının kültürel eleştirmenlerinin yakasını bırakmayan sorudur. Nasıl olur da işçiler daha fazla parayı (dolayısıyla daha fazla işi) daha fazla boş zamana, daha fazla tüketim zamanını da daha fazla kültürel zamana tercih ederler?

---

2. J. G. A. Pocock, "The Mobility of Property and the Rise of Eighteenth-Century Sociology," *Virtue, Commerce and Society* (Cambridge: Cambridge Univesity Press, 1985) içinde, s. 103–25.

3. Adam Smith, *The Wealth of Nations*, Kitap II, Bölüm III, s. 356.

Frankfurt okulu, savaş sonrasının muzaffer Amerikan kapitalizmini ve Batı Avrupa'nın yeniden inşasının materyalist çılgınlığını düşmanca gözlerle izleyerek, sanayi kapitalizminde işin anlamsızlığının yabancılaşmaya sebep olduğunu öne sürmüştü. Yabancılaşma kitleleri kullanım değerini değişim değerinden, nesnel ihtiyaçları da öznel isteklerden ayırt etmekten aciz kılıyordu. Şirketlerin kitlesel üretim ekonomisi, bu zayıflığı bir kitlesel tüketim toplumuna duyduğu ihtiyacı karşılamak için istismar etti. Bu ortamda, reklamcılık Max Weber'in yükselişinden korktuğu *Genussmensch ohne Herz*'in (kalpsiz hedonistin) – ya da Frankfurt Okulu'nun bir üyesi olan Herbert Marcuse'nin ünlü tabiriyle "tek boyutlu insanın" ortaya çıkışını hızlandırdı. Yabancılaşmış işçi, bir zamanlar kapitalizm tarafından geleneksel kültüründen koparılmışken, şimdi bütün iradesini kaybediyor ve metalara doymak bilmez bir iştah, ve fanteziye, oyalayıcı şeylere ve gösterişe tatmin olmaz bir ihtiyaç geliştiriyordu.

Belki Frankfurt Okulu'nun eleştirel kuramından bile daha geniş yankıları olansa John Kenneth Galbraith'in politik iktisadıydı. Yazarın 1958 tarihli kitabı *Bolluk Toplumu*, Amerika'yı özel tüketime yönelik üretimi fazla önemseyen, bu yüzden de kamu mal ve hizmetleriyle boş zamana çok az harcama yapan bir toplum olarak teşhis ediyordu.[4] Galbraith'e göre artan bolluk (tüketimin azalan marjinal faydaya tabi olduğu varsayılırsa) daha da fazla özel tüketimin cazibesini düşürüyor olmalıydı. Yazar böylelikle 1958 itibarıyla Birleşik Devletler'in, John Maynard Keynes'in 1930 tarihli "Torunlarımızın Ekonomik Olanakları" yazısında yirmi birinci yüzyıl İngiltere'si için geleceğini tahmin ettiği noktaya ulaştığını iddia etmiş oluyordu. O yazısında Keynes bir asır

4. John Kenneth Galbraith, *The Affluent Society* (Boston: Houghton Mifflin, 1958).

sonraki geleceğe bakmış ve yıllık yüzde 2,0 ortalama büyüme oranının yüzyıl sonra kişi başına reel geliri sekiz kat arttırmış olacağını hesaplamıştı. Maddi zenginlikteki böylesi muhteşem bir artış, insanları iktisadi olmayan uğraşlara, daha fazla boş zamana, daha az strese ve daha az rekabete yönelmekte özgür kılacaktı.[5] Halbuki Galbraith'in Birleşik Devletleri'nde böyle bir eğilimden eser yoktu; aksine, tüketici istekleri en az onları tatmin etme yolları kadar hızlı büyüyor gibiydi. Kendinden önceki ve sonraki pek çokları gibi Galbraith de doyuma yönelik doğal eğilimi tersine çeviren suçlunun kim olduğunu bildiğinden emindi: kapitalist üreticilerin hizmetindeki reklamcılık.

İster yabancılaşmış *Genussmensch*, isterse reklamcılığın manipülatif güçleri söz konusu edilsin, bu eleştiriler modern tüketici davranışının tarihsel bir sapma ve kişiliği ve kültürü yıkıcı olduğunu düşünürler. Juliet Schor'a göre, daha bir asır önce sağlıklı bir boş zaman talebi canlı bir kamu kültürünü sürdürüyordu; bugün ise fazla çalışma "boş zaman becerilerimizi" köreltti, daha çok çalışmak ve daha çok tüketmekten başka şey düşünemez olduk. Schor toplumun yönünü değiştirmek – "kapitalizmin demir kafesinden" kaçmayı başarmak – için hükümeti vatandaşlara "hesaplı ve metalarla ilintili olmayan boş zaman faaliyetleri sağlayarak" müdahale etmeye çağırır.[6] 1930'da bile, Keynes çok az çağdaşının yaşama sanatının yol yordamını gelmekte olan boş zaman bolluğunu verimli kullanmalarına yetecek kadar

---

5. John Maynard Keynes, "Economic Possibilities for Our Grandchildren," *Essays in Persuasion* ([1931] New York: W. W. Norton, 1961) içinde, s. 358–73. Keynes, bir kez ekonomik sorun (kıtlık) toplumda baskın bir problem olmaktan çıkınca, iktisatçıların da önemini kaybedeceğini tahmin ediyordu. İşleri "yalnızca uzmanının ilgilendiği bir mesele olacaktı – dişçilik gibi" (s. 373).

6. Juliet Schor, *The Overworked American* (New York: Basic Books, 1992). Bir başka eylem çağrısı için bkz. Gary Cross, *Time and Money. The Making of Consumer Culture* (Londra: Routledge, 1993).

bildiğini düşünerek endişeleniyordu. Böyle bakınca bugün kronik tüketim sorunu – sürdürülemez, eğitmeyen ve tatmin etmeyen tüketim sorunu – umutsuz görünür.

Çalışkanlık devrimi kavramı bu şikayetlerin ardındaki temel ön kabullerin hatalı olduğunu ima eder. İlk olarak, (klasik anlamında) boş zamana dayalı toplumdan tayin edici uzaklaşma daha önce, on yedinci yüzyılda başlamıştı. Frankfurt Okulu ve geç yirminci yüzyılın hoşnutsuz entelektüelleri korku dolu bakışlarını sıradan insanların tüketim seçimlerine sabitlediklerinde zarlar çoktan atılmıştı. Öznelliği "Ben'in temel bir veçhesi olarak 'arzu'" tarafından şekillendirilen "arzulayan özne" modern sanayi kapitalizminin bir ürünü değildi; göstermeye çalışacağım gibi, kökleri daha gerideydi.[7] İkincisi, evrensel kültürel boş zaman hedefi ile yüksek ölçüde üretken ekonomi arasında temel bir çelişki bulunur. Boş-zaman zengini toplum, ya da Platon'un deyişiyle "basit toplum", insan kişiliğinin özerkliği üzerine bina edilmişti ve bu durum yüksek düzeyde ekonomik kendine yeterlik gerektiriyordu.[8] Kendine yeterli olmanın bedeli ise düşük üretkenlik ve dolayısıyla azınlığın özgür aklı işlemesi için gereken boş zamanı sağlayan tahakküm altında bir nüfustur. Diğer seçenek uzmanlaşma ve iş bölümü yoluyla daha yüksek bir ekonomik refah düzeyini elde etmektir. Ancak bu yolda – daha yüksek insan üretkenliği için şart olan – herhangi bir adım eşzamanlı olarak özerk ve yabancılaşmamış kişiliğin, yerine yeni bir şey koymak üzere, altını oyar. Bu taviz, ya da ödeşme, önemsiz değildir – klasik cumhuriyetçiliğin özgür

7. Modern kapitalizmin "ihtiyaçlarının" bir ürünü olarak "arzulayan öznenin" bir eleştirisi için bkz. John Levi Martin, "The Myth of the Consumption-Oriented Economy and the Rise of the Desiring Subject," *Theory and Society* 28 (1999): 425.

8. Ronald Fletcher, *The Shaking of the Foundations. Family and Society* (Londra: Routledge, 1988), s. 204–5.

ve erdemli insanoğlu kavramının tam da merkezinde yer alır.[9] Böyle olunca bir büyük soru kendini dayatır: Bu "yeni şey", yabancılaşmamış, özgür ve erdemli insanoğlunun bu ikamesi, öncekinden daha iyi bir şey olabilir mi? Kültür eleştirmenlerinin hayıflandığı tüketim toplumuna geçiş, fark edilenden daha erken gerçekleşmesi bir yana, sevinilecek bir şey olabilir mi?

Eski lüks ve yeni lüks. Yanlış anlaşılmasın, boş-zaman toplumu tüketimciliğin ne olduğunu pekala biliyordu; ona "lüks" adını vermişti. Arzular idealleri bir kenara ittiğinde ve iştah duyarlığın yerine geçtiğinde, Platon'un "basit toplumu" "ateşi çıkmış topluma" dönüşüyordu.[10] Sonuçta ortaya çıkan tüketim, savurgan ve zincirinden boşanmış haliyle, Hristiyan kültüründe yedi ölümcül günahın neredeyse hepsiyle ilişkileniyordu. Yüksek kültürü ve inceliği temsil eden ve aristokratik toplumlarda hükmetme hakkını simgeleyen maddi nesneler, kolayca kişisel aşırılığa kayabilirdi. Bu da yalnızca sağlıklı bir kişiliği sefahate sürüklemekle kalmaz, toplumun istikrarının da altını oyardı. Thomas Mun lükse meraklı Restorasyon İngiltere'sinin kaderine dair endişelerini şöyle ifade ediyordu:

---

9. "Özgür ve erdemli *insanoğlu*" [*free man of virtue, ç.n.*] diyorum çünkü cumhuriyetçi düşünce insanın zayıflığını arzularına yormuştu – haset, kibir ve şehvet irrasyonel eylemlere yol açıyordu. Cumhuriyetçi düşünce bu zayıflıkları özellikle kadınlar, gençler, köleler ve hizmetkarlarla ilişkilendiriyordu. Özerk erkekler yararına bu grupların özgürlüklerini kısıtlamak, aynı anda hem cumhuriyetçi özerkliği akıl sahibi olanlar için garanti altına almakla ilgili ekonomik sorunu, hem de zayıf insanların ihtiyacı olmayan mallara duyduğu arzuyu kontrol altına almakla ilgili ahlaki sorunu çözüyordu. Aristotelesçi cumhuriyetçi düşüncenin lükse dair kısmının tartışıldığı çalışmalar için bkz. John Sekora, *Luxury. The Concept in Western Thought, Eden to Smollet* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1977); J. G. A. Pocock, *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1975).

10. Fletcher, *Shaking of the Foundations*, s. 204–5.

> Tütünümüz, iskambilimiz, ziyafetimiz, modamız ve bilcümle vaktimizi atalet ve sefa ile zayi etmemizdeki umumi illet bizi vücutlarımızın görünüşünde kadın gibi, ilimde zayıf, hazinede fukara, mertlikte zelil, teşebbüslerimizde müflis ve düşman önünde perişan etti.[11]

Lüksün hem Hristiyan hem de Klasik gelenekten ilham alan bu eleştirisi muteber olduğu kadar uzun ömürlüydü ve on sekizinci yüzyıla dek Batı düşüncesinde baskın olmayı sürdürdü. Sekülerleşmiş biçimiyle bugün de bizi etkilemeye devam etmektedir. Basitçe ifade edilirse, lüks erdemin düşmanıdır.

On yedinci yüzyılda, boş-zaman zengini toplumla yüzyıllardır gerilimli bir beraberliği sürdürmüş olan Eski Lüks'e bir alternatif olarak Yeni Lüks ortaya çıktı. Yeni Lüks'ü üreten Kraliyet sarayları değil şehirli toplumdu. Yeni Lüks tutarlı bir tarz ve hegemonik bir kültürel mesaj iletmek yerine türdeş olmayan unsurlardan meydana geliyordu. Eski Lüks, ihtişama, inceliğe ve zarafete vurgusuyla, taklide ancak gözle görülür biçimde düşük uyarlamalar söz konusu olursa elveriyordu. Konfor ve hazzı önceleyen Yeni Lüks ise kolayca çoğaltılıp yayılabiliyordu.

Eski Lüks'ü tanımlayan şey duyusallık ve doğal içgüdülerin şımartılmasıydı, bu da onu başkalarının maruz kaldığı ahlaki kısıtlardan muafiyet iddia edecek kadar ayrıcalıklı olan elitlerin bir imtiyazı yapıyordu.

Aksine "beğeni" kavramı Yeni Lüks'e bağlı olarak gelişti. "[*B*]eğeni duyarlılıklarda bir incelmeyi temsil ediyordu... [*bu da*] hemen herkesin başarmaya muktedir olduğu bir şeydi... Beğeninin sergilenmesi kağıt üzerinde sosyal konumuna bakılmaksızın

---

11. Thomas Mun, *England's Treasure by Forraign Trade or the Balance of Our Forraign Trade in the Rule of our Treasure* (Londra: yy., 1664), s. 180–1.

hemen herkes için mümkündü." Beğeni lüksü reddetmiyor fakat ehlileştiriyordu, lüksün estetik kaygılarla sınırlanmasını gerekli kılıyordu. Woodruff Smith'in sözleriyle, "beğeninin kuralları coşkuya ve duyusallığa bir dizi sınır çiziyordu."[12]

Eski Lüks insanlar, zamanlar ve mekânlar arasında bir ayrım çizgisi gibi işlerken Yeni Lüks daha ziyade kültürel anlamı iletmeye yarıyordu, böylece tüketime katılanlar arasında karşılıklılık ilişkilerinin – bir tür sosyalleşmenin – gelişmesine izin veriyordu. Beğeniyi oluşturan pratiklerin (Becker'in deyimiyle tüketim sermayesi birikiminin) tanımladığı bir tüketim toplumu sosyalleşmeye açık bir toplumun temellerini yarattı, bu ise yurttaşlar arasında serbest ve medeni iletişimi mümkün kıldı. Bu tür tüketimin, erdemin düşmanı olmak şöyle dursun, toplumda erdemin temellerini inşa ettiği bile söylenebilirdi.

Nihayet, Eski Lüks ekonomi için maliyet ve lüks sahiplerinin ekonomik refahına tehditken, Yeni Lüks David Hume'un deyimiyle "duyuların tatmin edilmesindeki incelmeyi" ticaretin genişlemesine yönelik teşviklerle yan yana getirdi:

> Tarihe baktığımızda, çoğu ulus için uluslararası ticaretin yurt içi sınai üretimde herhangi bir inceliğin gelişmesini öncelediğini ve yerli lüksü doğurduğunu görürüz. Böylece insanoğlu bir kez lüksün *hazları* ve ticaretin *karları* ile tanıştırıldı mı, *zevk* ve *çalışkanlık* içinde bir kez uyandırıldı mı, bunları yerli ve uluslararası ticaretin her dalında ilerletir; yabancılarla ticaretin belki de en büyük faydası budur.[13]

---

12. Smith, *Consumption*, s. 81–2.

13. David Hume, *Essays, Moral, Political and* Literary ([1752] Londra: Longmans, 1989), Kısım II. "Of Commerce," s. 259–75; "Of Refinement in the Arts," s. 275–89; alıntı için bkz. s. 270.

Lüks tüketim ve ekonomik gelişme artık birbirine engel olmuyor, aksine eşlik ediyordu. İki üç nesil sonra, geç on yedinci yüzyıla gelindiğinde, lüks önce maddi gerçeklikte, sonra da tüketimin yeni biçimleri erdemin yeminli düşmanı olmak yerine esas temeli olarak anlaşıldıkça, düşüncede dönüşüme uğramıştı.[14]

Yeniliğe karşı taklit. Lüks için bazen, tepesinde lüksün yegane tüketicileri olarak seçkinlerin yer aldığı durağan sosyal ve siyasal hiyerarşileri hatırlatacak şekilde, "zamansız" tabiri kullanılır. Lüks hareket kazandığında ise moda tarafından yönetilmeye başlar. Bu hareketin taklitçi davranışın ürünü olduğu düşünülür. Georg Simmel'in moda kuramı taklidin insanın evrensel bir niteliği olduğu kabulüyle başlar. Kapitalist toplumda eşitsizlikle sosyal mobilitenin bir araya gelmesi, elitten dışlanan grupları, elitlerin statüsünü maddi kültürlerini taklit ederek kısmen de olsa temellük etme çabalarına teşvik eder. Bu taklit elitleri, sahip oldukları maddi nesnelerin statü simgesi ve toplumsal ayrım işlevlerini korumak adına, sürekli yenilik yapmaya zorlar. Böylece moda modern toplumun ayrılmaz bir parçası olur: "bir kere harekete geçirildi mi modanın çarkı kendiliğinden dönmeye devam eder."[15]

---

14. Bu fikrin yayılmasındaki belki son aşama T. R. Malthus'un *Essay on the Principles of Population* (Londra, 1803) adlı çalışmasında bulunur. Yazar ilk kez 1798'de yayımlanmış olan bu çalışmanın ancak 1803'teki gözden geçirilmiş versiyonunda "ahlaki dizginlemeyi" açıkça tüketme arzusunun olumlu etkilerine bağlar. "Rahata ve kolaylığa duyulan arzular, nüfus ilkesi üzerinde toplumun mutluluğunu korumak için şart olan 'ahlaki dizginleme' için yaşamsaldı: '[*Britanya'da*] çok geniş bir insan kesimi arasında, yaşamın konforları ve kolaylıklarına yönelik bir beğeni, durumlarını iyileştirmeye yönelik, kamusal zenginliği besleyen esas damar olan güçlü bir arzu ve neticede övgüye değer bir çalışkanlık ve basiret ruhunun geliştiği gözlenebilir.'" Bu görüşler o zamandan beri doğurganlık geçişi kuramlarının temeli hâline geldi. Alıntı için bkz. John Crowley, "From Luxury to Comfort and Back Again. Landscape Architecture and the Cottage, der. Britain and America," Berg ve Eger, *Luxury of the Eighteenth Century* içinde, s. 146.

15. Georg Simmel, "Fashion," *International Quarterly* 10 (1904): 130–55. Moda kuramlarının, Simmel'inki dahil, bir özeti için bkz. Alan Hunt, *Governance of the*

Taklitçi davranışa karşı savunmalar geliştirilmiştir. Tazminat öngören kanunlarla yasaklanabilir – ve defalarca kez yasaklanmıştır da – ya da ucuz yollarla taklide izin vermeyen tasarım ve malzemenin kullanılmasıyla zorlaştırılabilir. Nitekim Eski Lüks bu yolları sebatla denemiştir.[16] Oysa Yeni Lüks, sözünü ettiğimiz gibi, giderek daha geniş ve aşağı sosyal çevreler tarafından uyarlanma kapasitesine sahipti. Daha geniş topluluklarca paylaşılan ortak maddi kültürler meydana getirmekle (türdeşleşme), ve modanın yayılması için gerekli piyasaların gelişmesini temin etmekle (ticarileşme), Yeni Lüks yeni malların yayılmasına katkıda bulundu. Yine de, ister eski isterse yeni olsun, lükse dair bir sorun çözülmeden kalır: Yeni tüketici istekleri nereden gelmektedir? Kaynağı yegane yaratıcı olan elit tüketicilerdir de alt sosyal tabakaların elitleri taklit etmesiyle mi yayılmaktadır, yoksa tüketim pratikleri her biri kendi hedeflerine sahip çok sayıda toplumsal grubun girişimlerinin mi sonucudur?

Tüketici devrimleri üzerine çoğu çalışma taklit kavramını merkeze alır. Temelde yaratıcı tüketicilerin seçkin bir tabakayla sınırlı olduğu inancı vardır. Toplumun geneli düzeyinde mesele aşağı tabakaların elit örneğini neden ve nasıl taklit ettikleridir.

Taklit açıklamasının pek çok çeşidi vardır. Bir tanesi, erken modern dönemdeki gelişimleri sonucunda bir tür "medenileştirme seferini" üstlenecek prestiji kazanan kraliyet ve prenslik

---

Consuming Passions. A History of Sumptuary Law (New York: St. Martin's Press, 1996). Alıntı için bkz. Hunt, s. 49.

16. Hunt, *Governance of the Consuming Passions.* Hunt Avrupa'da yaptırım öngören yasaların meclisten geçirilmesini inceliyor ve bu tür yasama faaliyetinin on altıncı yüzyılda zirve yaptığına dikkat çekiyor. 1604'e gelindiğinde ise İngiltere'de bu yasalar yürürlükten kalkmıştı, Hollanda ise bu yola zaten hiç girmemişti. Diğer ülkeler modanın uygunsuz yayılımını kontrol etme çabalarını, bu tür yasaların her yerde işlevsiz hâle geldiği on sekizinci yüzyıla kadar sürdürdüler, hatta yoğunlaştırdılar.

saraylarının etkisine odaklanır. Saray çevrelerinde, saraylıların enerjisini bilim ve sanatlarda ilerlemeye sevk eden, böylece tüketimi insanlardan (yani, duyusal lüks ve dolaysız doyum sağlayan hizmetlerin süregiden arzından) şeylere (yani, kalıcı ve devamlı tatmin vadeden kültür nesnelerine) yönlendiren yeni bir davranış türü ortaya çıkmıştı. Norbert Elias bu medenileştirme seferini maddi kültürden çok daha fazlasını kapsayan bir görüngü olarak betimledi, ama saray elitinin işlevleri arasında, "zihnin isteklerinin" eğiticisi – beğeni eğitmeni – rolünü özellikle vurguladı.[17]

Elias eğitimin spesifik öznelerini açıklamasız bıraktı, ama Werner Sombart'ın erken dönem yazıları, özellikle *Lüks ve Kapitalizm*, elit ortamlarında lüks tüketimin etkin özneleri olarak "kadınların hükmünü" tespit etti.[18] Elbette Sombart böyle düşünen ilk yazar değildi. Edward Hundert'in gözlemlediği gibi:

> Lüksün kadınların tutarsızlığı ve kadın arzusunun toplumsal gücüyle ilişkilenmesi çok eskiydi. Bu bakış siyasi gerilemenin hem klasik cumhuriyetçi hem de St. Augustin'den esinlenen anlatılarında standart bir tema olarak hizmet gördü. "Kadınsılık" ve ima ettiği lüksü ahlaki ve siyasi yozlaşmanın ayrılmaz özellikleri olarak düşünmek bu bakış için alışılagelmişti.[19]

---

17. Norbert Elias, *The Civilizing Process* (Oxford: Basil Blackwell, 1978); Elias, *The Court Society* (Oxford: Basil Blackwell, 1983).

18. Werner Sombart, *Luxury and Capitalism* ([1913] Ann Arbor: University of Michigan Press, 1967). Sombart'ın fikri biraz kadın düşmanı olsa da incelikten yoksun değildi. Düşünüre göre kapitalizm sürükleyici gücünü Avrupa'nın burjuva çevrelerindeki kadınlarda değil, aristokrat erkekleri duyusal hazzı umursamazca kovalamaya ayartan metreslerde bulmuştu. Eski sınıfın felaketi kapitalist kesimler için yeni fırsatlar anlamına geliyordu.

19. Edward Hundert, *The Enlightenment's Fable. Bernard Mandeville and the Discovery of Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994). Hanna Pitkin, *Fortune Is a Woman. Gender and Politics in the Thought of Niccolo Machiavelli* (Berkeley: University of California Press, 1984) bu temayı geliştirir.

Halbuki on sekizinci yüzyıla gelindiğinde yorumcular kadının mağrur tüketme arzusuna farklı ve nispeten olumlu bir açıdan bakmaya başlamışlardı. Okurunu şoke etmeye her zaman istekli olan Bernard Mandeville, İngiliz zenginliğinin, ya da kendi deyimiyle "Ulusun bütün dünyevi çıkarının ... kadıların hile ve adi oyunlarına" bağlı olduğunu söylüyordu. "Kadınların kahpeliğini ve lüksünü doyurma işine koşulan kitlenin büyüklüğü muazzamdı." Üstelik, kadınlar "[*lüks mallar satın almayı*] ailelerini soymaktan, [*kendilerini*] pazarlamaktan, kocalarından çalmaktan ve türlü desiseden başka türlü beceremezlerdi."[20] Kadınlara yönelik bu yüz ekşitici sözlerin arkasında gizlenen iltifat belki tüm okurlar için açık değildir. Fakat Mandeville'in bu sözleri etmekteki niyeti, toplumun saadetinin bireyin kusurlarında temellendiği şeklindeki tezini örneklemektir.

Yüzyılın daha geç bir döneminde Montesquieu *İran Mektupları*'nda kadınların eski soylulukla yeni ticari elitler arasındaki bağlantının kurulmasındaki anahtar öneminden bahsediyordu. Kibar muhitlerin arabulucuları olarak kadınlar uygarlaşma sürecinin ilerleticisi oldular, bunun da başlıca mekânizması kadınların teveccühünü kazanmaya çalışan erkekler arasındaki rekabetti. Kadınların "[*Montesquieu'nün bakışıyla*] uçarı ve ince zevklerini tatmin etmek... iş, icat ve çalışkanlığa dönük genel bir tutkunun

20. Bernard Mandeville, *The Fable of the Bees* ([1723] Londra: Wishart & Company, 1934), I, 356; Remark T, s. 175–6. Mandeville, sanki Max Weber'in Protestan Ahlakı tezini tartışma fırsatını beklemiş gibi, şöyle devam etmişti: "Reform onu benimseyen krallık ve devletleri abat etmekte kasnaklı ve muflonlu etekliklerin aptalca ve gelgeç icadından daha etkili olmadı" (s. 219-20). Mandeville toplumu kuramcıların ve teologların hayal ettiği gibi değil de gerçekte olduğu gibi görmekte ısrarcıydı. Yine de Reform'un faydaları konusundaki bu küçümsemesine şunu eklemek zorunda hissetti: "Papalığa ben de Luther, Calvin ve Kraliçe Elizabeth'in kendisi kadar tepki duyuyorum."

tohumlarını ekti."[21] Bu spekülasyonlar bizim için öncelikle lüks tüketimde çağdaş gözlemcilerin sezinlediği büyük artışı açıklamak üzere bir *primum mobile* [*ilk hareket ettirici, ç.n.*] bulma çabaları olarak önemlidir. Bu açıklamalar toplumun seçkin kesiminin ötesine geçen değişikliklere dair fikir verme iddiası gütmez. Dolayısıyla, tüketici talebi adını verdiğimiz daha kapsamlı görüngüyü bütünüyle açıklamada yetersiz de olsalar bir kenara atılmaları gerekmez.

Taklidin yeni toplumsal gücüne dair bir diğer açıklama erken modern çağda şehir yaşamına odaklanır. Bu dönemde şehirlerin, özellikle de başkentlerin büyüklüğü görülmemiş ölçüde artar. Şehir yaşamı üzerine kafa yormak Montesquieu'yü bir yasa öne sürmeye itmiştir: "Lüks şehirlerin büyüklüğüyle ve her şeyden önce sermayeyle orantılıdır..." Düşünüre göre insanın toplumsal üstlerini taklit etmesi ve daha genel olarak görünüşlere dayanan bir kültürü edinmesi kalabalık şehirlerde teşvik edilir, çünkü "... eğer şehir çoğu insanın birbirini tanıyamayacağı kadar kalabalıksa, kişinin kendini ayırt etme arzusu iki katına çıkar çünkü başarı beklentisi daha yüksektir." Bu, yasa koymayı çok seven Montesquieu'yü bir başka toplumsal düzenlilik önermeye götürür: "İnsanlar, daha çok insanla birlikte oldukça, kendilerini daha nafile ve anlamsız görürler, böyle olunca da küçük şeyler vesilesiyle dikkat çekme arzusunun içlerinde büyüdüğünü daha çok hissederler."[22]

Açıktır ki, aşırı derecede tabakalaşmış toplumlarda anonimlikten elde edilecek bir fayda yoktur. Benzer biçimde, bilginin herkes için ulaşılabilir ve neredeyse maliyetsiz olduğu ve yükseli-

---

21. Tjitske Akkerman, *Women's Vices, Public Benefits. Women and Commerce in the French Enlightenment* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1992), s. 48.

22. Montesquieu, Baron du, *The Spirit of the Laws* ([*1748*] New York: Hafner Publishing, 1949), C. I, s. 95, 97.

şin liyakate dayandığı toplumlarda da bir görünüşler kültürünün başarılı olması beklenemez. Bu bağlamda, erken modern Avrupa toplumlarının ilginç bir özelliği bu iki ucun ortasında bir yerde durmalarıdır. Erken Modern Avrupa'da sosyal tabakalaşma hiçbir zaman sosyal mobilite olanaklarını ortadan kaldıracak ölçüde katı olmadı. Öte yandan, toplum liyakatten ya da piyasaya dayalı olmaktan da çok uzaktı. En arzu edilir malların çoğu "toplumca sağlanan özel mallardı" – payeler, evlilik ittifakları ve mevkiler gibi. Piyasa yoluyla değil bilginin eksik olduğu sosyal etkileşimlerle tahsis edilenler de işte bu mallardı.

Etkili bir saray yaşamına sahip ve hızla şehirleşmekte olan toplumlar taklide dayanan ve bilgiyi (çoğu zaman yanlış bilgiyi) iletmeye yarayan gösterişçi tüketimi kuvvetle teşvik etti.[23] Bu toplumlarda büyüyen kamusal alanlar *politesse*'in, yani rafine ve zarif davranışla Ben'in başkalarına hoş görünen tarz sahibi bir temsilinin, ortaya çıkışını davet etti. Bu davranış biçimi adeta medeni davranışın kendisini tanımlar görünüyordu. Eleştirmenlerinin gözünde *politesse*, dış görünüşe verilen abartılı önem yoluyla kamusal alanı tiyatroya çeviren kinik taklidin merkezindeydi, modanın gelgeç heveslerine bağımlılığı ve insan iletişiminde ikiyüzlülüğü temsil ediyordu.[24]

Taklit monarşik toplumlara ya da "yarı-modernleşmiş" sosyal ortamlara özgü bir şey miydi? Hollandalı yazar ve *Spectator*

---

23. Giacoma Corneo ve Oliver Jeanne, "Segmented Communication and Fashionable Behavior," *Journal of Economic Behavior and* Organization 39 (1999): 371–85; "Conformism, Snobbism, and Conspicuous Consumption," *Journal of Public Economics* 66 (1997): 55–71; "Demonstrative Consumption, Rivalry and Development" (yayımlanmamış makale, Jena University Workshop on "Escaping Satiation," 11–13 Aralık 1997).

24. *Politesse*'in bu şekilde nitelenmesi Wyger R. E. Velgema'dan alınmıştır: "Ancient and Modern Virtue Compared. De Beaufort and Van Effen on Republican Citizenship," *Eighteenth-Century Studies* 30 (1997): 437–8.

yayıncısı Justus van Effen, 1730'larda yazdığı bir dizi makalede Fransız *politesse*'ini bahsettiğimiz sebeplerle ve kınadığında ve onu Hollandalı *beschaafdheid*'ının (nezaket) karşısına koyduğunda, bu soruya zımnen evet cevabını vermiş oluyordu. Ticari toplumlar, özellikle de Hollanda Cumhuriyeti, tüketicileri dış görünüş takıntısıyla taklitçi davranışlarda bulunmaya zorlamıyordu. Teşvik edilen daha çok akli, erdemli ve cana yakın bir nezaketi getiren içsel bir beğeni inşasıydı. Cumhuriyetçi tüketici "hem geleneğin otoritesinden hem de modanın heveslerinden kuşku duymak zorundaydı. Bunu ancak zekasını sosyalleşme yoluyla keskinleştirerek yapabilirdi."[25]

Van Effen'in elitlerin ipuçlarını takip etmek yerine tercihlerini bir öğrenme süreciyle incelten ticari/cumhuriyetçi tüketici portresi bizim için özellikle ilginçtir, çünkü yalnızca Hollandalı nezaketini Fransız *politesse*'inden ayırmakla kalmaz, (van Effen'in anladığı) Cumhuriyet'i çağdaş tarihçiler tarafından yorumlandığı şekliyle İngiltere'den de farklılaştırır. Margaret Hunt'a göre "taklit savaş sonrası dönemde on sekizinci yüzyıl sosyal tarihçilerinin en azından ticari halkları analiz etmekte kullandıkları merkezi açıklayıcı kavramdır."[26] İngiliz sosyal tarihçiliğinde taklit kavramının merkeziyet kazanmasında belki en etkili isim olan Harold Perkins'e göre, ticarileşmekte olan İngiliz toplumu on sekizinci yüzyılda henüz otantik bir ticari kültüre sahip değildi. Bu yüzden de ülkenin "ticaret yapan halkı" için kökenlerini geride bırakıp aristokrasiye dâhil olmaktan başka çıkar yol yoktu. Dolayısıyla taklit on sekizinci yüzyılda İngiliz sosyal ve ekonomik yaşamının "ilk hareket ettiricisi" olmalıydı.[27]

---

25. a.g.e., s. 437-48.

26. Margaret Hunt, *The Middling Sort. Commerce, Gender, and the Family in England, 1680–1780* (Berkeley: University of California Press, 1996), s. 2.

27. Harold Perkins, *The Origins of Modern English Society* (Londra: Routledge &

Perkins'in İngiliz yaşamını aristokrasinin domine ettiğine dair savına herkes katılmaz, ama bu, taklide olan vurguyu azaltmak zorunda değildir. Zira İngiliz toplumunun, taklidi tüketim-çekişli ekonomik gelişmeyi destekleyen önemli bir güç kılan başka özellikleri de vardır. Neil McKendrick'in bu yöndeki tartışması özellikle ikna edicidir. Yazara göre "kitle tüketim malları [*orta tabakadan*] aşağıya, nitelikli fabrika işçisi ve ev hizmetçisine kadar ulaştı..." Bu mümkün olabildi çünkü "İngiliz toplumu yeni tüketici isteklerini ticari kara çevirmeye niyetli olanlar için ideal bir zemin sağlıyordu." İngiltere'yi bu bakımdan ideal kılan neydi? McKendrick üç etmen tespit eder: İngiliz toplumunun yapısı, yani "birbirine yakın [*statü*] tabakalarının beslediği toplumsal rekabet; başkentin arzulanır yaşam tarzlarını bütün ülkeye yansıtan büyüklüğü ve karakteri; ve nihayet bu müsait koşullarda taklitçi tüketimi harekete geçiren devasa ev hizmetçisi kadınlar ordusu. Bu son grup "en güncel tarzları ve yeni metalara duyulan arzuyu [*işverenlerinden kendi toplumsal ortamlarına doğru*] aktarmak konusunda çok önemli bir iletişim kanalı işlevini üstlendi."[28] McKendrick bu etmenlerin on sekizinci yüzyıla özgü olmadığını teslim eder. Yine de tüketimciliğin patlayıcı maddesini oluşturan ve on sekizinci yüzyılda taklitçi tüketimi harekete geçirmek için gerekli pazarlama yeteneklerine sahip olan girişimcilerin ortaya çıkmasıyla birlikte alev alan şey, yazar göre işte bu etmenlerdir.

Kegan Paul, 1969). Perkins iddialı yorumlarda bulunmaktan çekinmez: "Tüketici talebi Sanayi Devrimi'nin esas ekonomik anahtarıydı..." (s. 91). "Dolayısıyla, tüketici talebi Sanayi Devrimi'nin anahtarıysa, sosyal taklit de tüketici talebinin anahtarıydı" (s. 96).

28. Neil McKendrick, "The Consumer Revolution in Eighteenth-Century England," der. McKendrick, Brewer ve Plumb, *Birth of a Consumer Society* (Bloomington: Indiana University Press, 1982) içinde, s. 20–2.

McKendrick'in tüketici talebini taklit-merkezli yorumlaması, tüketici devriminin büyük ölçüde İngiltere'ye özgü bir olay olduğunu göstermek için İngiliz sosyal tarihinin birçok parçasını bir araya getirir. Oysa tarihçiler, bahsettiğimiz üzere, taklidi Orta Avrupa (saray kültürü) ve Fransa (*politesse*) tarih yazımlarında da kullanmışlardır. Dolayısıyla taklidin tüketici davranışındaki yerini doğru belirlemek için ulusal özgünlüklere vurgu yapmak çok da gerekli olmayabilir.

Kavramın bir başka zayıflığı da tüketim kültürünün toplum içinde yukarıdan aşağıya doğru yayılan yekpare bir görüngü olduğu varsayımıdır. Genelde taklit-merkezli açıklamalar rafine tüketici kültürünün küçük ve istikrarlı bir azınlıkla sınırlı olduğu bir ön durum varsayar. Bu tüketici kültürü daha sonra, adeta yanlışlıkla salınan bir laboratuvar virüsü gibi, hızla şehirli sonradan görmeler ve kadın hizmetçiler arasında yayılır, bunlar da virüsü aşamalı olarak toplumun alt kesimlerine iletir ve böylece davranışları kalıcı olarak değiştirirler. Böylesi bir model toplumun çoğuna herhangi bir faillik atfetmeyi reddeder ve ekonomik alandan da neredeyse tamamen soyutlanmıştır. Bu haliyle model, bir tür *deus ex machina*'nın [*tanrı müdahalesinin, ç.n.*] izlerini taşır. Tüketici davranışını isabetle tasvir ettiğinde bile, insanların *neden* kendilerinden iyi olanları taklit eder göründüğü sorusunu cevapsız bırakma eğilimindedir.

Çalışkanlık devrimi yalnızca taklitten daha derine giden köklere sahipti. Yeni tüketici davranışı gündelik yaşamda – insanların aile içinde nasıl yaşadığı ve çalıştığında – önemli değişimler gerektiriyordu, bu da yeniliğin taklitten daha önemli bir amil olacağını ima eder. Yeniliğin bu bağlamda moda ve beğeniyi üst sosyal tabakaya değil, daha iyi bir sözcüğün yokluğunda, moderniteye bağladığı düşünülmelidir. Yeni mallar ve yeni modalar Herbert Blumer'in deyişiyle "yakın geleceğin kolektif olarak yok-

lanmasının" bir parçasıdır.[29] Kısacası, toplumsal gruplar yukarıya değil ileriye bakmaktadır.

İlk yenilikçi tüketiciler? Tüketici yeniliklerinin aldığı biçimlerle ilgili ipuçları için çağın gözlemcilerine dönebilir miyiz? İktisat tarihçileri genelde, zamanın algısı yüksek gözlemcilerinin bile, gözleri önünde ortaya çıkmadan önce Sanayi Devrimi'nin üretici değişimleri hakkında net bir fikir sahibi olmadığına inanır.[30] Çalışkanlık devriminin tüketici değişimleri içinse aynısı söylenemez. Aksine, tüketim devasa bir ahlaki tartışma, felsefi spekülasyon ve politik-iktisadi kuramlaştırma yığınının konusu olmuştur.

Bu yenilikçi tüketici davranışını ilk nerede gözlemleyebiliriz? Bu sorunun tek ve kesin bir cevabı olduğunu sanmak ahmaklık olur. Ancak on yedinci yüzyılın Hollanda Cumhuriyeti, yeni maddi kültür biçimlerinin yaygınlaşarak tüketim pratiğini ve deneyimini dönüştürdüğü bir toplum olarak, göz önüne alınmayı kesinlikle hak eder. Burada, ilk defa böylesi bir ölçekte ve böyle sağlam bir temelde, lüks ve yeni ürünler satın alma potansiyelinin küçük ve geleneksel bir elitin çok ötesine geçtiği, ve satın alınan malların basitçe taklit sözcüğüyle anlaşılamayacak maddi kültürlere hizmet ettiği bir toplum buluyoruz.

Bu noktada toplumun önemli bir kesimi artık *seçim* icra edecek konumdaydı. Seçim özgürlük verir, özgürlük de kişiyi

---

29. Herbert Blumer, "Fashion. From Class Differentiation to Social Selection," *Sociological Quarterly* 10 (1969): 281.

30. Douglass North, *Structure and Change in Economic History* (New York: W.W. Norton, 1981), s. 160–2; Joel Mokyr, "Editor's Introduction," der. Joel Mokyr, *The British Industrial Revolution. An Economic Perspective* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1998) içinde, s. 1–127. Bu dönemde ortaya çıkan endüstriyel ilerlemenin "Sanayi Devrimi" etiketini hak etmediğine inananlar da vardır. Örneğin Rondo Cameron bunun bir yanlış adlandırma olduğunu düşünür. Rondo Cameron, *A Concise Economic History of the World* (Oxford: Oxford University Press, 1989), s. 163–5.

ahlaki ikilemlere maruz bırakır. Hollanda Cumhuriyeti'nde bu ikilemler şimdi, tüketici seçimleri bugüne kadar kıtlık ve göreneğin ağır eli tarafından sınırlanmış ve savurganlıkları aşırı yeme içmenin çalışılmış gösterilerine yönlendirilmiş olan geniş kitlelerin karşısındaydı.

Ünlü çalışması *Zenginliğin Mahcubiyeti*'nde, Simon Schama ahlaki ikilemin pençesinde kıvranan bir toplum resmi çizmek üzere lüks tüketimin ahlaki sakıncaları üzerine dönemin muteber görüşlerinden gözle görünür bir zevkle yararlanır: Tüketimin ekonomik zenginliği üreten hususi erdemleri kaçınılmaz biçimde lüksün kötülüklerine yol açmaktadır. Yazar tekrar tekrar Kalvinist vaizlerin nasihatlerine[31] ve lüksün tehlikelerine dair eski temaları konu eden tablolarla diğer görsel imajlara yaslanır.[32]

---

31. Schama, Kalvinist ruhbanın lükse muhalefetindeki "cehennemi öfkeden" söz eder ve sorar: "Bütün bağırıp çağırmasına rağmen, Kalvinist kilisenin paranın yozlaştırması karşısındaki yasakları, birkaç yatıştırıcı hayırseverlik gösterisi dışında görmezden mi gelindi?" Simon Schama, *The Embarrassment of Riches* (New York: Knopf, 1985), s. 335.

32. Kalvinizmin takipçilerine alışılmamış bir sadeliği – bir tür Püriten perhizkarlığı – dayattığına dair popüler görüş düşünüldüğünde, Kalvinist öğretilerin şekillendirdiği herhangi bir toplum, tüketici davranışındaki en son yenilikler için uzak bir aday gibi görünebilir. Gerçekte diğer Hristiyan geleneklerinin takipçileri gibi Kalvinistler de yüzyıllar boyunca maddi yaşamdaki spesifik yeniliklere farklı tepkiler vermişlerdi. Ancak John Calvin'in kendi yazıları, öğretisinin zahitlikle sık rastlanan ilişkilendirilmesini destekleyen çok az kanıt sunar. Calvin'in maddi dünya hakkındaki üzerinde uzun uzadıya durmadığı düşünceleri, on altıncı yüzyılın hümanistleri arasında yaygın olanlardan pek farklı değildi. Aristoteles'i izleyerek ve Erasmus'la birlikte, perhizden ziyade *via media*'yı – Tanrı'nın nimetlerini kullanmada itidali – önerdi. Hristiyanların Tanrı'ya "Bugün de bize günlük rızkımızı ver" diye niyaz ettiği "Babamız" duasını şerhinde, Calvin niyazın yalnızca "bedenlerimizin ihtiyaç duyduğu her şeyi" – yani temel iaşe ve giyinme gereksinimlerini – değil, "aynı zamanda Tanrı'nın bize faydalı olduğunu öngördüğü her şeyi..." içerdiğini söylüyordu. Sonradan Hristiyan özgürlüğü üzerine söylevinde Calvin "Tanrı'nın bize faydalı olduğunu öngördüğü" malların kapsamının oldukça geniş olabileceğine dair şu delili getiriyordu: "Bırakın herkes kendi köşesinde, yoksul, mutedil ya da bolluk

Schama'nın müttefikleri birçok eski nesil tarihçiydi. Bu araştırmacılar, Hollanda Cumhuriyeti'nin 1670'lerden sonraki gerilemesini, lükse alışmış ve bu yüzden de atalarının soylu karakteri ve cesaretinden yoksunlaşmış, tefahhus eden Hollandalı kuşağının kültürel köhneliğiyle yakından ilintili görüyorlardı. Onlara göre Fransız modası Kalvinist sadeliğe galebe çalmış, klasisizm arı Hollanda sanatsal dehasını kirletmiş, müreffeh burjuva aileleri aristokrat yaşam tarzının ayartmalarına boyun eğmişti.

On yedinci yüzyıl Hollanda toplumunun gerçeklerinden çok Roma'nın çöküşü üzerine tefekküre dayanan bu görüşler, zor bir meseleye basit çözümler bulmaya hevesli tarihçiler tarafından sorgusuz sahiplenildi. Bu açıklamaların zayıflığı yeni gerçekliğe uymayan eski bir söyleme yaslanmalarından kaynaklanır. Oysaki bu aldatıcı Eski Lüks'ün pençesine düşmüş cumhuriyetçi toplum kurgusunu kabullenmektense, bu çok rağbet görmüş fakat [*Roma tarihine dair imgelerden,* ç. n.] türetilmiş tahayyülü bir kenara koymak gerekir. Bunun yerine yeni tüketici kültürünü, yakın zamanda harcanabilir gelirle donanmış geniş bir nüfusun sayısız seçimiyle inşa edilen bir görüngü olarak anlamaya çalışmalıyız. Bu seçimleri değerlendirmekte eski söylem etkisini devam ettirdi, çünkü uzun süre mevcut yegâne kelime dağarcığı

---

içinde yaşasın, ta ki hepsi Tanrı'nın rızkını sefahat için değil yaşamaları için bahşettiğini hatırlaya." Calvin dünya nimetlerinden el etek çekmeyi salık vermiyordu; bunun yerine bireylere göre farklılık gösterecek bir yolu, "Tanrı'nın bize faydalı olduğunu öngördüğü her şeyi" elde etmekte gelire ya da toplumsal konuma özel bir itidali tavsiye ediyordu. John Calvin, *Institutes of the Christian Religion* (Atlanta, 1973; 1536 basımı), s. 109–10, 246.

İsviçreli reformcu Zwingli de Kilise'nin belli yiyeceklerle ilgili geleneksel yasağına muhalefet ediyordu. Din adamı, böyle yasakların Hristiyan özgürlüğüyle bağdaşmadığını göstermek için Kitab-ı Mukaddes'e başvuruyordu. Huldreich Zwingli, "Von Erkeisen und Freiheit der Speisen. 16 April 1522," der. Emil Egli ve Georg Finsler, *Huldrich Zwinglis samtliche Werke,* C. 1. Corpus reformatorum (Berlin, 1904) içinde, s. 74–136.

olarak kaldı. Ancak yeni tüketici davranışlarının gerçekliği, lüksün bedenden ziyade konuta yönlendiği ve – hem bedenin hem de konutun – dış cephesinden çok iç mekânını süslediği farklı bir maddi kültüre can verdi. Tüketicinin aradığı şey artık incelikten çok konfordu.[33]

Cumhuriyet'i ziyaret eden yabancı konukları en çok şaşırtan da buydu. 1640 yılında, dünyayı gezen İngiliz seyyah Peter Mundy, kasapların, fırıncıların, demircilerin ve ayakkabı tamircilerinin bile evlerinde bulunan tabloların bolluğu üzerine sık alıntılanan ifadesinde şöyle diyordu:

> Bu ülke sakinlerinin ikametgâhlarında tablolara ve bilcümle pahalı ve acayip, zevkle ve ev rahatlığıyla dolu dolaplara, kabinlere, heykellere, porselenlere, pahalı kuş kafesleri nevinden mobilya ve tezyinata temayül ve düşkünlüğü işte böyledir. Böyle tezyinat değişik kalitede olsa da her evde bulunur; evleri de sokakları da, mobilyaları da servis takımları da mükemmelen düzenli ve temizdir.[34]

Köln'e gönderilen papalık diplomatı Pallavicino'yu etkileyen de aynı yaygın ev içi konfordu. Pallavicino'nun 1676 tarihli Amsterdam ziyareti, eski Orta Çağ şehrinin merkezinden çeperlerine yayılan kanallar sistemi inşasının bitirilmesinin arifesine rastladı. Diplomat, "sadece servetini kıyafetler ve hizmetçilerle çarçur etmeyen bir millet bütün bunları velveleye sebep olmadan yapabilirdi" diye yazmıştı.[35] "Bütün bunlardan" kasıt elbette binlerce

---

33. Ev yaşamının kökenlerine dair ilham verici bir anlatı için bkz. Witold Rybczynski, *Home. A Short History of an Idea* (New York: Viking Press, 1986), s. 77.

34. Der. R. C. Temple, *The Travels of Peter Mundy in Europe and Asia, 1608–1667*, C. IV (1639–47) (Cambridge: Hakluyt Society, 1925), s. 70–1.

35. Johan Huizinga, *Dutch Civilization in the Seventeenth Century* ([1941] Londra: Collins, 1968), s. 62.

konforlu burjuva evinin inşasıydı. Bu evler, sakinlerinin servetini arsızca sergilemekten dokuz on metrelik ön cephelerle korunuyor ve böylece evin mahrem konforuna yeni bir biçim kazandırıyordu.

Bu evlerde dünyanın dört köşesinden gelen egzotik lükslerle duvar halıları ve mobilyalar gibi pahalı yüksek zanaatkârlık ürünleri yan yanaydı. Bu ürünler genellikle zanaat geleneğinin eskiden beri var olduğu ve yerli ve İspanyol saraylarının himâyesiyle sürdüğü Güney Hollanda'dan geliyordu.

Hollanda şehirlerinin kendileri ise Yeni Lüksler'de uzmanlaşmıştı. Elbette bunlar da gerçek zanaatkârlık ürünleriydi, ama maksat benzersiz bir nesne üretmek değildi. Yeni Lüksler çoğaltılabiliyor ya da değişen nitelik ve fiyatları içeren bir yelpazede sunulabiliyordu. Mütevazı meskenlerin cepheleri de kanal evleri gibi değişen kalitede Delft çinileriyle kaplanmıştı, masalar ve mutfaklar da doğu esintili Delft fayanslarını kullanıyordu.[36] Benzer şekilde, kanal evleri marangozların gardıroplarıyla, çamaşır sandıklarıyla ve daha birçok şeyle doluydu. Burada da en az bulunur parçalar aşağıdan gelen bir mobilyacılık geleneğinin ifadesiydi; çiftçiler bile aynı ürünlerin daha mütevazı versiyonlarına sahipti.

Nihayet resme geliyoruz. Bilindiği gibi Hollanda sanatı Reform'dan sonra, elit himâyesinin yerini geniş bir sanat piyasasının almasıyla, Eski Lüks'ten Yeni Lüks'e geçmişti. Hollandalı ressamlar hem ürün yenilikleri (yeni tablo temaları) hem de süreç yenilikleri (yeni resim teknikleri) geliştirerek yeni pazarlara

36. Hollanda seramiklerinin büyük başarısı göz önüne alındığında, ülkenin bir porselen endüstrisi geliştirememiş olması üzerinde düşünmeye değerdir. Gerçekten Hollanda'da Meissen, Viyana, Kopenhag, Sevr ya da Worcester'la karşılaştırılabilir bir porselen endüstrisi yoktu. Teknik beceri yok değildi; eksik olan unsur daha ziyade, özünde yeni bir "Eski Lüks" olan porselenin tasarımı ve piyasası için zorunlu olan saray bağlantılarıydı.

açıldılar. Yüzyıl ortasında yedi yüz-sekiz yüz kadar resim ustası aynı anda faaldi, yüzyıl boyunca Hollandalı ressamlar fiyatları birkaç yüz guldenden pazarda tanesi bir ya iki guldene alıcı bulan *dozijnwerk*'e – düzineyle yapılan işlere – değişen milyonlarca tablo üretti. Gerçekten, Delft vilayetindeki durum bütün Hollanda'ya genişletilebilirse, 1660'lar itibariyle yaklaşık üç milyon tablo Hollandalılar'ın duvarlarında asılı olmalıdır ki bunların neredeyse tamamı on yedinci yüzyılda üretilmişti.[37]

Benzer şeyler saat ve müzik aleti yapımı, kitap basımı, tütün pipoları gibi popüler lüks eşyaları ve dekoratif gümüş mücevherat için de uzun uzadıya anlatılabilir. Avrupa dışından gelen egzotik nesnelerin ya da Brabant veya Avrupa'nın başka bir uzak ucundan gelen en nadir eşyaların aksine, yeni lüksler büyük ölçüde Hollanda şehirlerinde üretiliyordu. Çin porselenlerine öykünen Delft vazoları ve tabakları gibi bazıları, deniz aşırı lüks eşyaların taklidi ya da uyarlanmasıydı; Delft ve Gouda duvar halıları ya da Amsterdam ve Utrecht ipeği gibi bazıları ise Avrupa lüks eşyalarının ucuz versiyonlarıydı.

Avrupa'nın her yerinde zanaat üretimi sadece zanaatkârların göç etmesi yoluyla transfer edilebilen özel becerilere dayanıyordu. Dolayısıyla Cumhuriyet'in yeni zanaat ve endüstrileri de kökenini ülke dışında buluyordu. Yine de yeni duraklarında Hol-

37. Jan de Vries, "Art History," der. de Vries ve Freedberg, *Art in History, History in Art* içinde, s. 249–82; Ad van der Woude, "The Volume and Value of Paintings in Holland at the Time of the Dutch Republic," der. de Vries ve Freedberg, *Art in History, History in Art* içinde, s. 285–330. On yedinci yüzyıl Hollanda tabloları yalnızca nitelik bakımından mükemmel değildi; üretildikleri sayılar da muazzam boyutlara varıyordu. Kişi başına düşen faal ressam sayısı hem önceki hem de sonraki dönemlerle kıyaslandığında çok yüksekti; keza diğer Avrupa ülkelerinin on yedinci yüzyıl sayılarının da çok üstündeydi. Van der Woude on yedinci yüzyılda Hollanda tablo üretiminin yıllık değerinin, bir ticari peynir üretimi merkezi olan Kuzey Hollanda'da bir yılda satılan toplam peynirin değerinin yarısına eşit olduğunu tahmin ediyor (s. 302).

landa'daki talebin – şehirli, *burgerlijk* [*sivil*, ç. n.] tabanlı – doğası ve baskın kültürel zorunluluklar bu endüstrilere yeni bir biçim kazandırıyordu.

Bu zorunluluklar Kalvinist etiketiyle damgalanabilir, ama "mezhepleştirme" [*confessionalization, ç.n.*] kavramını kullanmak daha iyi olabilir.[38] Hristiyan mezhepleri olan Kalvinistler, Lutheryenler ve Katoliklerin hepsi Hollanda Altın Çağı'nda dini canlanma projelerini ilerletmekle meşguldü; eğitim, kurumsallaşma ve elbette ihtidaya çağırma programlarıyla toplumun geniş tabanına nüfuz etme peşindeydi. Tanrı'nın lütfuna duyulan arzu ile daha rafine bir yaşama şekline yönelik yeni arzu tabii ki birbirine eşdeğer değildi, ama iki türden arzuyu inşa etmekte kullanılan *pratikler* etkileşim içindeydi. İçe dönük dini proje maddi biçimler (kilise mimarisi, Kutsal Kitap, kitaplar ve Karşı-Reformcu Katoliklik özelinde ev için hürmet edilecek nesneler) kazanırken, dışa dönük incelmiş ve rafine gündelik yaşam projesi de uygun maddi kültürün gelişmesine bağlıydı.[39]

---

38. Bu kavram hakkında bkz. Heinz Schilling, "Confessionalization in the Empire," der. Heinz Schilling, *Religion, Political Culture, and the Emergence of Early Modern Society* (Leiden: E. J. Brill, 1992) içinde, s. 205–46; Philip S. Gorski, *The Disciplinary Revolution. Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe* (Chicago: University of Chicago Press, 2003).

39. Bu iddialar Püriten New England özelinde Mark A. Peterson tarafından geliştirilmiştir: "Puritanism and Refinement in Early New England. Reflections on Communion Silver,"*William and Mary Quarterly 58* (2001): 307–46. Gümüş komünyon kadehlerine [*Pazar ayininde kullanılan şarap çanakları*, ç. n.] büyüyen Püriten talebini tartışırken, Peterson Püritenlikle kibarlığı karıştırmamak için çaba gösterir, yine de sözünü şöyle bağlar: "Püritenliği, kendini inanç sahiplerinde bazı deneyimlere yönelik, ancak (ve o zaman da kısmen ve geçici olarak) komünyon gümüşü gibi sofistike kültürel nesnelere erişimle tatmin olabilen bir talep uyandırarak kopyalayan bir kültür olarak tanımlayalım. O zaman, Püritenliğin nasıl 'kapitalizmin ruhunun' tutumlu ve disiplinli normlarını olduğu kadar bir tüketim kültürünün kibar biçimlerini de besleyen düşünce ve duygu örüntüleri yarattığını anlamaya başlayabiliriz" (s. 343-4).

Mezhepleştirme projeleri gündelik nesnelerin, erişilebilir lüks eşyaların, iç mekân dekorasyonunun ve kıyafetlerin tasarımında derin izler bıraktı. Bu hareket Hollanda'ya özel değil Avrupa ve Kuzey Amerika ölçeğindeydi, fakat Hollanda'nın toplumsal ve ekonomik yapılarıyla her yerde olduğundan daha tam ve yaratıcı bir eşgüdüm yakaladı. Bu da Hollanda seramiklerinin, tablolarının, taşbaskılarının, haritalarının, kitaplarının, mobilyalarının, gümüşlerinin, camlarının ve tekstil baskı ve boyamalarının Mezhepsel dönemin ruhuna ve amacına özellikle uygun olduğunun düşünülmesine yol açtı.[40] Bu Yeni Lükslerin farklılaştırmak yerine birleştiren özellikleri – statü ayırmak yerine sosyalleştiren işlevi – maddi kültürün daha geniş tahlillerinde açığa çıkar. On yedinci yüzyıl itibarıyla Hollanda maddi kültürünün çarpıcı özelliği tekdüzeliğidir. Statü ifade etmenin ve konfora ulaşmanın temel biçimleri şehir ve köy, zengin ve yoksul arasında dikkate değer ölçüde benzerdi. Fark nesnelerin tipleri ya da genel biçimlerinde değil maliyetleri ve kalitelerindeydi.[41]

Dışarıdan bakanın gözünde Hollanda toplumu lüksten hepten vazgeçmişti, zira Eski Lüks nadir bulunuyordu ve gözlerden sakınılmıştı. Gerçekte modern ya da ön-modern diyebileceğimiz bir Yeni Lüks şekillenmekteydi, ama dışarıdan bakan göz bunu kolayca "okuyamazdı." Hollandalıların kendileri de böyle

---

40. Yeni erişilebilir kalite ve konfor ekonomisinin on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda modern teknolojik ilerlemenin koşullarının yaratılmasına yardımcı olduğu yolundaki tez için bkz. John U. Nef, *Cultural Foundations of Industrial Civilization* (Cambridge: Cambridge University Press, 1958). "Yeni zanaatkârlığın yardımıyla Avrupa'ya, bütün Avrupalıların *douceur de vivre*'den [*yaşama zevkinden*, ç. n.] hiç olmazsa biraz pay almak istediği bir yaşam tarzı yayıldı. Buna aktüel yaşamda, tarihte ilk kez hatırı sayılır bir azınlığın sahip olduğu yüksek erdem *standartları* eşlik ediyordu" (s. 138).

41. Van Koolbergen, "De materiele cultuur van Weesp en Weesperkarspel," s. 45–50; Jan de Vries, "Peasant demand patterns and economic development," s. 234–6.

bir yoruma fazla yardımcı olmadılar. Esasen geç on yedinci yüzyılın aşağıda ayrıntıyla tartışacağımız Hollanda Cumhuriyetçi kuramı sonradan tüketici davranışının yeniden düşünülmesinde önemli olacak fikirleri öne sürmüştü. Ancak bu fikirler doğrudan yeni gerçekliğin anlaşılmasını kolaylaştıracak geniş çaplı bir tartışmaya yol açmadı. Belki de yeni ticari toplum fazla aşikar ve savaşılması gereken düşmanları fazla zayıftı: Hollanda'da lüks malların ithâline muhalefet edecek bir toprak sahibi elit, modayı tanımlama gücü elinden alınması gereken etkili bir saray, ya da Reform Kilisesi'nin lüks-karşıtı kuru gürültüsüne caydırıcılık katacak bir piskoposluk hiyerarşisi yoktu.

Yeni Lüks'ün ve yeni bir tüketici davranışı örüntüsünün ilk defa on yedinci yüzyılda Hollanda'da ortaya çıktığını öne sürdüm. Fakat orada dahi yeni tüketimciliğin pratikleri hem zamanın gözlemcileri hem de modern tarihçiler tarafından çoğu kez yanlış anlaşılmış ve Eski Lüks gelenekleriyle gerilim halindeki Kalvinist sadelik olarak yorumlanmıştı.[42] Yeni Lüks ancak on yıllar sonra, 1688'in ertesinde İngiltere'de gereğince kuramlaştırılacak ve ahlak felsefecileri yavaş yavaş tüketicilerden oluşan bir toplumu istikrarlı bir sosyal düzen kurmak için uygun bir temel kabul etmeye başlayacaklardı. Ancak pek çok konuda olduğu gibi bunda da kuram pratiğin peşinden geldi. "Ticari modernler, büyük ölçüde farkında olmadan, aşılmaz bir uçurumun öte yakasına geçmiş, kendilerini antik ya da Hristiyan etiğin nefsine hakim olma öğretisinden geri dönülmez biçimde ayırmışlardı."[43] Geriye kalan mesele ne olduğunu açık-

42. Jan de Vries, "Luxury in the Dutch Republic in Theory and Practice," der. Berg ve Eger, *Luxury in the Eighteenth Century* içinde, s. 41–56.

43. Edward Hundert, "Mandeville, Rousseau and the Political Economy of Fantasy," der. Berg ve Eger, *Luxury in the Eighteenth Century* içinde, s. 33. Hundert benim aksime bahsettiği "ticari modernlerin" Hollandalı olduğunu iddia etmiyor.

lamaktı. Günümüzde çağdaş sosyal eleştirinin çoğunun henüz Şanlı Devrim [*Glorious Revolution*, ç. n.] itibarıyla modası geçmiş olan Eski Lüks söyleminin sekülerleşmiş versiyonlarından etkilenmeyi sürdürdüğü hatırlanırsa, bugün de mesele aynıdır diye eklenebilir.

TİCARETLE ISLAH EDİLEN ARZU: YENİ LÜKSÜ KURAMLAŞTIRMAK

Tüketici davranışının ve istikrarlı ve ahlaki bir toplumdaki yerinin yeni ve daha olumlu bir yorumu, insan kişiliğinin sosyal bağlamda şekillenmesine dair yeni bir anlayışta düğümleniyordu. Bu yeni anlayışın entelektüel kökenleri beklenmedik bir muhitte, Kalvinistlerin ve Augustinci kuzenleri Jansenistlerin teolojilerinde aranmalıdır. Her iki grup da insanın (tamah, kibir, haset ve şehvet gibi) Adem'in Cennet'ten kovulmasının mirası olan derin bir günahkarlığı yansıtan tutkular tarafından sürüklendiği görüşündeydi. On sekizinci yüzyılın "Port-Royal" okuluna bağlı (Blaise Pascal ve Pierre Nicole, ama aynı zamanda Huguenot olan Pierre Bayle gibi) Jansenistler ise, Tanrı'nın inayetinin öz-çıkar ve öz-sevgi ya da *amour-propre* [*izzetinefis*, ç. n.] gibi açıkça anti-sosyal duygulardan bile verimli sosyal ilişkilerin ortaya çıkmasını mümkün kıldığını savundular. Bu mümkündü çünkü *amour-propre* başkaları tarafından tanınmak (*sayılmak*) arzusunu da içeriyordu. Başkaları tarafından *sayılmaya* özellikle hassas olan insanlar "ihtiyaçlarını başkalarının gözünden görmeyi..." öğrenirdi, bu da sonsuz bir karşılıklı ihtiyaçlar spiralinin salıverilmesini getirirdi."[44] Üstelik *amour-propre*'un bu bahşedilmiş

44. Akkerman, *Women's Vices, Public Benefits*, s. 23.

tarafı en çok ticari toplumlarda baskındı, çünkü böyle toplumlarda *sayılmak* kişinin çıkarı peşinde koşmasında özellikle yararlıydı. Bu düşünce şeklinin sonucu öz-sevginin bundan böyle "doğal insanın [*ahlaki eğitimle bastırılması gereken*] sosyallik-öncesi bir tutkusu olarak" anlaşılıp hor görülmemesiydi. Öz-sevgi artık ilk defa tarihsel ve toplumsal bir bağlamda, "toplumun gelişmesinin belirli bir aşamasında ortaya çıkan" kullanışlı ve yapıcı bir duygu olarak görülebilirdi.[45]

Bu ahlaki akıl yürütmenin belki de en erken örneği, özellikle Johan ve Pieter de la Court tarafından geliştirildiği şekliyle on yedinci yüzyıl Hollanda Cumhuriyet kuramında karşımıza çıkar. De la Court kardeşler Monarşik adını verdikleri lüksü Cumhuriyetçi lüksten ayırıyorlardı.[46] Yazarlara göre her insan *amour-propre* tutkusunun etkisiyle kendi çıkarının peşinden giderdi. Cumhuriyetlerde (ve ısrar ettikleri üzere *yalnızca* cumhuriyetlerde) insan tutkuları hem özdenetime hem de sosyal denetime tabiydi, bu yüzden de erdemli ve mutedil tüketime ve sadeliğe yönlendirilirdi.[47] Dolayısıyla, cumhuriyetçi ticari toplumda öz-sevgi duygusu,

---

45. Akkerman, *Women's Vices, Public Benefits*, s. 15-16. Port-Royal Okulu'nun etkisi hakkında bkz. Hundert, *The Enlightenment's Fable*.

46. Johan ve Pieter de la Court, *Politieke Discoursen*, 2 cilt (Amsterdam, 1662); Anonim fakat de la Court kardeşlere atfedilen, *Zinryken Fabulen* (Amsterdam, 1685). Eser İngilizce'ye şu isimle çevrildi: *Fables Moral and Political With Large Explications*, 2 cilt (Londra: 1703). Bu son eser Hundert, *The Enlightenment's Fable*, s. 24–7'de tartışılmıştır.

47. H. W. Blom, "Political Science in the Golden Age. Criticism, History and Theory in Dutch Seventeenth-Century Political Thought," *The Netherlands Journal of Sociology* 15 (1979): 47–71. Pieter de la Court tutkuların akıldan çok daha güçlü olduğu kanısındaydı; bu yüzden de en iyi hükümetin "aklını" insanların tutkularına dayatan değil, "refahı ve zararı, tebaanın refahı ve zararıyla el ele giden hükümet..." olduğu sonucuna varıyordu. "Bu hükümet şekli herkesin kendine göz kulak olduğu, herkese göz kulak olunan ve kimsenin ihmal edilmediği cumhuriyettir. Yöneticilerin tebaalarından asla çalmamaları gereken doğal özgürlük budur" (*Welfare of the City of Leiden*, s. 44).

onu toplumsal İyi'yi elde etme doğrultusunda yönlendiren telafi edici güçlerle karşılaşıyordu.

Hollanda Cumhuriyeti ve daha genelde Kuzeybatı Avrupa on yedinci yüzyılın ikinci yarısında de la Court kardeşlerin, Pierre Bayle'ın ve Port Royal düşünürlerinin öngördüğü "gelişme aşamasına" geçmiş miydi? 1690'lardan başlayarak, uzun bir gözlemciler ve filozoflar listesi gözlerinin önünde gerçekleşen sosyal ve ekonomik dönüşümü açıklamaya çabaladılar. Bu dönüşümü ifade edecek henüz ne bir kuramsal dayanak ne de üzerinde anlaşılmış bir kelime dağarcığı mevcuttu. Bu zorluklara rağmen, arzu denilen kuvvetin gizemli gücüne sayısız gönderme yapan yeni bir iktisat yazını ortaya çıktı. Bu yazının erken temsilcilerinden Nicholas Barbon, 1690 tarihli *Ticaret Üzerine Söylev*'inde bedenin istekleri (bununla temel ihtiyaçları kastediyordu) ile zihnin isteklerini birbirinden ayırıyordu:

> Değerini zihnin isteklerini karşılamaktan alan eşyaların hepsi arzuyu tatmin eden nesnelerdir; arzu isteği ima eder: ruhun İştahıdır... Zihnin istekleri sonsuzdur, insanoğlu doğal olarak arzular, ve zihni yükseldikçe, istekleri dilekleriyle beraber artar...[48]

Barbon insanoğlunun doğal arzulara sahip olduğunu teslim etti, ama bu arzu etme güdüsünün ne tarafa yönleneceğinin zihnin eğitimine bağlı olduğunu da – Gary Becker'in kuramındaki "tüketim sermayesinin" rolünü hatırlatır şekilde – savundu. Diğer bir deyişle Barbon "zihnin isteklerinin sınırsız olduğunu" söylerken muazzam arzuları ya da duyusal hazzın sonsuzca şımartılmasını onaylamak niyetinde değildir. Bu da bizi, on yedinci yüzyılın Avrupalılarını olduğu gibi, beğeni kavramına götürür.

48. Nicholas Barbon, *Discourse on Trade* (Londra, 1690), s. 14.

Tüketimi servet ve güç yerine bilgi ve malumat temelleri üzerine inşa eden bu kavramın önemi üzerinde daha önce durmuştuk.[49]

Jansenist öz-sevgi kavramının gelişmesi ve ticari toplumun *amour-propre*'u *sayılma* ile ıslah etmesinin de buna eklenmesiyle, genelde ticari toplum, özelde de tüketici kültürü için ahlaki meşruiyet sağlamanın entelektüel zemini artık oluşmuştu. Bu kayıtsız değilse bile rahatlatıcı düşünce çizgisi 1750'lerde Montesquieu tarafından pekiştirilecekti. Düşünür servet peşinde koşmayı, *la dolce vita*'ya – kusurların yozlaştırıcı, istikrarsızlaştırıcı şımartılmasına – değil *doux commerce*'e [*müşfik ticaret*, ç. n.], ticari toplumda şöhretin artan öneminden dolayı tavırları nezakete ve yumuşaklığa yönelten kuvvetli bir medenileştirme amiline yol açtığında ısrar ederek savunuyordu.[50]

Bu düşünce tarzı kıtadan çok önce İngiltere'de (sekülerleşmiş ve sansasyonel biçimde), bu gelenekle henüz yirmilerinin başında, İngiltere'ye yerleşmeden önce tanışan Hollandalı Bernard Mandeville tarafından ifade edilmiştir.[51] Fakat onun elinde, tüke-

---

49. Burada anlatılmak istenenin bir örneği Jennifer M. Jones, "Repackaging Rousseau. Femininity, and Fashion in Old Regime France," French Historical Studies 18 (1994), s. 947'de verilir. Jones "Paris tüccarlarının, basının da yardımıyla, ticaretin reklamını lüks kavramını terk edip, yerine beğeniyi modanın temel kriteri olarak benimseyerek yaptığını gösterir. Bu tüccarlar modayı servettense bilginin bir fonksiyonu kıldılar, böylece beğeninin otoritesini taşıyanları güçlendirdiler." Ayrıca bkz. Dena Goodman, "Furnishing Discourses. Readings of a Writing Desk in Eighteenth-Century France," der. Berg ve Eger, *Luxury in the Eighteenth Century* içinde, s. 77.

50. Montesquieu, *The Spirit of the Laws*. "Ticaret en yıkıcı önyargıların ilacıdır; çünkü nerede uzlaşmacı tavırlarla karşılaşsak orada ticaretin canlandığı neredeyse bir kuraldır; ve nerede ticaret varsa orada uzlaşmacı tavırlar buluruz" (I: 316). Smith öncesi iktisadi literatürün canlı bir değerlendirmesi için bkz. Albert Hirschman, *The Passions and the Interests* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1977).

51. Bernard Mandeville, Barend de Mandeville ismiyle Rotterdam'da doğdu. Şehrin Illustere Okulu'ndaki [*seçkin öğrencileri üniversiteye hazırlayan okullar;*

tici arzusu ile ahlakın nihayet bağdaşabileceğine dair rahatlatıcı telkinler haşince bir kenara itilir. Skandal yaratan eseri *Arıların Masalı*'na yazdığı önsözde yazar niyetini açıkça ortaya koyar:

> Bu masalın asıl maksadı ... hem yaşamın çalışkan, zengin ve güçlü bir ulusta sahip olunabilecek en zarif konforlarının keyfini çıkarıp, hem de bir Altın Çağ'dan beklenebilecek her türlü erdem ve masumiyetle kutsanmış olmanın imkansız olduğunu göstermektir.[52]

Toplumlar geçici mutlulukla erdemden birini seçmek zorundaydı, ve Mandeville'e göre aşina olduğu "medeni toplumlar" seçimlerini çoktan geri dönülmez biçimde yapmışlardı. Yazarın görevi bu toplumların hakikatini çağdaşlarının gözünden saklayan ahlakçılık peçesini kaldırıp atmaktı.

Mandeville'in *Arıların Masalı* eserinin çıkış noktası de La Court kardeşlere ait *Ahlaki ve Siyasi Masallar* olmuş gibi görü-

---

Gymnasium, ç.n.] öğrenciliği Pierre Bayle'ın aynı kurumda öğretmenlik yaptığı döneme rastladı. John Robertson "Mandeville'in yazılarının kökten Baylegil karakteri göz önüne alındığında Bayle'ın Rotterdam'da yazara öğretmenlik yapmış olması muhtemeldir" diye düşünür. John Robertson, *The Case for Enlightenment* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), s. 261.

Mandeville tıp alanındaki doktorasını 1690 yılında Leiden'da aldıktan hemen sonra Hollanda'yı terk etti. Ailesinin ismi Rotterdam'daki bir vergi-karşıtı kalkışma olan 1690 "Costerman İsyanı'na" karışmıştı. Anlaşılan Mandeville'ler, Rotterdam *schout*'unu, yani şerif vekilini hicveden bir şiir yazmış ve dağıtmıştı. Şerif vekili halk arasında kötü bir üne sahipti, çünkü Cornelis Costerman adındaki şehir milisine idam cezası verilmesinde ısrar etmişti. Costerman, tüketim vergisi ödenmemiş bir fıçı şarapla yakalanan bir grubu alıkoyduğu için bir vergi memurunu bıçaklayarak öldürmekle suçlanıyordu. Bernard Mandeville'in kariyeri hatta özgürlüğü tehlikedeydi, o da çareyi ülkeden ayrılmakta ve nihayet İngiltere'ye yerleşmekte buldu. *Arıların Masalı*'nın yazarının bu ilginç gençlik maceraları hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. Rudolf Dekker, "'Private Vices, Public Virtues' Revisited. The Dutch Background of Bernard Mandeville," *History of European Ideas* 14 (1992): 481--98.

52. Mandeville, *The Fable of the Bees*, s. 24.

nüyor. İlk kez Flamanca olarak 1685'te basılan eserin İngilizcesi 1703 yılında, Mandeville ilk kez *Vızıldayan Kovan* [*The Grumbling Hive*] adıyla yayımlanan ve *Arıların Masalı*'na temel oluşturan mizahi manzumesini yazmadan iki yıl önce yayımlandı.[53] De la Court kardeşler "iyi kurgulanmış ve özgür cumhuriyetlerde" insanoğlunun "iyi temellenmiş bir öz-sevgiye" sahip olacağına dair savlarını öne sürmek için çeşit çeşit yaratık – karıncalar, sinekler, arılar – kullanmışlardı.[54] Kardeşler arıları nefislerine hakim olamadıkları için eleştiriyordu. Mandeville ikna olmadı[55] ve arı kovanı metaforunu insan toplumunu, filozofların ve teologların sisli fikirlerinde vehmettikleri gibi değil de, olduğu gibi betimlemek için ödünç aldı. Uzun zamandır mutlak monarşilerin düzenliliğinin simgesi olan arı kovanı, Mandeville'in elinde "ahlaki bakımdan dizginsiz ekonomik faaliyetin simgesi" hâline geldi.[56] *Masal*'da arılar insana ait her türlü kusuru işlerler. Buna rağmen tamahları, israfları, lüks düşkünlükleri, hasetleri, kibirleri ve oburlukları sosyal gerileme ve düzensizliğe değil zenginliğe yol açar. Mandeville'in ünlü ve skandal yaratan dizeleriyle:

> Her yer günahla dolu,
> Oysa cümlesi cennet;

---

53. Mandeville'in ünlü şiiri *Vızıldayan Kovan* olarak 1705 yılında yayımlandı. Tekrar basımı ise, bu kez metne eklemeler ve genişletilmiş yazılarla birlikte, *Arıların Masalı* adıyla 1714 yılında gerçekleşti. Masal 1723'te genişletilmiş basımıyla yeniden yayımlanana kadar fazla ilgi çekmedi.

54. *Fables, Moral and Political*, alıntı için bkz. Hundert, *Enlightenment's Fable*, s. 24.

55. Mandeville'in Hollanda Cumhuriyeti'nden kaçışı muhakkak yazara de la Court kardeşlerin cumhuriyetçi erdeme dair teskin edici varsayımlarına şüpheyle yaklaşmak için sebep vermiş olmalıdır.

56. Hundert, *Enlightenment's Fable*, s. 28-29. İnsan acaba Hollanda'nın en meşhur mağazası ve bir tüketim tapınağı olan *De Bijenkorf*'un (*Arı Kovanı*) kurucuları Mandeville'den ilham aldı mı diye merak ediyor.

Tek tek gurur ve açgözlülükle hareket eden bireyler, kolektif olarak yine de kamu yararına hizmet ederler. Sosyal yararları reform, perhiz ve itidalle artmaz. Bir yere kadar de la Court kardeşlerin düşünceleriyle benzerlik söz konusudur, ama kardeşler *amour-propre*'un sosyal etkileşimle ehlileştirildiğini söylerken, Mandeville'de dizginlenmemiş çıkarcı davranış yine de faydalı sonuç verir. Ekonomik zenginlik taklide ve sürekli birbirini alt etme çabasına dayanır. Mandeville iyi ve kötü, mutedil ve aşırı tüketim arasında geçerli bir ayrım yapılamayacağında ısrarcıdır: "Müsrif, toplum için bir lütuftur, kendinden başkasına zararı yoktur."[57] Ya da şiirin dizeleriyle:

> Böyleydi o halka nasip olan lütuflar,
> Yüceltti onları işledikleri suçlar.

Kimliklerinin bedensel arzularıyla değil de ahlaki ve siyasi kişilikleriyle tanımlandığına inanmakta ısrar eden naif okurları için, Mandeville'in mesajı şoke ediciydi. Gündelik yaşamı kutsama yolunda nesiller süren Protestan çabalarından sonra, Mandeville'in şiiri bayağı ticari hayatın tek gerçek olduğunu öne sürüyordu. "Şimdi hepimiz [*sadece*] tüketicileriz" de diyebilirdi![58]

Mandeville *amour-propre*'u İngiliz lüks söylemine dâhil ederken onu her türlü günahı tasvip etmeye hazır bir bencilliğe indirgedi. Bu bencilliği ticari toplumun çıplak gerçeği ve ekonomik zenginliğin temeli olarak görüyordu. John Robertson'ın

---

57. *Fable*, I, s. 116.

58. Başkan Richard Nixon'ın (tam da Keynesyen iktisadın düşüşünün arifesindeki) "Şimdi hepimiz Keynesçileriz" sözüne ve Edward Hundert'in, Mandeville'in dehşet verici üslubuna rağmen, "Şimdi hepimiz Mandevilleciyiz" sonucuna varmasına atıfta bulunuyorum. Hundert, "Mandeville, Rousseau and the Political Economy of Fantasy," s. 37.

dediği gibi "Mandeville sosyalleşmenin insanoğluna ait doğal bir nitelik olduğuna asla inanmadı." Daha ziyade, Bayle'ın insanların ahlaki ilkelerine muhalif hayatlar yaşadıkları kanısını, Jansenistler'in de "insanın öz-sevgi uğruna ikiyüzlülük etme eğilimine, yine de bu ikiyüzlülüğün çeşitli akla gelmedik yollarla insanın toplum içinde bir arada yaşamasını mümkün kıldığına dair görüsünü" paylaşıyordu.[59]

*Sayılma*nın, yani başkalarının fikrinin ıslah edici etkisi Mandeville için başka bir kusurdan fazlası değildi: sosyal ilişkilerin öz-çıkarlar için aldatma yoluyla kinikçe kullanılması.[60] Nezaket, özetle, basitçe "insanın deneme yanılmayla, *a posteriori* akıl yürüttüğü bir öğrenme sürecidir... Bu tür öğrenme adım adım gerçekleşir; uzak yerlerde, doğa durumuna daha yakın yaşayan insanlarda en yavaştır; 'büyük şehirlere ve büyükçe kasabalara' yakın yaşayanlarda ise en hızlı gelişir."[61]

Sonradan Jean Jacques Rousseau Mandeville'in süslerinden arınmış *amour-propre* tanımını benimsedi, ancak onu ticari toplumu ve eşlik eden tüketimi mahkum etmek için kullandı. Aydınlanma düşünürü için Mandeville'in mesajı "modernitenin ahlaksız sesinin utanmaz ifadesidir." Rousseau "lüksü, 'insanın

---

59. Robertson, s. 270.

60. Başkaları tarafından *sayılma*nın öz-çıkar tutkusunu nasıl ıslah ettiğine dair iki karşıt yorumu kıyaslamak ilgi çekicidir. De La Court kardeşlerden Montesquieu'ye doğru takip ettiğimiz damar, tam da tüketim odaklı, ticari bir toplumun yarattığı kamusal alanda gelişme sahası bulan nezaketi (makul davranışı) vurgular. Mandeville'le başlayıp Rousseau'ya uzanan damarsa kibar davranışın, bireysel öz-çıkarın cephaneliğindeki bir başka silahtan ibaret olduğunu düşünür. Burada nezaket yerine *politesse* (Ben'in başkalarına hoş gelen tarz sahibi bir temsili) vardır. Bu ayrım ilk kez sorumluluk sahibi cumhuriyet yurttaşı tüketiciyi monarşik ve aristokratik toplumların hilekar tüketicisinden ayırmak için Justus van Effen tarafından ortaya atılmıştı. Velgema, "Ancient and Modern Virtue Compared," s. 437–48.

61. Robertson, s. 272-3. Alıntı için bkz. *Fable*, Kısım II, s. 189-90.

devlet gözünde tüketimi kadar kıymetli olduğu... tam da zamanımıza yakışan bir paradoks' diye niteler."[62]

Rousseau'nun fizyokrat iktisat anlayışı büyümenin imkanını yadsıyordu: Servet sahiplerinin zenginliği fakirlerin yoksulluğunu yalnızca derinleştiriyordu; endüstriyi canlandıran tüketici talebi tarıma zarar veriyordu ve saire. Daha önemlisi, kişinin kamusal kimliğini işlemekte lüks tüketimi kullanması yolun sonu değildi; lüks tüketim eşyaları "insanın kendine dair kamusal maskesinin ardındaki anlayışını şekillendirme gücüne de sahipti."[63] Bu sebeple Rousseau, Mandeville'in aksine, kişisel çıkarların peşinde koşulmasında kamu yararı görmüyordu; hatta kendisi de (Paris'te hızla moda olan) kaba Korsikalı köylü kıyafetini giymeye başladı ve, lüks malların gönüllü reddedilmesinin yetersiz kaldığı yerde, tüketici davranışına devletin müdahale etmesini savundu.[64]

Mandeville'i tüketimin daha tutarlı entelektüel savunuları takip etti. Yazarın meydan okumasına cevaben, David Hume *amour-propre*'un insanları aynı anda çelişkili dürtü ve tutkuları izleyen karmaşık varlıklar olarak resmeden, daha nüanslı bir tanımını önerdi. Hume'a göre servet ve tüketim hevesiyle sürüklenen bir ticari toplum, bu tutkuları (karşılıklı bağımlılık ve nezaket gerektiren) rekabetle ve maddi arzuyla dizginleyerek savaş, şiddet ve sefil aşırılıklardan uzak tutuyordu. Böyle bir toplumun kusurlarını teslim etti, fakat yine de onu alternatif toplumsal düzenlerin karakteristik başarısızlıklarına tercih edilebilir bularak tav-

62. Hundert, "Mandeville, Rousseau and the Political Economy of Fantasy," s. 34. Metin içindeki alıntılar Rousseau'nun *Bilimler ve Sanatlar üzerine Söylev*'indendir [*Discourse on the Arts and Sciences*, ç. n.].

63. a.g.e., p. 37.

64. Donald Winch, *Riches and Poverty. An Intellectual History of Political Economy in Britain, 1750–1834* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), s. 62–77.

siye etti. Bu yüzden "lüks, aşırıya kaçtığında bir sürü kötülüğün kaynağıdır; ama yokluğunda çoğu kez yerini alan miskinlik ve ataletten evladır."[65] Hume sanayiyi canlandıran doğal arzuların harekete geçirdiği çalışkan toplumu, atalet ve rahatın hüküm sürdüğü ve doğal olmayan arzuların yeşerdiği toplumlarla kıyaslar. Burada bir kez daha Eski Lüks ile Yeni Lüks arasındaki karşıtlık göze çarpar. Hume'un bu karşıtlığa ilişkin farkındalığı, Mandeville'in bütün erdemleri zahitlikle ve bütün kusurları da tutkuların şımartılmasıyla eşleyen basit çerçevesinden daha karmaşık bir tutku anlayışı geliştirmesini mümkün kıldı. "Lüks tavırları kabalaştırmadı, aksine inceltti; bilgiyi arttırdı, toplumsal nezaketi yükseltti."[66] Özetle, Hume lüksün ticari toplumun yararlı bir niteliği olduğu konusunda Mandeville ile hemfikirdi, ancak bu yararın kusurda temellendiğini reddetti. Hume için etkin ve çalışkan insanların arzuları tutkularına hizmet etmekle kalmıyor, daha önemlisi üretim teknikleri ve tasarımdaki incelme yoluyla gelecek üretimi şekillendiriyor, bu da bilim ve sanatta daha genel gelişmeleri teşvik ediyordu. Düşünür "Endüstri, bilgi ve insanlık kırılmaz bir zincirle birbirine bağlıdır" sonucuna varıyordu.[67]

Bütün bu literatürde bir uyarılma, muayyen bir "tüketim sermayesi" ticari toplumun bağlamında bir araya getirildikçe ortaya çıkan bir arzu uyanışı dili egemendir. Bu biriktirme deneyimleri, şehir hayatına maruziyet ve ithal mallara ulaşım insanların "küçük şeyler vesilesiyle dikkat çekme arzusunun içlerinde büyüdüğünü daha çok hissetmelerine" sebep olur (Montesquieu); "arzularını genişletir" (Barbon); "içlerinde daha muhteşem bir yaşama yoluna arzu uyandırır" (Hume). Beğenilerin bu

65. Hume, "On Commerce," *Essays*, s. 287–99.
66. Robertson, s. 294.
67. Hume, "On Refinement in the Arts," *Essays*, s. 299–309.

yazarlar tarafından konu edilen inceltilip işlenmesi, entelektüel tarihçiler tarafından genellikle estetik açısından yorumlanıyor; halbuki ben esas niyetin tüketici davranışını şekillendiren ve hiç değilse on yedinci yüzyıl ortasından beri gelişmekte olan daha temel bir şeye – Eski Lüks'e Karşı Yeni Lüks'e – işaret etmek olduğuna inanıyorum.

On sekizinci yüzyılın üçüncü çeyreğine gelindiğinde yeni tüketici davranışını açıklayan tam bir kuramsal anlayış ortaya çıkmıştı. Sir James Steuart tüketimin toplumdaki yeni konumunu oldukça keyfi olan "kadim lüks" ile "sistematik" olan "modern lüksü" birbirinden ayırarak betimliyordu. Birincisi sınırsızdı, yağmaya ve zulme dayanır, üretimi umursamazdı. "Sarhoşluk ve bir sürü gereksiz uşak ve hizmetçi eski zamanın lüksleriydi." Yeni lüks ise ekonomik zenginliğe hizmet ettiği düzenli ve iyi yönetilen bir toplumda var olabilirdi.[68] *İran Mektupları*'nda Montesquieu de İran'ın keyfi ve kurutucu Pers lüksünü, ironik olarak "Paris lüksü" dememiz gereken lüks türünden ayırıyordu: ikincisi üreticiler arasında yeniliği teşvik ederek çalışma etiğini destekliyordu.

Montesquieu'nün sözleri, on sekizinci yüzyılın "lüks tartışmasına" katılan pek çok yorumcunun tüketimle üretim arasında bağlantı kurduğu gerçeğine de dikkatimizi çeker. Lüks tüketim gördüğümüz gibi yeni ve daha yararlı bir yola girmiş, böyle yapmakla da kişiyi gelirini arttırmaya, dolayısıyla daha fazla üretmeye teşvik etmişti. 1691'de yazan Sir Dudley North, zaruretleri "insanoğlunun aşırı arzularından" ayırırken Barbon'u takip ediyordu. Ancak North'un vurgusu arzuları tatmin eden bu zaruri-olmayan malların "ticaretin, ya da daha iyisi çalışkanlığın ve hünerin esas kamçısı" olduğu üzerindeydi. Böyle malları elde

68. Sir James Steuart, *An Inquiry into the Principles of Political Economy* (Londra, 1767), Bölüm 22, s. 325; Bölüm 17, s. 281.

etme ihtimali insanları "başka hiçbir şey bunu yapamazken çalışmaya yönlendirir; filhakika insanoğlu sadece zaruretlere kanaat etseydi, yoksul bir dünyamız olurdu."[69]

Ahlaksızlıkların can verdiği tüketimciliğe övgüler düzen Mandeville ise el emekçilerinin yeni sosyal düzene katılmak için gerekli olan "aşırı arzulara" sahip olduğundan kuşkuluydu. Ahlaki put kırıcılığına rağmen, düşük ücretlerin yeterince gururlu ve tamahkar olmayan sıradan halkı çalışkanlığa özendirmenin en kesin yolu olduğunu söyleyen geleneksel iktisadi görüşten kendini kurtaramamıştı. Böyle düşünmekle, kısa sürede, bahsedilen tutkuların evrensel olduğunu düşünen Daniel Defoe dâhil uzun bir "yüksek ücret" savunucuları listesiyle karşı karşıya gelecekti.[70]

Yüksek ücret savunucuları Mandeville'i (ve neredeyse bütün çağdaşlarını) bu konuda yadsıyabildiler çünkü bir yanda zenginin eski lüksü ve yoksulun dışlanmışlığı ile, öte yanda eğitilmiş tüketici geniş bir mal yelpazesini istemeye başladığında bütün sınıflardan beklenebilecek olan yararlı bir çalışkanlık isteğini Mandeville'den çok daha iyi ayırt etmişlerdi. David Hume "dünyadaki her şey emekle satın alınır; emeğimizin tek kaynağı da tutkularımızdır" derken Defoe'nun düşüncesini paylaşıyordu. Diğer bir deyişle üretken emeğin motivasyonu tutkuların tat-

69. Sir Dudley North, *Discourses upon Trade* (1691), s. 27.

70. Daniel Defoe, *Compleat English Tradesman*, 2 cilt. (Londra, 1726–7) eserinde ahlaksızlıkların yararlı etkilerini takdir ederken Mandeville'i yankılıyordu: "Bu ülkede yalnızca insanların günahlarıyla desteklenen iş kolları, sanayiler ve el tezgahlarının sayısı hesaplansa, ki bununla lüks üretimi, kurdeleleri, parfümleri, ipekleri, patiskaları, muslinleri ve sayısız elbise detayını, aynı zamanda da oburluğu, sarhoşluğu ve diğer aşırılıkları kast ediyorum, acaba bunlar mı yoksa zaruretler mi ticaret için daha elzemdir, acaba ahlaksızlıklarımızı düzeltmek ülkemizi mahvetmez mi diye sorulabilir" (C. II, s. 101). Mandeville'in ve Defoe'nun bu konudaki kanaatleri bu noktada farklılaşıyordu: Mandeville dikkatini hali vakti yerinde olanların aşırılıklarına odaklarken, Defoe yoksul ve orta tabakaların aşırılıklarını övmekle ileri görüşlü bir tavır sergiliyordu.

miniydi – yani arzulanan tüketim malları. "Arzulayan öznenin" yokluğunda, işverenler zora başvurmalıydı. Oysaki, Hume'a göre "işçiyi topraktan kendini ve ailesini beslemeye yetenden fazlasını çıkarma zahmetine zorlamak şiddetli bir yöntemdir ve çoğu kez kullanışlı da değildir. Ona metalar ve ürünler vadedin, işi kendi isteğiyle yapacaktır."[71] Hume böylece acı ve isteksizlikle yönetilen eski ticaret-öncesi dünyayı, haz ve arzuyla, dolayısıyla bunları tatmin etmek için kendiliğinden gösterilen çabayla yönetilen yenisiyle karşı karşıya getiriyordu.[72] Steuart da "küçük ihtiras nesnelerinin" sıradan halkı[73] motive etme gücünden etkilenmiş olarak aynı karşıtlığı daha az olumlu sözcüklerle ifade ediyordu: "insanlar... işe zorlanıyorlardı çünkü başkalarının köleleriydiler; şimdi ise işe zorlanıyorlar çünkü kendi isteklerinin köleleri oldular."[74]

İsteklerin kölesiydiler ama bu kişisel ve toplumsal yıkım getirmek yerine daha üstün bir İyi'ye ulaşmayı sağladı. George Berkeley Cloyne'daki piskoposluk makamından İrlanda'daki yoksulluk üzerine kafa yorarken bunu anladığının işaretini veriyordu: "İrlandalı toprak sahipleri gelirlerini ihtişamlı giysiler yerine daha büyük evlere harcasalar topluma daha yararlı ol-

---

71. Hume, "On Commerce," *Essays*, s. 294.

72. Bilinmeyen bir yazar aynı düşünceyi 1771 yılında fesahatle ifade ediyordu: "İnsanı çalışkanlığa yönelten artan zaruret değil *fikrin değişmesi*dir. Çalışma isteği zorlamadan çok teşvikle arttırılır" (vurgu bana ait). Anonim, *Considerations on Policy, Commerce and Circumstances of the Kingdom* (Londra, 1771).

73. Steuart, *Inquiry*, Kitap II, Bölüm 21, s. 315. "En üst sınıfla en alttaki arasındaki farkın fazla olduğunu sanmam. Neredeyse yeterli olana biraz daha eklemek onu yeterli kılar: ama bu biraz dahayı elde etmek çok zordur, çalışkanlığın en güçlü kamçısı da budur. Kişi çalışkanlığıyla yaşamaya başladığı an, isterse çok yoksul olsun, hemen küçük ihtiras nesneleri edinmeye başlar [*ve*] halini kendinden bir derece üstte olanlarla kıyaslar..."

74. Steuart, *Inquiry*, Kitap I, Bölüm 7, s. 40.

mazlar mıydı?"[75] Yeni Lüks toplumun geneline eski lüks harcamalarından daha faydalı olurdu. Düşünür İrlanda köylüsünü konu ederek, "İstekler yaratmak insanlarda çalışkanlığı uyandırmanın en muhtemel yolu değil mi? Ve köylülerimiz sığır eti yemeye ve ayakkabı giymeye alışsalar daha çalışkan olmazlar mı?" diye sordu.

Berkeley'nin derdi köylüleri sürekli iş için gerekli yiyecek ve giysi ile donatmaktan çok, bu tüketim mallarının iş çabasında artışı teşvik edecek uyarılmayı tetiklemekteki rolüydü.[76]

Lüks üzerine izlerini takip ettiğimiz yüzyıllık tartışmanın Adam Smith'in çalışmasında doruğa ulaştığı söylenebilir. O zamana kadar etkin tüketiciyi ekonomik hayatın tedavüldeki durağan modellerine zerk etme çabaları "servetin tüketim ve istihdam yoluyla yeniden sirkülasyonunun" yalnızca kısmi açıklamalarına yol açmıştı.[77] Tüketici talebiyle desteklenen bir ekonomi gerçekten istikrarlı ve adil olabilir miydi? Smith'e kadar hiç kimse Mandeville'in ticari toplumun kusur – öz-çıkar, kibir ve gurur – temeline yaslandığı suçlamasına kesin bir cevap verememişti. Böyle bir toplumu lükse teslim olmuş eski toplumların tamamıyla aynı makus kadere mahkum olmaktan alıkoyan neydi?

Smith'in "servet arayışını zehirden arındırma" çabaları, bizi ilgilendirdiği kadarıyla, iki meseleye odaklandı: insan motivasyonunun (tutkuların) düzgün bir kavrayışı ve tüketimin toplumsal sonuçlarının düzgün bir kavrayışı. İlki bizi *amour-propre*'a geri getirir, burada Smith toplumsal yararın gerçekten de bireysel

---

75. George Berkeley, *The Querest*, 3 cilt (Dublin, 1735), I: 20.

76. On sekizinci yüzyılda arzu ve uyarılma kelimelerinin sık sık anılması o dönemde günümüzde psikoloji ve iktisat adı verilen disiplinlerin nasıl da iç içe geçtiğini açık ediyor. Sonradan ayrıştılar, gerçi bugün "davranışsal iktisat" adı verilen disiplin bu geçişkenlik sahasını yeniden keşfediyor.

77. Winch, *Riches and Poverty*, s. 89.

çıkarları gerçekleştirme yönündeki insan tutkusundan kaynaklandığında Mandeville'le hemfikirdir. Fakat Smith, Hume'u takip ederek, karşılıklı sempatiyi ve kişinin başkalarının refahına yardım etmekteki çıkarını da içeren bir *amour-propre* tanımı yapar. Smith'in *Ahlaki Duygular Kuramı* anti-Mandevilleci bir savla açılır:

> İnsanoğlu ne kadar bencil sanılırsa da, doğasında öyle ilkeler vardır ki bunlar sayesinde başkalarının refahını gözetir, ve başkalarının mutluluğunu, buna tanık olmaktan duyacağı haz dışında bir çıkarı olmasa da, kendisi için zorunlu addeder.[78]

Smith'in altını çizdiği karşılıklı sempati, ticari toplumun savunucularına uzun süredir hizmet eden başkalarının tanımasını kazanma tutkusuna göre daha güçlü ve daha uzun erimlidir. Smith'ten beri başkalarının faydasının bireyin faydasına dâhil edilmesi (örneğin aile üyelerinin faydalarının babanın ya da annenin faydasına katkı yapması), modellenmesi zor olduğu için bir yana bırakıldığında bile, bireysel faydanın zorunlu bir boyutu olarak kabul edilegelmiştir.

Smith'in ikinci görevi bireysel davranışın çalışılmasında kritik öneme sahip – fakat on sekizinci yüzyılda çoğunlukla ihmal edilen – bir meseleyle, "zamanlararasılık" sorunuyla uğraşmaktı. Terim, iktisadi faillerin sadece kaynaklarını *şimdi* en

---

78. Smith, *Theory of Moral Sentiments*, s. 9. Smith, başkalarına karşı duyduğumuz ve basitçe kendi çıkarını gözeten bir *dikkate alma*nın ötesine geçen sempatinin doğal bir içgüdü olduğunda ısrar eder ve böylelikle Hume'u takip etmiş olur. Hume "bir kişiyi bile kendinden fazla seven bir insanla tanışmanın zor olduğunu" teslim eder, ama "müşfik sevgi duyguları bir araya geldiğinde bencilliğine ağır basmayan bir insanla tanışmak [*da bir o kadar*] zordur" diye ekler. *A Treatise of Human Nature*, yay. haz. L. A. Selby-Bigge; ikinci basım, gözden geçiren P. H. Nidditch (Oxford: Oxford University Press, 1978), s. 487.

yüksek faydayı elde etmek üzere nasıl dağıtacakları sorusuyla yüzleşmediği gerçeğine gönderme yapar. Bunun yerine failler, faydalarını daha uzun bir süre boyunca – yaşamları boyunca ve geride bıraktıkları için – maksimize etmek üzere, kaynaklarını *zaman içinde* nasıl dağıtacaklarını da düşünmek zorundadırlar. Bu daha karmaşık hesap kişinin yalnızca *ne zaman* tüketeceğine değil *neyi* tüketeceğine de etki yapar, çünkü ertelenmiş tatmin başka – muhtemelen daha pahalı ve dayanıklı – malların satın alınmasına yol açar. Açıktır ki gelirin tüketimle tasarruf arasında bölünmesi de bundan etkilenir, tasarruf da yatırıma dönüşerek gelecekteki tüketim kapasitesini etkiler.[79]

Mandeville "müsrifi" bir "kamusal hayırsever" ve "toplum için kendinden başkasına zararı [*olmayan*] bir lütuf" olarak nitelediğinde, zamanlararası ikamenin herhangi bir öneme sahip olduğunu zımnen yadsıyordu.[80] Ekonomiyi zamanda donmuş olarak düşünüyordu. Sonraki yorumcular, sorunu dikkate aldıkları zamanlarda, Hume'un insanların uzun vadeli hedeflerini kısa vadelilere kurban etme eğiliminde oldukları ve dengeyi sağlamak için kısıtlanmalarının gerektiği düşüncesini paylaştılar.[81] Eski Lüks arayışı doyumun ertelenmesi fikri karşısında açıkça

---

79. "Modern tüketim kuramı rasyonel tüketicilerin... bilgi sahibi, uzak görüşlü ve ihtiyatlı seçimler yaptıklarını varsayar... Tüketiciler tercihlerini piyasa seçimleri yoluyla açık ederler, piyasa seçimleri de gelir durumlarına tekabül eder... Refahlarını yaşam boyu servetlerinin beklenen değerini göz önüne alarak, tüketimlerini yaşam döngüsü boyunca dengelemek yoluyla maksimize ederler." Offer, *The Challenge of Affluence*, s. 40. Ancak Offer sorar: Bireylerin kararları sistematik olarak zaman-tutarsız ya da "miyop" olmaya eğilimliyse – yani geleceği şimdiki arzulara kıyasla ısrarla düşük değerliyorsa – bu varsayımlara ne olacaktır? Offer'in kitabı günümüz toplumunun bu ikilemini araştırır.

80. Mandeville, *Fable*, I, s. 116.

81. Hume, *Treatise*, Kitap III, Kısım ii, altbölüm vii. "İnsan doğasında, şimdi elimizin altında olanı uzak ve gelecekte olana tercih etme eğilimimiz kadar ölümcül hatalar yapmamıza sebep olan başka bir nitelik yoktur."

ilgisizdi, ama *amour-propre*'la ilintili tutkuların da bu eğilimi zayıflattığı yoktu. Bu yüzden Mandeville tutumluluğun "aşağılık bir açlık erdeminden" ya da Winch'in sözleriyle "zarurete verilen şartlanmış bir tepkiden" ibaret olduğunu düşünebiliyordu.[82]

Smith Mandeville'e cepheden saldırır ve "her tutumlu insan bir kamusal hayırseverdir" diye yazar.[83] Akıl yürütmesinin ardında tüketimi baskılama ve zihnin sonsuz isteklerine ket vurma arzusu yoktur. Daha ziyade, Smith'le birlikte öz-çıkar tutkusu durumunu iyileştirme arzusuna dönüşür, böylelikle "savurganlıktansa halihazırdaki keyiften sakınma" tüketici arzusunun uzun vadeli tatmininde stratejik bir rol oynar. Başka bir deyişle, düzenli bir toplumun temeli "ihtiyattır [*prudence, ç.n.*]." Smith ihtiyatı, akıl ile kendine hakim olmanın "sayesinde eylemlerimizin uzak neticelerini çıkarsayabildiğimiz" birliği, "gelecek bir zamanda daha büyük bir hazzı elde etmek ya da daha büyük bir acıdan kaçınmak için, şimdiki hazdan sakınma ya da şimdiki acıya dayanma" yetimiz olarak tanımlar.[84] İhtiyat hem tasarrufları ve gelecekteki ekonomik büyümenin kaynağı olan yatırımları sürdürür, hem de yaşam süresince ve nesiller boyu optimal tüketimi temin eder. Bu yüzden ölçülü zahitlik Smith'in "tüketim bütün üretimin yegane hedefi ve amacıdır" şeklindeki savıyla tümüyle tutarlıdır.[85] Böylelikle Smith, Winch'in ifadesiyle "Mandeville'in görüşünün aksine, ticari toplumun kapris ve kibirden fazlası üzerine kurulduğunu," tüketici talebiyle harekete geçen ticari

---

82. Mandeville, *Fable*, I, s. 104. Winch, *Riches and Poverty*, s. 78. Hollandalıların tutumluluğu (yani yüksek tasarruf oranı) hakkında Mandeville şöyle yazdı: "Hollandalılar genellikle tebaaları arasında tutumluluğu mümkün olduğu kadar teşvik etmeye çabalarlar; bir erdem olduğundan değil, çıkarları, genel manada, bu yönde olduğu için." *Fable*, Yorum Q, s. 96.

83. Smith, *Wealth of Nations*, C. I, Kitap II, Bölüm iii, s. 351-71.

84. Smith, *Theory of Moral Sentiments*, Kısım IV., Bölüm ii, s. 189.

85. Smith, *Wealth of Nations*, C. II, Kitap II, Bölüm viii, s. 179.

toplumun lüks ve çürüme döngüsünden kaçarak ahlaki seçimde temellenen istikrarlı bir gelecek vadedebileceğini gösterir.[86]

ÖZET: ÇALIŞKANLIK DEVRİMİ, İŞ BÖLÜMÜ VE EKONOMİK BÜYÜME

Tarihsel savım kısaca şu: "Uzun on sekizinci yüzyılda" hem tüketici talebi hem de piyasaya yönelik emek arzı, hane halklarının üretken kaynaklarını yeniden tahsis etmesi yoluyla büyüdü. Bu yeniden tahsis, Adam Smith'e göre ekonomik gelişmenin itici gücü olan iş bölümünün merkezindeydi. Bu dönemde artan iş bölümü basitçe işin firma (Adam Smith'in toplu iğne fabrikası) düzeyinde organize edilmesi, ya da ara mal girdilerin yelpazesini genişleten makroekonomik bir görüngü olarak ifade bulmadı. Bunun yerine hane halkı düzeyinde, hane halkı üretiminin hane dışına satılan yüzdesinde ve hane halkı tüketiminde dışarıdan satın alınan malların yüzdesinde *eşzamanlı* bir yükseliş biçiminde gerçekleşti.

Bu dönemde piyasaya bağımlılığını arttırmak isteyen hane halklarının önündeki yollar şunlardı: i) tarımsal uzmanlaşma, ii) proto-endüstriyel üretim, iii) ücretli emek, iv) ticari hizmetler. Bunların hepsi önümüzdeki bölümün konusu olacak. Ailelerin bir kısmı bu türden piyasaya yönelik faaliyetlere dâhil oldukça, hane halkı ekonomisi desteğini daralan bir faaliyet yelpazesinden alarak uzmanlaştı. Uzmanlaşma ve yaparak öğrenme sayesinde bu faaliyetlerde daha yüksek üretkenliğe ulaşmayı umut edebilirdi. Bu arada tüketim hedefleri için gerekli olan mal ve hizmetler

86. Winch, *Riches and Poverty*, s. 89, 126.

için piyasaya daha bağımlı hâle geldi. Başka bir deyişle, tüketim teknolojileri şimdi emeğe daha az, satın alınan mal ve hizmetlere daha çok yaslanmak zorundaydı. Hane halkı, başka uzmanlaşmış birimlerin sağladığı bu mal ve hizmetlerin artan üretkenlikle arz edilmesinden yarar sağlamayı umabilirdi. Fakat bu gelecekte gerçekleşmesi umulan yararlara karşılık, tüketici olarak hane halkı, çeşitli tüketim mallarını piyasadan temin etmenin yüksek işlem maliyetleriyle *acilen* yüz yüze geliyordu.[87]

Böyle betimlendiğinde, ekonominin "ilerleyen iş bölümünden artan getiriler"[88] temin etme yetisi devasa bir koordinasyon probleminin çözümüne bağlıdır. Bir dizi hane halkı aynı anda piyasa malları tüketiminin işlem maliyetlerini hızla düşürecek kadar yüksek bir uzmanlaşma düzeyi seçmelidir. Bu sebeple, Allyn Young'ın ünlü ifadesinde olduğu gibi, "yalnızca iş bölümü piyasanın büyüklüğüne bağlı değildir, piyasanın büyüklüğü de iş bölümüne bağlıdır."[89]

Kuşkusuz uzmanlaşmanın getirileri Adam Smith tarafından veciz biçimde dile getirilmeden çok önce de gayet iyi biliniyordu. Ancak "herkesin her şeyi kendi kendine temin ettiği... evrensel yoksulluk" durumundan "çok sayıda işçinin ortak emeğinin... gündelik ameleyi örten yün kabanı" üretmek üzere bir araya geldiği "bolluk" durumuna geçişin önündeki koordinasyon problemi tatmin edici biçimde çözülmüş değildi.[90]

---

87. Xiaokai Yang ve Jeff Borland, "A Microeconomic Mechanism for Economic Growth," *Journal of Political Economy* 99 (1991): 460–82.

88. Allyn Young, "Increasing Returns and Economic Progress," *The Economic Journal* 38 (1928): 527–42.

89. Eldeki sorun Doğu Avrupa ekonomilerinin sosyalizmden kapitalizme "geçişe" başladıklarında karşılaştıklarına benzerdir. Polonyalı bir iktisatçı sorunu şöyle ortaya koymuştu: "Sıçrama tahtasından havuza atlamak üzereyiz, girdiğimizde suyun da dolmuş olacağına güveniyoruz."

90. Smith, *Wealth of Nations*, C. I, Kitap I, Bölüm i, s. 15. Smith bu cümlelerinde

Çoğu hane halkı piyasaya yönelik üretimde çok az yer alıyordu ve tüketiciler olarak da erişebildikleri piyasalar hem kısıtlı hem de maliyetliydi.

Batı Avrupa'nın ve (kolonyal Kuzey Amerika'nın) önemli kesimlerinin uzun on sekizinci yüzyılda bu koordinasyon problemini büyük ölçüde aştığı bu çalışmanın tezidir. Bahsettiğimiz süreci üretim ve tüketim hakkında hane halkı düzeyinde eşzamanlı kararlar olarak gözlemliyoruz. Fakat – giderek büyüyen bir nüfusun paylaştığı ortak deneyimlerin yaratılması yoluyla – ihtiyaç duyulan koordinasyonun gerçekleşmesi için görünür sinyalleri sağlayan tüketimdi. Tüketici talebi bu görevi sosyal ve kültürel rollerin dönüşmesi sayesinde üstlenebildi. Çağdaşlar yeni tüketici davranışı örüntülerinin ortaya çıkışını açıklamak için doğal tutkuların dinle kısıtlanmasına, şehir yaşamına, ticarete ve kadınların sosyal gücüne başvurdular; bütün bu açıklamaları Dördüncü Bölüm'de ayrıntılı olarak inceleyeceğiz. Nihayet hane halkı davranışındaki bahsettiğimiz değişiklikler bütünü bir "çalışkanlık devrimi" adını verdiğim, itici gücü tüketim olan görüngüyü teşkil etti. Çalışkanlık devrimi de, itici gücü teknoloji ve üretim organizasyonunun değişimi olan Sanayi Devrimi'ni hem önceledi, hem de hazırladı.

---

ekonomik yaşamın birinci ve dördüncü (ve nihai) evreleri arasındaki farkı tasvir eder. Bu evreler şunlardır: avcılık, çobanlık, tarım ve ticaret.

III

ÇALIŞKANLIK DEVRİMİ: EMEK ARZI

Hane halklarının uzun on sekizinci yüzyıl boyunca daha çok ve daha sıkı çalıştığı savını makul kılmaya yetecek kadar tarihsel kanıtı toplamak mümkün müdür? Bundan da öte, hane üyelerinin – boş-zaman zengini bir toplumdan sürekli çalışmanın kanıksandığı bir topluma yolculuklarında – çalışkanlık davranışına zorunluluktan ziyade yeni tüketim istekleriyle motive oldukları empirik olarak gösterilebilir mi? Başka bir deyişle, hane halklarının daha çok ve daha farklı şeyler tüketmek için daha çok çalıştıkları gösterilebilir mi? Bu bölümde bu soruları cevaplamaya çalışacağız.

ÇALIŞKANLIK DEVRİMİNİN TARİHÖNCESİ

Köylü boş zamanını nasıl kaybetti. Tarımın baskın olduğu toplumlar incelenirken, üretim genellikle emek, toprak ve teknolojinin etkileşiminin sonucu olarak düşünülür. Teknolojik değişim yavaş ve ekilebilir toprağın miktarı sabitse, üretime dâhil edilen emeğin devamlı artırılması kısa sürede azalan getirilerle karşılaşır. Toplumsal düzeyde bu, nüfus büyüdükçe yetersiz yiyecek arzının hayaletini ortaya çıkarır. Thomas Robert Malthus bunu nüfusun yiyecek arzından daha hızlı büyüme yönündeki içkin eğilimi olarak ifade etmişti. Malthus'a göre nüfus üstel büyüme

kapasitesine sahipken yiyecek arzı en fazla aritmetik olarak büyüyebilirdi. Bu durum da, nüfus artışı başka araçlarla kontrol altında tutulamazsa, kaçınılmaz olarak tekrarlayan geçim krizlerine sebep olurdu. Malthusgil model çok sayıda orta çağ ve erken modern Avrupa tarihçisi için oldukça çekiciydi. Bu tarihçiler tarım toplumlarını, üretimin esnememekte inat eden bir tavan tarafından sınırlandığı, tekrar eden demografik yükseliş ve düşüş döngülerinin geçim krizleriyle kesintiye uğradığı ekonomiler olarak resmediyordu.[1]

Sanayi öncesi dünyanın böyle bir tasviri, tayin edici değişimin ancak ekonomiyi yeni teknolojik olanaklarla donatan bir dış kuvvetten gelebileceği varsayımını davet eder. Bu yüzden de iktisat tarihçileri Sanayi Devrimi'ni ve modern ekonomik büyümeyi genellikle, icatçılık (teknoloji) ve (yeni teknolojilerin tecessüm ettiği) artan sermaye arzına odaklanarak açıklamaya çabalamışlardır. Emek arzının büyümesi ise sermaye/emek oranının artmasını gerektiren büyüme sürecini ancak baltalardı.

Malthus'un (önleyici kontrol [*preventive check*]) ve Ricardo'nun (durağan durum [*stationary state*]) öğretilerine dayanan bu iktisadi modellerde, teknolojik değişme toprak ve emeğe göre dışsal bir etmendir. 1960'larda toprak, emek ve teknoloji arasındaki ilişkileri tek bir modelde birleştirense Ester Boserup'ın katkısı oldu. Yazar Malthus'u ve özellikle Ricardo'yu deyim yerindeyse baş aşağı çevirdi: Nüfus artışının azalan getiriler yoluyla sebep olduğu ve nüfus artışını pozitif denetleyen kıtlık ya da durağan

1. Malthus modelinin özellikle aslına sadık bir anlatımı için bkz. Emmanuel Le Roy Ladurie, "L'histoire immobile," *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations.* 29 (1974): 673–92 (İngilizce çevirisi "Motionless History," *Social Science History* 1 (1977): 115–36). Geleneğin klasikleri arasında Wilhelm Abel, Agricultural Fluctuations in Europe ([*1935, 1966*] Londra: Methuen, 1980); B. H. Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe, 500–1850* (Londra: Edward Arnold, 1963) gibi çalışmalar bulunur.

durum modelinin yerine, Boserup uzun vadeli nüfus artışının, yoğun toprak kullanımına olanak veren yeni tarımsal tekniklerin kullanılmasının tetikleyicisi olduğunu savundu.[2]

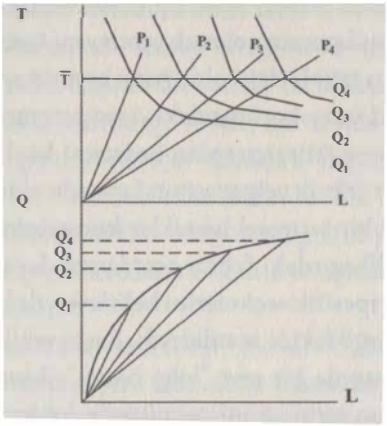
Yirminci yüzyıl ortasındaki Asya tarımının ampirik gözlemi bir kalkınma iktisatçısı olan Boserup'ı köylülerin genellikle hatırı sayılır bir teknik yelpazesinin farkında oldukları sonucuna vardırdı. Verili bir tarımsal teknikler kümesinin uygunluğu büyük ölçüde halihazırdaki faktör oranlarına dayanıyordu. Yazara göre çiftçilerin spesifik seçimlerini belirleyen de bilgi, icat, kültür ya da gelenek değil faktör oranlarıydı. Başka şekilde ifade edilirse, çiftçilerin karşısında bir sert "bilgi haddi" [*knowledge frontier,* ç. n.] yoktu, bunun yerine çeşitli tekniklerle doldurulmuş bir raftan koşullarına en uygun olanları seçebiliyorlardı.

Şekil 3.1'in üst paneli Boserup'ın modelinin temel özelliklerini resmetmeyi deniyor. Model sabit toprak arzına (T) sahip ve uzun dönemli nüfus artışı deneyimleyen bir ekonomi farz eder. Nüfus büyüdükçe, çiftçiler kişi başına çıktının azalmasını önlemek için üretimi arttırmanın yolunu ararlar. Verili bir teknik kümesini (P_1, P_2, ...) kullanarak çıktıyı arttırmak üretim faktörlerinde de (emekte ve toprakta) eşdeğer bir artışı gerektirir. Bir kez ekilebilir arazinin tamamı *T-OVERBAR* kullanıma sokulunca, toplam çıktıdaki artış durur. Ancak Boserup'ın modelinde bu kısıt, nüfus artışına tepki olarak yeni bir teknik kümesi seçme (örneğin P_1'den P_2'ye sıçrama) fırsatını yaratır. Zamanla bu türden birçok teknik dönüşüm gerçekleşebilir, bu da sabit miktarda araziye sahip bir toplumu her seferinde daha yüksek ve Q_1, Q_2, ... eş-ürün eğrileriyle ölçülen toplam üretim miktarlarına götürür.[3]

---

2. Ester Boserup, *The Conditions of Agricultural Growth* (Chicago: University of Chicago Press, 1965).

3. Örneğin, nüfus, bir orman-nadas sisteminden ikili ekin rotasyonuna dayalı yerleşik tarıma, daha sonra da üçlü ekin rotasyonuna geçebilir. Bu tekniklerin



Şekil 3.1. Boserup tarımsal üretim ve nüfus artışı modeli.

Şekil 3.1'in alt paneli bu teknik değişmelerin ikinci bir özelliğini gözler önüne seriyor: Toprak üretkenliğinin (birim arazi başına tarımsal çıktının) üst panelde betimlenen artışı daha yoğun emek kullanılmasını gerektirir, bu da toplam çıktı eğrisinin eğimiyle ölçülen marjinal emek üretkenliğinde azalmaya neden olur. Toplam çıktı (Q) arttıkça, marjinal üretkenlik azalır. Emek üretkenliği artan nüfusa sabit tarımsal teknoloji eşlik ediyorsa daha hızlı azalır; daha emek-yoğun üretim fonksiyonlarına sıçramak bu azalmayı yavaşlatır. Yavaşlatır, fakat iş saati başına emek üretkenliğinde artışın koşullarını hazırlamak şöyle dursun, azalmayı durduramaz.[4]

---

her biri yeni aletler (orak yerine saban) ve çeki gücü ve gübre arzı için daha fazla hayvan yetiştiriciliğini gerektirir. Toprak daha sık (örneğimizde on yılda bir civarından önce her iki yılda bire, sonra da üç yılda iki kere ekmeye doğru artan sıklıkta) ekildiğinden toplam üretim artar.

4. "Organik tarım" neredeyse bütün girdilerin, tarımsal-olmayanlar (enerji, ya-

Boserup'a göre tarımdaki yoğunlaşmanın düşük tarihsel hızını açıklayan, işte artan tarımsal üretimin bu "fiyatıdır" – zahmetli ve uzun iş saatleri. Sadece artan nüfus yoğunluğunun getirdiği zorunluluk köylüleri zamanlarının daha fazlasını tarımsal üretime harcamaya – ve boş zamanlarından feragat etmeye – ikna edebilirdi. Nüfus artışı deneyimleyen toplumlara dayatılan bu boş zaman azalması doğrudan modern ekonomik büyümeye (artan kişi başı gelire) yol açmadı, ama bir tür ekonomik gelişmeye sebep *oldu*. Birim araziye düşen toplam üretimin büyümesi, politik ve dinsel elitleri, şehir merkezlerini, kültürel hizmetleri ve fiziki altyapıyı desteklemeye hazır *toplam* artıkta büyümeye yol açtı. Ayrıca uzayan iş saatleri ve artan iş günü sayısı, bilmeyerek de olsa, daha disiplinli ve teknik bakımdan nitelikli bir emek gücünün ortaya çıkması için bir tür eğitim sahası işlevi gördü. Boserup'ın düşüncesinde, daha karmaşık bir medeniyetle sürekli çalışmayı kanıksamış bir nüfusun bir araya gelmesi modern ekonomik gelişmenin esas önkoşullarını oluşturuyordu.

Köylü toplumlarının nüfus artışının baskısıyla kolay bir yaşamı terk edip acımasız bir çalışma içine girdiği bu sanayi öncesi toplum görüşüne ekonomik gelişmenin Tekvin 3:19 modeli adını verebiliriz.[5] "Teolojik iktisattan" hoşlanmayan okurlar bu-

---

pay gübreler vb.) hariç, çiftlikte üretildiği tarım sistemleri olarak tanımlanabilir. Böyle bir sistemde toprak üretkenliğindeki her artışa emek üretkenliğinde azalmanın eşlik etmesi kuvvetle muhtemeldir. Çünkü artan emek yoğunluğu genellikle nadas süresi azaltılarak elde edilir. Azalan nadas süresi ise toprak verimliliğinin başka bir yöntemle korunmasını gerekli kılar. Bu ise neredeyse kaçınılmaz olarak hem birim ekili araziye hem de birim çıktıya sarf edilen emek girdisini arttırır.

5. Adem ve Havva Tanrı tarafından Cennet bahçesinden kovulur. Tanrı yeri lanetler ve Adem'e şöyle der: "Yaşam boyu emek vermeden yiyecek bulamayacaksın. Toprak sana diken ve çalı verecek, yaban otu yiyeceksin. Toprağa dönünceye dek ekmeğini alın teri dökerek kazanacaksın..." Tekvin 3: 17-19 [*çeviri için bkz. Kitab-ı Mukaddes Şirketi, Yeni Çeviri*].

nun yerine iktisadi antropolojiyi gözden geçirebilirler. Antropologlar da avcı-toplayıcı toplumlara "kökensel bolluk toplumu" – boş zamanın bolluğu – adını vermiş ve yerleşik tarım toplumlarının "köylü yaşam biçimini" korumak için sürekli daha fazla emek sarf etmek – kendilerini sömürmek – zorunda kaldığını düşünmüşlerdir.[6]

Geniş bir tarihsel perspektiften bakıldığında, dünyanın muhtelif kalabalık, karmaşık, köylü temelli medeniyetleri sapkınca bir yarış içindeymiş gibi görünürler. "Arkada" kaldıkça (nüfus yoğunluğu düştükçe), tarımda emek üretkenlikleri artıyordu, fakat bu da, "organik ekonominin" amansız mantığından özgürleşmelerini sağlayacak kırılmanın – bir sanayi devriminin – temellerini hazırlamakta gecikmeleri anlamına geliyordu.[7] İngiliz Sanayi Devrimi'nin, bu binyıllarca devam eden süreci sona erdiren olayın, klasik yorumu, tayin edici kırılmayı teknolojik değişmede ani bir yeşermenin – bir "aygıtlar dalgasının" [*wave of gadgets,* ç. n.] – teşkil ettiğini farz eder. Bir başka etkili yaklaşım olumsal olayları – İngilizlerin kömüre ve sömürgelere erişiminin tarihsel rastlantı eseri bir araya gelişini – modern dünyanın gelişinin anahtarı olarak vurgular. Her iki yorum da köylü tarımındaki uzun dönemli emek yoğunlaşmasıyla bu belirleyici olaylar arasında herhangi bir spesifik bağlantı kurmaz. Boserup'ın modeli "sahneyi hazırlamış" olabilir,

---

6. Marshall Sahlins, *Stone Age Economics* (Chicago: University of Chicago Press, 1972), Özellikle bkz. "The Original Affluent Society" başlıklı bölüm, s. 1–39; Eric Wolf, *Peasants* (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1966).

7. Organik ekonomi şu çalışmada ayrıntıyla ele alınır: E. A. Wrigley, *Continuity, Chance and Change. The Character of the Industrial Revolution in England* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988). Batı Avrupa'nın ortak ekolojik kaderden "şans eseri" kurtulabildiği tezi en kışkırtıcı biçimiyle Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence. China, Europe and the Making of the Modern World Economy* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2000) tarafından öne sürülmüştür.

ama geçmişten böylesine yeni bir kopuşun asıl ortaya çıkışını açıklamakta yetersiz kalır.

Eleştiri. Boserup'ın görüşünü benimsemeden ya da reddetmeden önce modele daha yakından bakmalıyız. Modelin iki bariz eksikliği vardır. Öncelikle, klasik Malthusgil yaklaşıma karmaşıklık (ve gerçekçilik) eklese de piyasalara yer vermez. Arazi kullanımını yoğunlaştırma dürtüsü nüfus basıncından kaynaklanır, o da kendisini kendine yeter olduğu varsayılan çiftçiler üzerinde hissettirir. Toprak ve emek arasında teknoloji dışında hiçbir dolayım yoktur. Çiftçiler yalnızca tarımsal teknolojiler arasında seçim yapmasalardı da piyasaya girerek uzmanlaşsalardı ne olurdu?

Boserup modelinin ikinci bir özelliği ekonomik emek arzının nüfusun büyüklüğüyle aynı olmadığı konusundaki ısrarıdır; emek-boş zaman ödeşmesinin farkındadır. Ancak, modelde hiç piyasa olmamasının yanında, sadece bir sektör vardır: tarım. Boş zamanın tek alternatifi tarımda çalışmaktır. Çiftçiler zamanlarını tahsis etmek konusunda tarım-dışı işlerin varlığında daha karmaşık bir seçimle karşı karşıya olsalardı ne olurdu?[8]

Modelin bu iki yönde genişletilmesi üzerine araştırmalarım beni tarımsal yoğunlaşmanın (Şekil 3.1'de özetlenen) demirden mantığından kaçışın, Boserup'ın söylediği gibi emeğin toprakla etkileşmesiyle değil, ancak hane halklarının piyasalarla etkileşmesiyle başarılabileceği tezine götürdü. Hane emeğinin büyük ölçüde tarım-dışı faaliyetler yoluyla daha tam bir emilimiyle, üretken emekte uzmanlaşmanın getirdiği verimlilik artışlarıyla ve piyasanın emek yoğunlaşmasını teşvik etmesiyle, bir sanayi devrimi olmadan da kişi başına üretimde ciddi artış elde edilebilirdi.

---

8. Jan de Vries, "Boserup as Economics and History," *Peasant Studies Newsletter* 1 (1972): 45–50.

Emek-yoğun hane-temelli üretim elbette Kuzeybatı Avrupa'ya ya da uzun on sekizinci yüzyıla özgü değildi. Ancak bu kitapta kullanılan çalışkanlık devrimi kavramı basitçe daha yoğun emekten fazlasını içeriyor. Aynı ifadenin Doğu Asya ekonomik kalkınmasını açıklamakta nasıl kullanıldığıyla kıyaslarsak kavrama dair daha net bir fikir elde edebiliriz.

DOĞUDA VE BATIDA ÇALIŞKANLIK DEVRİMİ

Çalışkanlık devrimi terimi ilk kez Akira Hayami tarafından (1967 tarihli Japonca bir makalede), Tokugawa Japonyası'nın (1603-1868) emek-yoğun teknolojileri ile İngiliz Sanayi Devrimi'nin sermaye-yoğun teknolojileri arasındaki zıtlığı vurgulamak maksadıyla kullanıldı. Hayami'ye göre bu ikisi nihayetinde sanayileşmeye varan iki ayrı yolu temsil ediyordu.[9] Kelimeyi ilk İngilizce kullanışında Hayami Tokugawa rejiminin son döneminde gerçekleşen tarımsal büyümeyi açıklamaya çalışıyordu. Tarihçiye göre büyümenin arkasındaki olgu, köylülerin tarım yöntemlerinde hayvan çeki gücü yerine insan emeğini ikame etmeleriydi: "Kırsal Japonya'da 'beygir gücünden' 'insan gücüne' bir dönüş gerçekleşmiş olmalıdır. *Çalışkanlık devrimi* tabiri bu değişiklik için kullanılabilir..."[10]

---

9. Akira Hayami, "Keizai Shakai no Seiritsu to sono Tokushitsu (The Emergence of the Economic Society and Its Characteristics)," der. Shakai Keizaishi Gakkai, *Atarashii Edo Jidaizo o Motomete* (Tokyo: Toyo Keizai Shinposha, 1967) içinde; bu çalışma İngilizce olarak Kaoru Sugihara, "Labour-intensive Industrialisation in Global History," *13th International Economic History Congress*, Buenos Aires, 2002'de özetlenmektedir.

10. Akira Hayami, "A Great Transformation. Social and Economic Change in Sixteenth and Seventeenth Century Japan," *Bonner Zeitschrift für Japanologie* 8 (1986), s. 6.

O zamandan bu yana Kaoru Sugihara, Osamu Saito ve başkaları terimi daha genel düzeyde, modern ekonomik büyümeye erişmede Batı ülkelerinin takip ettiği kaynak-yoğun patikaya alternatif olarak gördükleri emek-yoğun sanayileşme süreçleri için kullandılar.[11]

Terimin Japonya (ve genel olarak Doğu Asya) için kullanıldığı makroekonomik bağlam yukarıda tanıttığımız Boserup modeliyle büyük ölçüde tutarlıdır. Nüfus artışıyla daha emek-yoğun teknolojiler benimsenerek başa çıkılır. Pirinç ekimi ve sulama tarımı bu bakımdan Avrupa'nın karışık tarım sistemlerinden çok daha yüksek yoğunlaşmaya izin veriyordu, böylece Asya'da kırsal toplumlar Avrupa'da yaygın olandan çok daha yoğun nüfuslara ve dolayısıyla daha yüksek birim arazi başına üretim miktarlarına eriştiler.[12]

---

11. Kaoru Sugihara, "The East Asian Path of Economic Development. A Long-Term Perspective," der. Giovanni Arrighi, Takeshi Hamashita ve Mark Selden, *The Resurgence of East Asia. 500, 150, and 50 Year Perspectives* (Londra: Routledge, 2003) içinde, s. 78–123; Kaoru Sugihara, "The State and the Industrious Revolution in Tokugawa Japan," London School of Economics, Working paper No. 02/04 (February 2004); ayrıca bkz. Osamu Saito, "Work, Leisure and the Concept of Planning in the Japanese Past" (yayımlanmamış çalışma, 1996); Osamu Saito, "Gender, Workload and Agricultural Progress. Japan's Historical Experience in Perspective," der. René Leboutte, *Protoindustrialisation. Recherches récentes et nouvelles perspectives. Mélanges en souvenir de Franklin Mendels* (Geneva: Librairie Droz, 1996) içinde, s. 129–51.

12. Bu sürecin arkasındaki nedensel mekânizmalar ateşli tartışmaların konusudur. Bir yanda Mark Elvin ve Eric Jones tarafından temsil edilen görüş, Asya'nın çok büyük nüfusları çok düşük yaşam standartlarına mahkum eden bir ekolojik konuma (bir "yüksek-seviye denge tuzağına") savrulduğunu öne sürer. Öte yanda, James Lee ve Wang Feng ile Kenneth Pomeranz tarafından daha yakın zamanda geliştirilen görüşe göre Çin, en azından 1800 yılına kadar, büyük nüfusları Avrupa'yla kıyaslanabilir yaşam standartlarında besleyebilmiş bir demografik başarı hikayesidir. James Z. Lee ve Wang Feng, *One Quarter of Humanity. Malthusian Mythology and Chinese Realities* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999); Pomeranz, *The Great Divergence*; Eric L. Jones, *The European Miracle. Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and*

"Emek-yoğun sanayileşmenin" mikroekonomik veçhesi, ekonomik hayatiyetini sürdürmek adına gayretle emek-yoğun teknolojiler geliştiren bir emek massetme kurumu olarak hane halkının altını çizer. Ancak Asya'nın çalışkanlık devrimi kavramı köylü hanesini yalnızca cılız bir hayatta kalışı sürdürmek için "öz-sömürü [*self-exploitation,* ç. n.]" uygulayan bir birim olarak düşünmez. Bunun yanında, çalışkan davranış köylü hanesini emek kalitesini yükselterek modern ekonomik büyümenin yükleyeceği görevlere hazırlar. Saito Japon köylü hanesini üyeleri üzerinde disiplin uygulayan ve sadece aile emeğinin sevkini değil ailenin kompozisyonunu da (çocukların sayısını, doğum aralıklarını ve kardeşlerin cinsiyet sırasını) dikkatlice planlayan bir kurum olarak betimler. Bu planların maksadı, tüketimi, üretimi ve çoğalmayı, nesiller arası devamlılığı garanti edecek, kısa vadeli belirsizliklerden koruyacak ve tüketimi kişinin üretken gücünün değiştiği yaşam döngüsü boyunca dengeleyecek şekilde koordine etmektir. Nesiller boyu süren böylesi karmaşık ve "rasyonel" planlama faaliyetleri sonunda, köylü ailesi modern sanayileşmenin getireceği yeni tehdit ve fırsatlara gereğince tepki göstermek için gereken beşeri sermayeyi elde etmiştir.

Sugahara Japon köylü hanelerinin aile emeğini tarımı ve yan istihdam kollarını yan yana getirerek massetme eğilimini vurgular. Bu durumun, tarımın ve kırsal endüstrilerin ayrı uzmanlaşmış hanelerde sürdüğü İngiltere ile karşılığına dikkat çeker. Japon hane halkları daha az uzmanlaşmıştı, fakat birçok faaliyeti tek bir teşebbüs içinde bir araya getiriyorlardı. Böylelikle, sonradan emek zengini ve kaynak fakiri bir ekonomiye uygun olan çok sayıda küçük ölçekli, emek-yoğun endüstriyel faaliyet-

---

Asia (Cambridge: Cambridge University Press, 1981); Mark Elvin, *The Pattern of the Chinese Past* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1973).

lerde önemli olacak yöneticilik davranışları için de eğitim sahası oluyorlardı. Benzer şekilde, kendi işine sahip insanların yüksek yüzdesi Sugihara'ya göre sanayileşen Japonya'da sık rastlanan küçük ve orta ölçekli firmaların temelini oluşturacaktı. Yazar görüşlerini şöyle özetler:

> Emek-yoğun sanayileşme, emek kalitesinin tedrici artışını desteklediği ölçüde, insanoğlu için Malthusgil aşırı nüfus ve Ricardogil artan yiyecek fiyatları tuzaklarından kaçmanın ana rotasıydı. Sanayileşmenin son iki yüzyıldaki global yayılmasını mümkün kılan Yeni Dünya'nın geniş kaynaklarının aniden erişilebilir hâle gelmesi ya da emekten tasarruf eden teknoloji değil, işte bu verimli döngüdür.[13]

Doğu Asya çalışkanlık devrimi, ileride zorlukla kazandığı niteliklerini yeni bir endüstriyel dünyaya taşıyacak olan becerikli, gayretkeş ve disiplinli köylü hane halklarının ortaya çıkışında kısıtlı kaynakların rolünü vurgular. Piyasa ilişkilerine ya da uzmanlaşmaya ise fazla bir paye vermez. Gerçekten de, dikkatli planlamanın ve uzayan iş günleri boyunca sarf edilen disiplinli emeğin büyük bir bölümü piyasaların yokluğunu *ikame ediyordu*. Örneğin çiftlik hizmetçileri için emek piyasaları olsa aile planlaması bu kadar sıkı olmayabilir, ya da vergiler pirinç yerine para ile ödense tarımsal uzmanlaşma hız kazanabilirdi.

Nihayet, Doğu Asya çalışkanlık devrimi büyük ölçüde arz-yanlı bir görüngüdür. Endüstriyel faaliyet insanları daha üretken işçiler olma yolunda eğitti, ama onları daha etkin ve yenilikçi tüketiciler yapmadı. Toplam çıktı emek üretkenliğindeki azalma pahasına büyüdü, bu da kırsal alım gücünü sınırladı. Sonradan bu düşük-üretkenliğe sahip tarımsal emek gücü en-

13. Sugihara, "Labour-intensive Industrialisation in Global History," s. 15.

düstriyel sektöre geçtikçe ücretlerin orada da düşük kalmasına neden oldu, böylece iç piyasanın genişlemesini bir kez daha sınırladı.[14]

Doğu Asya perspektifinden bakılınca, emek-yoğun sanayileşme Doğu'yu, iktisadi büyümenin sermaye- ve kaynak-yoğun temelde gerçekleştiği Batı'dan ayırıyor gibi görünür. Çalışkan ve esnek aile işletmeleri Doğu'nun erken sanayileşmesinde baskınken, Batı'da sürece büyük-ölçekli firmalar ve fabrikalar önderlik etmiştir. Bu görüşlerde hakikat payı yok değildir, ama böyle düşünenler, İngiliz Sanayi Devrimi'nde belirli "lokomotif sektörlerin" çok vurgulanmış rolünü, daha geniş Batı ekonomik büyümesinin tıpkı Doğu'da olduğu gibi çalışkan hane-temelli üretime dayandığı gerçeğiyle karıştırırlar. Böyle olunca da erken sanayileşme sürecinin Batı ve Doğu'daki farkları abartılmış olur.

Öte yandan, Batı ve Doğu'nun çalışkanlık devrimleri arasında önemli farklar yok değildir. En önemlisi, Batı Avrupa'da piyasalar ve uzmanlaşma daha büyük rol üstlenmişti. Tüketici isteklerinin piyasaya dönük emek arzında daha fazla artışı motive edecek özerk rolü oynayabilmesi bu bağlamda mümkündü. Kısaca, emek yoğunlaşmasının belirleyicileri çalışkanlık devriminin iki varyantında kökten farklıydı.

Avrupa emeğinin tarımdaki üretkenliği Asya'da görülene benzer aşağı yönlü baskıdan azade değildi, yine de önemli ölçüde daha yüksek olmaya devam etti. Bu farka dair açıklamalar genellikle nüfus kontrolü ve tarımsal teknolojinin kombinasyonlarına odaklanır. Buna göre Avrupalılar nüfuslarını var olan kaynaklara kabaca doğurganlığı dolaylı yoldan denetleyerek, yani Birinci Bö-

14. Kaoru Sugihara, "The East Asian Path of Economic Development. A Long-Term Perspective," der. Giovanni Arrighi, Takeshi Hamashita ve Mark Selden, *The Resurgence of East Asia. 500, 150, and 50 Year Perspectives* (Londra: Routledge, 2003) içinde, s. 90, 102.

lüm'de bahsedilen "Avrupa Evlilik Örüntüsü" ile ayarlıyorlardı. Piyasaların bu açıklamada önemli bir yeri vardır, çünkü evlilik kararları (bir kimsenin evlenip evlenmeyeceği, ya da kaç yaşında evleneceği), ücretler, toprak rantları ve emtia fiyatlarının açık ettiği ekonomik koşullara bağlıydı.[15]

Avrupa'nın çoğunda (özellikle Akdeniz Havzası'nın kuzeyinde) yaygın olan karışık tarım sistemleri de insan emeğini, artan emek yoğunluğuna rağmen toprağın verimliliğini koruma çabasında çeşitli agronomik uygulamalarla destekleyebiliyordu. Sıralı ziraat [*alternate husbandy*, ç. n.] ya da dönüştürmeli ziraat [*convertible husbandry*, ç. n.] diye bilinen rotasyon sistemlerinde hayvancılığın, baklagillerin ve kök bitkilerin kullanılması aynı anda (otlak ve yem arzını arttırarak) hayvan stoğu üretimini arttırdı, nadasa bırakmayı ortadan kaldırdı ve toprak verimliliğini yükseltti.[16] Elbette bu sistemlerde fiziksel çıktıyı arttırmak da birim arazi başına daha fazla emek sarf etmeyi gerektiriyordu, ama göreli fiyatlar da elverişliyse çıktının değeri daha da fazla artabilirdi. Bir kez daha, bu emek-yoğun çiftçilik sistemlerinin benimsenmesini sağlayan nüfus baskısından çok piyasa fırsatlarıydı.[17]

---

15. Bu kuramın en kapsamlı uygulaması için bkz. E. A. Wrigley ve Roger Schofield, *The Population History of England, 1541–1871. A Reconstruction* (Londra: Edward Arnold, 1981), özellikle 11. ve 12. Bölümler.

16. Sıralı ziraat, tahıl, baklagil ve kök bitkilerin arada nadas yılı olmaksızın sırayla ekildiği rotasyon sistemlerine verilen isimdir. Dönüştürmeli ziraat ise beş ila dokuz yıl boyunca aralıksız ekim yapılan tarım arazinin daha sonra yapay yemlerin ekilmesiyle otlağa "dönüştürülmesini" ifade eder. Bkz. Bruce Campbell ve Mark Overton, "Productivity Change in European Agricultural Development," der. Bruce Campbell ve Mark Overton, *Land, Labour and Livestock. Historical Studies in European Agricultural Productivity* (Manchester: Manchester University Press, 1991), s. 1–50 içinde.

17. Bu karmaşık konu hakkında bkz. Eric Jones, *Agriculture and Economic Growth in England, 1650–1815* (Londra: Methuen, 1967); Slicher van Bath, *Agrarian History of Western Europe*; der. Campbell ve Overton, *Land, Labour and Livestock.*

On dokuzuncu yüzyıldan önce toplam üretkenliğin artırılmasının anahtarı demografide ya da teknolojide değil, hane halkının bir ekonomik birim olarak yeniden düzenlenmesindeydi. Avrupa bağlamında hane halkının üretken kaynaklarının sevk ve idaresindeki değişmeler piyasa fırsatlarına tepkiydi. Hane halkları piyasayla *temastan* (hane içi üretimi desteklemek amacıyla mal satışından) piyasa *yönelimine* (emeğin ve malların satışının hane ekonomisinin temelini oluşturmasına) geçti. Bu geçiş (her ne kadar zaman zaman bunlar da etkili olsa da) demografik basınç ya da kurumsal zorlamayla değil, piyasa koşullarına tepki olarak gerçekleşti. Piyasa yöneliminin ya da bağımlılığının tam benimsenmesi ise tüketici davranışında değişiklikleri gerektiriyordu.

HANE HALKI GELİRLERİ

Piyasa faaliyetlerinden kaynaklanan hane halkı gelirleri çeşitli biçimler alabilir, ama on yedinci yüzyılda bile ücretli emek Kuzeybatı Avrupa'da parasal gelirin en önemli kaynağıydı. Geniş ve büyüyen bir topraksız işçi ordusu ücretlere bağımlıydı. Öte yandan on sekizinci yüzyıla ait kaydedilen işçi ücretleri görünüşte yenilikçi tüketici davranışına ya da pahalı bir maddi kültüre fazla bir alan tanımaz. Ücretlerin alım gücünü ölçmek en elverişli koşullarda bile basit bir iş olmaktan uzaktır, sanayi öncesi dönemin veri kıtlığı da sorunu iyice güçleştirir. Yine de son çalışmalar, birkaç istisna dışında erken modern yüzyıllar boyunca reel ücretlerin uzun vadede ya çok az arttığı ya da hiç artmadığı konusunda hemfikirdir.

Tablo 3.1. Vasıfsız inşaat işçilerinin reel tüketim ücretleri: Batı, Güney, Orta ve Doğu Avrupa, 1500–1849 (Endeks: Londra 1500–49 = 100)

	1500-49	1650-99	1700-49	1750-99	1800-49
Batı Avrupa					
Londra	100	96	110	99	98
Amsterdam	97	98	107	98	79
Anvers	98	88	92	88	82
Paris	62	60	56	51	65
Güney Avrupa	71	[52]	61	42	[30]
Orta ve Doğu Avrupa	74	66	58	55	48

Köşeli parantez içindeki rakamlar gözlemlenen en düşük rakamı ifade eder. Robert Allen, "The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War," *Explorations in Economic History* 38 (2001): 428; Steven Broadberry ve Bishupriya Gupta, "The Early Modern Great Divergence: Wages, Prices and Economic Development in Europe and Asia, 1500–1800," *Journal of Economic History* 59 (2006): 7.

Tablo 3.1 Kuzeybatı, Güney, Orta ve Doğu Avrupa şehirlerindeki reel ücretlerin kuş bakışı görünümünü özetliyor. Rakamlar, şehirlerin hayat pahalılığı endeksleri aralarında kıyaslama yapmayı kolaylaştırmak üzere standardize edildi. Londra'nın 1500-49 yılları arasındaki reel ücret ortalaması endeksini bu şekilde 100'e eşitlemek, önce şu noktaların farkına varmamızı sağlıyor: i) Kuzeybatı Avrupa'nın önemli şehirlerinde reel ücretler Doğu, Güney ve Orta Avrupa şehirlerine göre gözle görülür biçimde daha yüksekti, ii) uzun on sekizinci yüzyıl boyunca Kuzeybatı Avrupa ile kalan bölgeler arasındaki mesafe büyümeye devam etti, iii) Kuzeybatı Avrupa'nın göreli üstünlüğüne mutlak bir reel ücret artışı eşlik etmedi. Kuzeybatı Avrupa'nınki sınırlı bir başarıydı: alım gücünün başka her yerde deneyimlenen ciddi aşınmasına direnebilmek.

Elbette bu, tüketici devrimi için yeterli bir temel gibi görünmüyor. Belki de dikkatimizi ekonomik bakımdan en dinamik olan ülkenin en genişleyici dönemine odaklamalıyız. Bilindiği gibi Sanayi Devrimi sırasında İngiltere'de reel ücretler uzun süre boyunca yoğun araştırmaların konusu oldu. "İyimserler" üretimde ve üretkenlikte böylesi bir başarının zamanın yaşam standartlarını yükseltmiş olması gerektiğinden emindiler; "kötümserler" ise Sanayi Devrimi'ni ortaya çıkaracak denli yoğun bir sömürünün işçilerin durumunu kötüleştireceğine aynı ölçüde ikna olmuşlardı.[18]

Tablo 3.2. Reel ücret endeksi: Büyük Britanya: 1770–1879

On Yıllık Dönem	Endeks
1770-9	100
1780-9	105.5
1790-9	113.1
1800-9	112.2
1810-19	107.8
1820-9	117.9
1830-9	124.2
1840-9	130.3
1850-9	140.4
1860-9	147.0
1870-9	170.4

Charles Feinstein, "Pessimism Perpetuated: Real Wages and the Standard of Living in Britain during and after the Industrial Revolution," *Journal of Economic History* 58 (1998): 652–3.

18. Tartışmayı başlatanlar Hobsbawm ve Hartwell'di: Eric J. Hobsbawm, "The British Standard of Living, 1790–1850," *Economic History Review* 10 (1957): 46–68; Robert M. Hartwell, "The Rising Standard of Living in England, 1800–1850," *Economic History Review* 13 (1961): 397–416; Eric J. Hobsbawm, "The Standard of Living During the Industrial Revolution. A Discussion," *Economic History Review* 16 (1963): 119–34; Robert M. Hartwell, "The Standard of Living. An Answer to the Pessimists," *Economic History Review* 16 (1963): 135–46. Tartışmayı belirleyen bu çalışmalardı, ancak T. S. Ahston (optimist) ve E. P. Thompson'ın da (pesimist) önemli katkıları olmuştu.

Sonuçta ortaya çıkan "yaşam standartları tartışması," daha az siyasi tutku ve daha fazla metodolojik incelikle de olsa yirmi birinci yüzyılda da devam ediyor. İngiliz alım gücünün Charles Feinstein tarafından hesaplanan ve Tablo 3.2'de özetlenen en kapsamlı ve yakın tarihli kestirimleri kötümser yorumu destekliyor:

> 1780'lerden Napolyon Savaşları'nın sonuna dek ortalama nominal gelir hayat pahalılığıyla hemen hemen at başı gitti, ortalama reel gelirde neredeyse hiç artış yoktu. 1815'ten sonra yavaş bir iyileşme söz konusuydu, ama 1850'lere gelindiğinde reel ücret endeksi hâlâ 1780'lerdeki seviyenin ancak yüzde 30 üzerindeydi. Bu yeni bulguların gösterdiği üzere, İngiliz işçisi reel ücretlerde anlamlı ve *kalıcı* yükselişlere ancak 1850'lerin sonundan itibaren erişebilmişti.[19]

Sanayileşen İngiltere dışında durum daha da kötüydü. Söderberg, Jonsson ve Persson tarafından derlenen geniş veri koleksiyonu 1730'dan 1789'a kasvetli bir kötüye gidiş resmi çizer. Bu dönem boyunca ücretlerin tahıl ya da ekmek satın alma gücü neredeyse her yerde düştü, bu düşüş bazen yarım asrı aşkın süre boyunca yıllık yüzde 1'in üzerindeydi. Üstelik en kötüsü henüz gelmemişti, Devrim ve Napolyon Savaşları sırasındaki keskin yiyecek fiyatı artışları reel ücretleri her yerde tarihsel dip seviyelerine itti.[20]

---

19. Charles Feinstein, "Pessimism Perpetuated. Real Wages and the Standard of Living in Britain During and After the Industrial Revolution," *Journal of Economic History 58* (1998): 642. Ayrıca bkz. Gregory Clark, "Farm Wages and Living Standards in England, 1670–1869," *Economic History Review* 54 (2001): 477–505.

20. Johan Söderberg, Ulf Jonsson ve and Christer Persson, *A Stagnating Metropolis. The Economy and Demography of Stockholm, 1750–1850* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), s. 65–86. Yazarlar on sekiz Avrupa şehrindeki reel ücretleri (çoğunlukla ekmek satın alma gücünü) 1730-89 yıllarını kapsayan dönem-

"Kötümserler" tartışmayı kazanmış görünüyorlar, fakat başlangıçta ileri sürdükleri sebepler yüzünden değil. Reel ücretlerin uzun dönemde düşmese bile durağan seyrettiğine dair biriken bulgulara, İngiliz ekonomisinin Sanayi Devrimi'nin ilk on yıllarındaki büyümesinin kökten bir yeniden gözden geçirilmesi eşlik etti. Bu konudaki revizyonist görüş dönemin teknolojik ve organizasyonel başarılarının uzun vadeli önemini inkar etmedi, ancak on dokuzuncu yüzyılın geç dönemlerine kadar bu sektörlerin toplam ekonomi içindeki ağırlığının düşünülenden çok daha az olduğunu ileri sürdü. Tablo 3.3 Crafts ve Harley'nin "revizyonist" tahminlerinin Deane ve Coale'un "geleneksel görüşü" temsil eden rakamlarını ne ölçüde aşağı doğru yenilediğini ortaya koyuyor.

Tablo 3.3. İngiltere'de Kişi Başına Düşen Milli Gelir Artışı Tahminleri (Yıllık Ortalama Artış Oranları)

Dönem	Deane ve Cole	Crafts ve Harley
1700-60	0.44	0.30
1760-1800	0.52	0.17
1800-30	1.61	0.52
1830-70	1.98	1.98

Şurada özetlendiği üzere: Joel Mokyr, "Accounting for the Industrial Revolution," içinde Roderick Floud ve Paul Johnson, ed., *The Cambridge Economic History of Modern Britain* c. 1, Industrialisation, 1700–1860 (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), s. 4–10.

Revizyonist konum, bir "aygıtlar dalgası" İngiltere'yi sardığında bile toplam üretkenlikte ciddi artışlar için pek az yer bırakır.[21]

---

de kıyasladılar. Bu şehirlerden on dördünde dönem boyunca trend eğrisi en az -0.50'ydi. Yalnızca bir şehirde trend eğrisi pozitifti (+0.05 ile Kopenhag). Çoğu şehirde 1850'den sonraya kadar yukarı yönlü trend yoktu.

21. N. F. R. Crafts and C. K. Harley, "Output Growth and the Industrial Revo-

Kötümserlerin reel ücret tahminlerini sezgiye aykırı taraflarından arındırır. Öte yandan, "sanayi öncesi" İngiltere'nin önceden varsayıldığından daha zengin bir ekonomi olduğunu teslim eder. Zira 1760-1830 dönemi boyunca daha yavaş büyüme, basitçe 1760 öncesi kişi başına gelirin 1830 sonrası düzeye farz edilenden daha yakın olduğu anlamına gelir.[22] Teknolojik değişmenin doğurduğu üretkenlik artışlarına yönelik kanıtımız azaldıkça, üretimde çalışkan davranışın getirdiği artışlara odaklanmak için daha çok sebebimiz olur.

Çalışkanlık devrimi kavramı ilgimizi *bireylerin günlük ücretlerinden hane halklarının yıllık gelirlerine* kaydırmamız gerektiğini öne sürer. Böylece anahtar değişkenler ücret oranı yerine i) yıl başına yevmiye kazanılan iş günü sayısı, ii) kadın ve çocukların piyasa emek gücüne katılımları, iii) iş eforunun yoğunluğu olur. Daha düzenli iş, daha yoğun iş ve ücretli emek gücüne daha yüksek katılımın çeşitli kombinasyonları, hane halklarının yeni tüketici isteklerini tatmin etmek için ihtiyaç duyduğu alım gücünü sağlamak konusunda ücret oranını ikame edebilir.

Çalışkan davranışın bu üç boyutunda da değişiklik olduğunu gösteren, doğrudan ya da dolaylı hatırı sayılır miktarda kanıt vardır. Esasen yaşam standartları tartışmasının en şiddetli "kötümserlerinden" pek çoğu uzayan iş saatlerine, artan çocuk emeğine ve tatillerin ve iş devamsızlıklarının azaltılmasına dair kanıtlar sunmuştu. Bunda maksatları, kapitalizmde sanayileşmenin emek üzerinde baskıcı, istenmeyen ve doğal olmayan bir yoğunlaşma getirdiğini göstermekti. Onlara göre reel gelirdeki her artışın, boş zamandaki devasa aşınmalara denk gelen ağır bir bedeli vardı. Bu savlara bölümün sonuna doğru tekrar değineceğim.

---

lution. A Restatement of the Crafts-Harley View," *Economic History Review* 45 (1992): 703–30.

22. İktisatçılar biriken bilgilerinin geleceği daha iyi yapacağını umabilirler, ama sadece iktisat tarihçileri atalarımızın durumunu bildiğimizden daha iyi hâle getirebilir.

Orta Çağ'da ve erken modern Avrupa'da iş günleri Hristiyan takvimi tarafından belirleniyordu. Pazar günleri ve azizlerin bölgesel ününe göre değişebilen bir dizi dini tatil günü çalışmadan muaf tutulmuştu.[23] Bazı aziz günleri ise çalışmanın günlerce durduğu yıllık festival ve karnaval zamanlarını müjdeliyordu. Erken modern dönemde bazı ülkelerde Kral'ın doğum günü ya da önemli olayların yıldönümü gibi seküler/siyasi tatiller de bu dini günlere eklendi. Yıl içinde çalışmadan muaf tutulan günlerin sayısı bölgeye göre olduğu gibi zaman içinde de değişiyordu. Anlaşıldığı kadarıyla kutlanan aziz günlerinin sayısı Kara Veba'dan sonra ve on beşinci yüzyıl boyunca arttı, öyle ki uzun süredir takip edilen görenekler sorun gibi algılanmaya başladı. Christopher Dyer bu dönemin koşullarını şöyle özetler:

> "Sokaklarda kendini eğleyen" çıraklara dair şikayetler, yıllık sözleşme imzalatma çabaları, dini tatillerin sayısını azaltma denemeleri ve zaman harcayan spor ve oyunlara dair artan hoşnutsuzluk, işverenlerin işçilerde görülen kuvvetli boş zaman tercihlerinden kaygılandıkları izlenimini güçlendirir.[24]

On beşinci yüzyıl sonundaki resmi çalışma günü sayısıyla ilgili kestirimler 250-60 civarındadır.[25] On altıncı yüzyıldan başlayarak

---

23. Nitekim bazı popüler bölgesel kültlere dayanan tatiller resmen kabul edilmese de yasaklanmıyordu.

24. Christopher Dyer, *Standards of Living in the Later Middle Ages. Social Change in England c. 1200–1520* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), s. 224.

25. K. G. Persson, "Consumption, Labour and Leisure in the Late Middle Ages," der. D.Menjot, *Manger et boire au Moyen Age* (Nice: Centre d'études Médiévales de Nice, 1984) içinde, s. 219–20; Abel, *Agricultural Fluctuations in Europe*, s. 59. Micheline Baulant Paris'te inşaat işçilerinin yılda 250 gün civarı çalıştığını

sanayi öncesi boş zamanın bu tarihsel tepe noktası (yıllık iş günü sayısı bu seviyelere tekrar ancak 1950-60'tan sonra, beş günlük haftalık çalışmanın yasalaşmasıyla gelebildi) saldırı altında kaldı. İlk ve en güçlü saldırı Protestan Reformu'ndan geldi. Reform teolojisi kökten rasyonelleştirilmiş bir dini takvimi yürürlüğe sokma peşindeydi. Bu takvimde aziz günlerine yer yoktu, Kalvinist versiyonunda Oruç (*lent*), Nüzul (*advent*), hatta Noel'e bile çok az yer bırakılmıştı. İngiltere'de Kral ve kilisesi zamanın bu şekilde – kağıt üzerinde – reforme edilmesini 1536 tarihli bir fermanla aşağı yukarı 49 kutsal günü ilga ederek uyguladı.[26] Hollanda'da, Reforme Edilmiş Kilise'nin 1574 tarihli bir ruhani meclisi, sadece Şabat'ın [*Hristiyanlar için Pazar,* ç. n.] çalışmadan muaf olması gerektiğini söyleyerek *bütün* kutsal günleri iptal etti. Halk direnişi meclisi neredeyse hemen önerisini geri çekmeye zorladı, ama toplamda ancak altı gün – Noel ve ertesi günü, Yeni Yıl'ın ilk günü, Paskalya Pazartesi'si, Göğe Yükseliş Günü ve Hamsin Yortusu – yeniden tatil olarak kabul ediliyordu.[27] Katolik Kilisesi'ne sadık kalan yerlerde bu kadar ani bir temizlik gerçekleşmedi, bunun yerine aziz günleri çok uzun süre boyunca tedricen kaldırıldı. Paris'te inşaat işçilerini etkileyen ilk ciddi değişiklik 1666 yılında, 15 ila 20 aziz günü kaldırıldığında ve geriye sadece 30'u kaldığında geldi.[28] Doğuya ve güneye gidildikçe değişikliklerin

---

bulgular, ama bunlardan yalnızca 190'ının tam iş günü olduğunu ekler. Geri kalanları kısmi tatil günleriydi. Micheline Baulant, "Le salaire des ouvriers du bâtiment à Paris de 1400 à 1726," *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations* 26 (1971): 470.

26. Hans-Joachim Voth, "Seasonality of Baptisms as a Source for Historical Time-Budget Analysis. Tracing the Disappearance of Holy Days in Early Modern England," *Historical Methods* 27 (1994): 127–8.

27. Leo Noordegraaf, *Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland 1450–1650* (Bergen: Octavo, 1985), s. 58–60.

28. Baulant, "Les salaries des ouvriers du bâtiment," s. 470–1. 1549'dan itibaren

gelişi daha da gecikti. Avusturya'da ilk adımlar Maria Theresa döneminde, 24 tatil gününü ilga eden – ve sert direnişle karşılanan – 1754 tarihli bir fermanla geldi.[29]

Ruhani meclislerin, başpiskoposların ve monarkların fermanları yol gösterici nitelikteydi ve emek piyasası üzerindeki etkileri (dini ibadetlerin aksine) zorlayıcı olmaktan çok isteğe bağlıydı. Bu fermanlar çalışma yılının yüzde 20'den fazla uzamasını, yılda 250-60 gün civarından en çok 307 güne çıkmasını *mümkün kıldı*, ama daha çalışkan davranışı emredemezdi. Nitekim, var olan adetler gerçek iş günü sayısını kilisenin öngördüğünün de altına çekmiş olabilir. Tarımda aziz günlerinin sayısının azaltılması çiftçilerin daha dakik çalışmasına (örneğin tehditkar hava şartlarına anında tepki vermesine) izin vermiş olabilir, ama toplam iş eforunu arttırması şart değildi. Ancak zirai faaliyeti yoğunlaştırmak ya da başka türden üretken eylemlere zaman ayırmak bu çalışmaya elverişli zamanı "aktive edebilirdi." Dolayısıyla, ancak ampirik kanıtlar çalışma yılının gerçek uzunluğunu ve bu yeni çalışma kapasitesinin ne zaman ve ne kadar kullanıldığını ortaya çıkarabilir.

---

ve on yedinci yüzyılın üçte biri boyunca bir yıl içindeki potansiyel iş günü sayısı yılda yaklaşık 272-277'ydi. 1666'dan sonra 286-287 güne yükseldi, 1673'e gelindiğinde ise anlaşılan 280-282 güne düşmüştü. Muchembled Fransa'nın genelinde dini tatil günlerinin sayısının on yedinci yüzyıl boyunca 60'tan 30'un altına "kati surette indirildiğini" söyler. Robert Muchembled, *Société et mentalités dans la France XVIe-XVIIIe siecles* (Paris: A. Colin, 1990), s. 89.

29. Hans-Joachim Voth, *Time and Work in England, 1750–1830* (Oxford: Oxford University Press, 2001), s. 274n. Voth hükümetin bu reforma verdiği önemi şu noktaya dikkat çekerek vurgular: Viyana'da devam eden ruhban protestoları ve ayak takımı şiddetinden sonra, hükümet şehrin sokaklarını devriye gezmesi ve dükkan sahiplerini eski tatil günlerinde saat 11:00'de dükkan açmaya zorlaması için atlı polis teşkilatını görevlendirdi. Ancak bu dini günlerde kilise ayinine zorunlu katılımın ilga edilmesi için 1771 yılını beklemek gerekti. Sandgruber, *Die Anfange der Konsumgesellschaft*, s. 377–8.

Hollanda'da devletin istihdam ettiği işçilerin (arazi temizleme idarelerine, amiral gemisi tersanelerine, halat fabrikalarına ve belediye kurumlarına ait) maaş cetvelleri, 1574'te din adamlarının kalemiyle arttırılan "emek potansiyelinin" en geç on yedinci yüzyılın ikinci yarısında düzenli olarak kullanılmaya başladığını ortaya koyar. On altıncı yüzyılda (günde iki saatlik öğle araları dâhil yıllık çalışma zamanı) 3.100 saati geçmeyen kol emekçileri, on yedinci yüzyıla gelindiğinde yılda (yine iki saatlik öğle araları dahil) 3.700 saatlerini işte harcıyordu. Potansiyel çalışma yılında daha fazla uzama erken on dokuzuncu yüzyılda, akşam saatlerinde (kapalı alanda) çalışma tedricen daha yaygın hâle geldiğinde gerçekleşti.[30]

İngiltere'de durum biraz daha karışıktır; uzmanlar aziz günü ibadetlerinin terk edilmesinin hızı konusunda bölünmüştür. Hans Joachim Voth konuya ışık tutmak için Ludlow'un Shropshire köyündeki haftalık vaftiz kayıtlarını kullanır. Tarihçinin varsayımı boş zamanın kısıtlanmasının dokuz ay önceki cinselliği, dolayısıyla hamilelikleri azaltacağıydı. 1558'den 1700'e kadar yirmi yıllık periyotlar için yaptığı regresyon analizi "eski Katolik

30. Jan de Vries, "The Labour Market," der. Karel Davids ve Leo Noordegraaf, Economic and Social History in the Netherlands (Amsterdam: NEHA, 1993) içinde, s. 62. İş günü ve çalışma yılıyla ilgili veriler için bkz. Jan de Vries, "An Employer's Guide to Wages and Working Conditions in the Netherlands, 1450–1850," der. Carol Leonard ve Boris Mironov, Hours of Work and Means of Payment. The Evolution of Conventions in Pre-industrial Europe (Milan: XI International Economic History Congress, 1994) içinde, s. 47–63. 1600 ile 1850 arasında kol işçileri için iş günü en fazla 14 saat (2 saat mola dâhil = 12 iş saati) ile en az 13 saat (2,5 saat mola dâhil = 10,5 iş saati) arasında değişiyordu. Kış aylarında günışığı olan saatler azaldığından iş günü kısalıyordu. 1574'ten önce maksimum yıllık iş saati yaklaşık 2.600 saatti (artı 550 saatlik mola = 3.150 saat); bu tarihten sonra yaklaşık 3.100 saate (artı 600 saatlik mola = 3.700 saat) yükseldi. 50 derece kuzey enleminde yıllık güneş ışığı saati (Pazar günleri hariç tutulursa) 4.270 saattir. Bu günışığı için çok az boş saat bırakır, bunlar da sadece yazın en uzun günlerindedir.

dini günlerinin İç Savaş'tan önce gebeliklerin zamanlaması üzerinde güçlü fakat yavaş yavaş azalan bir etkiye sahip olduğunu" gösterdi. "Restorasyon'dan sonra [*1646 ile 1668 arasında veride kesinti vardır*] ise, gebeliklerin mevsimselliği ile eski tatil günleri arasında bağlantı bulunamadı."[31] Voth'un ölçüm tekniğinin sınırları olsa ve Shopshire köyü İngiltere'nin tamamı olmasa da, on yedinci yüzyıl boyunca İngiltere kırsalında çalışma yılının uzadığına dair başka kanıtlar da vardır.

İş eforunda uzun vadeli değişmeyi saptamayı hedefleyen ikinci bir yaklaşım reel ücretlerdeki uzun dönemli trendlerden yararlanır. Phelps-Brown ve Hopkins'in sık kullanılan yedi yüzyıllık inşaat işçisi ücretleri zaman serisi, on beşinci yüzyılda reel ücret düzeyinin sonraki yüzyılların çok üzerinde olduğunu gösterir – öyle ki bu düzeye tekrar ancak on dokuzuncu yüzyılın ortasında ulaşılacaktı.[32] Bu verilerin düz bir okumasını reddetmek için sağlam sebepler vardır, ama genel örüntü komşu ülkelerde ve daha ayrıntılı yerel çalışmalarda onaylanmıştır. Gregory Clark ve Ysbrand van der Werf bu reel ücret örüntüsünü bir çalışkanlık ölçüsü çıkarmak için kullandılar. Yazarlar on dokuzuncu yüzyıl bütçe çalışmalarında ortaya çıkan ve modern araştırmalarla iyice desteklenen Engel Yasası'na başvurdular. Bu tanıdık davranış yasası gelir arttıkça gelirin gıdaya harcanan payının düşeceğini öngörür. Geç on dokuzuncu yüzyıl ücret düzeyleri gelirin ortalama yüzde 30'unun yiyeceğe harcanmasıyla tutarlı olduğundan, Clark ve van der Werf on beşinci yüzyılın benzer ücret düzeyinde tüketim örüntüsünün de benzer olması gerektiğini varsaydı. Öte yandan geç on dokuzuncu yüzyılda işgücünün tükettiği gı-

31. Voth, "Seasonality of Conceptions," s. 131.

32. E. H. Phelps Brown ve Sheila V. Hopkins, "Seven Centuries of Builders' Wage-rates," *Economica* 22 (1955): 195–206; "Seven Centuries of the Price of Consumables, Compared with Builders' Wage-rates," *Economica* 23 (1956): 296–314.

dayı üretmek için gereken tarımsal emek o gün tarımda istihdam olunan işgücünün yüzde 25'ini geçmiyordu. On beşinci yüzyıl için bu yüzde biraz daha yüksek olacaktı çünkü aradaki yüzyıllar boyunca tarımda emek üretkenliği artmıştı. Bu artışın kesin kapsamı tartışmalıdır, ama en cömert varsayımlarla bile on beşinci yüzyıl için oran tarımdaki iş gücünün yüzde 40'ından az olmalıdır.

Böyle bakınca on beşinci yüzyıl mesleki kompozisyon bakımından geç on dokuzuncu yüzyıla genel hatlarıyla benzer olmalıydı, ama tabii ki değildi. Düşük şehirleşme oranı ve başka ipuçlarına bakılırsa, tarımda istihdam edilenler toplam iş gücünün büyük çoğunluğunu oluşturuyordu: en az yüzde 60. Bunları göz önüne alan Clark ve van der Werf şöyle sordu: "Nasıl oluyordu da gelirinin yalnızca üçte birini gıdaya harcayan Orta Çağ İngiliz toplumu nüfusunun çoğunu tarımda istihdam ediyordu?" Bu düğümün çözümü ancak on beşinci yüzyılda *yıllık hane halkı gelirlerinin, bireysel günlük ücretlerin* ima ettiğinden çok daha düşük olduğunda bulunabilir. Bunun sebebi ise insanların yüksek gelirlerinin çoğuyla boş zaman "tüketmesiydi": Daha az sayıda gün ve daha kısa saatler çalıştılar. Bu kadar çok boş zaman tükettikleri için on beşinci yüzyılda hane halklarının yıllık parasal gelirleri küçüktü ve çoğu gıdaya harcanıyordu. Bu açıklama tüketici talebinin düzeyi ve yapısını yeniden mesleki kompozisyona uygun hâle getirir.[33] Birinci Bölüm'de tanıtılan

33. Gregory Clark ve Ysbrand van der Werf, "The Industrious Revolution or Calvinist Middle Ages?" *Journal of Economic History* 58 (1998): 830–43. Clark ve van der Werf bu açıklamayı reddediyorlar çünkü orta çağın – işçi başına ve iş başına – tarımsal üretkenliğinin neredeyse on dokuzuncu yüzyıldaki kadar yüksek olduğuna inanıyorlar. Nihayet Orta Çağ İngiltere'sinin yorumlarıyla tutarlı ve bu yüzden de on dokuzuncu yüzyıl ortasındaki kadar endüstriyel olduğu şeklindeki makul olmayan sonuca varıyorlar. Oysa John Hatcher veba sonrası İngiltere'de boş zamanın bolluğuna dair kanıtları incelemiş ve insanların Kara

zaman tahsisi modelinin diliyle, on beşinci yüzyılda Z-metaları boş zaman-yoğundu.

Çalışma yılının uzunluğuna ilişkin üçüncü ve daha doğrudan bir yaklaşım yine Hans-Joachim Voth'tan gelir. Yazar zaman kullanımına dair ayrıntılı bilgiyi Londra ceza mahkemesi Old Bailey'nin tanık ifadelerinden elde etmek gibi dahiyane bir yöntem önerir. Kaynağı (tanıkların suç anında ne yapmakta olduklarına dair betimlemeleri), en az genellikle anket cevaplayanların kendi ifadelerine yaslanan modern zaman kullanımı çalışmaları kadar güvenilirdir.[34] Bu etkileyici veri yığını sonuçta Londra sakinlerinin yıllık çalışma saatlerini 1750 ve 1830 yılları arasında en az yüzde 40 arttırdığını gösterir. Bu artışın çoğu on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Voth'un İngiltere'nin kuzeyindeki tarım dışı iş gücü için ayrıca yaptığı hesaplamalar daha küçük ama hâlâ dikkate değer olan yüzde 18'lik bir artış ortaya koyar. (Uzun saatler çalışmanın daha uzak geçmişe gittiği) Tarımın daha istikrarlı iş örüntüleri hesaba katıldığında, Voth İngiliz işgücünün yıllık çalışma saatlerinin yüzde 20 ila 23 – yaklaşık 2.700 saatten 3.300 saate – yükseldiği sonucuna varır. (Sadece Londra'da yıllık iş saatleri 2.300/2.400'den 3.300/3.400'e yükselmiştir.)[35]

Veba'dan sonra öncesine kıyasla daha az çalıştıkları sonucuna varmıştı. "[*Veba'dan*] sonra çalışabileceklerinden az çalışmış olabilirler, ama öncesinde emek arzı fazlası çoğu işçinin istediği kadar uzun saatler çalışamamasına yol açıyordu." Yazar her iki dönemde iş miktarını on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarla kıyaslamaya ise girişmiyordu. John Hatcher, "England in the Aftermath of the Black Death," *Past and Present* 144 (1994): 27–8.

34. Modern zaman kullanımı çalışmalarını Altıncı Bölüm'de tartışıyorum. Kullanılan metodoloji hakkında bir tartışma için bkz. F. Thomas Juster, "The Validity and Quality of Time Use Estimates Obtained from Recall Diaries," der. F. Thomas Juster ve Frank Stafford, *Time, Goods, and Well-Being* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1985) içinde, s. 63–91.

35. Voth, *Time and Work in England, 1750–1830*, s. 130.

Bu artış günlük iş saatinin uzamasından değil, dini günlere ve "Aziz Pazartesilere" daha az riayet edilmesinden kaynaklandı.[36] Nitekim Londralılar'ın mahkeme tanıklıklarının sağladığı kanıt 1750'lerde Reform öncesinin eski boş zaman örüntülerinin hâlâ yerli yerinde durduğunu gösteriyordu; Old Bailey'de ifade veren zanaatkârlar, dükkan sahipleri ve yevmiyeli ameleler 1750'lerde çok sayıdaki aziz günlerine riayet etmeyi ve pazartesi – Aziz Pazartesi – günleri tatil yapmayı sürdürüyordu.[37] Oysaki aynı türden kanıtlara bakılırsa 1800'e gelindiğinde Londralılar eski aziz günlerinde ve çoğunlukla pazartesi günlerinde de çalışmaya başlamıştı. Protestan reformcularının yüzyıllar önce vazetmeye başladığı ağırbaşlı rejim nihayet Londra'ya – daha doğrusu, Londra'nın lonca üyesi zanaatkârlarına ve tüccar sınıfına – ulaşmıştı. Bank of England'ın kabul ettiği "banka tatilleri" de bu örüntüye uyar: 1761'de banka 47 tatil günü boyunca kapalı kalmıştı; 1834'te bu sayı sadece 4'tü. Londra'da 3.300-3.400 saatlik çalışkan iş yılına geçiş "Koca Ur'un" [*Great Wen*, ç. n.] dışında daha erken tarihte başlamıştı; gelenekleri büyük şehirdekilerden ironik biçimde daha az benimsemiş görünen tarım işçileri arasında bu tarih daha da erkendi.

Voth'un çalışması ücretli istihdamdaki (yetişkin, erkek) bireyin emek zamanına odaklanır. Halbuki nüfusun önemli bir kısmı piyasa faaliyetlerine ücret karşılığı emekleriyle değil, tamamen ya da kısmen, piyasada satılmak üzere ürettikleri tarımsal metalar, mamul ürünler ve hizmetlerle katılıyordu. Burada çalış-

36. Hans-Joachim Voth, "Time and Work in Eighteenth-Century London," *Journal of Economic History* 58 (1998): 29–58. Voth, *Time and Work in England.*

37. Bu adet İngiltere'ye özgü değildi. Alman topraklarında *"blauwe Montag'a"* [*mavi Pazartesi*, ç. n.] riayet zanaatkârlar arasında yaygındı. Flamanca'da benzer bir ifade bulunmaz, ne de Hollanda'nın maaş cetvellerinde pazartesi-günleri tatil yapıldığına dair bir kanıt vardır.

kan davranış, basitçe boş zamanın azaltılması yerine, hane halkı üretim zamanının ev içi kullanım maksadından piyasada satış maksadına kaydırılması biçimini alır. Hane halkı zamanının bu türden bir yeniden düzenlenişi de uzmanlaşmayı içerir.

TARIMSAL UZMANLAŞMA

Uzun on dokuzuncu yüzyılda tarımda uzmanlaşma ve bundan kaynaklanan üretkenlik kazanımları geniş bir meseledir, ama burada Kuzey Fransa (Philip Hoffman, George Grantham), İngiltere (Mark Overton, Gregory Clark, Robert Allen) ve Alçak Ülkeler (Flanders: G. Dejongh ve Erik Thoen, Hollanda: Bas van Bavel, Jan Luiten van Zanden) tarımı üzerine yakın dönem çalışmalarına referansla özetlenebilir. Tüm bu çalışmalar eşlik eden bir teknolojik ilerleme olmaksızın büyük bir üretkenlik artışı gerçekleştiğini tespit ettiler. Grantham vardığı hükmü şöyle özetledi:

> Ticari gübrenin ve mekânik hasat ekipmanlarının üretim yöntemlerini kökten etkilemeye başladığı 1840'lara kadar, teknik yenilik tarımsal üretimdeki büyümenin merkezi bir niteliği değildi. Bu tarihe kadar tarımsal çıktıdaki büyüme yeni yöntemlerden ziyade bilinen teknolojilerin daha yoğun kullanılmasına dayandı.[38]

Gregory Clark ise Grantham'ın 1840'tan önceki yüzyılda Kuzey Fransa'ya dair bulgularının İngiltere'de 1840'tan önceki iki yüzyıl için geçerli olduğunu tespit etti: İşçi başına üretim yüzde 50 artmıştı, teknik ilerleme bunun ancak yüzde 15'ini açıklayabili-

38. George Grantham, "Agricultural Supply during the Industrial Revolution. French Evidence and European Implications," *Journal of Economic History* 49 (1989): 44–5.

yordu. Yazar geri kalanı boş zamanın azalmasıyla ve daha yoğun çalışmayla açıkladı.[39] Alçak Ülkeler'de bölgesel varyasyon öyküyü bir nebze karmaşıklaştırır, ama neredeyse her yerde çıktı büyümesi (toprak üretkenliği) hatırı sayılır düzeydeydi ve çoğu kez ciddi emek yoğunlaşmasıyla paraleldi.[40] Genel hatlarıyla, 1800'e gelindiğinde Kuzey Avrupa'nın geniş coğrafyaları birim hektolitre tahıl üretimi için gereken emeği altı ila sekiz erkek-gününden (on altıncı yüzyıl standardı) dört ila altı güne indirmeyi başarmıştı. Toprak verimi de sekiz ila on hektolitreden on iki ila on beşe çıkmıştı.[41]

Şehirleşme oranının tarımsal üretkenliğin iyi bir genel göstergesi olduğu hâlâ çok taraftar bulan bir görüştür: Tarımsal emeğin üretkenliği ne kadar yüksekse, nüfusun şehirde yaşamak üzere serbest kalan bölümü de o kadar büyük olur.[42] Bu ölçüte göre Avrupa kuvvetli bir şehirleşme deneyimlemeliydi, oysa er-

39. Gregory Clark, "Productivity Growth without Technological Change in European Agriculture before 1850," *Journal of Economic History* 47 (1987): 432. Clark'ın sonraki çalışmaları her zaman bu bulguyla tutarlı değildir.

40. Flanders'ta emek üretkenliği erken modern dönem boyunca durağan seyretmiş görünmektedir, toprak üretkenliğiyse ciddi ölçüde artmıştı. G. Dejongh ve E. Thoen, "Arable Productivity in Flanders and the Former Territory of Belgium in a Long Term Perspective," der. Van Bavel ve Thoen, *Land Productivity and Agro-Systems in the North Sea Area* (Turnhout: Brepols, 1999) içinde, s. 30–65. Hollanda'da 1660'a kadar sermaye yatırımıyla desteklenen bir üretkenlik artışı süreci, on sekizinci yüzyılda yerini bir mahsul ve emek yoğunlaşması sürecine bıraktı. De Vries ve van der Woude, *The First Modern Economy*, s. 229–34; B. J. P. van Bavel, "Arable Yields and Total Arable Output in the Netherlands from the late Middle Ages to the end of the Ancien Regime," der. Van Bavel ve Thoen, *Land Productivity and Agro-Systems* içinde, s. 85–113.

41. George Grantham, "Division of Labour. Agricultural Productivity and Occupational Specialization in Pre-industrial France," *Economic History Review* 46 (1993), Tablo 4.

42. Paul Bairoch bu önermeyi dünya şehirleşmesi üzerine kapsamlı analizinin merkezine yerleştirir. Paul Bairoch, *Cities and Economic Development* (Chicago: University of Chicago Press, 1988).

ken modern dönem boyunca pek fazla şey değişmemişti: En az 5.000 nüfuslu kasabalarda yaşayan kentsel nüfus 1500 ile 1800 arasında yüzde 10'dan yüzde 13'e mütevazı bir artış göstermişti.[43] Bu 1800 rakamı aynı dönemde Çin'deki şehirleşme oranının neredeyse üç katıdır, ama Japonya'nın 1800 yılı oranıyla hemen hemen eşittir.[44]

Avrupa nüfusunun on altıncı yüzyıla kadar ezici çoğunlukla kırda yaşamaya devam ettiği doğrudur, ama en azından istihdam toprağa asgari bağlılıkla değil iş günlerinin tahsisine göre tanımlanırsa, tarımsal faaliyetler aynı derecede baskın olmayı sürdürmedi.

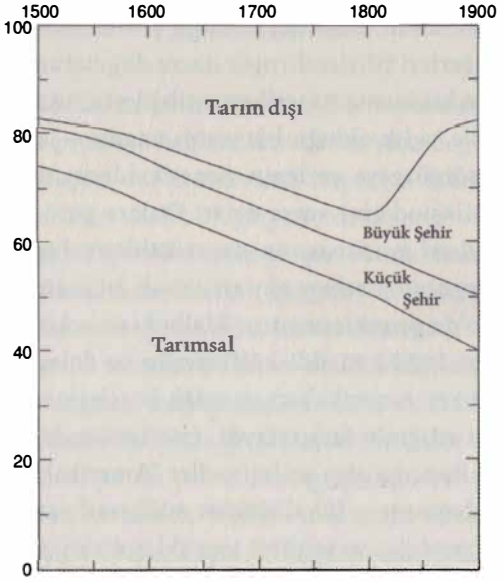
Avrupa'da şehirleşme oranı mesleki çeşitlenmenin açıkça kötü bir göstergesidir. Kırsal nüfus daha etkin piyasa şebekelerinde organize oldukça daha karmaşık bir mesleki karakter kazandı. Erken on altıncı yüzyılda emek zamanının yaklaşık yüzde 75'i tarıma (ve yüzde 50'si tahıl ekimine) tahsis edilirken, 1800'e gelindiğinde bu oran yüzde 50 civarına düşmüştü. Zanaatkarlar, sanayi işçileri, nakliyeciler ve benzerlerinden oluşan bir nüfus olgunlaşan bir piyasa sisteminin işaret ettiği fırsatlardan yararlanarak kırsal ekonomik yaşamın gediklerini dolduruyor, böylece – Kuzeybatı Avrupa'nın ekonomik büyüme sürecini başlatmaktan çok sürdüren bir olay olan – Sanayi Devrimi'nin temellerini kuruyordu.[45] Şekil 3.2'ye bakınız.

---

43. Jan de Vries, *European Urbanization, 1500–1800* (Londra: Methuen, 1984).

44. Bu kestirimler için bkz. Gilbert Rozman, *Urban Networks in Ch'ing China and Tokugawa Japan* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1973).

45. Şekil 3.2'deki dört nüfus kategorisi Batı ve Orta Avrupa'daki uzun vadeli değişiminin stilize bir özetini sunuyor. "Büyük şehir" (10.000'in üzerinde) ve "küçük şehir" (5.000-10.000) kategorileri için bkz. Vries, *European Urbanization*. Tarımsal ve tarımsal-olmayan kategorilerinin ölçülmesi ise bekleneceği üzere daha zordur. Şekilde gösterilen örüntüler şu kaynaklardan derlendi: E. A. Wrigley, "Urban Growth and Agricultural Change. England and the Continent in



Şekil 3.2. Avrupa nüfusunun dört kategorideki payları, 1500-1800.

Uzun on sekizinci yüzyılda artan tarımsal üretim, Hoffman'ın kentsel gelişmeyle kuvvetli korelasyonunu gösterdiği piyasa fırsatlarına içsek bir tepkiydi. Bu tepki, daha çok ve daha sıkı çalışma biçimini alarak, çıktı kompozisyonu içinde pazara yönelik üretimin payını artırdı. Grantham'ın sözleriyle: "'Geç organik ekonomide' tarımda emek üretkenliğinin artmasını açıklayan, teknolojinin değil piyasaların tarihidir."[46]

Atlantik Okyanusu'nun karşı kıyısında, Kuzey Amerika'da filozoflar kendine yeterli küçük çiftçilerin oluşturduğu

---

the Early Modern Period," *Journal of Interdisciplinary History* 15 (1985): 683–728; Robert Allen, "Economic Structure and Agricultural Productivity in Europe, 1300–1800," *European Review of Economic History* 3 (2000): 1–25.

46. George Grantham, "Division of Labour," s. 2–3.

bir kır toplumunun, bu arazi bolluğu cennetinde klasik cumhuriyetçi değerleri filizlendirmek üzere doğduğunu hayal edebiliyordu. Bu kuşkusuz Amerikan tarihçilerinin şaşırtıcı biçimde bugün bile sadık olduğu bir yanılsamadır – Jefferson Miti. Çoğu hâlâ sömürgeye yerleşen Amerikalıların modern ticari zihniyetten tiksindiğini varsayarlar. Onlara göre "piyasa devriminin" şeytani ayartmasının Amerikalıların bu cennet bahçesinden sürgününe sebep olması ancak Jackson döneminde, yaklaşık 1830'da gerçekleşmiştir.[47] Halbuki on sekizinci yüzyılın Amerikalıları İngiliz maddi kültürünün ve dolayısıyla ticaret rejiminin Kuzey Amerika'nın en uzak köşelerine bile şaşırtıcı hızda sirayet ettiğinin farkındaydı. 1768 tarihinde New York'ta basılan bir kitapçığa göre yerleşimciler "Amerika'nın denizlerini ve vahşi doğasını [*ithal tüketim mallarını*] satın alabilmek için [*yağmalıyordu*]... ve münbit toprakların ekilip biçilmesi de aynı maksada hizmet ediyordu."[48] İngiliz Kuzey Amerika'sındaki yerleşimciler öteden beri arazi bakımından zengin çevrelerini kendine yeten bir ekonomik hayatın zemini gibi değil, Atlantik ekonomisinin tüketicilere sunduğu fırsatlardan – Amerikan pazarlarına akan tütün, pirinç, çivitotu, buğday, balık, kereste ve katrandan – pay almaya imkan veren bir kaynak gibi görüyorlardı.

---

47. Kolonyal dönemin uzun süredir hüküm süren "yüksek cumhuriyetçi" yorumu hakkında bkz. T. H. Breen, "Narrative of Commercial Life. Consumption, Ideology, and Community on the Eve of the American Revolution," *William and Mary Quarterly* 50 (1993), s. 478–80 ve burada işaret edilen kaynaklar. Sözde "piyasa devrimi" hakkında bkz. Charles Sellers, *The Market Revolution. Jacksonian America, 1815–1846* (Oxford: Oxford University Press, 1991).

48. Alıntı için bkz. T. H. Breen, "Narrative of Commercial Life," s. 474.

Tarımda uzmanlaşma kırsal hane halklarının emek zamanının artan biçimde piyasaya bağlanmasının tek yolu değildi. İster tarımda uzmanlaşmaya bir alternatif (toprağın fakir, çiftliklerin küçük ve pazarların uzak olduğu yerlerde bu seçenek yoktu), isterse onu (içsel bir iş bölümünün parçası olarak) tamamlayıcı nitelikte olsun, kırsal hane halkları giderek, daha sonra "proto-sanayi" diye anılmaya başlanan faaliyetlere döndü.

Proto-sanayi mamul malların, ev içi kullanım ya da yerel pazaryeri için değil de uzak pazarlarda satış maksadıyla, (genellikle) kırsal ve hane halkında gerçekleşen üretimini tanımlar. Bu üretim kolu Avrupa'nın pek çok bölgesinde önem kazanmıştı, ancak Kuzeybatı Avrupa'da özellikle mühimdi. Kuzey Fransa'da, Flanders'ta, doğu Hollanda'da ve İngiltere'nin çok sayıda bölgesinde yoğun kırsal endüstri temerküzü gözlemlenebiliyordu. Proto-endüstriyel üretim çoğu kez şehirli tüccarlar tarafından organize edilse de üretim sürecinin kendisi küçük ölçekli, hane temelli teknolojilere yaslanıyordu. Öncelikli odak tekstil ürünleriydi (keten, yün ve pamuğun eğrilmesi ve dokunması) ama ham maddesi maden, deri, tahta ve seramik olan geniş bir ürün yelpazesinin imalatı da bu faaliyetlere dâhildi.[49]

Proto-sanayinin kadınların ve çocukların emeğini piyasaya yönlendirmekte ve tarımın mevsimsel kısıtları yüzünden atıl kalan ya da eksik istihdam edilen emeği verimli biçimde kullanmakta özel bir önemi vardı. Konu üzerine Joan Thirsk'ün öncü

49. Proto-sanayi yazınının özetlendiği çalışmalar için bkz. der. Sheilagh Ogilvie ve Markus Cerman, *European Proto-Industrialization* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996); der. René Leboutte, *Protoindustrialisation. Recherches récentes et nouvelles perspectives. Mélanges en souvenir de Franklin Mendels* (Geneva: Librairie Droz, 1996).

çalışması on yedinci yüzyıl İngiltere'sinde hane emeğinin bu tayin edici harekete geçirilişini özellikle vurgulamıştı. Thirsk bu şekilde üretilen sayısız küçük mala yönelik eşzamanlı artan tüketici talebini de dikkate alıyordu. Başlangıçta birçok köylü ailesini bu faaliyetlere yoksulluk itmiş olabilirdi, ama Thirsk talebin eşzamanlı büyümesine dikkat çekiyordu:

> Krallık dâhilinde, özellikle şehirler ve hayvancılıkla sanayinin baskın olduğu bölgelerde, çalışan sınıfların 1550'de bütçe ayıramazken 1700'e gelindiğinde harcayacak nakit bulabildiği çok sayıda meta sayabiliriz – bakır pişirme kapları, demir kızartma tavaları, toprak tabak-çanak, örme çoraplar, hatta şapka ya da önlük süslemek için danteller.[50]

Kısaca: "Alım gücü ve üretim kapasitesi böylece birbirini karşılıklı besliyordu."[51] Başka bir ifadeyle, (Birinci Bölüm'de betimlenen) "koordinasyon sorununun" üstesinden geliniyordu. Thirsk bu süreçte kadınların hem proto-sanayi üreticiler hem de hevesli tüketiciler olarak oynadıkları role dikkat çekmek için hayli uğraştı. Gerçekten bir dizi sıradan eşyanın tüketimi, basitçe daha çok kadınlar tarafından satın alındığı için (erkek tarihçiler tarafından) göz ardı edildi.[52]

Çalışkan hane halklarının ev içi düzenlemelerindeki yerini iyice açıklığa kavuşturmak için proto-sanayi konusu üzerinde

---

50. Joan Thirsk, *Economic Policies and Projects. The Development of a Consumer Society in Early Modern England* (Oxford: Oxford University Press, 1978), s. 175.

51. A.g.e., s. 174.

52. "Kolalama iğneleri, toplu iğneler, pişirme tencereleri, çaydanlıklar, kızartma tavaları, dantel, sabun, sirke, çoraplar [*erkeklerimizin*] alışveriş listelerine girmiyor olabilir, ama benimkine düzenli olarak giriyor. Onlar görmezden gelebilir, ama bu mallar olmaksızın aileler nasıl çekip çevrilebilirdi?" a.g.e., s. 22-3.

biraz daha durmalıyım. Eve iş verme ya da *Verlag* sistemi, ya da basitçe kırsal sanayi uzun on sekizinci yüzyıl boyunca, on dokuzuncu yüzyılda fabrika endüstrisinin etkisiyle hızla daralmadan önce, çok sayıda Avrupa bölgesinde dikkate değer bir özellik hâline gelmişti. 1970'li yıllardan başlayarak tarihçiler ve iktisatçılar bu görüngüye *proto-sanayi* adını verdiler ve başka şeylerin yanı sıra kapitalizm, modern sanayi, toplumsal cinsiyet ilişkileri, aile yapısı ve demografik büyümeyle ilişkisini kuramlaştırmaya koyuldular.[53] Bu kuramlaştırma işinin abartıldığı kesindir,[54] ama ortaya çıkan devasa yazında (Thirsk'ün az önce alıntıladığım erken gözlemleri hariç) göze çarpan eksiklik proto-sanayinin büyüyen bir ticari ekonomiye ve sunduğu yeni tüketim seçeneklerine bir uyumlanma olarak yorumlanmasıdır.[55]

Aile tarihi ve daha genelde feminist tarih sahalarında etkili kuramların çoğu "aile ekonomisi" kavramını merkeze alır ve ailenin ortak yaşama ve çalışma birimi olarak bütünlüğünü kabul eder. "Aile ekonomisinde" aile üyeleri *maksimize etmeye* değil de *tatmin etmeye* [*satisficing*] yönelik ekonomik hedeflere sahip tek

---

53. Önemli katkılardan bazıları için bkz. Franklin Mendels, "Proto-Industrialization, the First Phase of the Industrialization Process," *Journal of Economic History* 32 (1972): 241–61; der. Leboutte, Protoindustrialisation; Recherches récentes; Peter Kriedte, Hans Medick ve Jürgen Schumbohm, *Industrialization Before Industrialization* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

54. Donald C. Coleman, "Proto-industrialization. A Concept Too Many?" *Economic History Review* 36 (1983): 435–48.

55. Gloria Main'in kırsal sınai faaliyetlerin en beklenmedik yerde, arazinin bol olduğu New England'da ortaya çıkmış olmasına ilişkin açıklamasını düşünün. New England'da kırsal aileler on sekizinci yüzyılın ilk yarısından başlayarak "hane halkı üretimini yeniden düzenlediler," öyle ki 1770'ler itibariyle kadınların dokuma ve başka faaliyetleri "kırsal yoksulluğun bir ürünü değildi, ne de sınır toplumunun bir gereksinimiydi. Kolonilerin genişleyen ticari ekonomisine bir uyumlanma, emek yoğunlaşmasının cinsiyeti hesaba katan bir biçimiydi..." Gloria Main, "Gender, Work and Wages in Colonial New England," *William and Mary Quarterly* 51 (1994): 66.

bir işletmeye dâhildi.ler.[56] Aile ekonomisi tipindeki hane halkları, öncelikle özerkliğini ve bütünlüğünü, ya da deyim yerindeyse özyeterliğini, korumak ve sürdürmek amacındaki kapitalizm-öncesi sosyal oluşumlardır. Köylü ve zanaatkâr haneleri bu bakımdan aile ekonomisinin "ideal tipini" teşkil eder.[57] Nihayet, kadın emeği tarihçilerinin gözünde aile ekonomisi, kadınların çalışma yaşamı bakımından bir tür "altın çağı" temsil eder: Bu dönemde kadınlar, aile merkezli bir emek topluluğunun parçası olarak, çalışma dünyasına hakkaniyetle katılmışlardır.[58]

Kapitalist piyasa güçleri kuvvetlenerek köylü ve zanaatkâr hanelerinin özerkliğini tehdit etmeye başladığında bu aile ekonomisine ne olur? Kadim aile ekonomisi hangi süreçler sonunda modern sanayi toplumunun "aile tüketici ekonomisine" dönüşür? Hangi dinamikler hane halkını üretici fonksiyonla-

---

56. Tilly ve Scott, *Women, Work and the Family*, s. 15, 21; Bridget Hill, *Women, Work and Sexual Politics in Eighteenth Century England* (Montreal ve Kingston: McGill–Queen's University Press, 1989), s. 24.

57. Aile ekonomisi kavramı ilhamını A. V. Chayanov'un etkili çalışmasında bulur: *The Theory of Peasant Economy* (Homewood, Ill.: R. D. Irwin, 1966). Chayanov Rus köylü ailesi ekonomisinin kar ya da maksimizasyon hedefleriyle değil, ailenin yaşam döngüsü boyunca "emek-tüketim dengesinin" korunması endişesiyle yönetildiğini öne sürer. Otto Bruner tarafından geliştirildiği şekliyle Orta Avrupa'ya ait "*Das Ganze Haus*" kavramı da aile ekonomisi üzerine yazanları etkilemiştir: Otto Bruner, "Das 'Ganze Haus' und die alt-europaische Ökonomik" (1958), *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte* (ikinci baskı, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1968) içinde, s. 103–27.

58. Bu devasa yazından birkaç örnek için bkz. Alice Clark, *Working Life of Women in the Seventeenth Century* ([1919] New York: A. M. Kelly, 1968); Ivy Pinchbeck, *Women Workers and the Industrial Revolution* (Londra: George Routledge & Sons, 1930); Lawrence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800* (New York: Harper & Row, 1977); Hill, *Women, Work and Sexual Politics*; Martha Howell, *Women, Production and Patriarchy in late Medieval Cities* (Chicago: University of Chicago Press, 1987); Claudia Goldin, "The U-Shaped Female Labor Force Function in Economic Development and Economic History," der. T. Paul Schultz, *Investment in Women's Human Capital* (Chicago: University of Chicago Press, 1995) içinde, s. 61–90.

rından soyutlayıp bir tüketim organizasyonu işlevine indirger? Toplumsal tabakalaşma aile ekonomisi üzerinde baskı kurar, bu da kendini en açık şekilde Batı Avrupa boyunca köylü-altı sosyal tabakaların büyümesinde kendini gösterir. Hans Medick'e ve geleneksel tarım toplumundan kapitalizme geçişim mekânizmalarını tespit etmeye çalışan başkalarına göre, bu *unterbauerliche Schichten* – topraksız ya da yeterince toprağı olmayan aileler – eski yaşam biçimlerini ve özelde aile ekonomisinin normlarını mümkün olduğunca korumak için proto-sanayiye dönmüştü. Çözülmekte olan geleneksel köylü toplumu karşısında aileler emek-yoğun el imalatını benimsediler. Böylelikle yeni bir ekonomik ortamda eski zihniyetlerin taşıyıcısı olarak, Max Weber'in sözleriyle "kapitalizm öncesi emeğin başta gelen özelliğinin tam proleterleşmeye karşı muazzam inatçı direniş" olduğunu örneklediler.[59] Bu anakronik kaygılarla güdülenmiş yenilik (ya da *gleichzeitige Ungleichzeitigkeit*), "emeği, tüketimi ve çoğalmayı kendi başına düzenleyen bir birim olarak aile [*fikrinin*] ataleti" yüzünden aileleri kendi emeklerini sömürmeye itti.[60] Yine de nihayet bu strateji başarısızlığa mahkumdu. Franklin Mendels ve David Levine'in çalışmalarında proto-endüstriyel aile, aile ekonomisinin hedefleriyle güdülmüştü ama sonunda, istemeden ama önünde durulmaz biçimde, kendi temellerini aşındırmaya ve tam proleterleşme sürecini hızlandırmaya eğilimliydi; zira demografik öz-kısıtlamadan yoksundu.[61]

---

59. Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* ([1903/04] New York: Harper & Row, 1930), s. 60.

60. Medick, "The Proto-Industrial Family Economy," s. 297-8. Bahsettiğimiz "eşzamanlı anakronizm" en iyi, ailenin eski davranış idealleri ve biçimlerini yeni ve elverişsiz bir ortamda barındırmasına elveren bir tür zamansal gecikme olarak anlaşılabilirdi. Medick ortaya çıkan melezin Marx'ın feodal ve kapitalist üretim biçimleri arasında ayrı bir "üretim biçimi" teşkil ettiğini düşündü.

61. Franklin Mendels, "Niveau des salaries et âge au marriage en Flandre,

Proto-sanayi Sanayi Devrimi'ne işçilerini verdi, tüketicilerini değil.

Tartışmayı bir adım ileri taşıyan Medick proto-endüstriyel aileyi ayrı bir "üretim biçiminin" evrimleşmesi olarak yorumladı, çünkü çıkarları hem içinden geldiği hem de aralarında yaşadığı köylülerinkinden farklılaşıyordu. Bu üretim biçimi aile emeğinin ortak bir işletmede nispeten eşitlikçi bir toplanmasını içeriyordu. Medick'e göre proto-sanayi "erkeği hane içine getirdi." Yazar tezini desteklemesi için Northampton'dan bir ayakkabıcının sözlerini alıntılıyordu:

> Kimse tek başına geçinemez; bütün bir ailesi çalışmak zorundadır, çünkü erkek tek başına o kadar düşük ücret alır ki zorunlu ihtiyaçları bile karşılaması çok zordur... [*Çocuklar*] kunduracı bizini eline alacak yaşa geldikleri gibi alt kata inmeli ve çalışmaya başlamalıdır.[62]

Üyelerinin hepsi çalışan bu aile ayrı bir kültürün gelişmesine yol açan materyal koşullarda yaşadı. "Üretim koşulları bozuldukça ve çalışma onur kırıcı hâle geldikçe, kahve, çay ve alkol zorunlu uyarıcılar oldu. Bu arada "şehvet ve cinsellik kırsal zanaatkârların akran grubuna dayalı sosyalleşme ortamında, köylü arazi sahipleri cemaatinde olduğundan çok daha serbestçe gelişebiliyordu."[63] Böyle aileler zamanla çocuklarının serbestçe evi terk etmesini, evlenmesini ve yeni çekirdek aileler kurmasını önleyecek

---

XVIIe-XVIIIe siècles," *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations* 39 (1984): 939–56; David Levine, *Family Formation in an Age of Nascent Capitalism* (New York: Academic Publishers, 1977).

62. Alıntı için bkz. Medick, "The Proto-Industrial Family Economy," s. 305.

63. Hans Medick, "The Proto-industrial Family Economy," Peter Kriedte, Hans Medick ve Jürgen Schlumbohm, *Industrialization Before Industrialization* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981) içinde, s. 69, 70.

herhangi bir maddi yaptırım gücünü (mirası) kaybetti.[64] Adım adım, bu kaba ve çalışkan – karı kocanın yan yana çalışıp çocukları, "yoksul adamın sermayesini" sömürdüğü – aileler, proletaryayı teşkil etmek üzere köylülerin ve zanaatkârların geleneksel toplumundan uzağa sürüklendi. Burada yine proto-sanayi kapitalizmin işçilerini üretir, tüketicilerini değil.[65]

İktisat tarihçilerinin bu yazından, özellikle de Tilly ve Scott'ın çalışmasının etkisiyle, çıkardıkları sonuçlar şunlardır: i) proto-sanayi yoksulluğa bir tepkiydi, ve uzun vadede çoğu kez yoksullaşmayı pekiştirdi ve yoğunlaştırdı (modern sanayileşmenin bir önkoşulu olan proleterleşmeye giden yolu hazırladı); ii) proto-endüstriyel aile, üyelerinin emeğini bir havuzda toplayan, maksadı bütün elverişsizliklere rağmen geleneksel aile ekonomisini korumak olan bir birimdi (melez kültürü onu bir geçiş dönemi üretim biçimi yapıyordu); iii) karı koca, hatta bütün aile ortaklaşa ve baskıcı bir iş bölümü olmadan çalıştı. Proto-sanayi kapitalizm öncesi dünyanın son ve kadın emeğine alan açan bir "kalıntısıydı. Bu haliyle "ayrı alanların" inşa edilmesini önceledi.

Proto-sanayiye dair Kuzey Avrupa'dan elde edilen kanıtlar bu üç önermenin üçünü de sorgulamamızı gerektiriyor. Her birinde anahtar sorun proto-endüstriyel hane halkının, aile ekonomisi idealine uygun olarak, müşterek bir üretim ve emek

64. Medick, "Proto-industrial Family Economy," s. 303.

65. Daha kötüsü bu işçiler aile ekonomisinin atalardan devralınan kültür ve ideallerini taşıdıklarından kolayca modern tüketiciler hâline gelemezlerdi de. Geleneksel yaşam biçimlerini korumaya çalışırken, yüksek fiyatları "tam da en yüksek karları elde edebilecekleri potansiyel büyüme dönemlerinde yemek, içmek ve oyunlar oynamak" için bir fırsat olarak yanlış yorumladılar. a.g.e., s. 301.

66. Pam Sharpe, "Literally Spinsters. A New Interpretation of Local Economy and Demography in Colyton in the Seventeenth and Eighteenth Centuries," *Economic History Review*, 44 (1991): 46–65; Peter Earle, "The Female Labour Market in London in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries," *Economic History Review* 42 (1989): 328–53.

birimi olarak işlev gördüğünün varsayılmasıdır. Gerçekte proto-endüstriyel emek piyasasına katılanlar çoğu kez aile birimleri değil bireylerdi. Köylü-altı sosyal tabakalar çok çeşitli piyasa faaliyetlerini bir araya getiriyordu; bunlar nadiren karı kocanın ortaklaşa emeği biçimini alıyordu. Üstelik çoğu durumda bu uyumlanma stratejileri hane halklarını proleterleştirmeye itmek şöyle dursun onları bu süreçten uzaklaştırdı.[67] Pamela Sharpe Yorkshire'daki kadın yün eğiricilerin ve Devon'daki dantel üreticilerinin çoğunun kocalarının işleriyle bir alakası olmadığını gösterdi; Peter Earle'ün Londralı kadın işçiler üzerine mahkeme tanıklıklarına dayanan çalışması da 1695-1725 arasında on kadından sadece birinin kocasıyla aynı işte çalıştığını ortaya koydu. Liana Vardi'nin on sekizinci yüzyılda Kuzey Fransa'daki proto-sanayileri incelediği çalışması ise köylülerin girişimciliğini vurguladı.[68] Ulrich Pfister'in Zürich kantonu üzerine araştırması kırsal sanayi biçimlerindeki çeşitliliğin altını çizdi, müşterek aile emeği bunlardan sadece biriydi ve en önemlisi de değildi.[69] Martin

---

67. Ad Knotter, "Problemen van de 'family economy.' Gezinsarbeid en arbeidsmarkt in preindustrieel Europa," der. Michiel Baud ve Theo Engelen, *Samen wonen, samen werken? Vijf essays over de geschiedenis van arbeid en gezin* (Hilversum: Verloren, 1994) içinde, s. 35–71. Adaptif aile ekonomisi hakkında bkz. Richard Wall, "Some Implications of the Earnings, Income and Expenditure Patterns of Married Women in Populations in the Past," der. Henderson ve Wall, *Poor Women and Children in the European Past* (Londra: Routledge, 1994) içinde, s. 312–35. Ekonomik faaliyetlerin çeşitliliği hakkında bkz. Michael Mitterauer, "Geschlechtsspezifischische Arbeitsteilung und Geschecterrollen in landlichen Gesellschaften Mitteleuropas," *Familie und Arbeitsteilung. Historischvergleichende Studien* (Wien/Koln: Böhlau, 1992) içinde, s. 58–148.

68. Liana Vardi, *The Land and the Loom. Peasants and Profit in Northern France, 1680–1800* (Durham, N. C.: Duke University Press, 1993).

69. Ulrich Pfister, "The Proto-Industrial Household Economy. Toward a Formal Analysis," *Journal of Family History* 17 (1992): 201–32; Ulrich Pfister, *Die Züricher Fariques. Protoindustrielles Wachstum vom 16. zum 18. Jahrhundert* (Zürich: Chronos, 1992), s. 264–80.

Segalen yalnızca köylü hanelerine odaklanarak on dokuzuncu yüzyıl Fransız köylü ailelerinin icra ettiği 69 ayrı faaliyet saptadı. Bunların ezici çoğunluğu, aile ekonomisinin ortak işletmesine katkı yaptığında bile, karı koca tarafından beraber gerçekleştirilmiyordu.[70] Benzer şekilde Frederic Le Play'nin on altıncı yüzyıl ortasına ait öncü bütçe araştırması, çalışmaya konu olan 36 ailenin yüzde sekseninde kadınların yılın en az bir bölümünde aile dışından bireylerce istihdam edildiğini buldu.[71] Daha geniş düzeyde Michael Anderson'un İngiliz aile tarihi değerlendirmesi onu "İngiltere'nin çoğu bölgesinde anne baba ve çocukların en son birleşik bir hane halkı ekonomisinde birlikte, ev içinde ya da yakınlarında çalıştıklarından beri çok uzun süre geçtiği" sonucuna götürmüştü.[72]

Bu aile birimleri çoğu kez tek bir çalışma birimi teşkil etmiyor, ya da aile ekonomisi kavramını öne sürenlerin fazla bir kanıt olmaksızın yakıştırdıkları zihniyeti taşımıyordu. Bu kavramın yumuşak karnı, kırda sosyal tabakalaşma ve ücretli emeğin proto-endüstriyel faaliyetle ortaya çıkan görülmedik yenilikler olduğu ve geleneksel yaşam biçiminden ani ve acılı bir kopuşu

70. Martine Segalen, *Love and Power in the Peasant Family. Rural France in the Nineteenth Century* (Chicago: University of Chicago Press, 1983).

71. Frederic Le Play, *Les ouvriers Européens* (Tours: Alfred Mame et fils, 1877–89), alıntı için bkz. Wall, "Some Implications," s. 312–25. Le Play bu 36 hanede kadın eşlerin yılda ortalama 311 saat çalıştığını belirledi: bunun 83 saati hane dışında ücret karşılığı işe, 87 saati aile işletmesinin üretici faaliyetlerine ücretsiz katılıma ve 141 saati de ev işlerine ve çocuk bakımına gidiyordu.

72. Michael Anderson, "New Insights into the History of the Family in Britain," der. Anne Digby, Charles Feinstein ve David Jenkins, *New Directions in Economic and Social History*, Cilt 2 (Londra: Macmillan, 1992) içinde, s. 131. Ayrıca bkz. Peter Laslett, "Family and Household as Work Group and Kin Group. Areas of Traditional Europe Compared," der. Richard Wall, Jean Robin ve Peter Laslett, *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983) içinde, s. 513–63.

zorladığı şeklindeki tarihdışı iddiadır. Ücretli emek, topraksız aileler ve çoklu istihdam Batı Avrupa'nın çok uzun zamandan beri alışılagelmiş nitelikleriydi. Bu bağlamda ailenin müşterek emeği değil bireysel emek öne çıkan örüntüydü. Son olarak, bu muhayyel üretim biçiminde kadınların çalışma yaşamı için bir "altın çağ" da söz konusu değildi. Ad Knotter'in aile ekonomisi kavramı üzerine kapsayıcı ve eleştirel değerlendirmesinde ifade ettiği gibi: "Kadınların işleri, orta çağlarda ve erken modern dönemde de modern endüstriyel dönemde olduğu kadar düşük statülü, düşük getirili ve düşük nitelikli mesleklere sıkışmıştı."[73] Knotter'in Batı Avrupa'nın tamamı için söylediklerinin İngiltere'de de geçerli olduğu gösterildi. Oysaki burada öteden beri erken olgunlaşmış kapitalizmin ve Sanayi Devrimi'nin kadınların emek piyasasındaki yerinin altını oyduğu ve onları "ayrı bir ev içi alanına" başka coğrafyalardaki kız kardeşlerinden daha erken kapattığı düşünülmüştü.[74]

Bu konu üzerinde uzun uzadıya durmuş oldum. Bunda maksadım, konunun üzerindeki kalın proto-endüstriyel ve feminist kuramlaştırma boyasını silip, altta yatan hane halkının daha net bir görünüşünü açık etmekti. Bu hane halkı, zamansal gecikmeler ve kültürel atavizmlerle felç edilmiş olmak şöyle dursun, piyasa fırsat ve tehditlerine tepki verebilen adaptif ve strateji sahibi bir varlıktı. Uzun on sekizinci yüzyılın çalışkan hane halkı, Avrupa'nın ekonomik, siyasi ve kültürel hayatındaki büyüklüğü inkar edilemez değişimlere rağmen, azımsanmayacak bir devam-

73. Ad Knotter, "Problemen van de 'Family Economy,'" s. 69 (İngilizce çeviri yazara ait).

74. Amanda Vickery, "Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women's History," *Historical Journal* 36 (1993): 383–414; Judith Bennett, "History That Stands Still. Women's Work in the European Past, *Feminist Studies* 14 (1988): 269–83.

lılık gösterdi. Gerçekten Avrupa tarihçilerinin öteden beri alışkın olduğu dönemselleştirmeler tarihsel deneyimin her boyutuna kolay kolay uygulanamaz.[75] Örneğimizde önemli olan, genelde "doğmakta olan kapitalizmin" de, özelde İngiliz sanayi Devrimi'nin de kadınların piyasaya yönelik emeğinin temel örüntülerini değiştirmediğini teslim etmektir. Zamanla kimi sektörlerde yeni fırsatlar ortaya çıkarken kimileri de kaybolmuştur. Ancak on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında kadınların işgücü katılım oranını ölçme çabaları, kesinlikten uzak da olsalar, bu oranın yüzyıl sonlarına kadar ya da yirminci yüzyılın gelişmekte olan ekonomilerinde gözlenen oranlardan daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur.[76]

Proto-sanayi en başta bir emek yoğunlaşma biçimi, çalışkan hane halkının bir stratejisiydi. Marjinal bölgelerde ikamet eden "marjinal" emeği, çoğu kez marjinal mevsimlerde, piyasa ekonomisine çekti. Proto-endüstriyel işçiler genellikle tüketicilerle doğrudan iletişime sahip değildi, bunun yerine üretimin organizasyonu ve üretilen mallar için pazar bulunması konusunda tüccar aracılara tabiydiler. Ancak uzun on sekizinci yüzyılda

75. Robert B. Shoemaker, *Gender in English Society, 1650–1850. The Emergence of Separate Spheres?* (Londra: Longman, 1998), s. 308–18.

76. Horrell ve Humphries'in kadınların işgücü katılım oranıyla ilgili veriye dair kapsayıcı incelemesi, erken sanayileşmenin beraberinde evli kadınların işgücüne katılımında bir yoğunlaşma getirdiği sonucunu destekledi: Yazarların tahminine göre 1787-1815 aralığında evli kadınların üçte ikisi hane gelirine parasal katkı yapıyordu. Bu oran yüzyıl ortası itibarıyla yarıdan biraz aza düştü. Güney Almanya'da kadın emeği üzerine araştırmasında Sheilagh Ogilvie de "[*yazarın verisinin yorumlanmasına dair*] en tutucu varsayımlarla bile kadın işgücüne katılım oranı Almanya için 1999'da kaydedilene (yüzde 42) eşitti ve [2000-*i yılları*] Latin Amerika ve Karayipler (yüzde 35), Güney Asya (yüzde 33) ya da Ortadoğu ve Kuzey Afrika (yüzde 27) rakamlarının çok üstündeydi" diye gözlemler. Sheilagh Ogilvie, "Women and Labour Markets in Early Modern Germany," *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 2004/2 (2004): 36.

tüketiciyle yakın ve doğrudan temasa dayanan başka çalışkan emek biçimleri de ortaya çıktı. Konfeksiyon sektörünün birçok uzmanlık alanı çalışkan emeğe, özellikle de kadınlara yeni fırsatlar sunuyordu.

GİYİM VE MAĞAZACILIK

On yedinci yüzyıl ortasında giysi üretimi sanayiinde önemli bir dönüşüm başladı. O güne kadar terzilik, giysinin hangi cinsiyet için üretildiğine bakılmaksızın, her zaman erkekler tarafından kontrol edilmişti. Fakat yeni moda olan ve *mantua* adı verilen, hafif keten ve pamuklu kumaşlardan dikilmiş dökümlü ve bol kesimli kadın elbisesi, kalın yünden dokunmuş ve bedene kalıp gibi oturan giysilerden bir uzaklaşma getirdi. Mantua yapanlar en başından itibaren kadınlardı. Londra ve (1675'te resmen tanındıkları) Paris'te lonca kovuşturmalarından sağ çıktıktan sonra, mantua yapımcıları büyük şehirlerde bir kibar kadın modası endüstrisi oluşturan tuhafiye ve terzi dükkanlarıyla ilişki kurdu. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde bu modaların yayılmasıyla alt tabaka için dış giyim üretimini de kadınlar ele geçirmişti.[77] Aynı süreç Hollanda'da da iş başındaydı. Geç on sekizinci yüzyıldan itibaren lonca dışında çalışan kadın dikişçiler (*naaisters*), yeni moda, kumaş ve üretim teknikleri kadın giysilerine talebi yükselttikçe, (erkek) terzi loncalarıyla rekabette yer kazandılar. On sekizinci yüzyılda kadın dikişçiler çoğu şehirde lonca sisteminin parçası ve kadın dış giyiminin baskın unsuru hâline gelmişlerdi.[78]

77. John Styles, "Clothing the North. The Supply of Non-Elite Clothing in the Eighteenth-Century North of England," *Textile History* 25 (1994): 152.

78. Bibi Panhuysen, *Maatwerk. Kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden (1500–1800)* (Amsterdam: IISG, 2000), s. 326–7.

Beverly Lemire bu öyküyü daha aşağı, askeri üniforma ve başka sıradan giysiler satan dükkanlara doğru genişletir. Mantua yapımı kırda bile "orta tabakaların kızlarına hitap eden" kibar bir meslek sayılırken, Lemire'a göre:

> Alt sınıf kadınlar büyük atölyelerde, dükkanların arka odalarında, çatı katlarında ve pansiyon odalarında, iğne iplik elde hazır giyim ürünleri dikiyordu. Buralar devasa ve çoğunlukla kayıt dışı bir kadın imalat altyapısının mekânlarıydı.[79]

Bu "devasa altyapı," tarihçilerin eskiden ancak on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıktığını düşündüğü bir hazır giyim sektörünü teşkil eder. Artık "hazır giyim ürünlerinin on yedinci yüzyılda ortaya çıktığı ve belki de yaygın hâle geldiği kuşkusuzdur."[80]

Eş zamanlı olarak hane içindeki giysi dikimi küçülerek önemsizleşti. 1797 yılında Sir Frederic Morton Eden Güney İngiltere'nin emekçi ailelerinden şöyle şikayet ediyordu: "Eşleri, çocukları için diktikleri ya da tamir ettikleri hariç, nadiren bir giyim eşyası dikerler."[81]

Çalıntı olsun ya da olmasın, ikinci el giysilerin ticareti de bu kayıt dışı hazır giyim üretim ve dağıtımı öyküsüne eklenince, Lemire'ın İngiliz çalışkan kadınlığını neden öne çıkardığı daha iyi anlaşılabilir:

---

79. Beverly Lemire, *Dress, Culture, and Commerce. The English Clothing Trade Before the Factory, 1660–1800* (New York: St. Martin's Press, 1997), s. 4.

80. Margaret Spufford, "The Cost of Apparel in Seventeenth-Century England, and the Accuracy of Gregory King," *Economic History Review* 53 (2000): 701.

81. Sir Frederick Morton Eden, *The State of the Poor. A History of the Labouring Classes in England, with Parochial Reports*, kısaltılmış basım (Londra: George Routledge and Sons, 1928), s. 108–9.

> Kasaba ve köylerin sokak ve caddeleri boyunca ve İngiltere'nin işçi mahallelerinin tamamında, kadınların az bir sermayeyle giysi ve her türlü ev eşyasını sattığı dükkanlar, tezgahlar ve odalar mevcuttu.[82]

Ancak tekstilin ve giyim sektörünün daha kapsamlı öyküsü, talepteki devasa yükselmenin (Dördüncü Bölüm'ün konusu) etkisiyle, eski ve çoğu kez lonca kontrolündeki zanaatlerin, yeni üretim yöntemleri ve dağıtım sistemleri yardımıyla yerinden edilip kovulmasıdır. Kuzeybatı Avrupa'nın çoğu bölgesinde terziler, elbise yapımcıları, kumaşçılar, dikişçiler ve ikinci el giysi alıp satanlar, çeşitlenen ve dinamik hâle gelen bir giyim piyasasına yeni bir esneklikle ürün sağlamak için birbirlerinin çalışma alanına tecavüz edip duruyorlardı.

Lemire'ın giysi üretim ve dağıtımındaki çalışkan faaliyetlerin kayıt dışı ve düzensiz doğasına yaptığı vurgu, on sekizinci ve erken on dokuzuncu yüzyılın daha geniş perakendecilik dünyasına genişletilebilir. Gelişen perakende şebekeleri (Dördüncü Bölüm'de daha ayrıntılı incelenecek) bu dönemde işçi sınıfından girişimcilerin seyyar satıcılık, işportacılık, dükkan ve taverna işletmeciliğiyle büyümüştü. Erken on dokuzuncu

---

82. Lemire, *Dress, Culture, and Commerce*, s. 115. Çalışmasının başka bir yerinde Lemire, yeni tekstil odaklı fırsatların kadınlara piyasa ekonomisine *bireyler* olarak katılma olanağı verdiğini teslim eder. Bu ise "iş örüntülerinin... aile ekonomilerinin sağlığına ve dolayısıyla tüketim malları talebine katkı sağlayan bir... yeniden şekillenmesine" denk geliyordu. Ancak yazara göre esas fark şuydu: Kadın ve çocuklar önceden de çalışıyordu, ama çabaları karşılığında düzenli nakdi ödeme aldıkları yoktu. "Bağımlı ekonomik konumları tüketiciler olarak kişisel seçimler yapmalarını engelledi..." Bu yüzden yazara göre uzun on sekizinci yüzyılın can alıcı yeniliği kadınların bireysel kazanç elde etmesi, böylelikle hane içinde tüketici isteklerini daha yüksek sesle dillendirebilmesiydi. Beverly Lemire, *Fashion's Favorite. The Cotton Trade and the Consumer in Britain, 1660–1800* (Oxford: Oxford University Press, 1991), s. 51.

yüzyıl İngiltere'sinin bu "peni kapitalistlerinin" tarihçisi şöyle itiraf eder:

> Bu dönemde hayallerini gerçeğe çeviren hevesli meyhane ve dükkan işletmecilerinin, ya da sokakta satış yapan peni kapitalistlerinin sayısını keşfetmek zordur. İşçi sınıfı mensuplarının sahibi olduğu birçok – belki de çoğu – dükkan ve birahane kadınlar tarafından yarı zamanlı olarak işletiliyordu. Bu yüzden de nüfus sayımlarında nadiren kaydedildiler.[83]

Benzer şekilde, Belçika'nın çok takdir edilen 1846 nüfus sayımının yöneticisi Adolphe-Lambert Quetelet, bağımsız delillerin, devasa sayılarda *caberet*'nin, yani önceki yüzyıl boyunca hem Fransa'da hem de Belçika'da çoğalan kayıt dışı meyhanelerin, sayıma dâhil olmadığına işaret ettiğini söylüyordu. Quetelet'ye sorulursa her on beş yirmi eve bir tane *caberet* düşüyordu.[84]

Perakendeciliğin böylesine hızla çoğalması, iş bölümünün uzun on sekizinci yüzyılda aldığı özel biçime dikkatimizi çeker. E. A. Wrigley'e göre "kırda yaşayanların, ama artık topraktan geçimini sağlayamayanların çoğu sanayiye değil, geleneksel zanaat ve hizmetlere yöneldi... [*1831 gibi geç bir tarihte*] imalattaki yetişkin istihdamının ancak yüzde 10'u yetişkin erkek istihdamıydı, halbuki perakendede ve el sanatlarında bu oran yüzde 32'ydi."[85] Kadın istihdamı, niceliksel olarak takip etmek zor olsa da, daha

---

83. John Benson, *The Penny Capitalists. A Study of Nineteenth-Century Working-Class Entrepreneurs* (New Brunswick, N. J.: Rutgers University Press, 1983), s. 118–19.

84. Alıntı için bkz. George Alter, "Work and Income in the Family Economy. Belgium, 1853 and 1891," *Journal of Interdisciplinary History* 15 (1984): 268.

85. E. A.Wrigley, "Men on the Land and Men in the Countryside," der. L. Bonfield et al., *The World We Have Gained* (Oxford: Basil Blackwell, 1986) içinde, s. 296, 297.

hızlı büyümüş olmalıydı: Kadınlar bira ve cin satan dükkanları, Lemire'ın belgelediği sayısız giysi dükkanını ve çok sayıda üst sınıf moda butiğini idare ediyordu. Perakendeciliğin tedrici bir kadınlaşmasından söz edilebilir gibi görünüyor.[86]

Çalışkan Hane Halklarının Bütçe Araştırmaları

Proto-endüstriyel faaliyet bir kez gereği gibi hane halkı bağlamında anlaşılınca, özellikle kadın ve çocukların artan piyasa emeğini çalışkanlık devriminin ışığında görmeye hazır hâle geliriz. Bu tür davranışa zamanın gözlemcileri arasında Daniel Defoe'dan daha iyi bir rehber bulunamaz. Defoe için çalışkanlık devriminin vakanüvisi demek yanlış olmaz. Yazar olayı şöyle betimler:

> Yevmiyeli iş, ziraat, çitleme, kazma, harman dövme, mal yükleme ve saire için dışarı gidip de haftanın kazançlarını, varsayalım günde sekiz ila on iki peni olsun, eve getiren yoksul bir çalışan adam...; besleyecek bir karısı ve üç dört de çocuğu varsa, bunlar da bir şey kazamıyorsa, zorluk çeker ve fukara bir yaşam sürer...
>
> Ama yandaki evde ya da komşu köyde bir giysi satıcısı, bir yün ya da keçe dokumacısı oturuyor da karısıyla çocukları da iş arıyorsa; kumaşçı fukara kadına eğirsin diye her hafta taranmış ya da karde yün gönderir, kadıncağız da evde günlük sekiz dokuz peni kazanır; dokumacı iki küçük çocuk için bir şeyler gönderir, onlar da tezgahın yanında durur, iplik sarıp şaft doldururlar ve iki büyük kız

86. Antwerp'in (şehirdeki her perakendecinin üye olmasının zorunlu olduğu) kumaşçı loncasında kadın üyeliği 1515-85 arasında yüzde 7'yken, yavaş yavaş yükselerek on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında (kocalarının ismi altında çalışan kadınlar kaydedilmediği halde) yüzde 25'e ulaştı. Laura Van Aert, "To Thrive or Survive? Retailers in Antwerp (ca. 1648–ca. 1748)," (yayımlanmamış makale, University of Antwerpen, 2005).

> da anneleriyle beraber evde yün eğirirler, bunlar da günde bir üç dört peni getirir: Hepsi beraber babanın dışarıda kazandığı kadar, umumiyetle de daha fazla kazanırlar... Baba yiyecek, anne giysi temin eder...[87]

İngiliz tarım işçilerinin aile bütçeleri üzerine en erken araştırmalar kadın ve çocukların hanenin parasal gelirine ciddi katkı yaptığını tasdik eder, ama bu katkılar Defoe'nun iddia ettiği kadar büyük görünmez: hane halkı gelirinin yarısını sağlamak yerine, bu gelirler yüzde 25 civarında dolaşıyor görünür.[88] 1787-1865 yılları arasında İngiliz kol işçilerinin bütçeleri üzerine eldeki çalışmaları kullanan analizlerinde Sara Horrell ve Jane Humphries, Defoe'nun tahmininin, biraz fazla cömert olsa bile örneğindeki spesifik yaşam döngüsü aşaması için çok da yanlış olmadığını gösterirler. (Karı kocanın beraber olduğu ailelerden oluşan) 1.190 hane halkı bütçesini inceleyen çalışmada, yazarlar kadın ve çocukların parasal katkılarının 1830'lara kadar tedricen yüzde 25 civarından yüzde 40 civarına çıktığını tespit ederler. Zor geçen 1840'lı yıllarda bu pay geriler, 1860'larda ise artan erkek gelirleri baskın hâle gelince gerileme daha da artar (ayrıntılı tartışma için bkz. Beşinci Bölüm).[89]

---

87. Daniel Defoe, *A Plan of the English Commerce*, 2 cilt (Londra, 1726–7) s. 89–91.

88. Thomas Sokoll, "Early Attempts at Accounting the Unaccountable. Davies and Eden's Budgets of Agricultural Labouring Families in Late-Eighteenth-Century England," der. Pierenkemper, *Zür Ökonomik des Privaten Haushalts* içinde, s. 34–60.

89. Sara Horrell ve Jane Humphries, "Women's Labour Force Participation and the Transition to the Male-Breadwinner Family, 1790–1865," *Economic History Review* 48 (1995): 89–117; Sara Horrell ve Jane Humphries, "The Origins and Expansion of the Male Breadwinner Family. The Case of Nineteenth-Century Britain," der. Janssens, *Rise and Decline* içinde, s. 25–65.

Horrell ve Humphries'in verisi bütün dönem boyunca kullanıldığında hane halkının toplam parasal gelirinin kompozisyonunu aile yaşam döngüsü boyunca incelemeye de el verir. Bu da kadın ve çocukların kazançlarının önemsiz rolünün, hanenin erkeği yaşlandıkça böyle olmaktan çıktığını gösterir. Aile genç ve (erkek) aile reisi yirmilerinde ya da otuzlarındayken bu katkılar küçüktür, ama erkek kırk beş yaşını geçip de çocukların hiç değilse bir kısmı önemli katkı yapacak kadar büyüdüğünde yüzde 50 düzeyine doğru artar. Bu işçi sınıfı ailelerinde çocukların gelir kazancı kapasiteleri büyük ölçüde annelerininkini ikame ediyor ve hane reisi yaşlandıkça geçim sağlayanınki [*breadwinner,* ç. n.] dışındaki gelirlerin payını artırıyordu. Ancak bu gelirler – ister annenin isterse çocukların olsun – yaşlılık çalışamaz hâle getirene kadar babanın kazancını ikame etmezdi. O zamana kadar aile üyelerinin çalışkan piyasaya yönelik emeği esasen toplam hane gelirini artırmaya hizmet ediyordu.[90]

Horrell ve Humphries başka bir ikame biçiminin de üzerinde durdular. Acaba kadın ve çocukların gelirleri öncelikle en yoksul ve en az nitelikli erkek işçilerin hanelerinde mi stratejik rol oynadı? Başka bir deyişle, bu "destekleyici" gelirler acaba ekonomik bakımdan en zayıf yetişkin erkeklerin yetersiz kazançlarını mı telafi ediyordu? Toplam hane halkı gelirlerinin daha eşit dağılmasına yol açan da bu muydu? Yazarların bütçe verisi bu hipotezi desteklemedi. İncelemenin bütün alt dönemlerinde yetişkin erkek kazançlarının mesleğe göre yatay-kesit örüntüsü ve aile gelirlerinin yatay-kesit örüntüsü aynıydı: Genel olarak, ba-

90. Horrell ve Humphries burada sunulandan açıkça daha az "iyimser" bir yorum benimsiyor. Aradaki fark kısmen yazarların 1830'dan önceki on yıllara, Sanayi Devrimi'nin klasik dönemine odaklanmasından kaynaklanıyor. Benim tasvir ettiğim örüntüler ise 1860'lara kadar devam eden veri setinin tamamı dikkate alındığında belirginleşiyor.

banın kazancı arttıkça ailenin kalanının kazancı da artıyordu ve bu örüntü İngiliz sanayileşmesi süresince giderek güçleniyordu.[91]

Horrell ve Humphries'in incelediği zaman aralığı hem çalışkanlık devriminin "son zirvesi" hem de Sanayi Devrimi'nin klasik dönemiydi. Açık ki hane yapısı, cinsiyete dayalı iş bölümü ve çocukların aile ve ekonomi içindeki konumu üzerinde etkili olan birçok kuvvet söz konusuydu. Üstelik mesleki grupların seyri farklı farklıydı, iş çevrimlerinin iniş çıkışları da kendi payına etkiliydi. Bu koşullarda genelleme yapmak riskli olsa da birkaç gözlem yapmak mümkün gözüküyor:

Evli kadınlar piyasa işlerine yoğun olarak katılıyordu. Erken sanayileşme görünen o ki bu katılımı yoğunlaştırdı, yine de kadınların istihdamı büyük ölçüde birkaç meslekte temerküz etti. On dokuzuncu yüzyılın ortasından sonra kadınların parasal gelirleri yirminci yüzyıla kadar sürecek olan bir gerileme eğilimine girdi.

Aile ekonomisinin bakış açısından çocuklar ve kadınlar birbirinin kaimiydi ve on dokuzuncu yüzyılın ilerleyen yıllarında zorunlu okullaşma çocukları ücretli işgücünün dışına çıkarıncaya dek bu durum sürdü.

İşçi sınıfı hanelerinin yaşam döngüsel getirileri yetişkin çocuklar çok sayıda ama hâlâ hane içindeyken zirve yapıyordu.

---

91. Horrell ve Humphries bu genel örüntünün bir istisnasına işaret ediyor: Erkek çorap örmecileri ve el tezgahı dokumacıları çok düşük ortalama gelire sahipti, oysa ailelerinin kazancı nispeten yüksekti. Böylece erkeklerin azalan gelirlerinin etkisi telafi ediliyor ve el tezgahı dokumacısı fabrika rekabetine rağmen ayakta kalabiliyordu. John Lyons'un el tezgahı dokumacıları üzerine çalışması 1820'lerde çocuk ve genç fabrika işçilerinin kazancının tezgahta kazanılanın üstüne çıktığını gösterir. Bu yüzden aileler, fabrika şehirlerinden birine göç etmek gerekse bile, çocukları fabrikaya gönderiyor, yetişkinler tezgah başında kalıyordu. John Lyons, "Family Response to Economic Decline. Handloom Weavers in Early Nineteenth Century Lancashire," *Research in Economic History* 12 (1989): 45–91.

Dolayısıyla bütün olarak ailenin refahı çok sayıda bireyin kazancıyla desteklenen harcama örüntülerine ve hane içi yeniden dağıtıma bağlıydı. Çalışkan hane halkının tüketici davranışı – yani üyelerin ihtiyaç ve isteklerinin nasıl karşılandığı ya da neye izin verildiği – bu sebeple hane halkının iktisadi değerlendirmesi için özellikle önemlidir.

İŞ YOĞUNLUĞU

İş eforunun yoğunluğu kuşkusuz çalışkanlık devriminin ölçümü en zor boyutudur. Gerçekten de bu, günümüz verisiyle çalışan iktisatçıların bile çoğunlukla üstünden atladığı bir meseledir. Konuyla ilgili tarihsel çalışmaların çoğu tarıma odaklanmıştır, çünkü tarımsal işlere parça başı ödeme yapılması sabit teknoloji koşullarında iş yoğunlaşmasını ve çıktı değişmelerini izlemeye fırsat verir. Bu tür veriyi üreten pazarların rekabetçi olduğu varsayılırsa iş yoğunluğu hakkında çıkarsamalar yapılabilir. Geç on sekizinci yüzyılda iş yoğunluğunun tarımda da sanayide de yükseldiği konusunda kanıtlar yeterince açıktır. Daha az açık olan bu yükselmenin ne zaman gerçekleştiğidir.[92] Bu hususta birçok şey hâlâ bulanıktır.

Aynı şey iş yoğunluğunu yetişkin boy uzunluğuyla – özellikle de sanayileşmenin erken aşamalarında boyda gözlenen beklenmedik kısalmayla – ilişkilendirmeye çalışan araştırmalar için

92. Gregory Clark zaman zaman daha İngiltere'de daha yoğun emeğe doğru en büyük sıçramanın on dördüncü yüzyıl itibarıyla gerçekleşmiş olduğunu öne sürmüştür. Gregory Clark, "Labour Productivity in English Agriculture, 1300–1800," der. Campbell ve Overton, *Land, Labour and Livestock* içinde, s. 211–35. Ayrıca bkz. Gregory Clark, "Too Much Revolution. Agriculture and the Industrial Revolution, 1700–1860," Mokyr, *The British Industrial Revolution* içinde, s. 226–9.

de geçerlidir. 1780-1840 arasında erişkin olan nesillerin ortalama boyundaki kısalma eksik beslenme yerine artan enerji harcamasına atfedilebilir mi?[93] Şimdilik güvenli görünen genellemeler yalnızca şunlardır: i) erken on dokuzuncu yüzyılda Kuzeybatı Avrupa'da tarım işlerinin temposu başka yerlerde olduğundan yüksekti, ii) o dönemki tarım işleri temposu benzer yaşam standartlarını çok sonra yakalayan az gelişmiş ülkelerde olduğundan da yüksekti. Bu yoğunlaşmanın zamanlaması tartışmalıdır, ama eldeki kanıtlar dönemin boy kısalmasına artan sefaletten çok çalışkanlığın sebep olduğu fikriyle tutarlıdır.

Hane halkının zamanının piyasaya yönelik emeğe sevk edilebileceği pek çok faaliyet söz konusuydu. Ödeşme basitçe boş zamanla emek arasında değildi. Hane içi emekle piyasaya sunulan emek ve emekle eğitim arasındaki ödeşmeler de aynı derecede önemliydi. Piyasaya sunulan emekteki artışlar, iş ritmindeki günlük, haftalık ve mevsimlik düzensizlikleri azaltarak, gençlerin, yaşlıların ve eve bağlı olanların zamanlarını doldurarak, nihayet iş temposunu arttırarak elde edilebilirdi. Hane halklarının hepsi bu yöntemlerin her birini kullanmadı, ama uzun on sekizinci yüzyıl boyunca "hane başına iş eforu" oldukça yükseldi. Böyle olunca hane halkının yıllık parasal geliri de yetişkin erkeğin yıllık ücret gelirinden ayrıştı. İş eforundaki bu artış bugün herhangi bir kesinlikle ölçülemez. Yine de bir zihin egzersizi olarak şu dü-

93. Boy kısalmasına dair rakip açıklamaların ateşli bir karşılaşması için Voth ve Komlos arasındaki tartışmaya bakınız: Hans-Joachim Voth, "Height, Nutrition, and Labor. Recasting the 'Austrian Model,'" *Journal of Interdisciplinary History* 25 (1995): 627–36; "Physical Exertion and Stature in the Habsburg Monarchy, 1730–1800," *Journal of Interdisciplinary History* 27 (1996): 263–75; John Komlos ve Albert Ritschl, "Holy Days, Work Days, and the Standard of Living in the Habsburg Monarchy," *Journal of Interdisciplinary History* 26 (1995): 57–66; John Komlos, "Shrinking in a Growing Economy? The Mystery of Physical Stature During the Industrial Revolution," *Journal of Economic History* 58 (1998): 779–802.

şünülebilir: Uzun on sekizinci yüzyıl boyunca ortalama yıllık iş günü yüzde 20, piyasaya yönelik iş yapan hane üyelerinin sayısı yüzde 20, emeğin yoğunluğu da yüzde 10 artmış olsa, toplamda hane başına piyasaya yönelik emekteki artış yüzde 58 olurdu. Buna karşın hane içi emeğinde düşüş ve bu sebeple tüketim teknolojilerinde de değişme görmemiz gerekirdi. Gary Becker'in söz dağarcığıyla, çalışkanlık devriminin sonuna doğru parasal gelirler hane halkının "tam geliri" konumuna daha fazla yaklaşmış olurdu.[94]

Çalışkanlık devrimi Sanayi Devrimi'ni "açıklamaya" heveslenen bir kavram değildir. Hedefimiz daha çok Sanayi Devrimi'ni niteleyen yeni teknolojiler ve organizasyonel değişimlerin bağlamına dair daha tam bir anlatım sunmaktır. Dönemin çalışkanlık bağlamı kuşkusuz tek başına Sanayi Devrimi'ni ateşlemeye yeterli değildi. Nitekim bu bağlam İngiltere'nin hızlı sınai büyüme geçiren bölgelerinden çok uzak yerlerde de mevcuttu. Üstelik, bir sonraki bölümde tartışacağımız üzere, çalışkan işçi sınıfı hanelerinin yeni tüketim örüntüleri tek başlarına yeni sanayi üretiminin büyük kısmına olan talebi açıklayamazdı. Bunun yerine, çalışkanlık bağlamının İngiltere'de erken sanayileşmeye, başka yerlerde farklı emek arzı bağlamlarında ve daha geç sanayileşme süreçlerinde görülmeyen özel nitelikler kazandırdığını öne sürüyorum.

Aklımdaki, D. N. McCloskey'in Sanayi Devrimi'nin özüne dair zarif vecizesiyle daha iyi anlaşılabilir: "Sanayi devrimini yaratıcılık yönlendirdi, perhizkar davranış değil." McCloskey, Sanayi Devrimi'nin hâlâ üretimin yeni teknolojiler ve endüstri-

94. Bu dönemde alım gücü çalışmalarının mutat odağı olan yetişkin erkek ücreti güvenilir bir rehber olmaktan çıkar. Son yirmi otuz yılda, bireylerin reel kazancı ailelerin reel kazancından ayrı bir patika izlediğinden, benzer bir durum yaşanıyor.

yel organizasyon biçimleriyle beslenen bir ivmelenmesini işaret eder göründüğü bir zamanda yazmıştı, dolayısıyla üretkenliği arttıran icadın, yüksek tasarruf ve sermaye yatırımı için gerekli olan tüketim perhizinden önemli olduğunu söylüyordu. İngiliz sanayileşmesinin makroekonomik örüntülerine dair bugünkü anlayışımız ölçülen üretkenlik artışını (yani "yaratıcılığı") ciddi biçimde azalttı, faktör girdilerindeki hatırı sayılır artışa dair burada gözden geçirilen kanıtlarsa bu oranı iyice aşağı itiyor. Yavaş kişi başına gayrisafi yurt içi hasıla (GSYH) büyümesi bizi daha da yavaş bir iş saati başına GSYH büyümesine götürüyor. Geç on sekizinci yüzyıl Londrası'nda emek saatlerinin sel gibi arttığını tespit eden Voth, McCloskey'in vecizesini baş aşağı çeviriyor: "Perhizkar davranış sanayi devriminde yaratıcılıktan daha önemliydi." Fakat şimdi söz konusu olan boş zaman perhiziydi, amaç da daha fazla tüketimdi.[95] Gerçekten kişi başına gelirin artması "artan üretkenliğin değil, fazladan zahmetin sonucuydu: ilham değil, terleme... birinci sanayi devrimine [*yön verdi.*]"[96]

İktisatçılar girdi kaynaklı büyümeyi gerçek büyümeden farklı ve aşağı bir şeymiş gibi bir kenara itme eğilimindedirler. Voth'un İngiltere'nin on sekizinci yüzyıldaki büyümesini açıklayan şeyin ilhamdan çok terleme olduğu şeklindeki hükmü, onu İngiliz deneyimini Asya'nın geç yirminci yüzyıldaki "kaplan" ekonomileriyle ilişkilendirmeye itti. Bu ekonomilerin tecrübesini Paul Krugman küçümseyerek "Stalinist Büyüme" diye adlandırıyordu: üretkenlik artışlarının değil ilave faktör girdilerinin sürüklediği büyüme.[97] Benim söylediğim farklı: Büyüme genelde

95. Voth, "Time and Work," s. 56. Ayrıca bkz. M. A. Bienefeld, *Working Hours in British Industry. An Economic History* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1972), s. 15–19.

96. Voth, "Time and Work," s. 271-2.

97. Paul Krugman, "The Myth of Asia's Miracle," *Foreign Affairs* 73 (1994): 62–78.

girdi kaynaklı *başlar*, bu erken modern Avrupa'da da, on dokuzuncu yüzyıl Japonyası'nda da, yirminci yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Asya'da da böyledir. *Devamı* ise artan üretkenliğe doğru kaymayı gerektirir, bu kaymanın başarısı da sadece firmaların ve girişimcilerin yatırım kararlarıyla değil, hane halklarının tüketim kararlarıyla da ilgilidir.

ALTERNATİF AÇIKLAMALAR

Çalışkanlık devrimi modelini geliştirmeye devam etmeden önce aynı genel görüngülerin farklı sonuçlara varan yorumlarına değinmem gerekiyor. Çalışkanlık devriminin, sıradan çalışan insanların davranışını istekleri ve seçimleri bağlamında yorumlaması bakımından "iyimser" bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Bu, seçimlerin çoğu kez büyük ölçüde kısıtlanmış olduğunu reddetmek anlamına gelmez, ama seçimlerin var olmadığını reddetmek anlamına gelir.

Ezilen işçiler. Yaklaşımıma en sık ve temelden itiraz, istekli tüketiciler dediğimin basitçe ezilen işçiler olduğunu öne sürüyor. Bu itiraz tanıdıktır, çünkü işçi sınıfının nasıl da endüstriyel kapitalist bir düzen yaratmak için oluşturulduğuna – insan hammaddesinin istencine karşın vücuda gelmek *zorunda kaldığına* – dair standart öyküdür. Bu düzenin yaratılması, yani hepimizi hapseden demir kafesin inşa edilmesi, ahlaki ekonominin ilkeleriyle yönetilen eski yaşam tarzının yıkılmasını gerektirmişti. İşi ve oyunu keyfince, mevsimsel iş ritmiyle ve birbirini izleyen yoğun emek ve aylaklık dönemleriyle harmanlamaya alışkın insanlar, sistematik iş disiplinine maruz kaldı[98] ve:

98. Erken sanayileşmede işin yoğunlaşmasına dair klasik anlatı E. P. Thomp-

> Biriktirici ya da temellük edici olmayan, gelir maksimizasyonu için değil geçimi için yaşamaya alışık adamlar parasal özendiriciye tabi kılınmalıydı...[99]

E. P. Thompson'ın gözünde, doğası gereği kolektivist ve bireycilik karşıtı olan İngiliz işçisi tüketim yeniliklerine yaşam tarzına yönelik bir tehditmiş gibi direndi: "Kapitalist süreç ve iktisadi olmayan örfi davranış etkin ve bilinçli çatışma içindedir, yeni tüketim örüntülerine dirençte de durum böyledir."[100] Kısacası, doğmakta olan kapitalizm önünde çalışkan işçilerden oluşan iş gücünü yaratmak *ve* tüketicileri yaratmak gibi iki görev bulmuştur.

"Sermayenin ihtiyaçları" işi düzenlemeye ve iş günüyle çalışma yılını uzatmaya dönük önünde durulmaz itkiyi açıklar görünüyordu, ve bu açıklama hem Marksist hem de klasik iktisatçılar arasında taraftar buldu. Bu görüşe göre, endüstriyel kapitalizm sermaye/emek oranının büyümesiyle ilerlerdi. İşçi başına makinenin sayısı ve maliyeti arttıkça, karlar bu sermaye varlıklarını sürekli çalışır halde tutmaya bağımlı olurdu. Bu yüzden emeğin alışkanlıkları makinenin ısrarlı taleplerine uydurulmalıydı.[101]

---

son, "Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism," *Past and Present* 38 (1967): 56–97'dir. Ayrıca bkz. Keith Hopkins, "Work and Leisure in Pre-Industrial Society," *Past and Present* 29 (1964): 50–62; Asa Briggs, "Work and Leisure in Industrial Society," *Past and Present* 30 (1965): 96–102.

99. Sidney Pollard, *The Genesis of Modern Management* ([1965] Harmondsworth: Penguin, 1969), p. 106.

100. E. P. Thompson, *Customs in Common* (New York: New Press, 1993), s. 12, 14. Thompson daha sonra, on dokuzuncu yüzyılın daha geç bir döneminde çalışan insanların ihtiyaçlarının "yeniden modellendiğini, maddi beklentilerinin eşiğinin yükseldiğini, geleneksel kültürel tatmin biçimlerinin önemsizleştiğini ve örfi beklentilerin otoritesinin yıkıldığını" kabul eder. John Styles, "Custom or Consumption? Plebian Fashion in Eighteenth-Century England," der. Berg ve Eger, *Luxury in the Eighteenth Century* içinde, s. 103.

101. John Rule, *The Experience of Labour in Eighteenth-Century Industry* (Londra: Croom Helm, 1981), s. 59.

Kapitalizmin işleyişine dair bu içgörü Marx'ı hayli etkiledi. Sermayede cisimleşen teknoloji sosyalizmde işçileri zahmetten özgürleştirebilirdi, oysa kapitalizmde yalnız daha uzun çalışma saatleri dayatıyordu, çünkü emek artı değerin – kapitalistin karının – tek kaynağıydı.[102]

Böyle bir şecereyle sanayileşmenin ek iş saatleri dayatmış olduğu – ve bugün de dayatmaya devam ettiği – inancının bir stilize olgu gibi kabul görmesi pek şaşırtıcı değildir. Sanayi Devrimi çalışmaları genellikle çalışma yılının 1760 ve 1830 yılları arasındaki klasik dönemde yüzde 20 ila 25 uzadığı konusunda hemfikirdir.[103] *Tartışmalı* olan bunun arkasındaki motivasyondur. Boş zamana ve özerkliğe değer veren insanlar bu kadim maddi kültürü üzüntüyle arkada bırakarak daha uzun ve daha sıkı çalışmak zorunda mı bırakıldılar? Yoksa sonunda tam olarak öngörülemeyen, yeni tip bir ekonomi ve toplumun doğuşuna kendi hedeflerinin peşinde – ve kendi dağınık, verimsiz meşreplerince – etkin olarak katıldılar mı? Bu soru üzerine kafa patlatırken, insanın "kendi hedeflerinin peşinde" koşarken de yardıma ihtiyaç duyabileceği ihtimalini dışlamamalıyız. İşçiler fabrika sisteminin disipliniyle daha düzenli ve yoğun emeğin elde edilmesine şikayet etseler de razı gelmiş olabilirler. Belki de yalnız kişisel öz-disiplinle elde edilemeyeceğini sezdikleri daha yüksek gelirlerin peşindeydiler. Sirenlerin yanından geçerken mürettebatına kendini gemisinin yelken direğine bağlamalarını söyleyen Odysseus misali, fabrika

---

102. Karl Marx, *Capital* (Moscow: International Publishers, 1961), Cilt I, Kısım III, "The Production of Absolute Surplus Value," s. 177–311.

103. Nick Tranter, "The Labour Supply, 1780–1860," der. Roderick Floud ve Donald McCloskey, *The Economic History of Britain Since 1700*, birinci basım (Cambridge: Cambridge University Press, 1981) içinde, s. 204–26; Sidney Pollard, "Labour in Great Britain," der. Peter Mathias ve M. M. Postan, *Cambridge Economic History of Europe*, cilt 7 (Cambridge: Cambridge University Press, 1978) içinde, s. 55–9.

disiplini işçileri yapmak istedikleri ama yardım olmaksızın yapamadıkları şeye zorladı.[104]

Bu noktada iki gözlem yapabiliriz. Birincisi, aynı insanların zaman içindeki deneyimleri düşünüldüğünde bile, zorunluluk ve fırsatın ikisinin de piyasa emeğini yoğunlaştırmakta etki etmiş olması mümkündür – hatta muhtemeldir. "Fırsat" daha fazla piyasaya yönelik emek arzına ve daha yüksek gelirlere yol açabilir, sonra ücretler ve fiyatlar düştüğünde işçilerin tepkisi pazardan geri çekilmek yerine, yeni elde ettikleri yaşam standardını korumak adına iş eforunu arttırmayı "zorunluluk" gibi algılamak olabilir. Birçok sanayi öncesi işçinin tercihlerini nitelediği düşünülen geriye doğru bükülen emek arzı eğrisi üzerine yazısında Persson şöyle der: "Ücretler arttıkça eğri üzerinde gerçekleşen hareket öğrenme süreçlerine ve alışkanlık oluşumuna yol açabilir, bunlar da bir kez belirli bir tüketim düzeyi elde edildikten sonra bir tür aşağı yönlü katılığa neden olabilir." Böylece gelirlerinde düşme deneyimleyen işçiler emek arzı eğrileri üzerinde aşağı doğru hareket etmektense, verili her ücret düzeyinde daha fazla emek arz ederek bu yörüngeden "kurtulabilirler." Dolayısıyla tüketim sermayesinin birikimi – tüketim tarafında gerçekleşen

104. İş zamanı üzerine çalışmasında Gary Cross, E. P. Thompson'ın işçilerin kültürlerinin özerkliğini korumak yerine, çalışma saatleri ve iş temposu meselelerinde sanayi öncesine ait düzensiz iş yatkınlıklarından ve geriye doğru bükülen emek arzı eğrilerinden daha yüksek gelir için, gönüllü olarak vazgeçtikleri izlenimi verdiğini söylüyor ve hayal kırıklığını belirtiyor. Gary Cross, "Worktime and Industrialization. An Introduction," *Worktime and Industrialization. An International History* (Philadelphia: Temple University Press, 1988) içinde, s. 3–20. Bireysel özdenetim hakkında bkz. Gregory Clark, "Factory Discipline," *Journal of Economic History* 54 (1994): 128–63. Clark fabrika disiplininin teknik bir sorunun (makinenin "mantığının) çözümü değil, tasarruf ya da diyet için başvurulan zorlayıcı önlemler gibi, özdenetim sorununa bir çözüm olduğunu öne sürüyor. Böylece fabrika disiplini işten kaytarmanın kısa vadeli maliyetini yapay olarak arttırmış oluyor.

bir tür "yaparak öğrenme" – ekonomiyi ratchet [*çark*, ç. n.] etkisi yoluyla çalışkanlık devrimine götürebilir.[105]

İkincisi, işçi motivasyonuna kötümser bakışın göze çarpan bir zayıflığı, işçi sınıfının tembelliğine, üşengeçliğine ve sorumsuzluğuna dair renkli ve son derece taraflı kınamalarının sonu gelmeyen çağdaş gözlemcilere dayanmasıdır. Bu sözler neredeyse hiçbir zaman gerçek davranışa ilişkin tarafsız gözlemler değildi. Aksine çalışan nüfusun ötekiliğine ve kendini yönetme konusundaki yetersizliğine inanan bir ideolojinin parçası olarak işlev görüyordu.[106] Bu efsanenin yerleşmesinin pratik faydası, düşük

---

105. Persson, "Consumption, Labour, and Leisure." Shammas da zımnen "ratchet" modeline başvurur: Yazar, geç on sekizinci yüzyılda alt tabaka ailelerinin berbat beslenme pratiklerini kötüledikten sonra, bu pratiklerin – perakendecilerden alışveriş, fırından satın alınmış beyaz buğday ekmeği – erken on sekizinci yüzyılda mantıklı olduğunu, ama "geç on sekizinci yüzyılda, yüksek fiyatlar ve düzensiz süt ürünleri arzıyla... [*işçilerin bu tüketime*] *hapsolduğunu*" söyler. Carole Shammas, "The Eighteenth-Century. English Diet and Economic Change," Explorations in Economic History 21 (1984): 267 (vurgu bana ait). Önceden D. E. C. Eversley de hemen hemen aynı şeyi söylemişti. Yazar 1750'den sonra iç piyasanın (gıda fiyatları artarken) büyümesini şöyle açıklıyordu: " önceki on yılların [*düşük gıda fiyatları*] tecrübesi nedeniyle, nüfusun büyük kısmı artan zorluklar karşısında elde ettikleri standartları kombinasyonlarla, daha fazla zahmetle, ve gerekirse doğurganlığı kısıtlayarak korumaya çalıştı. Bundan da öte, bazı 'lükslerini' elde tutabilmek için zaruret diyebileceğimiz şeylerden vazgeçmiş olmaları da olasıdır." D. E. C. Eversley, "The Home Market and Economic Growth in England, 1750–1780," der. E. L. Jones ve G. E. Mingay, *Land, Labour, and Population in the Industrial Revolution* (Londra: Edward Arnold, 1967) içinde, s. 218. Ayrıca bkz. Eric L. Jones, *Agriculture and the Industrial Revolution* (Oxford: Blackwell, 1974).

106. Joseph Townsend, bir İngiliz din adamı, bu durumu *Yoksul Yasaları Üzerine Bir Tez* [*Dissertation on the Poor Laws (Londra, 1786)*] yazısında şöyle örnekler: "Yoksullar eylemi soylulaştıran güdüler – gurur, onur ve ihtiras – hakkında pek az şey bilirler. Genelde onları emek sarfetmeye harekete geçiren ve koyunlar gibi güden şey sadece açlıktır. Söz dinlemez bir hizmetçi için en bilge kanun yapıcı bile hiçbir zaman açlıktan daha hakkaniyetli, daha tesirli ve daha münasip bir ceza takdir edemez." Alıntı için bkz. Peter Mathias, "Leisure and Wages in Theory and Practice," *The Transformation of England* (Londra: Methuen, 1979) içinde, s. 158.

ücretler için bir bahane, "sefaletin faydaları" doktrini için bir sav sunmasıydı.[107] Kendini sıradan insanın savunucusu sayan tarihçilerin bu iddiaları böyle kolay sahiplenmesi ironiktir. Bu öyküler zamanında terennüm edenlere alt sınıfları özdenetimden ve gelişme ruhundan yoksunlukları suçlamasıyla tahakküm altına alma konusunda hizmet etmişken, sonradan "ahlaki ekonomi" yandaşlarınca sıradan halkın kapitalizm öncesi doğal masumiyetine kanıt olarak kullanılır olmuştur. İkisi de sanayi öncesi Avrupa'nın çalışanlarına haksızlık eder.

KÖTÜ BESLENEN İŞÇİLER

Çalışkanlık devrimine ikinci bir itiraz işçiler daha fazla malı mı yoksa daha fazla boş zamanı mı tercih etti diye sormak olamaz. Hatta işçiler bu tür seçimler için fazla kötü beslenmiş olduğundan böyle soruları gereksiz bulur.

Robert Fogel, on sekizinci yüzyıldaki İngiltere ve Fransa'nın, yoksullar arasında çalışkanlık davranışına pek az yer bırakan bir resmini çizer. Yazara göre halihazırdaki beslenme düzeyi ne uzun ne de yorucu emek harcanmasına elverirdi. İnsanlar bu kronik duruma çok önceden, "biyomaslarını" ayarlayarak (kısa ve hafiflerdi) ve iş tempolarını düşürüp molalarını sıklaştırarak uyumlanmışlardı. Yani "keyfini çıkardıkları" boş zaman acı bir zorunluluktu.[108]

---

107. Çağdaşların bu doktrinle ilgili görüşlerinin kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. E. A. Furness, *The Position of the Laborer in a System of Nationalism* (New York: Houghton Mifflin, 1920), Bölüm 6.

108. Robert William Fogel, *The Escape from Hunger and Premature Death 1700–2100. Europe, America and the Third World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004). Fogel'den önce iktisadi ve demografik tarihin beslenme temelli yorumları şu eserlerde öne sürülmüştü: Hermann Freudenberger ve Gaylord

Fogel'in gözünde İngiliz ve Fransız alt sınıflarının 1800 civarında heveslenebilecekleri tek tüketim üretken işçiler olmak için yeterli kaloriyi alabilmekti. Bunlar yaygın açlıktan ve kötü beslenme kaynaklı erken ölümden ancak on dokuzuncu yüzyılda kaçabilmiş yoksul toplumlardı. Fogel, gıdanın gelir grupları arasında bölüşümü ve bazal metabolizma ile vücut fonksiyonlarından kaynaklanan kalori ihtiyacına dair belirli varsayımlar altında, İngiltere'de nüfusun hiç değilse alt dağılım diliminin fazla bir emeğin harcamasına yetecek kadar beslenemediğini öne sürdü. Fransa'da durum daha da kötüydü. Yazarın özetiyle:

> On sekizinci yüzyılın sonuna doğru Fransa ve İngiltere'de kalori dağılımının en alttaki yüzde 20'lik diliminde bulunan bireyler sürekli çalışma için gereken enerjiden yoksundu ve bir bakıma işgücünden dışlanmıştı. Üstelik işgücüne dâhil olanlar bile çalışma için nispeten küçük enerji miktarlarına sahipti.[109]

Fogel'ın hesabıyla "İngiltere'nin 1790'dan sonraki büyüme oranının yüzde 30'unu açıklayan şey," bu feci derecede alçak beslenme tavanının on dokuzuncu yüzyılda ortadan kaldırılmasıydı. Yazar savını şöyle destekliyor:

> Çalışmaya harcanabilir enerji miktarının artmasının iki etkisi oldu. Tüketim dağılımının, 1790'da ortalamada ancak birkaç saatlik yavaş yürümeye enerjisi olan dip yüzde 20'lik dilimini işgücüne kattı ve böylece işgücü katılım oranını yükseltti. Üstelik, zaten işgücüne dâhil olanların da saat başına iş yoğunluğu yükseldi, çünkü çalışmaya harcanabilir

---

Cummins, "Health, Work and Leisure Before the Industrial Revolution," *Explorations in Economic History* 13 (1976): 1–12; Thomas McKeown, *The Modern Rise of Population* (New York: Academic Press, 1976).

109. Fogel, *Escape from Hunger*, s. 33.

günlük kalori yüzde 50 civarında arttı... Çalışmaya harcanabilir beslenme enerjisindeki artışla insanların beslenme enerjisini üretime çevirme verimliliğindeki artışın birleşik etkisi, İngiltere'nin 1790'dan sonraki ekonomik büyümesinin yüzde 50'sini açıklıyor görünmektedir.[110]

Özetle Fogel'in gözünde çalışkanlık devrimi bir on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl vakasıdır. Arz kısıtının kalkmasının, yani düzenli ve ağır işi destekleyecek yiyecek arzının ortaya çıkmasının bir sonucudur. 1800'den önce istekli tüketiciler yoktur, bunun yerine kötü beslenen işçiler vardır. Bu işçiler ağır, fasılalı ve kısır çalışmayla dolu "berbat, acımasız ve kısa" yaşamlarından ancak tarımsal üretkenlikteki açıklanmayan, dışsal bir artışla kurtulurlar.

Fogel'in bağlayıcı beslenme kısıtı savı neden yanlıştır? Başlıca üç sebep söylenebilir, ilki ekonomik, ikincisi teknik ve üçüncüsü tarihseldir. Birincisi, beslenme kısıtı potansiyel işgücünün önemli bir yüzdesini çalışma hayatından ayırmış olsaydı, gıda mallarına talebin gelir esnekliğinin yüksek olmasını ve öncelikle en ucuz kalori ve beslenme kaynaklarına yönelmesini beklerdik. Oysaki İngiliz tüketim örüntüleri üzerine araştırmalar, on sekizinci yüzyıl İngiltere'sinde gıda talebinin esnekliğini 0,63 ile 0,70 arasında tahmin etti.[111] Talebin gelir esnekliği büyüklük sırasıyla

110. a.g.e., s. 33-4.

111. Daha yüksek olan tahmin (ki istatistiksel olarak zayıftır – gerçek esnekliğin sadece 0.46 olduğu ihtimali saf dışı bırakılamaz) N. F. R. Crafts, "Income Elasticities of Demand and the Release of Labour by Agriculture During the British Industrial Revolution," *Journal of European Economic History* 9 (1980): 156–9 tarafından hesaplanmıştır. Düşük olan tahmin (yüksek fiyatların egemen olduğu 1787-96 dönemi için kırsal yoksullar esas alınarak hesaplanmıştır) Gregory Clark, Michael Huberman ve Peter Lindert, "A British Food Puzzle, 1770–1850," *Economic History Review* 48 (1995): 215–37'ye aittir. Voth günümüz üçüncü dünya ülkelerinde esnekliğin 0,7 ile 0,9 arasında değiştiğini not eder.

şu metalar için en yüksekti: bira, süt ürünleri, et ve şeker.[112] Bu, gıda satın alma yönünde güçlü bir isteği gösterir, ama ek kaloriler elde etmeye yönelik güçlü bir isteği zorunlu olarak göstermez.

On sekizinci ve erken on dokuzuncu yüzyıllardaki tüketici davranışı sürekli yetersiz beslenmeyle tutarlı değildi, çünkü (*gıdanın* aksine) *kalori* talebi esnekliği en elverişsiz ekonomik dönemlerde bile 0,45'ten fazla değildi. Bu yüzyıllarda daha hoşa giden, işlenmiş ve hazırlanmış yiyeceklere olan güçlü ilgi "gıda-değer çarpanındaki" (tüketilen yiyecek ve içeceklerin değerinin yapımda kullanılan gıda maddelerinin değerine oranındaki) 1695'te 1,26'dan 1800'de 1,43'e ve 1850'de 1,57'ye hatırı sayılır yükselmede açığa vurulur.[113] Gerçekten on sekizinci yüzyılda İngiltere'de beslenme kalitesi gelir artışlarıyla ters orantılıydı – yani insanlar artan gelirlerini besin değeri bakımından daha düşük diyetlere geçmek için kullanma eğilimindeydi. Bu türden tuhaf seçimlerin arkasındaki "mantığı" Dördüncü Bölüm'de daha ayrıntılı inceleyeceğiz. Burada erken on dokuzuncu yüzyılda gözlenen düşük beslenme düzeyinin kıtlıktan ziyade seçimden kaynaklandığını not etmekle yetinelim.[114]

---

112. Bunlardan bira iktisatçıların "üstün mal" [*superior good*, ç. n.] dedikleri – gelirdeki yüzde 1'lik artışın harcamada yüzde 1'den *fazla* artışa yol açtığı – türden mallardandır. Clark, Huberman ve Lindert, "A British Food Puzzle," s. 224.

113. a.g.e., s. 220.

114. Günümüzün yoksul ülkelerindeki tüketici davranışları da işçilerin bir "beslenme tuzağına" yakalandıkları fikrini desteklemiyor. Fogel'in kitabı üzerine değerlendirmesinde, Angus Deaton bu kuramın sınamalarının "destek bulma konusunda tutarlı biçimde başarısız olduğunu" not ediyor. Modern ekonomilerin çok yoksul olanlarında bile bu tuzak bağlayıcı olamaz: tuzaktan kaçmayı sağlayacak yaklaşık 2.000 kalori günlük ücretin sadece bir kısmıyla satın alınabilir. Angus Deaton, "The Great Escape. A Review of Robert Fogel's *The Great Escape from Hunger and Premature Death, 1700–2100*," *Journal of Economic Literature* 44 (2006): 110.

Fogel'in savının ikinci zayıflığı, düşük gelir gruplarının kalori alımlarının sürekli iş için yetersiz olduğu sonucuna varırken kullandığı metodolojinin zayıflığında gizlidir. Fogel İngiltere ve Fransa'nın tamamı için ortalama kalori alımı tahminleriyle işe başlar, sonra bu erişilebilir gıda stoğunu ondalık gelir dilimlerine dağıtır. Elbette gıda gelir grupları arasında gelirden daha eşit dağılır: Fogel belli bir aralıktaki Gini katsayılarını (eşitsizlik ölçülerini), en yoksul ondalık grubun hayatta kalmasına yetecek gıdaya erişmesi şartıyla gözden geçirir ve makul görünen bir tanesinde karar kılar.[115]

Bu metodoloji zihin açıcı ve aydınlatıcıdır, ama sağlam değildir. Zira varsayımların herhangi birinde ufak oynamalar sonuçlarda büyük farklara yol açar. Hans-Joachim Voth bu sorunları ayrıntısıyla incelemiştir.[116] Öncelikle, Fransa ve İngiltere için 1800 yılına ait toplam erişilebilir gıda hesaplamalarında belirsizlik vardır. İlaveten, Fogel'ın gıdanın ondalık gelir dilimlerine dağılımının simetrik olduğu varsayımı (en zengin ondalığın kalori alımı ortalamanın ne kadar üstündeyse en yoksul ondalığınki de ortalamanın o kadar altındadır diye varsayar) sorgulanmaya açıktır. Fogel'ın bazal metabolizmanın besinsel ihtiyaçlarıyla çalışma enerjisi arasına çektiği "kalın çizgi," yine çalışma için elzem olan kalorinin haftanın ve yılın her günü alınması gerektiği varsayımı da kuşkuludur. Halihazırdaki bilgimiz bu boyutların hiçbirine dair kullanışlı sonuçlar elde etmeye yetecek isabette tahminler yapmamıza elvermez. Voth şu sonuca varır: "Fogel'ın varsayımlarında küçük oynamalar bile temel bulgularından birini, İngiltere'de yoksul sınıfların büyük kesiminin çok kısıtlı bir

115. Robert William Fogel, "New Sources and New Techniques for the Study of Secular Trends in Nutritional Status, Mortality, and the Process of Aging," *Historical Methods* 26 (1993): 5–43.

116. Voth, *Time and Work*, s. 161–72.

süreden daha uzun çalışmasına yetecek kadar yiyecek tüketmediği bulgusunu tersine çevirmeye yeter."[117]

Nihayet Fogel'ın "açlıktan kaçış" anlatısının büyük ölçüde dışsal, açıklanmamış bir olaya dayandığını hatırlamalıyız: 1790'dan sonra yiyecek üretiminde ani bir artış. Kuşkusuz yiyecek üretimine dair bildiklerimiz, İngiltere'de ve Avrupa'nın çoğunda 1800 civarındaki on yıllarda darboğazların varlığını teslim eder. Bu dönemde nüfus büyümesi hızlıydı, dengesiz uluslararası koşullar da gıda fiyatlarını yükseltmeye yardımcı oluyordu. Ama on sekizinci yüzyılın çoğunda düşük gıda fiyatları ve artan üretim hüküm sürmüştü. Kuzeybatı Avrupa'nın çoğunda tarımsal üretkenliğin sürekli büyümesini bu bölümün önceki sayfalarında gözden geçirmiştik. Fogel'in anlatısının kronolojisi buna değinmez, yerine 1800'den hemen sonra gıda üretimini ivmelendiren bir trend kırılımına dayanır. Oysa böyle bir trend kırılımı için kanıt yoktur.

Bütün bu çekincelere rağmen, Fogel'in çalışmamız için de merkezi olan bir sorunla boğuştuğunu kabul etmeliyiz: Ekonomik büyüme nasıl artan refaha çevrildi? Yazarın 1790'dan sonraki İngiliz büyümesinin yüzde 50'sini hamlettiği "açlıktan kaçış" bir *deus ex machina* gibi görünüyor. Öyle de olsa yazar 1790'dan sonraki ekonomik büyümenin "alt sınıfların sağlığında, beslenmesinde ve ömründe yalnızca mütevazı ve eşitsiz iyileşmeler" getirdiğini söylüyor.[118] Daha fazla metalin, ipliğin hatta gıdanın *üretimi*, *kendi başına* daha uzun ve iyi bir yaşama tahvil olamaz. Bu arzu edilir sonuçlara nasıl *ulaşılabileceğini* belirlemek için, yazar dikkatimizi insan bedeniyle ekonomi arasındaki ilişkiye çekiyor: Fogel'in yaklaşımında beslenme ve çalışma vücut kütlesinin

---

117. a.g.e., s. 170.

118. Fogel, *Escape from Hunger*, s. 8.

dolayımıyla ilişkileniyor. Benim çalışmamsa başka bir noktayı vurguluyor: piyasa ekonomisiyle üyelerinin bireysel refahı arasında – iyisiyle ve kötüsüyle – dolayım kuran bir üretici ve tüketici birim olarak aile.

Yeni teknolojilerin ve organizasyon biçimlerinin getirdiği ve Sanayi Devrimi olarak bildiğimiz üretkenlik artışlarının genel ekonomik büyümeyi derinden etkileyebilmesi için on yıllar süren bir olgunlaşma gerekmişti. Erken modern dönemin çoğunda Avrupa'nın ücretli işçileri genel olarak düşen reel ücretlerle yüz yüzeydi. Kuzeybatı Avrupa'dakiler için durum biraz daha iyiydi, ama yükselen reel gelir onlar için de istisnaiydi. Büyüme önündeki bu gözle görülür engellere rağmen, uzun on sekizinci yüzyıl üretim ve ticarette hatırı sayılır büyümeye ve maddi koşullarda ölçülebilir iyileşmelere sahne oldu. Ekonomik büyümenin açıklaması hiçbir zaman basit değildir; sürece her zaman çok sayıda güç etki eder. Ama bu dönemde Kuzeybatı Avrupa'nın hane halklarının arz ettiği piyasaya dönük emeğe önemli bir rol ayrılmalıdır. Kuşkusuz bu emeğin zorlama altında arz edildiği yer ve zamanlar yok değildi; ancak baskın tema hane halklarının üretici kaynaklarını yeni tüketim hedeflerini temin etmek üzere yeniden tahsis etmesiydi. Sanayi Devrimi'ni çalışkanlık devrimi önceledi.

IV

ÇALIŞKANLIK DEVRİMİ: TÜKETİCİ TALEBİ

Önceki bölüm hane halklarının nasıl uzun on sekizinci yüzyıl boyunca emeklerinin daha fazlasını piyasa faaliyetlerine hasrederek daha çalışkan hâle geldiğini inceledi. Bu kitabın temelindeki hipotez, bu yeni çalışkanlığı özendirenin yeni tüketici istekleri olduğunu öne sürüyor. Peki çalışkanlık devrimi hipoteziyle uyumlu tüketici davranışlarını gözlemlemek mümkün mü?

Önce neyi *aramadığımız*la ilgili birkaç şey söylemeliyim. Yeni tüketici talebi bir "tüketici devrimi," alınıp satılan mal hacminde Sanayi Devrimi'nin "öncü sektörlerinde" üretim artışını tetikleyen bir patlama değildi. O kadar ki sanayi üretiminin artışıyla tüketici talebinin yükselişi arasındaki *doğrudan* ilişki yirminci yüzyıla kadar şaşırtıcı ölçüde zayıftı. Artan gelirlerle giderek alt sınıfların da üsttekilerin maddi kültürünü benimsemeye başladığı türden bir taklit süreci de yeni tüketici talebinin arkasındaki itici güç değildi.

Bu dönemin tüketici talebi daha çok "tüketim teknolojilerinde" seçim havuzunun genişlemesiyle ilişkiliydi. Tüketim teknolojileri havuzu çeşitli sosyoekonomik grupların nihaî tüketim nesneleri olan "Z-metalarını" üretmek için gerekliydi. Dolayısıyla tüketimin mal ve zaman girdilerinin daha ikame edilebilir hâle gelmesi, bir yandan hane halkının üretici kaynaklarının tahsisini kökten değiştirmesini mümkün kılıyor, bir yandan da hane halkının tüketim kaynaklarını bölüşümünün de yeniden pazarlığa

açılmasını teşvik ediyordu. Başka bir deyişle, "teşvik mallarının" [*incentive goods,* ç. n.] – spesifik toplulukların isteklerine ikna edici biçimde cevap veren malların – ortaya çıkışı bir tür odaklayıcı vazifesi gördü, böylece yüksek işlem maliyetlerine rağmen dağıtım şebekelerinin gelişmesini destekledi. Hane üyelerinin genişleyen bir ürün yelpazesiyle etkileşimi ve satın alma ve tüketim için daha fazla sayıda mekânın ortaya çıkması, bireyselleşmiş seçimin daha sık deneyimlenmesine yol açtı. Deneyim ve maruziyet tüketim sermayesinin birikmesini sağladı ve zamanla bugün bize tanıdık gelen tüketim pratiklerinde cisimleşti.

Uzun on sekizinci yüzyılda Kuzeybatı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın çalışkanlık devrimiyle ilişkili tüketici talebi dönüşümüne dair benim yorumum kısaca bu. Peki bu görüşü destekleyen ne gibi kanıtlar var?

ERKEN MODERN TÜKETİCİNİN PEŞİNDE

Tereke kayıtları. Araştırmaya başlamak için en iyi yer tereke kayıtlarıdır [*probate inventories,* ç. n.] denebilir. Bunun tek sebebi terekelerin maddi kültüre dair zengin bir bilgi kaynağı olması değildir. Esasen bu kitapta meyvesini veren araştırmalarımı başlatan, terekelerde gözlemlediğim sürekli zenginleşen, çeşitlenen ve rafine hâle gelen maddi eşyalarla, on sekizinci yüzyıl ekonomik yaşamına dair fiyat ve ücretlerden kaynaklanan daha mütevazi resmi uzlaştırma çabasıydı.[1] Ücret verisinin, ister Sanayi Devrimi'nin sıfır noktasından isterse merkeze uzak bölgelerden toplanmış olsun, sıradan işçilerin hayatta kalmaktan fazlasını yaptıklarına inanmamıza elvermediğini Üçüncü Bölüm'de gör-

1. De Vries, "Between Purchasing Power and the World of Goods," s. 89–107.

müştük. Üstelik on sekizinci yüzyılın sonlarıyla on dokuzuncu yüzyılın başlarına gelindikçe ücretler baskılanıyor ve düşüyordu. Böyleyken tarihçi yüzünü ücret ve fiyat verisinden, aynı dönemde Kuzeybatı Avrupa'nın maddi ortamıyla ilgili daha az derli toplu ve türdeş tarihsel kanıtlara çevirdiğinde, gördüğü uzun vadeli iyileşme, çeşitlenme ve rafineleşme karşısında şaşırıp afallamaktan kendini alamaz.[2]

Bugün kolonyal Amerika (New England ve Chesapeake Körfezi bölgesi), İngiltere, İskoçya, Hollanda, Belçika, Almanya ve Fransa için hatırı sayılır miktarda ayrıntılı bölgesel çalışmalara sahibiz.[3] Bu araştırmacıları harekete geçen sorular her ülke için

---

2. Örneğin Peter King, on sekizinci yüzyıl Essex'inde yoksul terekeleri üzerine incelemesinde "pek çok tarihçi, Essex üzerine çalışanlar da dahil, bu dönemi yoksulların yaşam standartlarında durağanlık ya da düşüş zamanı olarak resmeder" diye yazar. Oysa yazar terekelerin farklı bir resmi açığa vurduğunu düşünür: "On yedinci yüzyılın hali vakti yerinde çiftçisi, geç on sekizinci yüzyılın yoksullarından daha az mala sahipti." Peter King, "Pauper Inventories and the Material Lives of the Poor in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries," der. Tim Hitchcock vd., *Chronicling Poverty. The Voices and Strategies of the English Poor, 1640–1840* (New York: St. Martin's Press, 1997) içinde, s. 179–80, 183.

3. En önemlilerinden bazıları için bkz. Lois Green Carr ve Lorena S. Walsh, "The Standard of Living in the Colonial Chesapeake," *The William and Mary Quarterly* 45 (1988): 135–59; Hester Dibbits, *Vertrouwd bezit. Materiele cultuur in Doesburg en Maassluis, 1650–1800* (Amsterdam: SUN Memoria, 2000); Peter Earle, *The Making of the English Middle Class* (Londra: Methuen, 1989); Mark Overton, Jane Whittle vd., *Production and Consumption in English Households, 1600–1750* (Londra: Routledge, 2004); Benoît Garnot, *Un déclin. Chartres au XVIIIe siècle* (Paris: Editions de L.T.H.S., 1991); Benoît Garnot, *La culture matérielle en France aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles* (Paris: Ophrys, 1995); Johan A. Kamermans, *Materiele cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw* (Wageningen: A.A.G. Bijdragen 39, 1999); Gloria L. Main ve Jackson T. Main, "Economic Growth and the Standard of Living in Southern New England, 1640–1774," *Journal of Economic History* 48 (1988): 27–46; Ruth-E. Mohrmann, *Alltagswelt im Land Braunschweig* (Münster: Waxman, 1990); Stana Nenadic, "Middle-Rank Consumers and Domestic Culture in Edinburgh and Glasgow, 1720–1840," *Past and Present* 145 (1994): 122–56; Annik Pardailhé-Galabrun, *The Birth of Initimacy. Private and Domestic Life in Early Modern Paris* (Cambridge: Polity Press, 1991);

değişiktir, kayıtların güçlü ve zayıf yanları için de durum böyledir. Üstelik, her biri çoğu kez yüzlerce kayıtla dolu olan terekeler, araştırmacıların hiçbir zaman aynı şekilde çözmedikleri özgün metodolojik sorunlar barındırır. Böyleyken kronolojik kapsamı on yedinci yüzyıl ortasından on sekizinci yüzyılın ortasına ya da sonuna uzanan her çalışma nesilden nesle maddi mülklerin sayısında, çeşidinde ve kalitesinde düzenli bir artış saptar. Bu durum Kuzey Amerika'nın uçsuz bucaksız, yerleşime yeni açılmış arazileri için de, Hollanda'nın (Delft) ve Fransa'nın (Chartres) düşüşteki taşra kentleri için de, ekonomik canlılığını kaybeden bir metropol (Antwerp) için de geçerlidir.

Johan Kamermans'ın Hollanda'daki bir kırsal bölge (Krimpenerwaard) üzerine yaptığı inceleme bu büyüyen maddi bolluğu rakamlara döktü: 1630-70 döneminde ortalama tereke 47 ayrı mal ve 241 ayrı mal kalemi kaydediyordu; 1700-95 dönemi için (sosyo-ekonomik kategoriler sabitken) bu ortalamalar 71 ayrı mal ve 538 ayrı mal kalemiydi. Kamermans "farklı mal kalemlerinin sayısı yükseldikçe, egzotik tüketim malları, konfor, iç dekorasyon ve yemek kültürü hane içinde önem kazanmıştır" diye gözlemliyordu.[4] Yazarın betimlemesi tamamen kırsal bir çiftçiler ve köylüler topluluğuna dairdi, üstelik bu iyileşmeler uzun süren bir tarımsal fiyat düşüşleri döneminde yaşanmıştı.

Daniel Roche, *Le peuple de Paris. Essai sur la culture populaire au XVIIIe siècle* (Paris: Aubier Montaigne, 1981); C. Schelstraete, H. Kintaert ve D. de Ruyck, *Het einde van de onveranderlijkheid. Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het land van Nevel tijdens de 17e en 18e eeuw* (Nevele: Heemkundig Kring "Het Land van Nevele, 1986); Anton Schuurman, *Materiele cultuur en levensstijl* (Wageningen: AAG Bijdragen 30, 1989); Lorna Weatherill, *Consumer Behavior and Material Culture in Britain, 1660–1760* (Londra: Routledge, 1988); Thera Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft* (Hilversum: Verloren, 1987).

4. Kamermans, *Materiele cultuur in de Krimpenerwaard*, s. 137–8, 284.

Benzer bir "multiplication des object" [nesnelerin çoğalması] trendi Micheline Baulant'ın Kuzey Fransa'dan 1.200 tereke üzerine incelemesinde de açığa çıktı. On yedinci ve on sekizinci yüzyıl boyunca tereke başına kaydedilen mal kalemi sayısı, toplumsal kategoriye bağlı olarak yüzde 47 ila 82 arttı.[5] Lorna Weatherill'in İngiliz terekeleri üzerine temelde "orta direği" kapsayan çalışması (3.000 tereke) 20 stratejik mala odaklanmıştı, ancak o da "sık sık ekonomik bakımdan hareketsiz olduğu söylenen" 1670-1730 döneminde "[*mal sahipliğinde*] dikkate değer büyüme ve değişimin olduğunu" buldu.[6] Yazarın kullandığı terekeler içinde tavalar, toprak kap kacak, saatler, resimler, gözlükler, pencere perdeleri ve elbette çay ve kahve takımları dönem boyunca en az iki katına çıkmıştı. Peter Earl'ün Londra orta sınıfının daha üst katmanlarını inceleyen çalışması aynı dönemde "her iki cinsiyetin giyiminde neredeyse devrimci bir değişim olduğunu," (Weatherill giyime odaklanmamıştı) mobilya ve ev dekorasyonunda da standartların yükseldiğini belgeliyordu.[7] Overton ve Whittle beş yeni mobilya cinsi tespit etmişlerdi: üç katlı salon büfeleri ve elbise dolapları, çekmeceli sandıklar, etajerler ve masa ve sandalyelerde yeni modalar. On yedinci yüzyılın ilk on yıllarında terekelerde envanteri tutulmuş hanelerin yüzde 30 kadarı bu türden eşyalara sahipti; on sekizinci yüzyıl ortası itibarıyla bu oran neredeyse yüzde 80 olmuştu. Aynı dönemde sahip olunan mobilyaların ortanca sayısı iki katına çıkarak 12 iken 24 oldu.[8] Chesapeake

5. Micheline Baulant, "L'appréciation du niveau de vie. Un problème, une solution," *Histoire et Mesure* 4 (1989): 290.

6. Lorna Weatherill, "The Meaning of Consumer Behavior in Late Seventeenth- and Early Eighteenth-Century England," der. Brewer ve Porter, *Consumption and the World of Goods* içinde, s. 209.

7. Earle, *English Middle Class*, s. 281, 300. Earle'ün orta sınıf aidiyeti için alt sınırı yıllık 50 poundluk gelire sahip olmaktı.

8. Overton, Whittle, vd., *Production and Consumption*, s. 90–1.

Körfezi bölgesi ve New England terekeleri de benzer bir sürekli iyileşme izlenimi verir, dolayısıyla on sekizinci yüzyıl yerleşimcilerinin, Gloria ve Jackson Main'in konu ettiği ücra Yankee köylerinde oturanlar dahil, "tüketici beğenilerinde bir Transatlantik devrimine iştirak ettiklerine" kuşku yoktur.[9]

Bu farklı çalışmalardan ikili bir örüntü ortaya çıkıyor. Öncelikle hepsi artan maddi bolluğa doğru önüne geçilmez bir değişimi tanılıyor. Her bir araştırma, kendi meşrebince, yeni tüketim pratiklerini, yeni tarzları ve modaları spesifik cemaatlere ve toplumsal sınıflara taşıyan hızlı sıçramalar, ikameler ve edinimler tespit ediyor. Bu tüketim yenilikleri kuşkusuz yerel kalmadı, aksine Kuzey Atlantik dünyasına yayıldı. Bu yeniliklerin toplumsal gruplarca kabul ya da reddedilmelerinin özel biçimleri karmaşık ve dinamik kültürel anlam, sosyal farklılaşma ve pazara dâhil edilme örüntüleri üretti.

Tereke kayıtlarının zengin bir kaynak olduğu açıktır, ama bizi ilgilendiren meseleler bakımından sorunları ve kısıtları da yok değildir. Öncelikle, işe yarar terekelerin zamansal kapsamı, çalışmamız açısından kullanışlılıklarını bazen sınırlar. Fransa'da ve Hollanda'nın bazı bölgelerinde terekeler on sekizinci yüzyıl için boldur, ama on yedinci yüzyılda nadir bulunur. İngiltere'de en geç on yedinci yüzyılın sonlarında bollaşır, ama 1730'larda ve 1740'larda aniden kaybolur.

Bu kısıtlar rahatsız edicidir, ama ikinci bir sorun daha yakıcıdır. Terekeler genelde müteveffa bu zahmete değecek sayıda

9. Main ve Main, "Economic Growth,", s. 44. On yedinci yüzyıl ortasında New England'ın bir sınır yerleşimi karakteri taşıması bu dönüşümün boyutunu abartacaktır. Yine de Wethersfield, Connecticut'ta kaydedilen terekelerde 1640'larda sandalye yokken (sadece tabure ve banklar kayıtlıdır), 1790'larda ortalama evin neredeyse on altı sandalyeye sahip olması çarpıcıdır. Kevin M. Sweeney, "Furniture and Domestic Environment in Wethersfield, Connecticut, 1639–1800," *The Connecticut Antiquarian* 36 (1984): 10–39.

taşınabilir mala sahipse kaydediliyordu. Dolayısıyla eriştikleri sosyal "derinlik" her yerde aynı değildi, ama gerçek proleterlere kadar nadiren uzanıyordu. Bu sebeple çalışan nüfus arasındaki bir çalışkanlık devriminin varlığını, kapsamı orta direkten aşağı gitmeyen tereke kayıtlarıyla desteklemek zordur. Ancak orta tabakanın dayanıklı ve yarı dayanıklı mal tüketiminde iki trendin varlığını *gösterebilirler*: ev içi konfor, mahremiyet ve incelik standartlarında bir yükseliş; ve "kırılabilir" olmaya ve geçiciliğe – yani, malzemelerinden ve temsil ettikleri modalardan dolayı çabuk eskiyen mallara rağbet.

Konfor. Bu gelişmelerin birincisi, bahsi geçen malları on dokuzuncu yüzyılın ilerilerine kadar nüfusun yoksul yarısı için ulaşılmaz kılan harcamaları gerektiriyordu. Nitekim alt tabakaların tüketim harcamalarının, yaşam tarzlarını orta sınıfın saygıdeğer ev yaşamından ayrıştırdığını sonraki alt bölümlerde göreceğiz. Ancak genişçe bir orta tabaka için, ev içi mekânının 1650'lerden itibaren yeniden düzenlenmeye tabi tutulduğu kesindir. Ev içi konforunun yeni biçimleri, muhtemelen on yedinci yüzyıl ortasında Hollanda'nın şehirli evlerinde tedavüle girdikten sonra hızla İngiltere ve Fransa'ya yayıldı.[10] Tuğla inşaatlar ahşap ve kirecin yerini aldı; işlevsel mekânlar, misafir odalarının, yemek odalarının ve ayrı yatak odalarının orta sınıf evlerinin belirgin bölümleri hâline gelmesiyle, daha iyi tanımlandı.[11] Bü-

10. Witwold Rybczynski, *Home. A Short History of an Idea* (New York: Viking Press, 1986), s. 77 ve Bölüm 3; Peter Thornton, *Seventeenth-Century Interior Decoration in England, France, and Holland* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1978).

11. E. L. Jones ve M. E. Falkus, "Urban Improvement and the English Economy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries," *Research in Economic History* 4 (1979): 193–233; C. W. Fock, "Wonen aan het Leidse Rapenburg door de eeuwen heen," der. P. M. M. Klep vd., *Wonen in het verleden* (Amsterdam: NEHA, 1987), s. 189–205.

tün bunlar elbette geniş bir mekâna sahip olayı gerektiriyordu ve bu da büyük çoğunluğun finansal gücünün üzerindeydi. Yine de gerekli mekândan ve finansmandan yoksun olanlarda bile değişmenin izi sürülebilir. Örneğin Annik Pardailhé-Galabrun, mütevazı Parislilerin meskenlerinde, hane üyeleri 1700'lerde kendi yataklarına sahip olmaya başladıkça, yatakların "daha az kalabalık" hâle geldiğini nakleder.[12] Bu iç mekânlar giderek daha fazla ve işlevde özelleşmiş mobilyayla dolduruluyordu. Pardailhé-Galabrun 1720-60 arasında kutu sandıklar ve kasalardan dolaplara ve komodinlere Hollanda'da bir asır kadar önce gerçekleşmiş olan geçişi betimler.[13] Kırsal bölgelere odaklanan Schuurman ve Walsh on sekizinci yüzyılda yeni ısıtma ve aydınlatma eşyalarının yayılmasını vurgularken yemek takımlarının ve sosyal etkileşimi destekleyen benzer nesnelerin artışına da dikkat çeker.[14]

---

12. Annik Pardailhé-Galabrun, *The Birth of Intimacy* (Cambridge: Polity Press, 1991), s. 81–2.

13. a.g.e., s. 110; Hollanda sandıkları hakkında bkz. Jan de Vries, "Peasant Demand Patterns and Economic Development," s. 220–1; Hester C. Dibbits, "Between Society and Family Values. The Linen Cupboard in Early-Modern Households," der. Schuurman ve Spierenburg, *Private Domain, Public Inquiry. Families and Life-Styles in the Netherlands and Europe 1550 to the Present* (Hilversum: Verloren, 1996) içinde, s. 125–45.

14. Anton Schuurman ve Lorena Walsh, "Introduction," der. Anton Schuurman ve Lorena Walsh, *Material Culture. Consumption, Life Style, Standard of Living, 1500–1900* (Milan: XI International Economic History Congress, 1994) içinde, s. 7–20. Flanders'a bağlı kırsal bir kaza olan Land van Neele üzerine bir araştırma da benzer şekilde "*konfor elde etme dürtüsünün [on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında]* kırsal toplumun her katmanında kendini hissettirdiğini" vurgular. "Mobilya ve ev içi mekânının düzenlenmesi artık acil ihtiyaçlarla sınırlı değildi; insanlar daha fazla, daha memnuniyet verici, daha dekoratif bir şeyler istiyordu. C. Scheltstraete vd., *Het einde van de onveranderlijkheid*, s. 203 (vurgu orijinal metinden). Stana Nenadic on sekizinci yüzyılda Glasgow'dan erkek sosyalleşmesine hizmet eden dekorasyon örnekleri verir. Glasgow: "Household Possessions and the Modernizing City. Scotland, c.1720–1840," der. Schuurman ve Walsh, *Material Culture*, s. 147–60.

Zamanın teknolojisi göz önüne alındığında konfor emek de gerektiriyordu. Piyasa henüz suya hazır erişim, aydınlatma, ısı ve hijyeni, yoğun ev içi emeği devreden çıkaracak biçimde sağlayamıyordu.[15] Böyle olunca tüketici talebinin bu kısmı hizmetçisi olan ve olmayan (hatta kendi çocuklarını hizmetçi olarak başka evlere gönderen) hane halkları için kalın bir çizgiyle ayrılmış olarak kaldı. Tüketici talebi yirminci yüzyıla kadar malların yanında sadece ev hizmetçilerinin sağlayabileceği hizmetlere olan talebi de içeriyordu. Ev hizmetçileri eskinin bir kalıntısı olmak yerine artan talebin nesnesiydi.[16]

Yine de konfor arayışı sınıfsal sınırları aşan yeni talep biçimleri yaratıyor, ya da daha sık olarak, var olan tüketim tiplerini sınıfsal sınırların ötesine genişletiyordu. Buna iyi bir örnek aydınlatmaya yönelik büyük ilgi, ya da Daniel Roche'un güzel ifadesiyle, "*le combat contre l'obscurité*'dir" [*karanlığa karşı savaş*, ç. n.].[17] Erken modern dönemde insanlar zifiri karanlıkta yaşıyordu. Bununla mücadele eden teknolojiler on dokuzuncu yüzyıla kadar ancak mütevazi biçimlerde değişti, ama on yedinci yüzyılda pencere camlarına, aynalara, mumlara ve yağ lambalarına talep hatırı sayılır ivme kazandı. Bu dönemde az sayıda çok büyük şehrin büyümesinde temerküz eden şehirleşmesinin ve elle tutulur kamusal mekânlar yaratan şehirsel eğlencelerdeki gelişmenin aydınlatmanın yararlarına yeni bir ilgi yarattığı akla yatkın bir tezdir.[18] Ressam ve mucit Jan van der Heijden'in 1663'te

15. Konforun bütün bu unsurlarına dair bkz. Daniel Roche, *Historie des choses banales. Naissance de la consummation XVIIe–XIXe siècle* (Paris: Fayard, 1997), s. 95–182.

16. Ev hizmetçilerine olan talep Beşinci Bölüm'de daha ayrıntılı olarak ele alınıyor.

17. Roche, *Histoire des choses banales*, s. 138.

18. Jan de Vries, *European Urbanization*, s. 136-42. Hans-Joachim Voth'un Londra'da zaman kullanımı üzerine çalışması Londra sakinlerinin (ve on sekizinci

geliştirdiği yağ tabanlı sokak lambası ve, belki de daha önemlisi, verimli sokak aydınlatma hizmetleri için belediyeye sunduğu tasarı önerisi, Amsterdam'da, Paris'te (1667'den başlayarak, 1740 itibarıyla 6.400 lamba ile), Londra'da (İçbükey Aydınlatma Kumpanyası'nın faaliyeti 1684'te başlar) ve pek çok başka bir şehirde sokak aydınlatmasının hızla genişlemesini sağladı.[19]

Aydınlatmaya ev içi ve kamusal talep, iç yağı ve zeytinyağıyla birlikte elbette mum ve fenerlerin kullanımının artmasını getirdi. Aydınlatma yağının öncelikli kaynakları bitkisel yağlar (şalgam, keten tohumu ve kendir) ve balina yağıydı. On yedinci yüzyılda balina avcılığının artmasının en önemli sürükleyicisi yağ talebiydi (kemikler ikincil önemdeydi ve et ise yararsızdı). Tohum öğütme değirmenlerinin kurulması ve balina avcılığının (1640'a kadar Avrupalı avcılar tarafından yakalanan yıllık 300 balinadan 1670 sonrasında 1.000 in epeyce üzerinde balinaya) genişlemesi, yağ üretiminde nüfus artışını çok geride bırakan bir artış sağladı. Bu fazlalığın yemek pişirmede, sabun yapımında ve aydınlatmada kullanılmasına önderlik eden, "karanlığa karşı savaştı."[20]

On dokuzuncu yüzyılın aydınlatmadaki atılımları – 1800'den sonra kömürle yakılan gaz lambaları, 1850'den sonra

---

yüzyılda diğer şehirlerde yaşayanların) güneşin doğuşu ve batışına göre yaşamadığını ortaya koyar. Mahkeme tanıklıkları yatağa en yaygın giriş saatinin gece 11:00 olduğunu ve gece dinlenmesinin yedi saatten epeyce az sürdüğünü gösterir. Bu yaşam örüntüleri Londra sakinlerinin karanlıkta uzun saatlerini uyanık geçirmesine sebep oluyordu. Voth, *Time and Work*, s. 67-8.

19. Auke van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke ordre van Nederland, 1798–1848* (Amsterdam: Meulenhoff, 1987), s. 414; Roche, *Histoire des choses banales*, s. 135; Voth, *Time and Work*, s. 67. Voth Londra'nın uzun süre Avrupa'nın en kötü aydınlatılan şehri sayıldığını söyler. 1736 ve 1738 Aydınlatma Kanunları iyileşme sağladı, 1760 ve 1770'lerin Kaldırım Kanunları ise iyileşmeyi devam ettirdi, öyle ki Londra'nın "parlak ışıkları" ziyaretçiler üzerinde büyük etki bırakır oldu.

20. De Vries ve van der Woude, *First Modern Economy*, s. 257-9.

gazyağı (kerosen), 1882'den başlayarak elektrik – aydınlatma maliyetini o kadar kökten biçimde düşürmüştür ki bundan önceki iyileşmeler "hareketsiz bir tarihin" parçası olarak önemsiz görünür.[21] Oysaki on dokuzuncu yüzyılın iyileşmelerinin böylesine şevkle benimsenmesi, ev içi konforunu aydınlatmayla arttırmaya dönük on yedinci yüzyılın ortasından beri biriken talebin belirtisidir.

Kırılabilirlik. İkinci gelişme olan "kırılabilirlik" Avrupa maddi kültüründeki geniş ve karmaşık bir dönüşüme işaret eder. Tereke kayıtları, tüketici davranışının hem orta hem de alt sınıfları niteleyen daha geniş bir veçhesinin sadece bir bölümünü açık eder: pahalı, dayanıklı ve yüksek ikinci el değerine sahip malların, yerini tedricen daha ucuz, daha az dayanıklı ve modaya daha hassas mallara bırakması.[22] Bu durum ilk bakışta az önce bahsettiğimiz gelişmeyle, yani maddi kültürün daha rafine, farklılaşmış ve özel işlevlerde uzmanlaşmış nesnelerde ayrıntılanmasıyla çelişiyor görünebilir. Esasen, ikisi – ayrıntılanma ve ucuzlama – dönem boyunca el ele gitmişti. Yemek tabakları kalay ve ahşaptan porselen ve seramiğe doğru evrildi; içki kapları benzer şekilde metalden cama ve porselene dönüştü; mobilyalar, Alçak Ülkeler'den bir örnek verirsek, (uzun ömürlü, tamire ve yeniden

21. William Nordhaus'un zekice yazısında da durum böyle görünür. "Do Real Output and Real Wage Measures Capture Reality? The History of Lighting Suggests Not," der. Tim Breshnahan ve Robert Gordon, *The Economics of New Goods* (Chicago: University of Chicago Press, 1997), s. 29–66. Nordhaus'un verisi aydınlatmanın maliyetinin tarihöncesinden 1800'e kadar çok az değiştiğini gösterir, sonra ise maliyetler dibe vurur. Bu yazının bir iktisat çalışması olarak meziyeti dikkate değerdir, ancak Babil kandilinin icadından gaz ile aydınlatmaya kadar olan dönemi inceleyen bir tarih araştırması olarak ilkeldir ve daha fazla çalışmanın gerektiğini gösterir.

22. Bu fikrin açık bir sunumu için bkz. Bruno Blondé, "The Birth of a Consumer Society? Consumption and Material Culture in Antwerp, 17th and 18th Centuries" (basılmamış makale, Antwerp Üniversitesi, 1997).

satmaya uygun olan) "İspanyol sandalyesinden" daha kısa ömürlü ve rahat ahşap arkalıklı sandalyelere evrildi; duvar dekorasyonunda tablolar ve duvar halılarından kağıt süslere geçildi. Nihayet bütün bu değişimlerin en bilineni gardıropların hafif yünler, keten, pamuk ve karışık elyaflara ve kısalan bir moda döngüsünü yansıtan giyim kuşam eşyasına dönmesiydi.

Bir an için kırılgan eşya deyince ilk akla gelen ürüne olan yeni talebi düşünelim: Çanak çömlek. Seramik eşyalar kökenleri bakımından kadim ve her yerde bulunur olduğundan, seramik endüstrisinin tüketici talebi için nasıl olup da yeni ve dinamik bir odak olduğu merak edilebilir. Fakat çömlekçiler uzun zamandır saklama küpleri gibi işlevsel nesnelere yoğunlaşmışlardı. On altıncı yüzyıla gelindiğinde kalayla perdahlanmış seramikler ve Akdeniz çinileri üretebiliyorlardı. Yine de ürünleri diğer seçeneklere üstün değildi, bu yüzden sofra eşyasının çoğu metalden, çoğu kez kalaydan ve en çok da ahşaptan yapılmaya devam etti. Yeterince dayanıklı tabak, bardak ve fincanları üretmek, ancak Asya porseleninden yola çıkılarak geliştirilebilen fırınlama ve perdahlama teknikleri gerektiriyordu.

Çin ve daha sonra Japon porseleninin Avrupa'ya girişinin öyküsünü burada tekrarlamak gerekmez, fakat Avrupa'da bu yeni seramik ürünlere gösterilen devasa ilgiyi not etmeliyiz. Asya porseleninin Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası (VOC) tarafından ithalatı yılda 50.000 ila 100.000 parçayla başladı, ancak 1630'dan sonra 200.000 parçaya çıktı. Ming Hanedanı'nın yıkılması arzı kesintiye uğratarak VOC'nin yüzünü Japonya'ya çevirmesine neden oldu, ama Çin ihracatı on sekizinci yüzyılda yeniden canlanarak çok daha yüksek seviyeleri buldu. On sekizinci yüzyılın sonuna gelindiğine VOC Avrupa'ya 43 milyon parça civarında porselen nakletmişti. Bu sayıya şirketin rakiplerinin toplam 30 milyon parçalık nakliyatı da ekleniyordu. Bu toplam

70 milyon parçayı aşan porselenin üretimi tek bir büyük sınai komplekste, Jingdezhen isimli Çin şehrinde ve dolaylarında gerçekleşiyordu.[23] 1729'da VOC Guangzhou'da (Canton'da) bir daimi ticaret ofisi açtığında, bu sanayi merkezine kopyalar üretmek için gereken model ve eskizleri sağlamaya el verecek kadar erişime sahip oldu. Artık yerli çömlekçiler de Hollanda ve diğer Avrupa ülkelerinde mutfak dolaplarını "çorba tencereleri, sos kaseleri, tuzluklar, salçalıklar, tereyağı soğutucular, meyve suyu sürahileri ve hardal kaplarıyla" doldurmak için yarışacaktı.[24]

Çin porselenini taklit etmek için yıllarca emek vermek gerekliydi. Yine de elitlerin bu parlak ürüne yoğun, neredeyse takıntılı ilgisi, Saksonyalı Elektör Augustus'u 1709'da Dresden yakınlarında "belki de... tarihteki ilk araştırma-geliştirme teşebbüsünü," Meissen Porselen İşletmesi'ni kurmaya itti.[25] Bu örneği birçok başkası izledi, hemen hepsi kraliyet himâyesi altında lüks mallar üreten işletmelerdi.

Seçkin Avrupa porselenleri onlara ilham veren Çin porseleninden çok daha maliyetli ve kırılgandı; ithal eşyanın uyandırdığı genişi çaplı tüketici ilgisini tatmin etmeye bir faydaları dokunmadı. Bu ilginin ardında Avrupa'nın seramik geleneği vardı. Üreticilerin niyeti Çin porseleninin işlevsel özelliklerini taşıyan ve Asya'dan mülhem dekoratif unsurlarla süslenen ürünler geliştirmekti. On yedinci yüzyılda yeni piyasa fırsatlarına en başarılı tepki Delft seramiklerinden [*delftware,* ç. n.]

---

23. Peter Wilhelm Meister ve Horst Reber, *European Porcelain of the Eighteenth Century* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1983), s. 18.

24. C. J. A. Jörg, "Porcelain for the Dutch in the Seventeenth Century," der. Rosemary E. Scott, *The Porcelain of Jingdezhen* (Londra: Percival David Foundation of Chinese Art, 1993) içinde, s. 187.

25. Robert Finlay, "The Pilgrim Art. The Culture of Porcelain in World History," *Journal of World History* 9 (1998): 175.; Otto Walcha, *Meissen Porcelain* (New York: Putnam, 1981).

geldi. Bu ürünler adını üretimin gerçekleştiği Delft şehrinden alıyordu. Şehirde 1650 yılında on dört atölye faaldi, 1670'e gelindiğindeyse otuz çok daha büyük atölye uluslararası pazara mal arz ediyordu.[26]

Hollandalı seramik üreticileri üretimlerinin zirvesine ulaşırken, İngilizler yeni bir seramik endüstrisi geliştirmeye başlamıştı. Bu endüstri, doğru fiyat-kalite oranıyla Çin porselenlerinin belirlediği standardın biraz altına hitap ederek, pazarda saklı olan talepten yararlanmayı hedefliyordu. Bu tür çanak çömleğin Staffordshire'da temerküz eden üretimi, ürün sayısı bakımından 1680'lerden 1750'lere üç kattan fazla arttı. Üretim kapasitesi ise istihdam rakamlarına bakılırsa 1680'den sonraki yüz yıl boyunca altı kattan fazla büyümüştü.[27] İngiliz seramik üretimindeki bu gelişmeler 1730'dan sonra "krem seramiği" [*creamware,* ç. n.] adı verilen, porselenin çekici özelliklerini taklit eden, kurşunla perdahlanmış, üstün kaliteli bir seramik çeşidini ortaya çıkardı. Ürünün potansiyelinden en çok yararlanan, pazarlama ve organizasyon dehası sayesinde, Josiah Wedgwood oldu. Girişimcinin 1766'da kurduğu yeni üretim işletmesi Etruria'nın merkezi, Burslem adlı bir kasabaydı. Burada Wedgwood'un kendi sözleriyle "taştan ve topraktan kap kacak üreten 500 dükkan vardı. Bunlar 7.000 kişiye iş veriyor ve Liverpool'a, Bristol'a, Hull'a ve buralardan Amerika'ya, Batı Hint sömürgelerine ve Avrupa'nın her limanına mal ihraç ediyordu."[28]

---

26. De Vries ve van der Woude, *First Modern Economy*, s. 308.

27. Lorna Weatherill, *The Pottery Trade and North Staffordshire, 1660–1760* (Manchester: Manchester University Press, 1971), s. 1–9; Lorna Weatherill, "The Growth of the Pottery Industry in England, 1660–1815," *Post-Medieval Archaeology* 17 (1983): 15–46; Maxine Berg, *Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain* (Oxford: Oxford University Press, 2005), s. 81–2.

28. Alıntı için bkz. Berg, *Luxury and Pleasure*, s. 129.

Hollanda'da başlayarak hızla İngiltere'ye sıçrayan sürecin Fransa'da tutunması daha uzun sürdü. Fransa'da:

> Seramikten üretilen en basit eşya bile 1720'ye kadar Paris sofralarında yer bulmadı. Bu tarihten önce seramik henüz günlük yaşamın parçası hâline gelmemişti. Saksılar, servis tabakları ve fincanlar gibi seramik nesneler bu tarihe kadar şömine etrafını süsleyen dekoratif unsurlar olarak kullanılıyordu.[29]

Fransa'da seramik fabrikaları 1720'lerden sonra çoğalmaya başladı. Daha doğuda yeni sofra adetlerinin yayılması, özellikle büyük şehirlerin ötesinde daha da yavaştı. Sandgruber Avusturya topraklarında *steingutfabriken* [*çömlek fabrikası*, ç. n.] sayısındaki artışın ancak on sekizinci yüzyıl sonunda ivme kazandığını kaydeder ve bu fabrikalarda üretilen çıktının sadece hali vakti yerinde tüketiciye hitap ettiğini söyler.[30]

Çok sayıda tereke çalışması ortak bir genel örüntüye işaret eder: Ahşap ve kalay tabakların ağır bastığı (ve pek çok yoksul hanede yemek gereçlerinin hiç olmadığı) on yedinci yüzyıl ortasından sonra, kap kacağın yüzyılın ikinci yarısındaki yükselişi çarpıcıdır. 1650'lerde Hollanda'nın Weesp şehrinde (Amsterdam'a yakın küçük bir sanayi ve pazar merkezi) ve çevresinde şehirli terekelerinin yarısında porselen eşya kaydediliyordu, 1680'lere gelindiğinde yarısında Delft seramikleri de vardı. 1690'larda çiftliklerin yüzde 20'sinde porselen bulunuyordu, Delft seramikleri ise yüzde 75'inde vardı. Örüntü şuydu: Şehirli aileler porseleni Delft seramiğine tercih ederken, çiftçi ailelerinin seçimi Delft seramiğiydi, ama pek çok hanede ikisi de vardı. Bu noktadan sonrası

29. Pardailhé-Galabrun, *The Birth of Intimacy*, s. 97.
30. Sandgruber, *Die Anfange der Konsumgesellschaft*, s. 382.

incelik ve birikim meselesiydi, ve Delft seramiği üreticilerinin şanssızlığı, 1740'tan sonra rafine yemek takımları ve çaydanlıklarıyla İngiliz krem seramiğinin rekabete girmesiydi. 1780'lere gelindiğinde Weesp'in hali vakti yerinde sakinleri geride ortalama 392 parça porselen bırakıyordu. Daha mütevazı durumu olan komşuları için bu sayı 163'tü, bu grup ortalama 30 parça da Delft seramiği miras bırakıyordu. Yakınlarda yaşayan çiftçilerin terekelerinde sırasıyla ortalama 64 parça porselen ve 92 parça Delft seramiği kaydedilmişti.[31]

Weesp ve çevresinin sakinleri, Amsterdam'a kolay erişimleriyle belki de kap kacak iştahında aşırıya kaçmışlardı, ama temel örüntü Kuzeybatı Avrupa'nın her yerinde bulunabilir.[32] Yeni sofra eşyası köy çömlekçilerince üretilmiyordu. Esasen bahsettiğimiz yüksek derecede konsantre bir endüstriydi, bunun da sebebi teknik endişelerden çok pazar talebine etkili cevap verme ihtiyacıydı. Eskiden malzemesiyle tanımlanan dayanıklı ve işlevsel bir nesne, tasarımı ve bitirişiyle ayrışan "kırılabilir" bir moda eşyası olmuştu.

GİYSİYE TALEP

Giyim eşyalarına – şapkalar, ayakkabılar ve arada kalan her şeye – olan talep ayrıca değerlendirmeyi hak eden özel bir dizi özel sorun ortaya çıkarır. Tereke kayıtları her türden giyim eşyasını ve bazen de her türden kumaşı – giysileri, perdeleri ya da yatak

31. Van Koolbergen, "De materiele cultuur van Weesp en Weesperkarspel," s. 24–7.
32. Bruno Blondé, "Tableware and changing consumer patterns. Dynamics of material culture in Antwerp, 17th–18th centuries," der. J. Veeckman, *Majolica and Glass from Italy to Antwerp and Beyond. The Transfer of Technology in the 16th–early 17th Century* (Antwerp, 2002) içinde, s. 295–311; Overton, Whittle vd., *Production and Consumption*, s. 103–8; Weatherill, *Consumer Behavior*, s. 88.

örtülerini – tek bir kategori altında toplar.[33] Müteveffanın gardıroplarının daha tam bir envanterini sunduklarındaysa başka bir sorun ortaya çıkar: bu sefer de araştırmacı bir ayrıntı yığını içinde boğulur. Gregory King, 1695 yılındaki İngiliz giyim harcamalarını hesaplama denemesinde 90'dan fazla giyim eşyası kategorisi listelemişti.[34] Bununla birlikte, giysi talebindeki en önemli gelişmeler de işte bu ayrıntıda gizlidir.

Yaptırım düzenlemeleriyle denetlenen mekâna ve statüye özel giyim normlarından rekabetçi ve modanın sürüklediği giyime geçiş büyük ölçüde bu dönemde gerçekleşmişti. Öykünün öncülleri yok değildi ve değişimin hızı ve zamanlaması ülkeye ve sosyal sınıfa göre değişiyordu, ama genel eğilim Avrupa'nın her yerinde aynıydı. İngiltere'de ve Hollanda'da yaptırım yasalarının ciddiyetle uygulanması erken on yedinci yüzyıla gelindiğinde terk edilmişti.[35] Fransa'da modaya uygun giyinme ayrıcalığı on dokuzuncu yüzyılda maliyeti karşılayabilen elitlerle sınırlıydı. Fakat orada bile:

> Geç on sekizinci yüzyıl itibarıyla... Paris moda kültürü kökten dönüşmüştü. Modaya uygun kıyafetler artık bir elit ayrıcalığı değil, geniş bir sınıf yelpazesinden kadın ve erkeklerin heves ettiği bir şeydi...[36]

---

33. Binlerce İngiliz terekesi üzerinde çalışan Weatherill, "beşte birinde giysilerden hiç bahsedilmez... Ancak yarısı giysilere nakit ve diğer kişisel eşyalardan ayrı olarak değer biçer" diye yazıyordu. Lorna Weatherill, "Consumer Behavior, Textiles, and Dress in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries," *Textile History* 22 (1991), s. 297.

34. N. B. Harte, "The Economics of Clothing in the Late Seventeenth Century," *Textile History* 22 (1991): 277–96.

35. N. B. Harte, "State Control of Dress," der. D. C. Coleman ve A. H. John, *Trade, Government and Economy in Pre-Industrial England. Essays Presented to F. J. Fisher* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1976) içinde, s. 132–65; Alan Hunt, *Governance of the Consuming Passions. A History of Sumptuary Law* (New York: St. Martin's Press, 1996).

36. Jennifer Jones, "Coquettes and Grisettes. Women Buying and Selling in An-

Giyim devrimleri üzerine zamanın birçok tartışması basma patiskaların ve daha genel olarak pamuklu modalarının ortaya çıkışını, toplumsal spektrum boyunca davranışı değiştiren yeni, önünde durulmaz ve demokratikleştirici bir güç olarak tespit etti. John Pollexfen 1697'de, basma patiskaların piyasaya girmesinden kısa süre sonra, cazibelerinin en üst düzey ekabir takımından en düşük aşçı yamaklarına uzandığını söylüyordu. Şimdi bütün bu insanlar "hiçbir şeyin... kendilerine Hint kumaşları kadar yakışmadığı" görüşündeydi.[37]

Modanın gücüne düzülen övgüler – ki "modanın gözdesi" pamuğun tarihi bu türden değinilerle doludur – uzun on sekizinci yüzyıldaki yeni tüketici davranışıma dair anlatıların merkezinde yer alır. Ama dönüşümün motoru pamuk değildir; pamuk daha önce ketenin başlattığı süreci hızlandırmıştır. On yedinci yüzyıl ortasının giyiminin yünden ve deriden yapılma siyah ve kahverengiler, koyu yeşil ve mavilerle tanımlandığını söylemek abartılı olmaz. Ağır yün ve deri kıyafetler "sağlamdı ve sonraki nesillere devredilebilirdi."[38] Beyaz keten yakalar ve kırmızı ya da parlak maviye boyanmış pahalı yünler bu çuha giysiler dünyasında nadir rastlanan istisnalardı ve giyenlerin istisnai statüsünü yansıtıyordu. Ama tüm bunlar değişmek üzereydi. Daniel Roche'un ifadesiyle: "İç kapatıcı, hiyerarşik bir toplum yerini daha renkli, ışıldayan bir evrene bırakıyordu."[39]

---

cién Regime Paris," der. de Grazia ve Furlongh, *The Sex of Things* içinde, s. 30.

37. John Pollexfen, *A Discourse on Trade, Coyne, and Paper Credit* (Londra, 1697), s. 99.

38. Beverly Lemire, "Second-hand Beaux and 'Red-armed Belles'. Conflict and the Creation of Fashions in England, c. 1660–1800," *Continuity and Change* 15 (2000): 395.

39. Daniel Roche, "Between a 'Moral Economy' and a 'Consumer Economy' Clothes and Their Function in the 17th and 18th Centuries," der. Robert Fox ve Anthony Turner, *Luxury Trades and Consumerism in Ancien Régime Paris. Studies in the History of the Skilled Workforce* (Aldershot, Hants.: Ashgate, 1998), s. 223.

Bu bağlamda ortaya çıkan yeni keten ilgisi – ketenin kendisi yeni bir kumaş değildi – Kuzeybatı Avrupa'nın proto-sanayi sahalarında üretimin genişlemesine ve fiyatlarda hatırı sayılır düşüşe yol açtı.[40] Burada sebeple sonucu birbirinden ayırmak kolay değildir, ama keten üretiminin Kuzey Fransa'da, Flanders'ta, Westphalia'da, İskoçya'da ve İrlanda'da genişlemesinin giyim ve süslenmede yeni biçimlerin gelişmesiyle eşzamanlı olduğu kesindir:

> Beyaz gömlekler, beyaz entariler, beyaz şapkalar ve başörtüleri, boyna bağlanan beyaz mendiller tezgahtarın, hizmetçi kızın, zengin demircinin ve orta halli evlerin hanımlarının saygınlık göstergesi hâline geldi.[41]

Temiz beyaz ketenler başka giysileri ikame etmekten çok bir giyim yeniliği teşkil ediyordu. Gömlekler, aksesuarlar ve özellikle keten içlikler "dünyaya giyenlerin temizliğini ve saygın yurttaşlar camiasına üyeliğini ifşa etmeye" yarıyordu.[42] Yatak ketenleri bu şekilde teşhir edilmiyordu, ama onlar da – yeni giysi komodinlerinde dikkat ve düzenle muhafaza edilerek – benzer bir simgesel değer taşıyor, böylece pek çok hanede etkileyici sayılara ulaşan varlıkları haklı çıkarılmış oluyordu.[43]

1710 yılı civarında kıtadan 28 milyon yarda [*yaklaşık 25 milyon metre,* ç. n.] keten kumaş ithal eden İngiltere üstüne kendisi de düşük kalite keten üretiyor, 1756 itibarıyla ise toplamda 80 milyon yarda [*yaklaşık 73 milyon metre,* ç. n.] keten tüketiyordu.

---

40. Carole Shammas, "The Decline of Textile Prices in England and British America prior to Industrialization," *Economic History Review* 47 (1994): 492–3.
41. Lemire, "Second-hand Beaux," s. 395.
42. a.g.e., s. 400. İçlikleri gösterme modası hakkında bkz. C.W. Cunnington ve Phyllis Cunnington, *The History of Underclothes* (Londra: M. Joseph, 1951).
43. De Vries, *Dutch Rural Economy*, s. 220-2.

Bu artışın büyük bölümünün kaynağı Ulster ve İskoçya'daki yeni üretim sahalarından ithal edilen kumaşlardı. 1770'e gelindiğinde İngiltere'nin yurt içi tüketimi 103 milyon yardaya [*yaklaşık 94 milyon metre,* ç. n.] ulaşmıştı – en iyi "Hollanda keteninden" "Manchester kaba ketenine" geniş bir yelpaze buna dâhildi.[44] Mekanize pamuk tekstil üretiminin yükselişi 1770'ten sonra keten üretiminin büyümesini bıçak gibi kesti. Yine de İngiliz keten üretiminin değeri 1770'ten 1830'a (fiyatların hızla düştüğü bir dönemde) yıllık yüzde 1,64 büyümeyi sürdürdü.[45]

Pamuk kumaş da on yedinci yüzyılın Avrupalıları için tümden yeni değildi, ama Avrupa ticaret kumpanyaları tarafından Hindistan'dan ithal baskılı pamuk kumaş çarpıcı bir yeni özelliğe sahipti: parlak renkler. Bu demek değildir ki ithal patiskalar Avrupa pazarlarını hemen istila etti. Erken ithalat tüketicilerin kendi kültürlerini tercih ettiğini yansıtıyordu, ve "Avrupalıların Hint dekoratif tekstiline tasarım nitelikleri sebebiyle *değil*, ucuzlukları ve teknik mükemmelliklerinden (özellikle hızlı ve muhteşem renkli boyamalarından) ötürü rağbet ettiği" çok geçmeden anlaşıldı.[46] Egzotik bir ithal malına bu ilk rağbeti sürekli bir arzuya çevirmek ve baskılı pamuk giysileri gardıropların mutat bir parçası hâline getirmek içinse Hint ürünlerini Avrupalı tüketiciler için anlaşılır ve çekici kılacak adaptasyonları yapmak

---

44. Jane Gray, "The Irish, Scottish and Flemish Linen Industries during the Long Eighteenth Century," der. Brenda Collins ve Phillip Ollerenshaw, *The European Linen Industry in Historical Perspective* (Oxford: Oxford University Press, 2004) içinde, s. 159–86; İrlanda ve İskoçya'da 1700'de göz ardı edilebilir düzeyde olan keten üretimi 1750'ye gelindiğinde 19 milyon yardaya, 1800 itibarıyla 60 milyon yardaya çıkmıştı.

45. Phyllis Deane ve W. A. Cole, *British Economic Growth, 1688–1959* (Cambridge: Cambridge University Press, 1963), p. 204.

46. John Irwin, alıntı için bkz. John Styles, "Product Innovation in Early Modern London," *Past and Present* 168 (2000): 136.

gerekliydi. İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyaları yöneticilerinin direktifleriyle nihayet bu "ürün yeniliği" de başarıldı.[47] İngiliz hükümetinin bakış açısından bu şirketler işlerini fazla iyi yapmışlardı, nitekim yerli tüketicinin yoğun ilgisi baskılı pamukluların yurt içi kullanım amacıyla ithalatını yasaklayan 1700 tarihli kanuna ve 1721'de neredeyse tüm pamuklu tekstil ürünlerini kapsayan daha kapsamlı yasağa yol açtı.[48] Yurt içinde yasaklanan İngiliz pamuklu ithalatı kıta pazarlarına ve özellikle Hollanda Cumhuriyeti'ne yöneldi. Hollanda 1740'lara kadar İngiltere'ye nakledilen, baskılı ya da değil, bütün Hint tekstil ürünlerinin üçte ikisini almaya devam etti.

İyi bilindiği üzere pamuklu giysilerin tüketiciler için cazibesiyle İngiltere'nin ithal kumaş kısıtlamalarının bir araya gelmesi yurt içi pamuk eğirme, dokuma ve baskı sanayilerinin gelişmesini teşvik etti. İngiltere ve Fransa'ya ham pamuk ithalatı (büyük ölçüde Akdeniz'in yetiştirme sahalarından temin ediliyordu) 1700 civarında toplam yıllık 1 milyon kilogram gibi mütevazi bir başlangıç düzeyinden (her biri için yaklaşık yarım milyon), 1780'lerin ortasına gelindiğinde 13 milyon kilogramdan fazlaya yükselmişti: 5 milyon Fransa'ya ve 8,2 milyon İngiltere'ye. 1770'lerde pamuk eğirme mekânize olmaya başlayınca İngiltere öne fırladı. 1850'lerde İngiltere yıllık 360 milyon kilogram gibi muazzam miktarda ham pamuk ithal ediyordu, Fransa ise 76 milyon kilogram ile onu uzak-

47. İngiliz kumpanyasının çabaları Styles, "Product Innovation," s. 132–40'ta betimlenir.

48. İngiltere pamuklu kumaş ithalatını yasaklayan tek ülke değildi. Fransa 1680'lerle 1740'lar arasında pamukluların ithalatını ya da ithal pamukluların giyilmesini yasaklayan seksenden fazla yasa maddesi geçirdi. P. Leuillot, "Influence du commerce oriental sur l'économie occidentale," der. Michel Mollat, Sociétés et companies de commerce en Orient et dans l'ocean Indien (Paris: SEVPEN, 1970) içinde, s. 611–29.

tan takip ediyordu.[49] Bu iki ülkenin pamuk tekstil üretimi verisi pek sık bir arada değerlendirilmez, çünkü dikkatimiz genellikle İngiltere'de pamuk eğirmenin erken mekânizasyonu sonucu iki ülke arasındaki ayrışmaya kayar. Halbuki üretim verilerini toplamak Kuzeybatı Avrupa ve Kuzey Amerika pazarlarında pamuk tekstil tüketiminin toplam büyümesine dair anlamlı bir manzara çizer: 1700'den 1780'lerin ortasına kadar yılda ortalama yüzde 3,2 büyüme, bu tarihten 1850'lere kadar yüzde 5,1 büyüme.

Pamuklu kumaş talebindeki büyümenin farkına varmak, zeki ve hevesli üreticileri genişleyen bir üretim kapasitesiyle, bu arada Sanayi Devrimi'nin kalbinde yer alan yeni makinelerle çalışmaya yönlendirdi. James Hargreaves'in eğirme çıkrığı [*spinning jenny*, ç. n.] (patenti 1766), Richard Arkwright'ın su tezgahı (1769), Samuel Crompton'ın eğirme makinesi [*spinning mule*, ç. n.] (1779) ve Edmund Cartwright'ın elektrikli dokuma tezgahı (1786) birbirini izledi, ardından da bu icatlar üzerinde bir dizi rafine edici ve ilerletici yenilik pamuklu kumaş üretiminin teknik ve organizasyonel temellerini dönüştürdü.

Pamuk eğirmenin 1770'lerde başarıyla mekânize edilmesi ve ardından dokumanın da tedrici mekânizasyonuyla, İngiltere'de ve daha sonra Avrupa ve Kuzey Amerika'da üretilen pamuklular tekstil sanayiinde devrim yapacaktı. Sanayi Devrimi Avrupalı tüketicileri daha önce hayal edilebilenden daha fazla ve daha ucuz pamuklu giysiyle donattı. Bu elbette talebi kamçıladı, ama büyüyen kumaş ve giysi talebini yoktan var etmedi. Gördüğümüz gibi, bu teknolojik atılımlardan çok önce de keten

49. İngiltere verisi için bkz. *Abstract of British Historical Statistics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1969), s. 177–83; Fransa verisi için bkz. Jan Marczewski, "Some Aspects of the Economic Growth of France, 1660–1958," *Economic Development and Cultural Change* 9 (1961), Tablo 1 ve 3; T. J. Markovitch, *L'industrie Française de 1789 à 1964* (Paris: Droz, 1964), s. 47.

ve pamuğa talep zaten yüksekti ve mekânizasyon öncesi ortamda hatırı sayılır üretim artışlarını mümkün kılmıştı.

Artan talebin düşünmeye teşvik ettiği tek grup mucitler değildi. Politik iktisatçıların da zihinleri çalışmaya ve "ruhun sonsuz istekleri" ve "insanoğlunun aşırı iştahı" konularında spekülasyonda bulunmaya başladı. Bu istekler "başka hiçbir şey işe yaramazken [*onları*] işe koyulmaya itiyordu."[50]

David Landes klasikleşmiş eseri *Zincirinden Kurtulmuş Prometheus*'ta [*Prometheus Unbound,* ç. n.] İngiliz Sanayi Devrimi'nin doğuşuna dair şöyle yazar: "İngiltere'de yeni teknikleri ve bunların hızla uygulanmasına ve yayılmasına elveren bol ve esnek arzı davet eden şey, büyük ölçüde, talebin üretim biçimi üzerindeki baskısıdır."[51] Bu, talebin ihtiyaç, ihtiyacın da icadın anası olduğunu söylemek demek değildir. Joel Mokyr'in vurguladığı gibi, tarih boyunca çoğu toplum teknolojik bakımdan fazla yenilikçi olmamıştı. "Talep koşulları [*fikirlerin teknolojik yeniliğe dönüşme*] hızını etkileyebilir ve bu yenilikleri belirli bir odağa yönlendirebilirdi, ama bir toplumun teknolojik bakımdan yaratıcı olup olmayacağını belirleyen şey talep değildi."[52] Yine de bir odaklayıcı çok işe yarayabilir, ve eğer talep sadece göreli fiyatların pasif etkisiyle değil, "ruhun isteklerinin" ısrarlı evrimiyle de odaklanıyorsa, üretim sisteminin var olan durumundan belli bir özerklik kazanmış demektir.

---

50. Alıntılar Nicholas Barbon ve Sir Dudley North'tandır. Her iki gözlem de Hint patiskasının İngiltere'ye ithal edilmesiyle ilgiliydi. Bkz. Joyce Appleby, "Ideology and Theory. The Tension between Political and Economic Liberalism in Seventeenth-Century England," *American Historical Review* 81 (1976): 499–515.

51. David Landes, *The Unbound Prometheus. Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present* (Cambridge: Cambridge University Press, 1969), s. 77.

52. Joel Mokyr, *The Lever of Riches. Technological Creativity and Economic Progress* (Oxford: Oxford University Press, 1990), p. 152.

Uzun on sekizinci yüzyılda giyimin tüketici talebinin kuvveti bakımından merkezi konumu, toplam hane halkı harcamaları üzerindeki etkisiyle ilintilidir. Kıyafete para harcama eğilimi bu kategoriyi diğer harcama kalemleri karşısında büyütecek şekilde mi gelişti? Paris örneği için şu satırları okuyoruz:

> [*On sekizinci yüzyıl boyunca*] her sınıf ve konumdan Parislilerin gardıropları, değer, büyüklük ve çeşitlilik bakımından çok büyümüştü. Hizmetçiler ve tezgahtarlar daha beyaz ve daha temiz bluzlar, manşetler ve çoraplar giyiyor, yeni, ucuz ve hafif patiskalar halkın gri ve kahverengilerle dolu gardıroplarına renk katıyordu.[53]

Yukarıda dile getirilen üstü kapalı iddialar Daniel Roche'un niceliksel çalışmalarında açıktan açığa savunulur. Roche 1700 ile 1789 arasında Parislilerin tereke kayıtlarında giyim eşyalarının değerinin hem mutlak hem de göreli olarak arttığını gösterir. Toplam tereke değeri 500 *livre*'in altında olan en yoksul hanelerde giysilerin toplam değer içindeki payı yüzde 7,5'ten 16,0'a çıkmıştı. Toplamda giysilerin göreli değeri, kadınların öncülük ettiği bir giyim eşyası edinme sürecini yansıtarak, iki katına çıktı.[54] Fransız taşrası bu trendleri biraz uzaktan takip etti – yenilikleri kasabalar köylerden, zenginler yoksullardan, kadınlar erkeklerden biraz daha çabuk benimsiyordu. Genel olarak Fransız şehirleri için Roche şu tahminlerde bulunur: "On yedinci yüzyıl sonuyla on sekizinci yüzyıl sonu arasında... giyime dair her türden tüketim harcamasında artış vardı: soylular ve zengin köylüler için nominal harcamalarda yüzde 233, ücretliler

53. Jones, "Coquettes and Grisettes," s. 30.
54. Roche, *Histoire des choses banales*, s. 230.

için yüzde 215. Bu artış başka gündelik eşya için gözlenebilenden çok daha yüksekti..."[55]

Moda giysilerin yayılması dayanıklı mallardan farklı bir dinamiğe tabiydi. Sözgelimi yeni ev eşyasının var olan mobilya stoğuna yakıştırılması gerekiyordu. Maddi malların tamamlayıcılıkları tüketicilerin tepkilerinde önemli ayrışmalara yol açıyordu. Var olan mal stoğu bir anlamda yeniliğin sızmasına direnç gösteriyordu. Aksine yeni giysilerin ihtiyacı yalnızca bir bedendi, dolayısıyla sosyal ve politik düzenlemelerin yokluğunda modadaki değişmeler nüfus içinde hızla yayılabiliyordu.[56] Modadaki değişimin hızını arttıran bir etken de standart erkek ve kadın giysisini süsleyen aksesuar ve tuhafiyenin on sekizinci yüzyıldaki çoğalmasıydı. "Bu parçalar – gömlekler, mendil, çoraplar, kadınlar için de önlükler, şapkalar ve iç eteklikler – üzerindeki oynamalar ve çeşitlemeler bütün farkı yaratıyor ve eski kıyafetlere yenilik katıyordu."[57]

Kıyafetin tüketici talebindeki stratejik konumu pekala ulaşılabilir olmasına bağlanabilir. Mütevazı gelire sahip insanlar küçük alışverişler yoluyla geniş toplum kesimlerinin moda deneyimine katılabiliyor ve yeni türden bir değişimi tecrübe edebiliyordu. Benoît Garnot uyuşuk ve iktisaden düşüşteki on sekizinci

---

55. a.g.e., s. 232; Roche, "Between a 'Moral Economy' and a 'Consumer Economy,'" s. 222.

56. Cissie Fairchild, "Determinants of Consumption Patterns in 18th-Century France," der. Anton Schuurman ve Lorena Walsh, *Material Culture. Consumption, Life-Style, Standard of Living, 1500–1900* (Milan: Eleventh International Economic History Congress, 1994) içinde, s. 55–70. "Yalnızca bir beden" tabiri giysinin, hele de kadın elbisesinin çoğu kez dış faillerin titiz takibatına maruz kaldığını ve böyle olmadığında bile muhakkak sosyal kontrole tabi olduğunu bilen pek çok okura yadırgatıcı derecede basit görünecektir. Burada anlatılmak istenen, çalışkanlık devriminin çağında ve coğrafyasında giyim yeniliklerine tanınan toplumsal alanın öncesine ve başka coğrafyalara göre daha geniş olduğudur.

57. Lemire, "Second-hand beaux," s. 394.

yüzyıl şehri Chartres'daki tüketici davranışını özetlerken bu fikre temas eder:

> On sekizinci yüzyıl Chartres'ında sayısız gündelik alışkanlık değişir. Tüketim dünyası doğum sürecindedir. Chartres halkı gitgide daha çok mala sahip olur. Hem sayı, hem geçicilik [*kırılabilirli mi?*], hem renklerin parlaklığı, hem de çeşitlilik artmıştır; bu değişiklikler öncelikle *les objet léger* [*açık hafif/geçici nesneler*] üzerinde etkisini gösterir, *les infrastructure lourdes*'a [*ağır/dayanıklı altyapıya*] ise çok daha az dokunur.[58]

Yine düşüşte ama bu sefer çok daha büyük bir şehir olan Antwerp aynı görüngünün bir başka resmini verir. Antwerp on yedinci yüzyıl boyunca uluslararası ticari konumunu kaybetmişti ve nüfusu da hayli azalmıştı, yine de kalanlar bir şekilde modayı takip etmenin yolunu buldu. Kadın modası dükkanları, "*boutiques à la mode*," 1660 yılında bu haliyle mevcut değildi, oysa 1700'de bu kategoriye dâhil 61 tedarikçi vardı. Bu ve başka perakende dükkanları sayıca arttıkça, ikinci el giysi ve başka eşya alıp satanlar, *oudekleerkopers*, hem sayıca hem de ekonomik durumları bakımından düşüşe geçti.[59] Kıyafet, tüketim harcamaları yelpazesinde yeni ve daha belirgin bir konum kazanıyordu.

Tarih farklı hızlarda ilerler, tüketici davranışı alanı bu basmakalıp gerçeği gayet iyi gösterir. Üstelik, tüketici istekleri bir kez uyandırıldı mı, ekonomik imkanlar "daha ağır" arzu nesnele-

58. Garnot, *Un Déclin*, s. 226.

59. Harald Deceulaer, "Urban Artisans and Their Countryside Customers. Different Interactions Between Town and Hinterland in Antwerp, Brussels and Ghent (18th Century)," der. Bruno Blondé, E. Verhaute ve M. Galand, *Labour and Labour Markets Between Town and Countryside (Middle Ages–19th Century)* (Turnhout: Brepols, 2001) içinde, s. 218–35.

rine erişime elvermiyorsa, aynı ilgi bu kez "daha hafif" nesnelere yönelecektir.

Artan kıyafet harcamaları ve genişleyen giyim eşyası yelpazesiyle ilgili önemli bir değişiklik de alt gelir gruplarının kumaş yerine giysi satın almaya başlamasıydı. İngiltere'de on yedinci yüzyılın ikinci yarısında "hazır giyim, ulusal giyim pazarının fark edilir ve giderek önemli bir parçası hâline geldi..."[60] Aynı anda örme çoraplar gibi hazır giyim aksesuarları da bu tür malları satan küçük perakendeci dükkanlarıyla beraber yaygınlaşıyor, seyyar satıcılarsa bunları en ücra köylere kadar götürüyordu.[61] Sonuçta, Gregory King tekstil ve kıyafet harcamalarının toplam hane harcamalarının dörtte birini teşkil ettiğini söylediğinde, bu maliyete kıyafetlerin dikimi, üretimi, satışı ve dağıtımından kaynaklanan önemli bir katma değer dâhil olmalıydı.

Bu gölge sanayiin önemli bir bölümü, yakın zamana kadar piyasa dışı hane üretimi içinde yer alan faaliyetlerden geliyordu. (Bu dönüşümün emek arzı tarafına Üçüncü Bölüm'de değinmiştik.) Sıradan hane halkları hazır giyime (özellikle hazır dış giyime) dönerken kadın emeğinin de giysi üretimine ve perakendeciliğe yönelmesi, elbette çalışkan hane halkı kavramıyla tutarlıdır. Bu paralel gelişmelerin arkasındaki muhtemel bir motivasyon, tüketicilerin bireysel seçimleri moda alanında sergilemeye yönelik yeni arzusunda bulunabilir. Bu da bizi tüketicilerin uzun on sekizinci yüzyıldaki kıyafet talebinin son veçhesine getiriyor: giderek artan toplumsal cinsiyet karakteri.

---

60. Lemire, *Dress, Culture and Commerce*, s. 54; Spufford, "The Cost of Apparel," s. 701.

61. Thirsk, *English Policy and Projects*, s. 6, 8; Margaret Spufford, *The Great Reclothing of Rural England. Petty Chapmen and Their Wares in the Seventeenth Century* (Londra: Hambleton Press, 1984).

1695'te Gregory King doksan ayrı giyim eşyası kategorisine yapılan yıllık harcamaları tahmin etmeyi denediğinde, kestirimleri kıyafete para harcama eğiliminde belirgin bir cinsiyet ayrımının varlığını ele vermiyordu. Toplam kıyafet değerinin ancak yarısı cinsiyete göre sınıflandırılabiliyordu, bu miktarda da erkek ve kadın giysilerinin payı aşağı yukarı eşitti. Kalan kısma ait şapka, ayakkabı, gömlek ve çorap gibi birçok eşya pekala büyük ölçüde erkek harcamaları olabilirdi (sözgelimi King yetişkin erkeklerin ve erkek çocukların ayakkabılarının, ayakkabı yapımında kullanılan toplam derinin değerinin yüzde 68'ine denk geldiğini farz ediyordu). Yine de verinin bıraktığı genel izlenim kadın ve erkek gardıroplarının değerinin kabaca eşit olduğudur. King, kendi hanesinin harcamalarıyla ilgili tahminlerinde, eşinin kıyafet harcamasının kendisininkine denk olduğunu, evdeki hizmetçi kızla emrinde çalıştırdığı oğlanın kıyafet harcamalarının da birbirine eşit olduğunu varsaymıştı.[62]

Bir yüzyıl sonra benzer bir egzersize kalkışan kimsenin aynı varsayımlarda bulunacağı ise pek muhtemel değildir. Daniel Roche'un *ancien régime*'de [*eski rejim,* ç. n.] Fransız giyimi ve modası üzerine terekelere dayanan çalışması yaklaşık Gregory King'in çağında başlar: 1685-1715. Roche ücretliler arasında kadın gardıroplarının erkeklerinkilerin yüzde 88'i civarında değere sahip olduğunu söyler. Zanaatkarlar ve dükkan sahipleri arasında ise "giyim kuşamda incelik... kadınlar arasında erkeklere göre daha önemli sayılıyordu." Burjuvazi ve soyluluk söz konusu olduğundaysa kadın gardıroplarının değeri erkeklerin iki katıydı. Toplamda Roche "giysinin cinsiyete dayalı ikiliğinin henüz kökleşmediği," yine de "kadınların her alanda mimarı

62. Harte, "Economics of Clothing," s. 277–96.

olduğu... genel bir değişimin" sezilmeye başlandığı sonucuna varır.[63]

1780'lere gelindiğinde yazarın kullandığı terekelere bakılırsa artık ücretliler arasında bile kadın gardıroplarının değeri erkeklerinkilerin 2,56 katıdır. Benzer şekilde zanaatkârların ve dükkan sahiplerinin eşleri de giyime kocalarından iki kat fazla para harcamaktadır. "Devrim'in arifesinde değişimin hızı iyice artmıştı... Her sosyal kategoride, yeni nesnelerin ve ticarileşmiş modayla savurgan tüketimin yeni değerlerinin dolaşıma girmesinin esas sorumlusu kadınlardı."[64]

Erkek ve kadın kıyafet harcamalarının İngiltere'de de benzer şekilde ayrıştığına dair niceliksel kanıt sunamam, ancak aynı örüntünün mevut olduğundan kuşku duymak için bir sebep görünmüyor. Lancashire'lı bir çiftçi ailesinin Scarisbrick'li Richard ve Nancy Latham tarafından, 1720'lerle 1760'lar arasında tutulan muhasebesi varsayımımızı kesinlikle yanlışlamıyor. Latham ailesinin çocukları, özellikle de eğirme tezgahında çalışan kızları büyüdükçe kıyafet harcamaları ciddi ölçüde yükselmişti. John Styles'a göre:

> Bu yeni harcamaya önderlik eden, bekar kızların kendileriydi. Bunların satın aldığı giysiler, pratik ve günlük kullanıma uygun olanların yanında tarz sahibi aksesuar ve elbiseleri de içerdiği ölçüde, on sekizinci yüzyılın sosyal eleştirmenlerinin anladığı biçimiyle lüksü sahiplenmiş oluyordu. Yine de bütün bu yeni lüks maliyetler için gereken harcama artışının haftalık fazladan 1 şilin ve 8 peniden fazla olmadığını hatırlamak önemlidir. Bu miktar bir

63. Daniel Roche, *The Culture of Clothing. Dress and Fashion in the Ancien Regime* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), s. 504.
64. a.g.e.

> tek düzenli çalışan pamuk eğirme işçisinin bu dönemdeki aylık kazancının epey altındadır. Aile gelirindeki nispeten küçük değişimler böylece maddi kültürde dramatik dönüşümler üretebiliyordu.[65]

İlave destekleyici kanıt on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Yorkshire'lı bir çiftçi olan Robert Heaton'ın emrinde çalışan kadın hizmetçilerde bulunabilir. Heaton hizmetçilerine ödediği maaşların ve bu maaşların nelere harcandığının muhasebesini tutmuştu. Styles bu hesapları şöyle özetler:

> Bir istisna dışında Heaton'ın bütün kadın hizmetçileri paralarının çoğunu kıyafete harcıyordu. Üstelik çoğunluğu kazandığından fazlasını harcıyor ve bunun için de Heaton'dan borç alıyordu.[66]

Bu anekdotlar Neil McKendrick'in on sekizinci yüzyıl "tüketici devrimine" dair yorumunun bir anahtar varsayımını doğrular. Bu da, bahsedilen dönüşümün yakıtının kadın ve çocukların yeni parasal gelirleriyle sağlanmış olduğudur. Kadınlar özelinde: "bir kadının ücretleri yükseldiğinde ilk ticari etkilerin giyim sanayilerinde ve evlerde kullanılacak tüketici malları arz eden sektörlerde hissedilmesi beklenirdi."[67]

Kadın giyim eşyası harcamalarının on sekizinci yüzyıldaki artışıyla ilgili en kafa karıştırıcı nokta tek seferlik bir trend şeklinde olmayışıdır. Kadın kıyafetine yapılan harcamalar, özellikle

---

65. John Styles, "Custom or Consumption?" s. 109–10.

66. a.g.e., s. 110.

67. Neil McKendrick, "Home Demand and Economic Growth. A New View of the Role of Women and Children in the Industrial Revolution," der. Neil McKendrick, *Historical Perspectives. Studies in English Thought and Society in Honour of J. H. Plumb* (Londra: Europa Publications, 1974) içinde, s. 199–200.

elit sosyal tabakanın altında, on dokuzuncu yüzyıl boyunca yeni bir hane ekonomisinin inşa edilmesiyle tersine döner. 1899'da York'ta işçi sınıfı harcamaları üzerine bir anket, kadın giyim harcamasının erkeklerin sadece yüzde 4 üzerinde olduğunu buldu. 1937-38'e ait daha ayrıntılı bir anketse erkek harcamasının bir dizi mavi yaka meslekte kadınlarınkini geçtiğini gösteriyordu.[68] Kadın giyim harcamalarının erkeğinkine oranında yeni bir yükseliş yirminci yüzyılın ikinci yarısında yeni bir çalışkanlık devrimiyle ortaya çıkacaktı. Bu trendleri Beşinci Bölüm'de ayrıntısıyla inceleyeceğim.

MALZEME, STİL, MALİYET

Erken on yedinci yüzyılda bütün toplumsal sınıflar, yaşamını miras aldıkları maddi dünyalarda, kendilerinden saha uzun ömürlü olacak eşyalar arasında sürdürüyordu.[69] Tamir görüp yeniden dolaşıma giren dayanıklı mallar, kıyafetler dahil, önemli bir ikinci el pazarını destekliyordu. Bu pazarın küçülmesi tedrici bir gelişmeydi,[70] ama tereke kayıtlarında gözden kaçması mümkün ol-

68. Tarım işçileri arasında kadın giyim harcaması erkeğin yalnızca yüzde 61'iydi. Sanayi işçileri içinse bu oran yüzde 87'ydi. Richard Wall, "Some Implication of the Earnings, Income and Expenditure Patterns of Married Women in Populations in the Past," der. Richard Wall, *Poor Women and Children in the European Past* (Londra: Routledge, 1994) içinde, s. 312–35.

69. Hester Dibbits, "Between Society and Family Values. The Linen Cupboard in Early-Modern Households," der. Anton Schuurman ve Pieter Spierenburg, *Private Domain, Public Inquiry. Families and Life-Styles in the Netherlands and Europe, 1550 to the Present* (Hilversum: Verloren, 1996) içinde, s. 125–45.

70. İskoçya için Nenadic 1880'den sonra her türden kullanılmış eşyanın ticaretinde bir gerilemeden söz eder. Decleulaer'in çalışması ise Brüksel, Antwerp ve Ghent'te ikinci el giysi alıp satanların (*oudkleerkopers*) on sekizinci yüzyılda önemsizleştiğini söyler. Nenadic, "Middle-Rank Consumers and Domestic

mayan bir iz bıraktı: müteveffanın mallarının değerlemesindeki azalış. Kullanılmış mallar uzun on sekizinci yüzyılda daha hızlı değer kaybetti çünkü daha çabuk eskidiler ve modaları daha çabuk geçti.

Kuşkusuz tereke değerlemelerindeki azalışın arkasındaki bir etmen de malların orijinal satın alış fiyatlarındaki gerilemeydi. Hem Mark Overton hem de Carole Shammas, dayanıklı tüketim mallarının fiyatlarında Sanayi Devrimi'nin teknolojik yeniliklerini önceleyen bir uzun vadeli gerileme tespit ettiler.[71] Kereste, doğal lifler ve metaller gibi pahalı hammaddelerin yerini daha ucuz ve daha az dayanıklı malzemeler aldıkça girdi fiyatlarının azalmasının bu gerilemede rolü olduğu kesindir. Sözgelimi John Styles 1660'larla 1720'ler arasında ahşap mobilya fiyatlarında görülen keskin düşüşün ithal yumuşak kereste kullanımından kaynaklandığını öne sürer.[72]

Kalitede de yaygın bir azalma söz konusu muydu? Cissie Fairchild'ın deyimiyle "popülüks" mallar için durum kesinlikle böyleydi: yelpazeler, şemsiyeler, enfiye kutuları ve çoraplar gibi lüks aristokrat eşyalarının ucuz kopyaları bu kategoriye dâhildi. Yazarın alt-orta ve alt sınıftan Parisliler üzerine 1725-85 arasını kapsayan çalışması, malların ortalama değerinde bu hatırı sayılır fiyat enflasyonu dönemi boyunca 1.286'dan 1.565 *livre*'e çok küçük

---

Culture," s. 134; Harald Deceulaer, "Consumptie en distributie van kleding tussen stad en platteland," *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 28 (2002): 439–68.

71. Carole Shammas, "The Decline of Textile Prices in England and British America Prior to Industrialization," *Economic History Review* 47 (1994): 483–507; Mark Overton, "Prices from Probate Inventories," der. Tom Arkell, Nester Evans ve Nigel Goose, When Death Do Us Part. Understanding and Interpreting the Probate Records of Early Modern *England* (Oxford: Leopard's Head Press, 2000) içinde, s. 140.

72. John Styles, "Manufacturing, Consumption and Design in Eighteenth-Century England," der. Brewer ve Porter, *Consumption and the World of Goods* içinde, s. 538.

bir yükseliş buluyordu. "Yine de tüketicinin rağbet ettiği birçok ürünün fiyatı düştüğünden, daha geç terekeler öncekilerin hepsinden daha çok ve daha çeşitli mal kaydediyordu."[73]

Yine de "kırılabilirlik" niteliğiyle düşük kalite arasında fazla sıkı bir ilişki varsaymak yanıltıcı olabilir. Kalay bardaklardan cam bardaklara, tahtadan yapılma sofra takımlarından seramik olanlara, ayakkabı yapımında kalın derilerden ince derilere ve kumaşlara geçiş, çoğu zaman sözü geçen eşyanın dayanıklılığını azaltsa da kullanışlılığını arttırıyordu.[74] Yeni malzemeler, tasarımcı ve zanaatkârların, beğeni ve modadaki farklılaşmayı vurgulayan stil unsurlarını eklemesini de kolaylaştırıyordu. Bunun etkisi bir dizi yarı dayanıklı malda moda yaşam döngüsünün kısalması oldu. Malların eskimesi – hem fiziksel olarak hem de stil bakımından – hızlandı, kullanıcı da daha fazla tüketici ve daha az mirasçı olmak zorunda kaldı.

Buna satın almanın "yatırım" eylemi olma niteliğini kısmen kaybedip daha saf bir tüketim eylemi hâline geldiği de eklenebilir. Anlamlı hurda ya da ikinci el değerine sahip malzemeden yapılmış mallar kısmen tüketim için (nihai tüketimin nesnesi olan Z-metalarını üreten tüketim teknolojilerinin girdisi olmaları anlamında), kısmen de değer deposu olarak kullanılıyordu. Erken modern toplumda rehin dükkanlarının ve kullanılmış mal alıp satanların oynadığı önemli rol tüketim mallarının varlık işlevine tanıklık eder. Tüketicilerin, bu tür varlıkların değerini korumak adına, modanın beklenen ikinci el değerini düşürücü etkisine muhalif olacağı düşünülebilir. Bugün çoğu insan, ömür boyu süren hummalı tüketim

73. Fairchild, "The Production and Marketing of Populuxe Goods," s. 229.

74. Bir sohbetimizde Prof. Bruno Blondé Antwerp'teki arkeolojik kazıların on altıncı ve on sekizinci yüzyıla ait ayakkabıları ortaya çıkardığından bahsetti. Birinciler her zaman tamir belirtileri taşıyordu, ikincilerde ise hiçbir zaman böyle izler yoktu.

faaliyetinden ve muazzam harcamalardan sonra, öldükleri zaman arkalarında önemsiz ikinci el değerine sahip eşyalar bırakıyor. Sahip oldukları servet hanelerindeki mülklerde değil finansal varlıklarında bulunuyor. Çalışkanlık devrimiyle ilişkilendirdiğimiz tüketici davranışı bireylerden malların tüketim işlevini varlık işlevinden ayırmasını bekliyordu; diğer bir deyişle, finansal ve diğer varlık piyasalarına hazır erişimi zorunlu kılıyordu.[75]

Bu da bizi, yeni maddi kültürü tanımlamakta fincanların ve tabakların çok ötesine geçen bir görüngünün tam kalbine getiriyor. 1650'den sonraki yüz yılda, tüketici öncelikleri malzeme standardından – metalin ya da ahşabın cinsi – işçilik standardına kaydı.[76] Yani, nesnelerin cazibesi artık içsel değerinden – malzemenin hurda değerinden – çok üretim sürecinde aldıkları görünümden kaynaklanıyordu. Zanaatkarlar, yaratıcı taklit yöntemleri uygulayarak, yeni malzemeleri hünerle işlemeyi öğrendiler. Maxine Berg'in dediği gibi, bu sayede

> ipek yerine pamuktan kumaşlar, porselen yerine seramikten kaplar, altın ve gümüş süs eşyaları yerine kristal ya da kesme camdan yapılmış ama altın ya da gümüş gibi metal alaşım kaplamalarıyla, baskılı bakır ya da Japon cilalı kalay levhalarla, ya da tunç veya kesilmiş çelikle bitirilmiş süs eşyaları, egzotik ahşap yerine verniklenmiş ya da cilalanmış ahşap kaplamadan masa ve dolaplar [*üretebiliyorlardı*].[77]

Kabul etmek gerekir ki var olan pahalı malzemeler üzerinde kul-

---

75. Bu ayrım Helen Clifford, "A Commerce with Things. The Value of Precious Metalwork in Early Modern England," der. Berg ve Clifford, *Consumers and Luxury* içinde, s. 147–68'de öne sürülen savı destekler. Tüketici davranışına bu yaklaşım Harm Nijboer'in Groningen Üniversitesi'nde yazmakta olduğu tezde ayrıntılı şekilde geliştirilecek.

76. Clifford, "A Commerce with Things," s. 148.

77. Berg, *Luxury and Pleasure*, s. 24.

lanılan bitiriş ve süsleme tekniklerinin gelişmesi, stillerin sürekli rafine edilmesi yoluyla, Avrupa seramik, mobilya ve her türden *object d'art* zanaatkârlığının en yüksek standartlarını bugün de tanımlayan başyapıtların üretimine yol açıyordu. Ama gelişen beceriler aynı zamanda "sınırsızca değişken, bireyselleştirilmiş ve isteğe uyarlanmış, modaya uygun ve hesaplı yarı-lükslerin" ortaya çıkmasını da sağladı.[78]

On yedinci yüzyılda Hollanda'nın ev içi mobilya üretiminde başlayan süreç, toplumu farklı sosyal sınıflara aynı anda hitap eden ve değişik kalite ve maliyet düzeylerine sahip olan zanaat ürünleri yoluyla birleştirmişti (bkz. İkinci Bölüm). On sekizinci yüzyılda bu süreç, büyük bir kalite ve fiyat çeşitliliğine ve sürekli değişen örüntü ve stillere sahip daha geniş bir "yarı-lüks" yelpazesinin özellikle İngiltere'de görünürlük kazanmasıyla yeni bir biçim aldı.

Ticari yazar Malachy Postlethwayt 1757 tarihli *Britanya'nın Ticari Çıkarının Açıklanması ve Geliştirilmesi* başlıklı eserinde aşağıdaki gözlemlerde bulunurken dikkat çekici ölçüde sofistike bir pazarlama hassasiyetini açığa vuruyordu:

1. Müşterilerin çoğu bir şeyin görünüşünden ve ucuzluğundan etkilenir ve kararını bunlara göre verir;
2. Kaliteli, sağlam ve iyi işçiliğe sahip bir şey satın almak, diyebilirim ki zenginlerin ekonomisinin bir parçasıdır: dolayısıyla çok az insan... bunların maliyetini üstlenebilir. Toplumun çıkarı açıkça en fazla sayıda insana [*karlı*] satış yapmaktır.
3. Müşterilerin lüks iştahını kabartan genelde fiyatın düşüklüğüdür. Ustanın karısı yardası on beş şiline Şam işi ipek satın almaz; ama sekiz ya da dokuz şiline

78. a.g.e., s. 113.

olursa alabilir: ipeğin kalitesini fazla dert etmez; ürün onu yüksek mevki ya da servet sahibi biri gibi gösterirse tatmin olacaktır.[79]

Postlethwayt'ın mesajı, böyle "popülüks" mallara canlı bir ilgi olduğu doğruysa bile, basitçe aristokratik lüks malların ucuz versiyonlarının üretilmesini cesaretlendirmek değildi. Yazar daha ziyade alışıldık lüks malların "fiyatlanma noktalarının" altındaki tüketici talebine hitap etmek için zorunlu olan stratejilere işaret etmeye çalışıyordu. Daha "kırılabilir" ürünlerin yapımında kullanılan yeni malzeme ve teknikler aynı zamanda çeşitliliği, geniş bir kalite aralığını ve yeni tasarım unsurlarının benimsenmesini mümkün kılıyordu. Bu da giderek daha çok sayıda malı, hızlanan moda değişim döngülerine dâhil etti. Maxine Berg "'kolaylık,' 'ustalık,', 'yenilik,' 'beğeni' ve 'stille'" tanımlanan yeni ve İngiltere'ye özgü bir tüketim malları dünyasını ikna edici biçimde tasvir ediyor.[80]

Tereke kayıtları bu bakımdan tüketici talebini incelemek için ideal bir arşiv kaynağı değildir, çünkü belli bir zaman kesitindeki – spesifik ve muhtemelen de tipik olmaktan uzak bir zaman kesitindeki – eşya *stoğunu* betimler. Halbuki bizi en çok

79. Malachy Postlethwayt, *Britain's Commercial Interest Explained and Improved*, 2 Cilt. ([1757] New York: Augustus M. Kelly, 1968), II, s. 402–3.

80. Berg, *Luxury and Pleasure*, s. 86. Bu geniş bir sosyal pazara hitap eden, fiyat çekişli ve farklılaşmış "lüks" modelinin, Fransa'nın on sekizinci yüzyıldaki "moda imparatorluğuyla" karşıtlığına dikkat çekilebilir. Michael Sonenscher'e göre bu "imparatorluk" hızlı moda değişimi döngüleri üzerine kuruluydu. Prestijli mallar önce yüksek fiyatlarla alıcı bulurken modaları geçtikçe daha düşük fiyatlara satılmaya başlar, bu arada elit piyasalarda bunların yerini daha güncel moda ürünleri alırdı. Michael Sonenscher, "Fashion's Empire. Trade and Power in Early 18th Century France," der. Robert Fox ve Anthony Turner, *Luxury Trades and Consumerism in Ancien Régime Paris. Studies in the History of the Skilled Workforce* (Aldershot, Hants.: Ashgate, 1998) içinde, s. 231–54.

ilgilendiren tüketici talebini oluşturan satın almaların *akımıdır*.[81] Uzun on sekizinci yüzyıla ait terekeler, değerlemeleri ya hiç yükselmeyen ya da tedricen yükselen dayanıklı tüketim mallarını sıralar. Oysaki hızlanan değer kaybı (azalan ikinci el değeri) ve hızlanan aşınma (daha sık yenileme), elimizdeki stok değerlerini tüketici talebi akımına çevirmek için çok daha yüksek çarpan katsayıları kullanılmamızı gerektirir. Üstelik pek çok "eski moda" dayanıklı malın stok değerlemesi, sonraki dönemlerde finansal varlıklara geçen bir "servet bileşeni" (metal ve dönüştürülebilir malzeme istifi) de içeriyor olmalıdır. Bu sebeple, Overton'ın İngiliz terekelerinde kaydedilen malların ortanca değerinin 1640'larla 1740'lar arasında ikiye katlandığı (yüzde 202 yükseldiği) bulgusu kayıtlı malların sayısı ve çeşitliliğindeki hatırı sayılır bir büyümeyi maskeler.[82] Bu yüzyıl boyunca ortalama tüketici fiyatları yüzde 25 oranında düşmüştü. Satın alınan malların dayanıklılığının (ortalama kullanım ömrünün) yüzde 33 azaldığı varsayılırsa (ki bu yalnızca örnekleme maksatlı bir tahmindir), ortanca değerdeki iki katına yükseliş, kişi başına satın alınan mal değerinde dört kat artışla tutarlı olurdu (2,02*(1/0,75)*(1/0,67) = 4,03).

---

81. Bu soruna dair bir değerlendirme için bkz. Peter Lindert, "Probates, Prices and Preindustrial Living Standards," der. M. Baulant, A. J. Schuurman ve P. Servais, *Inventaires après-deces et ventes de meubles* (Louvain-la-Neuve, 1988) içinde, s. 171–80.

82. Mark Overton, "Household Wealth, Indebtedness, and Economic Growth in Early Modern England," *Economic History Review*, basılacak. Overton'ın tahminleri 1550-1750 yılları arasında beş İngiliz kazasında kaydedilen 18.000 terekeye dayanıyor. Ortanca tereke değerleri, tüketici malı fiyatlarının arttığı bir dönem olan 1550-1650 aralığında çok az artmıştı. Ortanca değer (hane halklarının yarısının daha yüksek ve yarısının daha düşük tereke değerine sahip olduğu anlamına gelir) geniş bir hane halkları tabanına dair ortalama değerden daha iyi fikir verir, çünkü ortalama değer az sayıdaki çok zengin hane halkı tarafından aşırı yüksek bir değere çekilir.

Metaların değişen dünyasının tereke kayıtlarındaki yansıması – niceliksel bir ölçümü tam olarak yapamasak da – satın alma hacmindeki artışla, yani mal stoğuna oranla talepteki artışla bağlantılandırılabilir. Dayanıklı ve yarı dayanıklı malların kalitesindeki değişim maddi mülkiyetin kültürel ve simgesel boyutunu da etkiledi mi? İlk bakışta, kıyafette ve ev eşyasında kısalan moda yaşam döngülerinin, şehirli elitlere eşyaları üstün beğenilerinin simgesi ve işareti olarak kullanma ve böylece sosyal hiyerarşiyi tanımlayan bariyerleri pekiştirme fırsatı vermiş olacağı düşünülebilir.[83] Örneğin Pierre Bourdieu'nün etkili olmuş "habitus" kavramının ima ettiği okuma bu yönde olacaktır. Bourdieu'ye göre bu kültürel miras (Gary Becker'in "tüketim sermayesine" benzeyen bir kavram) çağdaş çalışan sınıflar için maddi durumun öğrenilmiş neticesinden fazlası değildir. Daha yüksek sosyal sınıflar içinse habitus daha fazla hareket alanı öngören bir kavramdır. Üst sınıflar Bourdieu'ye göre maddi durumla kısıtlanmazlar, bu yüzden kendini biçimlendiren bireyler olarak kişisel beğenilerini inceltmekte özgürdürler. Dolayısıyla moda oyununun ebedi galipleri olmak için gerekli kültürel kaynaklara sahiptirler.[84]

Ancak aynı yeni maddi kültür, toplumun orta ve çoğu kez de aşağı tabakalarına elit tüketiminin veçhelerini kendi amaçlarına göre seçerek sahiplenme olanağını da sağladı. Tam da metalar dünyası çok geniş ve çeşitli hâle geldiğinden, sahiplenme taklit biçimini almadı. Bunun yerine birden fazla "beğeni grubu" üretti. Bu grupların her birinde, mal ve stil öbekleri

---

83. Bu görüş başkaları yanında Muchembled, *Société et mentalités dans la France moderne* tarafından da savunulur.

84. Bourdieu'ye yönelik eleştiriler için bkz. Frank Trentmann, "Beyond Consumerism. New Historical Perspectives on Consumption," *Journal of Contemporary History* 39 (2004): 374–5; Colin Campbell, "Consumption. The New Wave of Research," s. 63–4.

gelirlerin herhangi bir monoton sıralamasını maddi mülkiyetle eşleştirecekti.

Yeni metalar dünyasının anahtarı seçimdi. Thera Wijsenbeek on sekizinci yüzyılda Delft şehri üzerine incelemesinde bu beğeni gruplarını açığa çıkararak betimledi. Yazar bu "yaşam tarzı" gruplarında hem yenilikçi hem de geleneksel itkilerin varlığını tespit etti, fakat bu itkilerden hangisinin baskınlık kazanacağı gelir düzeyi ya da meslekle yakından ilişkili değildi. Yazara göre:

> Tüketim davranışı üzerinde kıyafet düzenlemeleri türünden resmi kısıtlamalar yoktu, ve katı bir Kalvinist yaşam tarzını öğütleyenler de birkaç boşlukta sesini duyurmaya çalışan vaizden ibaretti. Dolayısıyla her yurttaş mali olanakları nispetinde kendi statü simgelerini ve lüks mallarını seçme konusunda özgürdü.[85]

Yazarın Hollandalı karakteri belirgin toplumsal niteliklere başvurması tüketim sahasındaki seçim özgürlüğünün "tipik olarak Hollandalı" bir hususiyet olması ihtimalini doğuruyor. Ancak Cissie Fairchild da on sekizinci yüzyıl Fransa'sı hakkındaki çalışmasında benzer bir sonuca vararak seçimin yeni kazandığı önemi vurgulamıştı. "Toplumsal sınıf, eskiden olduğu gibi, insanların ne satın alacağına hükmetmiyordu; bunun yerine insanlar paraları yettiği kadarını sosyal heveslerini ifade eden mallara harcıyordu."[86] Yeni "kırılabilirlik" hali vakti yerinde olanın tüketimi yatırım işlevinden ayırmasını ve böylece kitlelerden intikamını modayla almasını sağlamış olabilirdi, ama aşağıdakilere de kendi tüketici heveslerinin peşinden gitme olanağı vermişti.

---

85. Wijsenbeek, "A Matter of Taste. Lifestyle in Holland in the 17th and 18th Centuries," der. Schuurman ve Walsch, *Material Culture* içinde, s. 43.
86. Fairchild, "Determinants of Consumption Patterns," s. 60.

"Lüks" artık eskiden olduğu şey değildi. Geniş bir tüketiciler sınıfının pratiklerinin etkisiyle modernleşiyordu. Bu sınıfın tam olarak ne genişlikte olduğu, bahsettiğimiz sebeplerden dolayı terekelerin cevap verebileceği bir soru değildi. Yine de bu bilgi yoksunluğu tarihçileri pek de geniş olamayacağı konusunda fikir belirtmekten alıkoymadı. Weatherill orta halli terekeleri üzerine incelemesinden "ev eşyası pazarının alt sınırının" kiracı çiftçilere ve ücretli amelelere kadar inmediği izlenimini edinmişti.[87] Yazara göre on sekizinci yüzyıl Britanya'sı bir tüketici ekonomisi olabilirdi, "ama bir *kitle* tüketim ekonomisi değildi... Sınırlar vardı ve zanaatkârlarla küçük çiftçilerin arasında bir yerdeydi."[88]

Weatherill'in gözünde bardağın yarısı boştu; Kuzey Amerika'da ev içi mimarisi ve mobilya dekorasyonuna odaklanan Cary Carson'a göreyse bardağın yarısı doluydu. Carson'a göre uzun on sekizinci yüzyıl, maddi yaşamda neredeyse tüm sosyal sınıflarca kucaklanan bir devrime sahne oldu. Yazarın onaylayarak alıntıladığı Philadelphialı antika eşya satıcısı John Fanning Watson, 1820'den geçmişe bakarak, ev içi modasındaki yeniliklerin 1750'den sonra zengini yoksuldan değil, yeni moda olanı modası geçmişten ayırır olduğunu söylüyordu. "Yeni moda," sosyalleşmeyi ve ev içi konforunu destekleyen bir maddi kültürdü. Elbette elit bir biçim almıştı, ama daha mütevazi gelire sahip olanları da bütünüyle dışlamıyordu:

87. Weatherill, "The Meaning of Consumer Behavior," s. 211.

88. Weatherill, *Consumer Behavior*, s. 193. Robert W. Malcolmson, *Life and Labour in England, 1700–1780* (New York: St. Martin's Press, 1981) ise daha da ileri giderek "genişleyen tüketimcilik kültürü... kesinlikle herkese açık değildi: esasen ulusun büyük çoğunluğunun erişiminin ötesindeydi" diye yazar (s. 149).

> Ölçek küçüldü, şaşaa azaltıldı, çizgiler basitleşti ve malzemeler ucuzlaştı. Yine de bir fikir var olmayı sürdürdü. Bu da, salık verilen gelenekleri dikkatle uygulamak ve birkaç parça standart eşyayı kullanmak koşuluyla herkesin kendi evinde toplanmalar düzenleyebileceğiydi. Gerekli eşya halka hitap eden fiyatlardan satın alınabilir ve adap da oyunlardan, basılı resimlerden ve yayınlardan öğrenilebilirdi.[89]

Tereke kayıtları genellikle kol emekçilerine yer vermez, ama istisnalar yok değildir. İngiltere'de yerel kilise cemaatinin tereke kaydedilmesini emrettiği durumlar olabiliyordu. Benzer şekilde kurumlar, özellikle de yetimhaneler, yeni öksüz kalmış çocuklar alındıysa veya öksüz çocuklar bir müteveffanın mirasçısıysa tereke kaydını gerekli görebiliyordu. Peter King'in az sayıdaki İngiliz yoksul terekesi üzerindeki çalışması kiracı çiftçilerin ve amelelerin maddi dünyasına bir göz atmamıza olverir. Görüntü kafa karıştırıcıdır, çünkü mütevazi insanların yeni tüketim toplumunun dışında kaldığı görüşüyle çelişiyor görünür. Geç on yedinci yüzyılda yoksullar saatlere, kitaplara, mumluklara, fenerlere, şömine maşalarına ve parmaklıklarına nadiren sahip olabiliyordu, oysa bu gibi eşyalar King'in referans grubu olan Essex'li orta tabaka terekelerinde sık sık kaydediliyordu. Yüz yıl sonra ise yoksulun maddi dünyası değişmişti: Geç on sekizinci yüzyılın muhtaç yoksulları bir yüzyıl öncesinin hali vakti yerinde kiracı çiftçisine göre maddi bakımdan daha iyi durumdaydı:

---

89. Cary Carson, "The Consumer Revolution in Colonial British America. Why Demand?" der. Cary Carson, Ronald Hoffman ve Peter J. Albert, *Of Consuming Interests. The Style of Life in the Eighteenth Century* (Charlottesville: University Press of Virginia, 1994) içinde, s. 642.

> Çalışanların elde etmeyi bekleyeceği hane ürünlerinin yelpazesi 1700'den sonraki yüzyılda oldukça hızlı genişledi... Geç on sekizinci yüzyıla gelindiğinde yoksulların eşya mülkiyeti düzeyi, toprak kap kacak, çay takımları, körükler ve şömine maşaları gibi az sayıda hane eşyasında eskinin 'orta halli' ailelerini geride bırakmıştı.[90]

Halk yığınlarının tüketim harcamalarına dair bu bakış açısı Paul Glennie'nin araştırmasıyla da desteklenir. Glennie'ye göre hasat işçilerinin değişen tüketim beklentileri on sekizinci yüzyıl ortası itibarıyla çiftçilerin öğle arasında işçilere sunduğu öğünlerin içeriğini değiştirmişti. Bu türden ayni ödemeler "kuzu eti, havuç ve bira gibi geleneksel gıdalar [*içeriyor, ama*] maliyetin yarısı çaya, şekere, kahveye, çikolataya, palmiye nişastasına, bisküviye ve roma gidiyordu."[91]

Kolonyal Maryland'in Lois Green Carr ve Lorena Walsh tarafından incelenen tereke kayıtları, on sekizinci yüzyılda yeni lüks eşyaların hali vakti yerinde tabakalardan yoksullara doğru nasıl yayıldığının açık bir örneğini sunar.[92] 1710-22 döneminde Chesapeake'in tütün ekilen kırsalındaki üç kazada sakin hanelerden yalnızca en zenginleri (emlakinin değeri 490 sterlini aşanlar) çaya ve çay takımlarına sahipti. Hatta bu en zengin müteveffaların bile yarısından fazlasının terekesinde bu ürünler yoktu. 1768-77 döneminde ise çay ve çay takımları zenginler arasında nere-

90. King, "Pauper Inventories and the Material Lives of the Poor," s. 178.

91. Glennie, "Consumption Within Historical Studies," der. Miller, *Acknowledging Consumption* içinde, s. 174. Glennie belirli bir çiftliğin, 1750'lerde Hertfordshire'da Stansbourough'dan William ve Thomas Cox'a ait olanın gıda harcamalarını tasvir ediyor.

92. Lois Green Carr ve Lorena S. Walsh, "Changing Lifestyles and Consumer Behavior in the Colonial Chesapeake," der. Carson, Hoffman ve Albert, *Of Consuming Interests* içinde, s. 80, 87, 90, 98, 101.

deyse evrensel hâle gelmişti; 490 sterlinin üzerinde toplam değer kaydeden terekelerin yüzde 85 ila 89'unda bu ürünler mevcuttu. Ama artık daha mütevazı hane halklarında (50-225 sterlin arası değeri olanlarda) da çay ve çay takımları vardı, en yoksul hane halkları (50 sterlinin altında değerlenenler) içinse bu oran yüzde 25 ila 32'ydi. Chesapeake'te yaşayan şehirlilerde (Annapolis ve Williamsburg kasabalarının sakinlerinde) de çay takımı sahipliği 1710-22 döneminde eşitsiz dağılmıştı. Zenginler arasında (490 sterlin ve üstü tereke değerinde) evrensel, orta hallilerde zaman zaman mevcut, yoksullarda (50 sterlinin altındaki terekelerde) ise hiç yoktu. 1768-77 dönemine gelindiğinde evinde çay takımına sahip olmak yoksullar dışındaki tüm sınıflar için evrenseldi; 50 sterlinin altında tereke değeri kaydedilen hanelerin bile üçte ikisi arkada çay tüketimi için gerekli eşya bırakmıştı. Kolonyal Amerika'da çay iki nesil içinde şehir elitinin bir ayrıcalığı olmaktan, kentte ve kırda bütün sosyal sınıfların ortak bir gündelik alışkanlığı olmaya evrilmişti.[93]

Benzer bir yayılma süreci Antwerp tereke kayıtlarında da gözlemlenebilir. Burada Bruno Blondé'nin çalışması servet sahiplerini müteveffanın hanesindeki oda sayısına göre gruplar. Çay ve çay alet edevatı 1680 yılında hiçbir hanede bulunmaz, 1730'da zenginler arasında herkeste ve yoksulların (bir göz odada yaşayanların) yüzde 58'inde mevcuttur, 1780'de ise bütün sınıflar için evrenseldir. Blondé'nin verisi kahve ve kahve takımlarının da çayı biraz arkadan izlediğini gösterir: 1730'da bu tür ürünler zengin

93. Çayın ve çay takımlarının Chesapeake'teki yayılmasını anlatmanın bir yolu da şudur: 1710-22 aralığında zengin (490 sterlinin üstünde değere sahip) terekelerin yüzde 40'ı bu ürünlere sahipti. 1733-44'te ise 226-490 sterlin arasında değerlenen terekelerin yüzde 36'sında bu ürünler vardı. Aynı orana 95-225 sterlin arası değerdeki terekeler için 1745-54'te, nihayet 95 sterlinin altındaki yoksul terekeleri için de 1768-77'de ulaşılmıştı. Carr ve Walsh, "Changing Lifestyles."

hanelerin (en az 12 odalı evlerin) dörtte üçü için, orta düzeydeki hanelerin (4 ila 11 odalı evlerin) yarısından azı için, daha yoksul olanlarınsa sadece birkaçı için kaydedilir. 1780'e gelindiğinde bu ürünler de zenginler arasında evrensel hâle gelir, orta düzeydeki hanelerin yüzde 70'inden fazlasında bulunur, yoksul hanelerin de yüzde 30 ila 50'si bu ürünlere sahiptir. Öte yandan çikolata böyle bir yayılma süreci takip etmemişti: Çikolata daha 1680'de en zengin hanelerden (en az 12 odalı olanlardan) bazılarında mevcuttu ve 1730'a gelindiğinde en az 8 odası olan evlerin yarısından fazlasına yayılmıştı. Ama 1780'e kadar bunun ötesine yayılmadı; nitekim 1730'da yoksul haneler için çikolata bulundurmak sıra dışıydı, 1780'de ise iyice nadir hâle gelmişti. Çikolata elitlere ve yalnızca onlara hitap eden bir ürün olarak tanımlanmıştı.[94]

On sekizinci yüzyılda Amsterdam'da sosyal ilişkiler üzerine devam eden çalışmasında Anne McCants 1740-82 aralığında belediye yetimhanesinin kaydettiği 914 terekeden müteşekkil bir örnekleme dayanıyor. Bu örneklem müteveffa yetimlerin ve ölümleri arkada bakımını kurumun üstlendiği yetimler bırakan şehir sakinlerinin terekelerini içeriyor.[95] Terekesi tutulan hanelerin hepsi yoksul değildi, ama çoğu, normal tereke envanterlerinin servet eşiğinin oldukça altındaydı, ki bu da tüketici mallarının Amsterdam'ın halk tabakasına ne kadar sirayet ettiğini incelemeyi olanaklı kılacaktı. McCants kaydedilen malları iki şekilde sınıfladı: verili bir malı kaydeden terekelerin toplam içindeki yüzdesine göre, ve malın kaydedildiği terekelerin ortanca top-

94. Bruno Blondé, "Toe-eigening en de taal der dingen. Vraag- en uitroeptekens bij een stimulerend cultuurhistorisch concept in het onderzoek naar de materiele cultuur," *Volkskunde* 104 (2003): 159–73.

95. Anne McCants, "Poor Consumers as Global Consumers. The Diffusion of Tea and Coffee Drinking in the Eighteenth Century," *Economic History Review* (basım aşamasında). Ayrıca bkz. "The Not-so-Merry Widows of Amsterdam," *Journal of Family History* 30 (1999): 441–67.

lam değerine göre. Böylece en temel eşyalar – diyelim ki yatak ya da dolap – herkesin evinde bulunacağından, bu mallara sahip hanelerin ortanca tereke değeri düşük olacaktı. Bu yöntem *yalnızca* çok düşük değerli terekelerde kaydedilen alt tabakaya özgü malları da gün ışığına çıkaracaktı. Benzer şekilde bilimsel araçlar, altın mücevherat ya da çikolata hazırlama takımları gibi malların yalnızca yüksek değerli terekelere kaydedildiği de görülebiliyordu. Bu tasnifin açığa vurduğu çarpıcı sonuç suydu: Delft seramikleri, aynalar, kahve ve çay takımları, tablolar ve tütün takımları *hem* yaygındı (çoğu hanede bulunması anlamında), *hem* de en yoksul terekelere kadar inmişti (yani çok sayıda yoksul hane de bunlara sahipti).

John Styles İngiliz tereke çalışmalarını orta halli gruplar arasında yayılmış bir dizi hane içi eşyasını sıralayarak özetliyordu: saatler, baskılar, toprak kap kacak, çatal bıçak takımları, çay ve kahve fincanları, pencere perdeleri.[96] Orta gelir düzeyinin *altındaki* hanelerin yoğun olarak temsil edildiği Amsterdam yetimhane terekelerinde bütün bu kalemler yaygındı: hane halklarının yüzde 82'sinde pencere perdeleri,[97] yüzde 78'inde çay ve kahve servis takımları, yüzde 72'sinde Delft seramikleri, yüzde 39'unda baskı resimler ve yüzde 23'ünde de saatler bulunuyordu. Tüketici talebinin bu yeni biçimlerinin orta halli sınıflardan kol işçilerine doğru yayılmasının önünde açık bir engele dair bir kanıt var gibi görünmüyor. Nitekim "gerileyen" kentlere ve sosyal sınıflara odaklanan tereke araştırmacıları bile, durağan ya da azalan gelir

96. John Styles, "Manufacturing," der. Brewer ve Porter, *Consumption and the World of Goods*, s. 537.

97. Pencere perdeleri hakkında, perde modalarının (renklerin ve kumaşların) on sekizinci yüzyılda Delft'in çeşitli sosyal sınıfları arasındaki evrimi üzerine ilginç bir tartışma için bkz. Thera Wijsenbeek-Olthuis, "The Social History of the Curtain," der. Baulant, Schuurman ve Servais, *Inventaires après-deces et ventes de meubles* (Louvain-la-Neuve: Academia, 1988) içinde, s. 381–7.

sahiplerinin, tüketim önceliklerini yeni metalara, modalara ve konfor unsurlarına – en azından daha ucuz olanlarına – ulaşabilecek şekilde yeniden belirlediğini vurguluyor.[98]

On sekizinci yüzyılın politik iktisatçıları için, yeni tüketici isteklerinin insanları kendilerinin ve ailelerinin en temel ihtiyaçlarını bile geri plana atmaya ittiğini söylemek standart bir yorum hâline gelmişti. 1767'de Sir James Steuart alt tabaka tüketiciyi şöyle tarif ediyordu:

> [*Yoksul işçinin*] zihninin marazlarından kaynaklanan arzuları çoğu kez öyle güçlüdür ki, hayvani ekonomisinin [*temel ihtiyaçlarının*] taleplerini bile tatmin edememek pahasına onlara uymak zorunda kalır.[99]

Bu davranış örüntüleri, gelişmekte olan ülkelerde sürdürülen hane bütçesi çalışmalarında kendini yeniden gösteriyor ve böylece çalışkanlık devriminin geniş tabanlı bir görüngü olduğu savımı desteklemiş oluyor.[100] Denilebilir ki terekelerde kaydedilen dayanıklı mallar orta direğin yeni tüketim örüntülerinde baskın unsurdu, yoksullar içinse bu unsur – hepten yok değilse de – zorunlu olarak daha zayıftı. Şimdiyse terekelerin ancak dolaylı ipuçları verebileceği bir kaleme, dayanıklı olmayan mallara dönüyoruz. Burada alt tabaka tüketicinin rolü çoğu kez kilit önemdeydi.

---

98. Wijsenbeek, *Achter de gevels van Delft*; Garnot, *Un déclin*; Schelstraete vd., *Einde van de onveranderlijkheid*, s. 198–9.

99. Steuart, *Principles of Political Economy*, Bölüm 21, s. 313–14.

100. Son on yıllarda, ev gereçleri gibi dayanıklı tüketici malları düşük gelir grupları arasında yaygınlaştıkça beslenme kalitesinin düştüğü fark edildi. Bu olgu 1959'dan sonraki on sene boyunca Sao Paulo için ayrıntısıyla tespit edildi. Bkz. James, *Consumption and Development*, s. 29–30.

Kolonyal ürünler. Tereke kayıtlarının bizi götürebileceği yer bellidir, bu yüzden tüketici davranışını, satın almaların hacmini ve değerini ölçerek, doğrudan gözlemlemek isteriz. Ne var ki çeşit çeşit ev dekorasyon eşyası ve mobilyanın, pişirme ve yemek gereçlerinin ve bir o kadar çeşitli giyim eşyasının satış rakamlarını doğru ölçme umudumuz yok gibidir. Burada en iyi seçeneğimiz hâlâ tereke kayıtlarıdır. Ama en azından birkaç hızlı tüketim malı için, özellikle de bunlar ithal edildiğinden (ve ülkeye kaçakçılıkla sokulmadılarsa ithalat gümrükleri ödendiğinden) ya da dolaylı vergilere muhatap olduğundan, bu değerler ölçülebilir. Neyse ki uzun on sekizinci yüzyılın dayanıklı olmayan tüketim harcamalarının en önemli nesneleri bu kategorilere girer: şeker, çay, kahve, kakao, ham pamuk, ithal pamuklu mamuller ve damıtılmış parfümler.

Asya'nın ve Yeni Dünya'nın tropik ürünlerine esnek Avrupa talebi erken modern tarihin tanıdık bir konusudur. Görünüşte bu öykü görece basittir: Avrupalılar bir kere Doğu'nun yeni ürünleriyle tanıştıktan sonra hevesli müşterilere dönüştüler. Bu malların üretimi Amerikan plantasyonlarının devreye sokulmasıyla artınca da, fiyattaki düşüş Avrupalıların talebini daha da kamçıladı. Tatlı yiyecekler ve kafeinli içecekler bir sebepten kuvvetle cezbediciydi, tatlı *ve* kafeinli içeceklerse tam anlamıyla karşı konulmazdı. Ancak böyle bir yaklaşım Birinci Bölüm'de bahsettiğimiz tüketim öbeklerinin önemini naifçe gözden kaçırır. Yeni mallar, yaygın ve sürekli olarak tüketileceklerse, tüketici için "tanınır" ve böylece tüketim pratiklerindeki diğer unsurlarla bir araya getirilebilir olmalıdır. Kısaca, bu yeni ürünlerin gördüğü geniş kabul "kendi kendini açıklamaz" – bir tarihe sahiptir.

Şeker Avrupalılar için yeni bir meta değildi. Akdeniz'de uzun zamandır ve Atlantik Adaları'nda da on beşinci yüzyıldan beri üretiliyordu. Şekerin yakın bir muadili olan bala bütün Avrupa'da kolaylıkla ulaşılabiliyordu, yerel bal arzını Rusya'dan ve Doğu Avrupa'dan yapılan hatırı sayılır ithalat destekliyordu. Avrupa şeker tüketimindeki erken büyüme pek etkileyici sayılmazdı ve göreli fiyatlara duyarlıydı. Şeker talebinin yaklaşık 1650'den sonraki ivmelenmesi ve genişlemesi kesinlikle kaçınılmaz değildi. Nihayet Çin'in şehirli nüfusu şeker ve çayla daha Song Hanedanı zamanında (960-1279) tanışmış, ama ne ikisini beraber tüketmiş ne de bu malların tüketimi 1650'den sonra Avrupa'da görülecek düzeylere erişmişti.[101] Avrupa o tarihte yıllık toplam 20 milyon kilogram civarında şeker ithal ediyordu. 1770'e gelindiğinde bunun on katını tüketir olmuştu, sonraki on yılda tüketim tekrar iki katına çıkacaktı.[102]

Avrupalılar on yedinci yüzyıla, Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası'nın görünüşe göre ilk partiyi indirdiği 1610'a kadar çaydan haberdar değildi. Şirketin yöneticileri tüccarlarına çay satın alma emrini ilk kez 1637'de verdiler, ama ondan sonra da çay

---

101. Sucheta Mazumdar, *Sugar and Society in China. Peasants, Technology and the World Market* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1998), s. 29. Çin şekerinin sınırlı iç pazarı hakkında Mazumdar şöyle yazar: "Geçimlik ihtiyaçlarını, gıdasını ve kıyafetini büyük ölçüde kendi üreten bir köylülüğün, tuz, soya yağı, kibrit ve mum ve biraz da yağ dışında kalan tüketim malları pazarına erişimi yoktu. Çin şekerinin piyasası denizaşırı bölgelerde ortaya çıkacaktı" (s. 59). Kenneth Pomeranz kesinlikle bu görüşte değildir. Tarihçi Çin'in on sekizinci yüzyıl ortasındaki şeker üretimini (ve tüketimini) kişi başına 1,7 ila 2,25 kilogram olarak tahmin eder, bu rakamlar ülkenin doğusunda ve güneyinde çok daha yüksek düzeylere ulaşır. Kenneth Pomeranz, "Political Economy and Ecology on the Eve of Industrialization. Europe, China and the Global Conjuncture," *American Historical Review* 107 (2002), Tablo 1.

102. Şeker üretimi tahminleri için bkz. Robin Blackburn, *The Making of New World Slavery. From the Baroque to the Modern, 1492–1800* (Londra: Verso, 1997), s. 109, 172, 403.

bir dizi ilaç ve egzotik ürünle aynı gruba dâhil edilen önemsiz bir kalem olmayı sürdürdü. Nitekim 1667'de Batavya [*bugünkü Cakarta*, ç. n.] Genel Valisi İngiltere'ye yüklü miktarda çay göndermiş olmasını hafifletici koşulları öne sürerek savunuyordu: "Geçen sene Fujian'da [*Güney Çin'de*] bol çay satın almak zorunda kaldık. Bu kadar çayla Hint Adaları'nda baş edemedik [*Asya pazarlarında satamadık*] ve önemli kısmını anavatana göndermeye mecbur olduk."[103] İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Britanya'ya düzenli olarak çay göndermeye başlaması için yirmi beş yıl geçmesi gerekecekti.[104] Ama bir kez çay İngiliz toplumsal örüntülerine ve yemek ritüeline eklenince (Birinci Bölüme bakınız) talepte patlama yaşandı, 1700'de ihmal edilebilir düzeylerde olan tüketim 1720 itibarıyla neredeyse bir milyon kilograma çıktı. Arkasından Kanton üzerinden doğrudan çay ticaretinin açılmasıyla ithalat 1790'lara kadar yılda ortalama yüzde 3,9 arttı. 1790'larda Avrupa'nın tüketim ortalaması yıllık 14,5 milyon kilograma yükselmişti.[105]

Kahvenin Yemen'deki üretim sahalarından Akdeniz'e girmesi ve büyük Avrupa şehirlerinin kahvehanelerini dolduran seçkin toplumsal çevreler arasında popülerlik kazanması 1650'den sonra gerçekleşti.[106] 1690'lar gibi geç bir tarihte bile Yemen dışın-

---

103. *General Missive* 25 Ocak 1667. Alıntı için bkz. Zhuang Guotu, "The Impact of the Tea Trade in the Social Economy of Northwest Fujian in the Eighteenth Century," der. Leonard Blussè ve Femme Gaastra, *On the Eighteenth Century as a Category of Asian History. Van Leur in Retrospect* (Aldershot, Hants.: Ashgate, 1998) içinde, s. 195.

104. Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company, 1660–1760* (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), s. 538.

105. Louis Demergny, *La Chine et l'occident. Le commerce à Canton au XVIIIe siècle*, 3 Cilt, (Paris: SEVPEN, 1964), I: 593.

106. İlk İngiliz kahvehanelerinin 1650'de açıldığı düşünülür. 1663'te Londra'da Borsa Binası [*Royal Exchange*, ç. n.] civarında toplanan 82 tane vardı; 1673'e gelindiğinde kahvehaneler çok sayıda taşra şehrine yayılmıştı; 1700'de Londra'da

da çok az kahve üretiliyordu, Yemen'in bütün dünyaya ihracatı ise yıllık 9-10 milyon kilogramdan fazla değildi.[107] Batı Avrupa bu kahve için önemsiz bir teslimat noktasıydı, 1720'lerde hâlâ 1 milyon kilogramdan fazla kahve ithal etmiyordu. Ama ondan sonra, kahve ekimi önce Hollandalılar tarafından Java'da, sonra Fransızlar tarafından Reunion Adası'nda, nihayet her iki ulus tarafından Karayip plantasyonlarında ele alınınca, düşen fiyatlar bu içeceğe canlı bir ilgiyi açığa çıkardı. Kahvenin Avrupa pazarı çaydan bile hızlı büyüdü ve Fransız Devrimi arifesinde yıllık 50 milyon kilograma erişti.[108]

Tütün talebi diğer önemli tropikal metalardan biraz farklı bir yol izledi. Şeker, çay ve kahvenin Avrupa tüketicileri nezdinde "tanınır" olması ve dinamik tüketim öbeklerine girmesi için zaman gerekiyordu. Bir kere bu başarıldı mı, tüketim uzunca bir süre hızla büyüdü. Tütün, tüketiciler arasında bunlara kıyasla çabuk kabul gördü ve aynı hızda da talep tavanına ulaştı. Bu tavan on dokuzuncu yüzyıl sonuna (sigaranın icadının tütün pazarlarına deyim yerindeyse yeni bir soluk vermesine) kadar değişmeyecekti. Tütün içmek, belki de var olan taverna yaşamı-

---

en az 500 tane mevcuttu. Bryant Lillywhite, *London Coffee Houses* (Londra: George Allen and Unwin, 1963); Aytoun Ellis, *The Penny Universities; A History of the Coffee-Houses* (Londra, Secker and Warburg, 1956); Norma Aubertin-Potter ve Alyx Bennett, *Oxford Coffee Houses, 1651–1800* (Kidlington: Hampden Press, 1987).

107. Julius Norwich, *A History of Venice* (New York: Knopf, 1982), s. 18.

108. Jurgen Scheider, "The Effects on European Markets of Imported Overseas Agriculture. The Production, Trade, and Consumption of Coffee (15th to late 18th centuries)," der., José Casas Pardo, *Economic Effects of the European Expansion* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1992) içinde, s. 283–306. Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası Arap kahve çekirdeklerini Java'da 1711'de ekti. Birkaç yıl içinde Fransızlar çekirdekleri Hint Okyanusu'ndaki Reunion Adası'na ve Doğu Hint Adaları'ndan St. Domingue'e (Haiti'ye) taşıdı. 1718'de kahve artık Surinam'da da üretiliyordu. 1789'da Haiti tek başına uluslararası ticarete konu olan kahvenin yüzde 60'ını üretiyordu.

na eklemlenmesi kolay olduğundan, on yedinci yüzyılın başında Avrupa piyasalarına girişinden hemen sonra hızla yayıldı. 1634'te Avrupa'ya, esasen de İngiltere ve Hollanda'ya, yıllık 300.000 kilogram tütün gönderiliyordu. Arkasından Avrupa'da da Yeni Dünya'dan ithalatı destekleyen yurt içi üretim başladı; 1700 itibarıyla bu iki kaynak Avrupa'ya toplamda yıllık 35 milyon kilogram tütün sağlıyordu.

Bütün bu tütünün içilmesine yardım etmek üzere, merkezi Hollanda'nın Gouda şehrinde olan bir kilden yapılma pipo endüstrisi ortaya çıktı. Bu ucuz ama kırılgan pipolar belki de ilk gerçek "kullan-at" tüketim eşyasıydı – zamanının Bic çakmakları. Endüstri 1730'larda zirveye vardığında yüzlerce milyon pipo üretme kapasitesine sahipti. Bugün bu pipoların kırık parçaları Avrupa'nın her yerinde bulunabilirken, sağlam örneklerin sayısı bir elin parmaklarını geçmiyor.[109] Gouda kil pipo endüstrisinin gerilemesi on sekizinci yüzyılda tütün talebindeki büyümenin yavaşlamasıyla da ilgili olabilir: tütün içmekten enfiye kullanmaya dönüş. Bu tüketim biçimi kişi başına maliyeti değilse de kişi başına tütün tüketimini azaltmış olabilir. Yine de toplam Avrupa talebi on sekizinci yüzyıl boyunca büyümeye devam etti ve 1790 yılında yaklaşık 60 milyon kilograma erişti.[110]

---

109. De Vries ve van der Woude, *First Modern Economy*, s. 309–11.

110. Veri için bkz. Jacob Price, *France and the Chesapeake. A History of the French Tobacco Monopoly, 1674–1791, and of Its Relationship to the British and American Tobacco Trades*, 2 Cilt (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1973), p. 732; C. Lugar, "The Portuguese Tobacco Trade and Tobacco Growers of Bahia in the Late Colonial Period," der. D. Alden ve W. Dean, *Essays Concerning the Socio-Economic History of Brazil and Portuguese India* (Gainesville: University Presses of Florida, 1977) içinde, s. 48; H. K. Roessingh, *Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland* (Wageningen: A. A. G. Bijdragen 20, 1976), s. 42–7; Jordan Goodman, *Tobacco in History. The Cultures of Dependence* (Londra: Routledge, 1994).

Doğu ve Batı Hint Adaları'nın bu ve diğer ürünleri – porselen, ipek, pamuklu kumaş, ecza, baharatlar, boya maddeleri – nihai tüketicilerini karmaşık nakliyeci, işleyici, dağıtımcı ve perakendeci şebekeleri aracılığıyla Avrupa'da (ve Kuzey Amerika'da) buldu. Üstelik birkaç istisna dışında bu tropikal ürünler üretim malları değil tüketim mallarıydı. Dolayısıyla Asya ticaret kumpanyalarının ve Batı Yarımküre'nin ticaret partnerlerinin Avrupa limanlarına indirdiği malların toplam değeri, bu yeni mal pazarlarındaki tüketici harcamalarına dair genel bir fikir verecektir. Bu başlangıçta egzotik sayılan metaların ithalat hacmi arttıkça, fiyatlar – çoğu kez dramatik biçimde – düştü. Bu sebeple önde gelen metaların ithalat *hacmi* en azından bir genişleme yüzyılı boyunca yılda yüzde 2,5 ila 4,0 büyüme oranları yakaladı. Toplam sömürge ithalatının *değeri* daha yavaş, 1780'lerde sona eren 140 yıllık bir dönem boyunca yıllık yüzde 1,6 oranında arttı. Tablo 4.1'e bakınız.

Ama bir yüzyıl süren bir trend, yılda "yalnızca" yüzde 1,6 bile olsa, küçümsenecek bir mesele değildir. 1640'larda Avrupa'nın Avrupa dışı mal tüketimi hâlâ öncelikle biber, baharat ve egzotik ürünlerden oluşuyor ve en elit tüketiciler dışında kalan zümreye çok az temas ediyordu. 1780'lere gelindiğinde Avrupalı hane halkları (St. Petersburg'dan Viyana ve Trieste'ye uzanan bir çizginin batısı) hane başına yılda (limanlarda kaydedilen toptan fiyatlarla) 8 Hollanda guldeni (ya da 14-15 İngiliz şilini) değerinde Avrupa dışı mal tüketiyordu. Bu malların nihai tüketicilere yansıyan gerçek perakende fiyatları çok daha yüksek, bu rakamların en az iki katı olacaktı. Bu miktarda harcama – teoride – "Avrupa'nın" 120 milyon sakinine yılda kişi başına yaklaşık 2,0 kilogram şeker (günlük 5 gram – bir çay paketinin içerdiği kadar), 0,12 kilogram çay (haftada bir fincan çaya yetecek kadar), 0,42 kilogram kahve (yine haftada bir fincan için) ve 0,50 kilogram tütün (Avrupa nüfusunun yarısı için günde bir pipo içimi kadar) sağlamaya yeterdi.

Tablo 4.1. Avrupa'da kıtalararası ticaretin ithalat değeri (1000 gulden)

Dönem	Asya	Yeni Dünya	Toplam	Kişi Başına (Hollanda Parası)
1640lar	12,000	[12,000]	24,000	0.32
1750ler	52,000	88,000	140,000	1.50
1780ler	63,000	171,000	234,000	2.03

Köşeli parantez içindekiler kabaca tahmin edilen rakamlardır.

Kaynaklar: Asya: Asya'daki tüm ticaret şirketlerinin gelirleri: Jan de Vries, "Connecting Europe and Asia. A Quantitative Analysis of the Cape-route Trade, 1497–1795," içinde Flynn, Giraldez, ve von Glahn, ed., *Global Connections and Monetary History, 1470–1800* (Aldershot, Hants.: Ashgate, 2003), s. 82–93. Yeni Dünya: 1640lar, tahminler tütün ve şeker ithalatının hacimlerine göre yapılmıştır; 1750ler ve 1780ler: ithalat rakamları (kıymetli metaller buna dâhil değildir) İspanya, Portekiz, Fransa, İngiltere ve Hollanda'ya ait veriler şuralardan alınmıştır: de Vries ve van der Woude, *The First Modern Economy*, s. 478, 499; Michel Morineau, *Incroyables gazettes et fabuleux métaux* (Londra ve Paris: Cambridge University Press, 1985), s. 487.

Elbette bu metaların hiçbiri bu şekilde bütün Avrupa'ya eşit olarak dağılmıyordu. Mallar başlıca sömürgeci devletlerin Atlantik limanlarına indiriliyor ve buralardan nakliye maliyetleri, gümrük politikaları ve tüketici talebinin şekillendirdiği karmaşık yollarla dağıtılıyordu. Bölge ve sosyal sınıfa göre tüketim düzeylerine dair bilgimiz yeterli olmaktan uzak olsa da, on sekizinci yüzyıl için elde olan bilgi kırıntıları bu bölümün ekinde özetlendi. Bu gözlemler de Tablo 4.2'de, geç on sekizinci yüzyılın yaklaşık tüketim düzeylerinin bir eskizi olacak şekilde özetlendi.

Tablo 4.2'nin incelenmesiyle hemen göze çarpan bir sonuç şeker ve çayın oldukça eşitsiz dağıldığı, kahve ve tütününse nispeten geniş bir tabana yayıldığıdır. Geç on sekizinci yüzyılda

Tablo 4.2. Şeker, çay, kahve ve tütünün Avrupa'daki dağılımının taslağı: 1780'ler civarında kişi başına tüketim

	Avrupa	İngiltere	Hollanda	Avrupa'nın Geri Kalanı	Baltık
Şeker	2.00 kg	9.0	4-5.0	0.8	1.0
Çay	0.12 kg	0.7	0.5	0.05	
Kahve	0.42 kg	0.05	2.8	0.4	0.37
Tütün	0.50 kg	0.7	2-3.0	0.4	0.16-0.48

1. Sütun, Tüm Avrupa için, Avrupa'ya ulaşan nakliyelerin toplamına dayanarak her bir metanın kişi başına düşen arzını ifade eder. (Ayrıca Avrupa'daki tütün üretiminin bir tahmini de bu toplam tahminine dâhildir) Avrupa'nın geri kalanı için kişi başına arzı tahmin etmek amacıyla İngiltere ve Hollanda'daki tahmini tüketim bu arzdan çıkarılmıştır. Baltık kıyıları için son sütun karşılaştırma için gösterilmiştir.
Kaynaklar: Şeker: Blackburn (1997), s. 109, 172, 403. Çay: Lenman (1990), s. 57; Dermigny (1964), I: 539. Kahve: Smith (1996), s. 183–214. Tütün: Goodman (1993), s. 177–8; Price (1973), s. 732; Lugar (1977), s. 48.

Avrupa'ya gönderilen şekerin yarısını İngiltere tüketiyordu; İngiltere'de tüketim düzeyi "Avrupa'nın geri kalanı" toplamının on katından fazlaydı. Benzer şekilde İngiltere Avrupa'ya nakledilen çayın yüzde 60'ından fazlasını kendine çekiyordu. Bu oran İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın ülkesinin limanlarına indirmeyi başardığı miktardan çok daha fazlaydı. Hem şekeri hem de çayı büyük miktarlarda ithal eden Fransa bunun çok azını tüketiyordu, ithalatın çoğu yeniden Amsterdam'a ve Hamburg'a ihraç ediliyor, buralarda işlenip tekrar Avrupa pazarlarına dağıtılıyordu. Kuzey Avrupa dışında şeker tüketimi büyük ölçüde şehirlerle sınırlıydı. Paris'in tüketimi 1787'de Fransa toplamının dörtte biriydi, Viyana da 1780'lerde Avusturya'nın imparatorluk sınırlarında tüketilen şekerin yarısından fazlasını tüketiyordu.[111]

111. Paris tüketimine dair kestirimler Antoine Laurent Lavoisier'ye aittir. Bkz.

Kahvenin dağılımı daha farklıydı. Bu malı esas arz edenler Fransa ve Hollanda'ydı. Avrupa'nın kişi başına ortalamasına yakın bir miktarı ithal eden İngiltere, bunun neredeyse tamamını yeniden kıtaya, öncelikle de Almanya ve Hollanda'ya ihraç ediyordu.[112] Buralarda tüketim hem Kuzey ve Güney Hollanda'nın şehir ve köylerinde, hem de Kuzey Avrupa'nın kalanında hızla yayıldı.[113] Fakat başka yerlerde kahve tüketimi görünüşe göre şehirlere özgü bir zevk olarak kaldı: 1780'lerde Paris Fransa ortalamasının on katını, Viyana ise Avusturya ortalamasının üç katını tüketiyordu.[114]

Woodruff D. Smith, *Consumption and the Making of Respectability* (Londra: Routledge, 2002), s. 100. 1810'ların sonlarında Benoiston de Châteneuf Paris'in şeker tüketimini 7,5 kilogram olarak tahmin etmişti. Bu rakam Paris'in dışındaki Fransızlar için kişi başına 0,6 kilogram bırakıyordu. Martin Breugel, "A Bourgeois Good? Sugar, Norms of Consumption and the Labouring Classes in Nineteenth Century France," der., Scholliers, *Food, Drink and Identity* içinde, s. 103. Viyana için bkz. Sandgruber, *Die Anfange der Konsumgesellschaft*, s. 206–8.

112. S. D. Smith, "Accounting for Taste. British Coffee Consumption in Historical Perspective," *Journal of Interdisciplinary History* 27 (1996): 183–214. Smith İngilizlerin çayı kahveye tercih etmesinin "pratikte iki içeceğin göreli maliyetlerini tersine çeviren bir vergi sisteminin" doğrudan sonucu olduğunu söylüyor. "İngiliz politik ekonomisi kahve içimini, güçleri Doğu Hindistan Kumpanyası'ndan hiç de az olmayan Batı Hint şeker plantasyon sahiplerinin etkisini yansıtan vergi politikalarıyla, daha doğumunda öldürdü" (s. 214).

113. 1740 yılında Hollanda Cumhuriyeti, en önemli kamu gelir kaynağı olan tüketim vergilerini yenilemek maksadıyla, tüketici davranışları hakkında bilgi topladı. Vergi Komisyonu üyesi Meester Gerard de Normandie şöyle raporluyordu: "Ülkemizde çay ve kahve içiminin bir sıçrama yaptığı açık bir gerçektir. Öyle ki hem bu maddelerin tüketilmediği hane halkı çok azdır, hem de çayın ve kahvenin aşırı tüketimi biradan kazandığımız tüketim vergisi gelirlerine darbe vurmuştur. Orta halli haneler arasında çayın ve kahvenin aşırı tüketilmediği bir tane bulmak çok zordur." Hollanda Devlet Arşivleri, Den Haag, Staten van Holland, nr. 4013 Verbaal aan den Gecommitteerde Raden door Mr. Gerard de Normandie, Commis Fiscaal van de Gemeenelands Middelen. Bevindingen van 1740.

114. Devrim öncesi Paris'te kahve tüketimi istatistiğinin kaynağı Lavoisier'dir. 110'uncu dipnota bakınız. Viyana için bkz. Sandgruber, *Die Anfange der Konsumgesellschaft*, s. 137. Gerçekten de kırsal Avusturya'da kahvenin düzenli tüke-

Nihayet tütün burada konu ettiğimiz tüm metalar içinde en eşit bölüşüleniydi. Tütün, Akdeniz ve Levant'ta önemli pazarları mevcut olsa da, Kuzey Denizi'nin kıyılarında özellikle cana yakın bir tüketici ortamı bulmuş gibiydi.[115] Üstelik Fransız ortalaması da muhtemelen önemli bölgesel farkların üstünü örtüyordu, çünkü Fransız tütün tekelinin on fabrikasının tamamı Kuzey Fransa'da, Paris yakınlarındaydı.[116] Yine de genelde hem dağıtımının kolay olması hem de tüketiminin bireysel karakteri sayesinde tütün kullanımı alt sosyal sınıflar ve kırsal tüketiciler arasında hızla yayıldı.

Görünüşe göre tüketim yoğunluğunun düzensiz eş merkezli çemberleri Kuzey Denizi'ndeki bir merkez üssünden yayılıyordu. Bu merkezde İngiliz kolonyal ürünler tüketimi Avrupa ortalamasının birkaç katından fazla, Hollanda'nınki de kıta ortalamasının 2 ila 4 katı civarındaydı. Kuzey Denizi limanlarıyla yoğun bir deniz ticaretinden faydalanan Baltık sahili muhtemelen kolonyal ürünleri Avrupa ortalamasına yakın miktarlarda tüketiyordu. Sound Geçiş Vergisi kayıtları 1700-9 ile 1770-9 dönemleri arasında Baltık'a giren kolonyal ürünlerin toplam ağırlığında on kat yükseliş kaydeder. 1780'lerde Avrupa'ya giren kahvenin yüzde 8'i ve şekerin yüzde 5'i bu rotayı takip ediyordu. Tütün içinse bu oran ilgili yıllara ait Sound Geçiş Vergisi kayıtlarında yüzde 3

---

timi İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlamış gibi görünür. H.-G. Haupt, *Konsum und Handel. Europa im 19. und 20. Jahrhundert* (Göttingen, 2002), s. 25.

115. Norveç tütün tüketimi 1760'ta kişi başına 2,5 pounddu [*1,34 kg,* ç. n.], daha sonra gerileyerek 1815 civarında yaklaşık 1,5 pounda [*0,68 kg,* ç. n.] düştü. Fritz Hodne, "New Evidence on the History of Tobacco Consumption in Norway, 1655–1970," *Economy and History* 21 (1978): 118–20.

116. Price, *France and the Chesapeake*, s. 411–12. Fransa'da tütünün ithalatı, işlenmesi ve satışı 1674'teki kuruluşundan devrimci yönetim tarafından 1791'de ilga edilmesine kadar bir tekel şirketinin elindeydi. Devrimin arifesinde şirket yıllık 7 milyon kilogram tütün satıyordu, bunun yüzde 80'i enfiyeydi.

olarak gözükür, fakat bu rakam bölgedeki tütün kullanımını çok büyük ihtimalle olduğundan düşük göstermektedir.[117] Bu şekilde ulaşılan – ve Almanya, Polonya ve Rusya'ya uzanan – potansiyel pazar on milyonlarla ölçülüyordu, ancak bu toplamın çok küçük bir kısmından fazlasının Doğu Avrupa içlerine kadar sirayet etmiş olması pek olası değildir. Eğer durum böyleydiyse, İsveç, Finlandiya, Baltık devletleri, Kuzey Polonya ve Almanya (1780 civarında belki 10 milyon kadar insan) o tarihlerde Tablo 4.2'de gösterilen miktarlarda tütün tüketiyor olmalıdır.[118]

Kolonyal ürünlerin çoğu hatırı sayılır mesafelerde kara ticaretini karlı kılacak değer-ağırlık oranlarına sahipti, ama doğu bölgelerinin en önemli pazarlar hâline geldiğini gösteren kanıt yine de çok azdır. Gerçekten Kuzeybatı Avrupa'dan ayrılınca çay, kahve ve şeker tüketimi derhal bir elit ve şehirli meselesi hâline gelir. İber Yarımadası ve Akdeniz bölgesi içinse bir şey söylemek kolay değildir, ancak bölgede kahve ve şeker tüketiminin, esas tedarikin Atlantik imparatorluklarının ortaya çıkışından önce Levant'tan sağlandığı döneme göre önemli bir artış gösterdiğine dair kanıt yoktur. Genelde yeni Avrupa dışı ürünler Doğu ve

117. 1784-9'da Sound'dan geçen 1,9 milyon kilogramlık tütün, Amerikan Devrimi'nin arz ve İngiliz-İskoç dağıtım şebekeleri üzerindeki etkisini yansıtıyor olabilir. Yüzyılın daha erken tarihlerinde Hollandalı tedarikçiler tek başlarına Baltık'a 2 milyon kilogramdan fazla tütün nakliyorlardı, daha da erken bir tarihte, 1706'da ise İskandinavya ve Baltık'a naklettikleri miktar toplam 7 milyon kilogramdı. Eldeki kanıtlara dair bir değerlendirme için bkz. Roessingh, *Inlandse Tabak*, s. 408-55.

118. Hans Chr. Johansen, "How to Pay for Baltic Products?," der. Fischer, McInnis ve Schneider, *The Emergence of a World Economy 1500–1914* (Wiesbaden: F. Steiner, 1986) içinde, Cilt I, s. 123–42. Burada alıntılanan ticaret hacmine Danimarka ve İsveç'in sömürgelerle ticareti dâhil değildir. Hamburg ve Amsterdam gibi merkezlerin kara ticareti de dışarıda bırakılmıştır. Johansen çayla ilgili de bir şey söylemez. Herhalde Baltık'a gönderilen çayın miktarı yazarın "ağırlığa göre en önemli kolonyal ürünleri" konu eden çalışmasında içerilmek için fazla küçüktü (s. 129).

Güney Avrupa'da gündelik hayata hafifçe dokunmuş olmalıdır. Oysa Kuzey Avrupa'da nüfusun büyük kısmı bu ürünleri düzenli olarak kullanıyordu, İngiltere'de ise anlaşılan geç on sekizinci yüzyılda alt sınıf hanelerin yıllık gelirlerinin yüzde 10'u bu ürünlere harcanıyordu.[119]

Sömürge malları piyasasının merkez üssü Kuzeybatı Avrupa'daydı ve talep düzeyi doğuya ve güneye gidildikçe azalıyordu. Öte yandan sömürgelerin kendileri de bu malları tüketiyordu, bunlar arasında en önemlisi de İngiliz Kuzey Amerika'sının hızla büyüyen yerleşimci topluluklarıydı. Nefret edilen Townshend vergileri tarh edildiğinde bile, kolonyal Amerikalılar İngiliz tacirlerinden 1700 ile 1773 arasında yıllık 150.000 kilogram çay satın almayı sürdürdü. Bu resmi rakamlar (yerli olmayan) Kuzey Amerikalı başına 0,08 kilogram çay için yeterlidir,[120] ancak kaçakçılık, özellikle de Hollandalı tüccarlarla yapılanı, gerçek tüketim seviyesini çok daha yükseğe, belki de çok yüksek olan İngiliz tüketiminin yarısına çekiyordu.[121] Devrimden sonra çay görünüşe göre kahveye yer açmıştı; 1790'dan sonraki on yıllarda kahve tüketimi kişi başına 0,73 kilogramla Avrupa ortalamasının oldukça üzerinde seyretti.[122] Sömürge yerleşimcilerinin şeker tüketimi yalnızca anavatanın gerisinde kalıyordu (1770'lerde kişi başına yıllık 6,4 kilogram), buna bir de hatırı sayılır miktarda rom ekleniyordu. Toplamda, Jefferson'ın çiftçileri sınır çiftliklerinden şeker, çay ve kahve pazarlarına çoğu Avrupalı'ya göre daha kolay erişime sahipmiş gibi görünüyor.

---

119. Carol Shammas, *The Pre-Industrial Consumer in England and America* (Oxford: Oxford University Press, 1990), s. 136'daki verilerden çıkarılmıştır.

120. Breen, *The Marketplace of Revolution*, s. 300.

121. Shammas, *Pre-Industrial Consumer*, s. 83-5.

122. William Rorabaugh, *The Alcoholic Republic. An American Tradition* (Oxford: Oxford University Press, 1979), s. 100–1.

Kolonyal malların akışı marjinal bir görüngü değildi. Öğünlerin yapısını ve zamanını yeniden düzenledi;[123] yoksul ve

123. Hollanda'da, Avrupa'nın büyük kısmında yaygın olan "iki öğün sisteminden" üç ya da dört öğünlü sisteme geçiş Avrupa'nın diğer bölgelerinin çoğundan daha erken – çayın ve kahvenin gelişinden önce – başladı. Ancak bu metalar Hollanda'da kahvaltı kavramını yeniden tanımladı ve lapa ya da krepten oluşan ve hazırlanması emek isteyen kahvaltıların yerini çay ya da kahve ve ekmekten oluşan kahvaltıların almasını hızlandırdı. Jozien Jobse-van Putten, *Eenvoudig maar voedzaam. Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland* (Nijmegen: SUN Memoria, 1995), s. 260–68.
Jan Luikens'in Het Leerzaam huisraad (Amsterdam, 1711) adlı kitabında, masa başında oturup kahve içen aile çiziminin yanında "Het Thee en Koffy-gereed. hap" [*çay ve kahve alet edevatı*] başlıklı bir metin yer alır: (sayfa 9'daki görsel)

Eskiler zevk alırdı
Günde iki kez toplanmaktan
Birlikte, bir masada.
Böyle anlarlardı zamanın geçtiğini
Oysa bugün, zamanımızda,
Her şey iki kat hızlı,
Ve keyifle geçirmek için zamanı,
Öğrendik günde dört kez
Masamızda toplanmayı

Bkz. Hester Dibbits, *Vertrouwd bezit*, s. 162–3 (çeviri bana ait).
Almanya'da "öğün sistemimizdeki kritik değişimler sadece on dokuzuncu yüzyıl ortasındaki şehirleşme ve sanayileşmenin etkisiyle tetiklenmedi. Kırdaki proto-sanayiler genelde bu değişimde daha önemliydi. [*Bu durum*] gıda ve öğün yeniliklerinin ortaya çıkmasıyla ilişkilidir: patates, pancar şekeri, acı kahve ve alkollü içkiler..." Hans J. Teuteberg, "Food Consumption in Germany since the Beginning of Industrialisation. A Quantitative Longitudinal Approach," der. Baudet ve Van der Meulen, *Consumer Behavior and Economic Growth in the Modern Economy* içinde, s. 235. "İngilizlerin 'çay' adını verdiği ritüel geç on yedinci ve erken on sekizinci yüzyıllarda icat edilen ya da kökten yenilenen iki önemli öğünden biriydi; her iki öğün de denizaşırı ithal malların tüketilmesine dayanıyor ve katılımcıları için önemli toplumsal ve kültürel anlamlar ifade ediyordu. Diğer öğün kahvaltıydı..." Smith, *Consumption*, s. 172.
Fransa'yla ilgili Colin Jones şu gözlemde bulunur: Şeker, çay, kahve ve çikolata tüketimi hızla yükseldi ve bu artan elit kullanımının yansımasından ibaret değildi; zira *café au lait* [sütlü kahve] şehirli çalışan sınıfların kahvaltısı olma yolundaydı ve muhtemelen kıra da sirayet ediyordu." Colin Jones, "Bourgeois

uzakta yaşayan hane halklarını bu ürünlerin bulunduğu tek yer olan perakende dükkanlarına çekti; bu ürünleri tedarik etmenin tek yolu olan nakdi gelirin faydasını arttırdı; ve İngiltere'nin, daha sınırlı olarak da Hollanda ve Fransa'nın vergi rejimlerini, bu ülkeler böylesi yüksek gelir esnekliğine sahip metalara ithalat gümrükleri ve tüketim vergileri uygulamayı öğrendikçe, kökten değiştirdi.[124] Kolonyal ürünlerin düşen göreli fiyatları sıkça vurgulanır, oysa artan tüketim vergileri bu trendi tüketiciden saklamak konusunda oldukça etkiliydi. Patrick O'Brien şeker, tütün ve çaya ek olarak şarap, alkol ve bira üzerindeki vergi ve gümrüklerin 1788-92 aralığında toplam İngiliz kamu gelirinin yüzde 60'ına denk geldiğini hesaplıyordu.[125] On sekizinci yüzyıl boyunca, değişen tüketici davranışı tüketim vergisi gelirlerini su üstünde tuttu. Bu sayede bu vergiler 1696-1700'de İngiliz vergi gelirlerinin yüzde 29'unu karşılarken, 1791-5'te artık çok daha büyük olan toplamın yüzde 51'ine denk geliyordu.[126] İngilizlerin bu fiskal rejimi Amerikan sömürgelerine genişletme çabası tüketici boykotlarına, direniş gösterilerine (1774 Boston Çay Partisi) ve nihayet devrime yol açtı.[127]

Eski tüketim malları. Sıradan hane halklarını gündelik yaşamlarını böylesine kapsamlı biçimde yenilemeye itenin ne

---

Revolution Revivified," der. Colin Lucas, *Rewriting the French Revolution* (Oxford: Oxford University Press, 1991) içinde, s. 90.

124. Carole Shammas, "The Eighteenth-Century English Diet and Economic Change," *Explorations in Economic History* 21 (1984): 258.

125. Patrick K. O'Brien, "The Political Economy of British Taxation, 1660–1815," *Economic History Review* 41 (1988), s. 11, Tablo 5.

126. Martin Daunton, "The Politics of Taxation, 1815–1914," der. Donald Winch ve Patrick O'Brien, *The Political Economy of British Historical Experience, 1688–1914* (Oxford: Oxford University Press, 2002) içinde, s. 318–50; Robert M. Kozub, "Evolution of Taxation in England, 1700–1815. A Period of War and Industrialization," *Journal of European Economic History* 32 (2003): 363–88.

127. Bu, özetle ve gerekli şerhleri saymazsak, T. H. Breen'in *Devrimin Pazarı* [*The Marketplace of Revolution*] adlı yapıtında savunulan görüştür.

olduğunu sormadan önce, "eski metaların" değişen tüketimi hakkında da birkaç söz söylemek gerekiyor. Zira tüketim pratiklerinin yeniden düzenlenmesi kolonyal ürünlerle sınırlı değildi; bu ikinciler, yerleşik temel malları barındıran daha geniş tüketim sistemlerine sığdırılmak zorundaydı.

Alkollü içecekler uzun on sekizinci yüzyıl boyunca önemli bir yeniden düzenlemeye maruz kaldı. Şarap tüketimi her yerde azalma eğilimindeydi, çoğu yerde aynı şey bira tüketimi için de geçerliydi.[128] Bu kısmen çay ve kahvenin yükselişine tepkiydi, ancak bu kafeinli içeceklerin kullanımı tıbbi alanın dışına taşmadan önce bile, geleneksel alkollü içecekler damıtılmış alkolün rekabetiyle yüzleşmişti. Damıtma uzun on sekizinci yüzyıl için tamamen yeni bir işlem değildi, fakat sürecin geleneksel şarap damıtmadan (konyak) tahıl damıtmaya (cin ve viski) taşınması

128. İngiliz bira tüketimi 1688'de 33 galon güçlü bira ve 17 galon seyreltilmiş biradan, 1751'de sırasıyla 21 ve 11 galona, 1833'te ise toplam 17,9 galona geriledi. Peter Mathias, *The Brewing Industry in England, 1700–1830* (Cambridge: Cambridge University Press, 1959), s. 375. Hollanda'da bira üretim kapasitesi, aynısı yurt içi kişi başına tüketim için kesin olmasa da 1670'lere kadar artmayı sürdürdü. Bu tarihten sonra, 1675 civarında 200 litre olarak tahmin edilen kişi başına bira tüketimi, 1800'de 40 litreye ulaşana kadar sürekli azaldı. Richard Unger, *A History of Brewing in Holland 900–1900* (Leiden: Brill, 2001), s. 222–84; de Vries ve van der Woude, *First Modern Economy*, s. 320–1.
Paris şarap tüketimi de 1711-14'te kişi başına 120 litreden 1750'lerde 110 litreye, 1789'da ise 95 litreye düştü. Lyon'a dair veriler de benzer bir trendi ortaya koyar. T. E. Brennan, *Public Drinking and Popular Culture in Eighteenth-Century Paris* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1988), s. 190. İngiliz ve Hollanda şarap tüketimi Fransa'nın zaten her zaman çok altında olmuştu ama buralarda da düşme trendi mevcuttu. Yıllık veriler uluslararası koşullara ve gümrük politikalarına yüksek hassasiyet gösterir, çünkü bu değişkenler önemli Fransız üretim merkezlerine erişimi kesebiliyordu. Yine de erken on dokuzuncu yüzyılda her iki ülkede de kişi başına yaklaşık 2 ila 3 litre tüketilmekte olduğu söylenebilir. Geç on yedici yüzyılda bu rakamların belki iki katı tüketiliyordu. John V. Nye, "The Myth of Free Trade. Britain and Fortress France," *Journal of Economic History* 51 (1991): 23–46; de Vries ve van der Woude, *First Modern Economy*, s. 584–85.

ve şeker temelli rom, her türden damıtmayı uzun on sekizinci yüzyılın öncü büyüyen sanayilerinden biri hâline getirdi. Çalışkanlık devrimi genişleyen bir alkol denizinde yüzen bir mantar tıpa gibiydi, ve çoğu kez yerelde üretilip tüketilen şarap ve biranın aksine, damıtılmış içkiler tıpkı şeker, çay ve kahve gibi uluslararası ticarete konu olan ürünlerdi.[129]

Fransız konyağı Hollanda ve Baltık pazarlarını beslemeye on yedinci yüzyıl ortasından çok önce başlamıştı. Nitekim Hollanda'da geç on yedinci yüzyıl tahıl damıtımını başlatan da Fransız konyağına erişimde savaş sebebiyle yaşanan kesintilerdi. Ancak uzun vadede konyak tüketimi ciddi büyüme gösterdi: İngiliz ithalatı 1684-6 ile 1743-6 dönemleri arasında on dört kat arttı. Bir süre durakladıktan sonra, konyağa talep 1750'lerin sonundan itibaren yeniden arttı, bu arada Fransız iç pazarı da genişledi.[130] Hollanda'nın *jenever* [*Hollanda cini,* ç. n.] sanayiinin büyümesi daha da dramatikti. Talep on yedinci yüzyıl ortasındaki mütevazı başlangıç düzeyinden, 1700'de 90 cin damıtma tesisini destekleyecek kadar büyüdü. Bu tesislerin çoğu Amsterdam ve Rotterdam limanlarına yakın kasabalardaydı. On sekizinci yüzyılda Hollanda damıtma tesislerinin sayısı ve ortalama büyüklüğü hızla artmaya devam etti, "cin çağının" zirvesi olan 1736'da "75'e ve kısa bir duraklamadan sonra 1770'ten itibaren tekrar büyüyerek 1816'da 245'e çıktı. Hollanda damıtma endüstrisinin kapasitesi iç pazarlara 1831-5 aralığında kişi başı 15 lire içki arz ediyordu, bu oran

129. Der. Erik Aerts vd., Production, *Marketing and Consumption of Alcoholic Beverages Since the Late Middle Ages* (Leuven: Leuven University Press, 1990). Avrupa'da içki damıtımı on ikinci yüzyılda başlamış gibi görünüyor, ama ancak on yedinci yüzyılın ortasından sonra üretimdeki teknik değişmeler, ucuz hammaddeler ve esnek talep üretimde ve tüketimde patlayıcı bir büyüme yaratmak için bir araya gelmişti.

130. L. M. Cullen, *The Brandy Trade under the Ancien Régime* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), s. 18, 47.

1800 civarında, Friesland eyaleti *jenever*'i kişi başına 12,5 litreden vergilerken de muhtemelen daha az değildi. Yine de içeride tüketilenden fazlası ihraç ediliyordu. Endüstri Güney Hollanda'nın kişi başına 6 litrelik alkol tüketiminin çoğunu karşılamanın yanı sıra Baltık, İber yarımadası ve Amerika'daki pazarları da besliyordu.[131]

İngiliz damıtılmış alkol tüketiminin yükselişi karmaşık bir rekabet eden içkiler öyküsüdür: cin, rom, konyak ve viski. Cin tüketiminin 1730'lara kadar hızla büyümesi elit gözlemcileri Mandeville'in kişisel kusurların kamusal yararlar doğurduğu tezinin ikna edici bir örneğiyle karşı karşıya bıraktı. Bu düşük tahıl fiyatları döneminde, tahıldan damıtılan içkilere olan talep, arazi sahiplerinin su üstünde kalmasını sağladı ve kamu gelirinin de çeyreğini oluşturdu.[132] Fakat çoğu gözlemci için, bu zincirinden boşanmış aşağı tabaka iştahları gösterisinin yararları, bu yeni tüketici isteklerinin getirdiği öz-yıkımı ve toplumsal zararı dengeleyemezdi. 1736'da ve tekrar 1751'de kısıtlayıcı yasalar yürürlüğe kondu. Bu önlemler cin tüketimini azaltmak konusunda istenen etkiyi gösterdi, ama ithal edilen konyak ve rom, 1780'den sonra yeni bir yerli alkol üretimi dalgası kişi başına tüketimi yeni zirvelere taşıyana kadar, boşluğu hızla doldurdu. Yurt içinde üretilen cin 1680'lerde 0,4 litrelik, 1722 itibarıyla 2,0 litrelik ve 1740'larda 5 litrelik tüketimi destekliyordu. İthal edilen içkiler toplam tüketimi bu düzeylerin çok üstüne çıkardı, öyle ki 1751'e gelindiğinde sadece Londra'da 17.000'den fazla cin dükkanı olduğu söyleniyordu.[133]

---

131. De Vries ve van der Woude, *First Modern Economy*, s. 322–4, 481; Chris Vandenbroeke, *Agriculture et Alimentation dans les Pays-Bas Autrichiens* (Gent-Leuven, 1975).

132. Jonathan White, "The 'Slow but Sure Poyson'. The Representation of Gin and Its Drinkers, 1736–1751," *Journal of British Studies* 42 (2003), s. 38.

133. Lee Davidson, "Experiments in the Social Regulation of Industry. Gin

Şeker arıtmanın bir yan ürünü olan romun serüvenini ayrıntısıyla takip etmek zor bir iştir, ama o da bir süre için Atlantik ekonomisinin anahtar metalarındandı. McCusker Devrim arifesinde Amerikan sömürgelerindeki rom tüketimini kişi başına 16 litre olarak tahmin ediyordu. Devrim'den sonra romun önemi azaldı, yerini viski damıtma aldı. Amerikan sömürgelerinde, İskoçya yaylalarında ve daha başka ücra köşelerde tahıl (ve mısır) damıtma, çalışkan hane halklarının zahirelerini ticari bakımdan karlı hâle getirmek için uyguladıkları bir stratejiydi. Bu sayede piyasa ekonomisine daha fazla entegre oluyorlardı. Viskinin genç Amerikan cumhuriyetindeki gelişiminin günlüğünü tutan Rorabough damıtılmış içkilerin kişi başına tüketiminin 1830'da 15 litreyle (4 galon) zirveye çıktığını söyler. Yazarın hesabına göre biraz daha erken bir tarihte, 1810'da "Amerikalılar kişisel gelirlerinin yüzde ikisini damıtılmış içkilere harcıyorlardı."[134]

Alkol tüketimi karmaşık örüntüler izlese de uzun on sekizinci yüzyılda Kuzeybatı Avrupa ve Amerikan sömürgelerinin tamamında ciddi artış gösterdi. Bira ve şarap tüketimi azaldı, ama içilen biraların cinsi ve kamusal mekânlara artan rağbet muhtemelen birim başına bira harcamasını arttırdı.[135] Benzer bir eğilim görünüşe göre Paris'te de geçerliydi. On sekizinci yüzyılda Paris'in şarap tüketimi biraz düştü, ama şarap giderek kafelerde ve *guinguette*'lerde [*dans salonu*, ç. n.] içilir oldu. 1750'de Paris'te 3.000 dans salonu vardı ki bu her 200 şehirliye bir tane düşmesi

---

Legislation, 1729–51," der. Lee Davidson vd., *Stilling the Grumbling Hive. The Response to Social and Economic Problems in England, 1689–1750* (New York: St. Martin's Press, 1992), s. 25-48.

134. Rorabaugh, *The Alcoholic Republic*, s. 64–5, 89; John J. McCusker, "The Business of Distilling in the Old World and the New World," s. 202.

135. Peter Clark, *The English Alehouse. A Social History 1200–1830* (Londra: Longmans, 1983), s. 292–3.

demekti.[136] Alkol damıtma, uzun on sekizinci yüzyılda büyüyen bir sanayiydi; erken on dokuzuncu yüzyılda toplam alkol tüketimi neredeyse her yerde görülmedik düzeylere ulaştı. Alkol tüketiminin bu düzeylere çıkması yakın zamanlara kadar gerçekleşmeyecekti, öyle ki bugün bile aynı miktar alkol tükettiğimiz kuşkuludur.

Nihayet yaşamın temel gıdasına, ekmeğe geliyoruz. Hem İngiltere hem de Kuzey Fransa on sekizinci yüzyılda "kötü tahıllardan" ve elenmemiş buğday ekmeklerinden kaliteli buğday ekmeklerine doğru bir değişimi deneyimledi. Gregory King 1688'de buğdayın İngilizlerin ekmek tüketiminde ancak yüzde 20'lik bir paya sahip olduğunu söylüyordu. 1800'e gelindiğinde buğday İngiliz tahıl tüketiminin yüzde 66'sını oluşturuyordu, güney İngiltere'de bu oran daha da yüksekti.[137] Fernand Braudel Fransızların "buğday ekmeği devrimine" öncülük ettiğini düşünmüştü, ama gerçekte daha geniş tabanlı bir evrim söz konusuydu. Hollandalılar bu süreçten on yedinci yüzyılda, (güney) İngilizler ve (kuzey) Fransızlarsa on sekizinci yüzyılda geçmişlerdi.[138] Elekten geçmiş buğdaydan yapılan ekmek (kalbur ekmeği) diğer ekmek türlerinden oldukça farklıydı ve tüketicilerce de böyle algılanıyordu.[139] İyi

136. Brennan, *Public Drinking and Popular Culture*, s. 76.

137. E. J. T. Collins, "Dietary Change and Cereal Consumption in Britain in the Nineteenth Century," *Agricultural History Review* 23 (1975): 105.

138. Fernand Braudel, Civilization and Capitalism. 15th–18th centuries, Cilt 1, The Structures of Everyday Life. The Limits of the Possible (New York: Harper & Row, 1981), s. 137. "*Wittebroodskinderen*" (beyaz ekmek çocukları) aşağı yukarı *yuppie*'ye denk gelen bir on yedinci yüzyıl Hollanda terimiydi. J. J. Voskuil, "De weg naar Luilekkerland," *Bijdragen en mededelingen van de geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983), s. 476.

139. E. J. T. Collins, "Why Wheat? Choice of Food Grains in Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries," *Journal of European Economic History* 22 (1993): 7–38. Collins çavdar, arpa, yulaf, darı, karabuğday ve mısırın günlük diyette yeri i buğdaya bıraktığını, Avrupa ülkelerinin tamamında görülen genel bir

kalite buğday ekmeğinin bir kile tahıl başına verimi nispeten oldukça düşüktü, bu da onu daha kaba ekmeklere göre iyice pahalı yapıyordu. Beyaz ekmeği evde yapmaktansa fırından alma olasılığı da daha yüksekti. Yine de on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında tahıl fiyatlarının trendi yukarı döndüğünde bile talebin en pahalı ekmeklere yönelişi devam etti. Tüketicilerin bu davranışı, reformcuların paylayıcı tepkisini çekti ve ekmek arzını arttırmak için kaba ekmeklerin de tüketilmesini dayatmak isteyen yetkililerin düzenlemeleriyle karşılaştı.[140] 1801'de, İngiliz Parlamentosu Londra'da tüketilen ekmeğin yarısının aynı gün satın alınıp sıcak sıcak yendiğine dikkat çekti, arkasından da taze (sıcak) ekmek satışını yasaklayan Bayat Ekmek Yasası'nı geçirdi. Bu önlemin "şehrin tüketimini altıda bir oranında azalttığı söyleniyordu."[141]

Tuhaf yasama faaliyetleri tarihinin sayfalarından alınan bu önemsiz olay, beyaz ekmeğin, on sekizinci yüzyıldaki popülerliğinin anahtarı olan niteliğini açık ediyor: Fırından satın alınıp sıcak ve taze sunulduğunda beyaz ekmek "kolaylık gıdasıydı." Diğer tahıllardan yapılan ekmekler çoğunlukla büyük somunlar halinde pişiriliyor ve haftada bir ya da iki kere satın

---

eğilim olarak aktarır. Buğdayın yükselişinin zamanlaması ülkeye göre değişiyordu – Kuzeybatı Avrupa'da daha erken, Doğu Avrupa'da daha geçti – ama tüketiciler her yerde dokusu, rengi, tadı ve sindirilebilirliği nedeniyle buğdayı tercih ediyordu. "Buğdayın temel avantajı, bir ekmek yapımı malzemesi olarak, somun hamurunun kabarmasını mümkün kılacak kadar gluteni sadece onun içermesidir" (s. 26). Nitekim "diğer tahılların ve tam buğday ekmeklerinin besleyiciliğinin yeniden keşfedildiği yakın zamanlara kadar, tıbbi görüş de buğdayın mükemmel tahıl olduğu ve kabarmış beyaz somunun da insan için en arzu edilir tahıl gıdası olduğu yönündeydi" (s. 34).

140. Christian Petersen, *Bread and the British Economy, c. 1770–1870* (Aldershot, Hants.: Scolar Press, 1995), s. 105–6; Steven Kaplan, *The Bakers of Paris and the Bread Question, 1700–1775* (Durham, N.C.: Duke University Press, 1996), s. 536–9.

141. Roger Wells, *Wretched Faces. Famine in wartime England, 1763–1803* (New York: St. Martin's Press, 1988), s. 29, 218.

alınıyordu. Sözgelimi standart Hollanda çavdar somunu 3 ila 6 kilogram ağırlığındaydı. Buğday ekmeği hızla bayatlıyordu, o yüzden de arzu edilir niteliklerine erişim profesyonel fırıncılara ve yoğun bir perakende dükkan şebekesinin varlığına bağlıydı.[142]

Perakende şebekeleri. Tüm bu tüketim biçimlerinin bir ortak özelliği – modelimizde ifade edildiği şekliyle – nihai Z-tüketimi içinde satın alınan malların (x) yüksek ağırlığa sahip olmasıydı. Yeni tüketim biçimlerinde nispeten az hane emeği kullanılıyordu. Öyle ki tüketimin çoğu öncelikle hane içinde gerçekleşmiyordu. Tüketiciler giderek perakende dükkanlarına ve sosyal tüketim mekânlarına eskiden olduğundan çok daha bağımlı hâle geldiler. Gerçekten de 1650'den sonraki yüz yılın bir perakende devrimine sahne olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Pek çok hizmet gibi perakendecilik de iktisat tarihçilerinden yeterli ilgiyi görmemiştir, ama eldeki bilgi kırıntıları 1650-1750 arasında pazarlardan, fuarlardan ve loncaların kontrol ettiği zanaatkârların doğrudan satışlarından perakende dükkanlarına ve işportacılara doğru önemli bir dönüşün olduğu görüşünü destekler. Başlangıçta perakende dükkanları fuarları ve kasaba pazarlarını desteklemiş gibi görünür. Carole Shammas'ın İngiliz perakendeciliğinin mekânsal örüntüleri üzerinde yürüttüğü araştırma "1700 itibarıyla böyle pazarlara sahip her kasabada bir dükkanın olduğunu" bulgulamıştır. Yazar, perakende dükkanlarının bu tarihten sonra geleneksel pazar kasabalarının ötesine, "çok çeşitli malları az miktarda" sattıkları köylere doğru yayılmasının izini sürer.[143] İşportacıların bu dükkan bolluğuna karşı bir seçenek olduğu düşünülebilir, ama görünüşe göre bu ikisi birbiriyle rekabet etmekten çok, belki de farklı mallar sattıkları için, birbirini

142. Collins, "Why Wheat?" s. 34–5.

143. Shammas, *The Pre-Industrial Consumer*, s. 248.

tamamlamıştır. Nitekim işportacıların sayısı küçük perakende dükkanlarıyla birlikte büyümüştü.

Perakende şebeklerinin mekânsal genişlemesi, eskinin periyodik kasaba pazarı sistemlerine göre çok daha sık alışveriş yapmaya izin veriyordu, bu da çok sayıda hane halkı için yeni bir yaşam biçimi demekti. Mui ve Mui bu gelişmeyi "arz yanlı bir başarı" olarak yorumlar: Buna göre ulaşımdaki teknik ilerlemeler, artan nüfus yoğunluğu ve yükselen gelirler, dükkanların alternatif dağıtım yöntemlerine kıyasla daha ucuza perakende hizmetleri sunabildiği bir ortam yaratmıştı. Bu tez ikna edici değildir, çünkü perakende şebekelerinin esas gelişim gösterdiği dönemde bahsi geçen değişimler henüz etkisini göstermemişti. 1650'den sonraki yüz yılda Kuzeybatı Avrupa'nın nüfusu oldukça durağandı, gelir büyümesi en iyi ihtimalle mütevaziydı ve en önemli ulaşım yatırımları (kanallar, ücretli yollar) daha sonra gelecekti. Hane halkları tüketim davranışları içinde dükkanlara yüksek maliyetlerine *rağmen* yer açtılar, perakendeciliğin taşıma maliyetlerindeki arz yanlı düşüşler sayesinde değil.

Perakendeciliğin üst segmentlerinde, özel muhitlerde toplanan moda mağazalarının ortaya çıkması, moda döngülerini kodlamaya, bilgiyi yaymaya ve tüketici heveslerini odaklamaya hizmet eden sosyal ve ekonomik mekânları kurmuş oldu. Bu "doğal" bir gelişme değildi. Maxine Berg'den öğrendiğimize göre, Londra'nın alışveriş caddeleri önce Aziz Paul Katedrali yakınlarında ve Westminster'da, sonra da Piccadilly'de ve St. James Sarayı civarında

> Londra'da örgütsel kontrollerin zayıflığından yararlanarak ortaya çıktı; loncalar üretim yöntemlerini kontrol etme çabalarından el çekmişlerdi. Üretim süreçleri dağınıktı ve iş bölümü pek çok lüks imalat ustasının, neredeyse tama-

men alt sözleşmelere yaslanarak perakendeci olmalarına izin veriyordu.[144]

Lonca kontrollerinden kaçış, zanaat ürünlerinin satışının üretim mekânından ayrılmasına izin verdi, bununsa -iyi araştırılmış bir konu olan – üretim organizasyonu bakımından köklü sonuçları oldu. Ancak bir başka sonuç da perakendeciliğin yeniden organize edilmesiydi – çoğu zaman sorgulamadan kabul ettiğimiz bir gelişme, oysa Avrupa'nın pek çok kısmında loncaların direnişi modern perakende mağazalarının ortaya çıkışını geciktirmişti.[145]

Mui ve Mui tüketim vergisi kayıtlarından yararlanarak 1759'da İngiltere'de 52 yurttaşa bir perakende mağazasının düştüğünü tahmin eder. Yazarlar 1688'de, Gregory King'in aritmetik alıştırmalarını yaptığı zamanlarda, bu yoğunluğun çok daha düşük olması gerektiğini düşünür.[146] Hollanda için elimizde ulusal kestirim mevcut değildir, ama bölgesel veriler benzer bir mağaza yoğunluğuna işaret eder: 1742'de Hollanda şehirlerinde 50'ye 1; 1795'te kırsal Krimpenerwaard'da 66'ya 1.[147] Güney Hollanda'daysa perakende mağazacılığını kumaşçı loncaları kontrol ediyordu. Burada da dükkanların sayısı ve çeşitliliği arttı, öyle ki Antwerp, kapanan ticari talihine rağmen, 1690'a gelindiğinde 26 sakini başına

144. Berg, *Luxury and Pleasure*, s. 261.

145. Taşra kentlerini yeni tüketici istek ve pratiklerine uygun ortamlar hâline getiren fiziksel dönüşüm de perakende devriminin daha fazla araştırılmayı hak eden başka bir boyutudur. Beckett ve Smith "Restorasyon sonrası Nottingham'da kentsel yenilenmenin ve tüketici tercihlerinin nasıl el ele gittiğini" betimler. John Beckett ve Catherine Smith, "Urban Renaissance and Consumer Revolution in Nottingham, 1688–1750," *Urban History* 27 (2000): 48.

146. Hoh-Cheung Mui ve Lorna H. Mui, *Shops and Shopkeeping in Eighteenth-Century England* (Kingston and Montreal: McGill–Queen's University Press, 1989), s. 135–47.

147. De Vries ve van der Woude, *First Modern Economy*, s. 581; Kamermans, *Materiele cultuur in de Krimpenerwaard*, s. 33–4.

1 dükkana sahipti, 1773'te ise bu oran dikkate değer biçimde 16'da 1'e yükselmişti.[148] Fransızlar kendi toplumlarını Manş'ın karşı yakasındaki "dükkancılar milletiyle" kıyaslamaktan belli bir haz alsa da, onlar da büyüyen ticaret hacmi "günlük yaşama daha tüketimci bir görünüm kazandırdıkça" aynı yolda yürüyorlardı.[149]

> XIV. Louis'nin ölümünden Devrim'e kadar Fransız ticaretinin toplam hacmi beşe katlandı. Bu artışın dörtte üçü ila beşte dördü iç piyasadan kaynaklandı. Perakende şebekeleri İngiltere'deki kadar sofistike olmasa da, bir çok bölge "dükkancının yükselişine" tanık oldu.[150]

Kuzey Amerika için elimizde niceliksel veri yoktur, ama 1750'lerde kıtaya yeni ayak basmış bir Alman din adamı "şimdiden, Avrupa'da bulunan ne varsa Pennsylvania'da da tedarik etmek mümkün hâle gelmiş, her yıl bir sürü ticaret gemisinin bu limana gelmesi boşuna değil" diyerek şaşkınlığını belirtebiliyordu.[151]

---

148. Bruno Blondé and Ilja van Damme, "Consumer and Retail 'Revolutions'. Perspectives from a Declining Urban Economy, Antwerp, 17th–18th Centuries" (basılmamış makale, Antwerp Üniversitesi, 2005). Kumaşçı loncasının her üyesinin işlettiği bir dükkanı yoktu, yine de çoğunun varmış gibi görünüyor. Bölgedeki diğer şehirler, yine kumaşçı loncalarının üyelik kütüklerine bakılırsa, dükkan varlığı bakımından daha az yoğundu. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında ikisi de küçük şehirler olan Lier ve Turnhout'ta 26 şehir sakini başına ortalama 1 kumaşçı düşüyordu, ama Leuven, Mechelen, Brüksel ve Ghent gibi daha büyük şehirlerde bu oranlar sırasıyla 35'e, 96'ya, 128'e ve 155'e 1'di. Bu şehirlerde perakendecilik loncaların tam kontrolü altında değildi.

149. Jones, "Bourgeois Revolution Revivified," s. 95.

150. a.g.e., s. 88. Jones, Jonathan Dewald, *Point-Saint-Pierre* (Berkeley: University of California Press, 1987), s. 20–1'den alıntı yapıyor.

151. T. H. Breen, "'Baubles of Britain'. The American and Consumer Revolutions of the Eighteenth Century," *Past and Present* 119 (1988): 73–104; T. H. Breen, "Narrative and Commercial Life. Consumption, Ideology, and Community on the Eve of the American Revolution," *The William and Mary Quarterly* 50 (1993): 471–501.

Pennsylvania ithal mallara erişimi olan tek sömürge de değildi. 1740'lardan başlayarak Chesapeake bölgesinin her yanında "İskoç dükkanı" diye bilinen Glasgow tüccar evleri açıldı. Yerleşik İngiliz ticaret temsilcilerince işletilen bu dükkanlar tütün satın alıyor ve "karşılığında, bölgenin nispeten mütevazı tütün çiftçilerine bir dizi ithal mal arz ediyordu... Bu dükkanlar zekice bir yeniliğin ürünüydü. Çağdaşlardan birinin gözlemlediği gibi, temsilcilikler Atlantik ekonomisini 'çiftçilerin büyük kısmını oluşturan... sıradan halka' açtı."[152]

On sekizinci yüzyılın ortasından itibaren, Amerikan sömürge maddi kültürünün çarpıcı niteliği kendine yeterliği değil piyasa bağımlılığıydı. Neredeyse her yerde Amerikan yerleşimcileri Avrupa – esas olarak da İngiltere – mamullerini satın alabilmek için meta üretmeye bakıyordu. 1720 ile 1760 arasında, kolonilerde basılan haftalık gazetelerin sayısı 3'ten 22'ye yükseldi. Bu gazetelerin hevesli alıcılar bulabilmesinin sebebi, kısmen, gelişen perakende dükkanları ağından satın alınabilen yeni ürünler hakkında bilgi vermeleriydi. Bu ağ okyanus kıyısı boyunca uzanıp iç bölgelere de sirayet ediyor, böylece büyümekte olan ve çeşitlilik arz eden bir bölgeyi ortak tüketim pratiklerinde birleştiriyordu. Hem tüketici bilgisi hem de malların kendisi, on sekizinci yüzyıl ortasında yerleşime açılmış engin Kuzey Amerika toprakları boyunca en mütevazı ve kaba saba koloniciye kadar ulaşıyordu. 1740'lara gelindiğinde Pennsylvania'da yerleşik Quaker'lar da New England'ın Kalvinistleri kadar bir Büyük Uyanış ihtiyacı içindeydi; ama yeni keşfedilen ruhanilik iki örnekte de maddi kültürlerin incelip genişlemesini yavaşlatamadı.[153]

---

152. Breen, *Marketplace of Revolution*, p. 123.

153. Quaker'ların maddi zenginliğe dair görüşleri David E. Shi, *The Simple Life. Plain Living and High Thinking in American Culture* (Oxford: Oxford University Press, 1985), s. 28–49'da tartışılır.

On sekizinci yüzyıl İngiliz ihracatına dair resmi istatistikler mükemmel olmayan bir kaynaktır, ama işaret ettikleri genel trendi fark etmemek olanaksızdır. 1740'ların ortasından 1760'lara kadar Kuzey Amerika anakarasına ihracatın "resmi değeri" yıllık 872.000 pound sterlinden 2.006.000 sterline, sonra da 1771'de zirve yaparak 4.577.000 sterline yükseldi. Yerleşimci Amerikalılar – büyük ölçüde tarımsal ve geniş bir araziye yayılmıştılar – o tarihte yıllık gelirlerinin en az onda birini İngiliz ithal ürünlerine harcıyorlardı.[154]

T. H. Breen bu geniş kitlelerce paylaşılan tüketim pratiğinin ortak siyasi şikayetlerin iletilmesinin yolu hâline geldiğini savunur. "Amerikalılar Savannah'dan Portsmouth'a aynı ürün yelpazesini satın aldıklarından, ortak bir deneyim hakkında iletişim kurabildiklerini fark ettiler."[155] Breen'in yorumu piyasa tüketiminin bir parçası olan sosyalleşme ve sinyallemeye dikkat çeker. Tüketim çoğu kez özel – ve bencil – bir eylem gibi görülür, oysa her ikisi de kamusal eylemler olan satın alma ve gösterme olmadan tüketim düşünülemez. Bu dönemdeki yeni tüketim biçimlerinin faydası da ilettikleri sosyal sinyallerle ciddi ölçüde artıyordu, bu ise ticari bir toplumun bilgi sistemlerince açığa vurulan ortak bilgiye bağlıydı. Tüketici boykotları (Damga Vergisi Yasası'na [*1765*], Townshend Yasası'na [*1767*] ve Çay Yasası'na [*1773*] karşı) Amerikan Devrimi arifesinde siyasi protestonun ortak dili hâline geldi. Breen bu protesto biçiminin "mutlak yeniliğini" vurgular: "Daha önce hiçbir isyan böylesine tüketici merkezinde organize olma-

154. İthalat ve gelir verisine dair bir değerlendirme için bkz. John McCusker and Russell Menard, *The Economy of British North America, 1607–1789* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1985), s. 279–80. Kişi başına tüketim tahmini Carole Shammas, "How Self-Sufficient was Early America?" *Journal of Interdisciplinary History* 13 (1982): 247–72 tarafından yapılmıştır. Ayrıca bkz. Breen, *Marketplace of Revolution*, s. 54–60.

155. Breen, *Marketplace of Revolution*, s. 15.

mıştı."[156] Bu olabildi, çünkü "Amerikan yerleşimcileri isteklerini ve şikayetlerini ortak bir deneyim [*tüketim deneyimi*] dilini kullanarak birbirlerine iletmenin bir yolunu keşfetmişlerdi."[157] Bu "ortak deneyimin" cesameti tek başına önemliydi, çünkü sömürge nüfusu 1700'den 1773'e sekiz kattan fazla büyümüş (1773 itibariyle 2,2 milyondu) ve hızla büyüyen İngiliz ticaret hacmindeki payı yüzde 6'dan azken yaklaşık yüzde 26'ya çıkmıştı.[158]

Atlantik dünyasında çoğalan perakende mağazalarına ticari toplanma, eğlence ve boş zaman geçirme mekânları eşlik ediyordu. Üst sosyal tabakada, kibar zaman geçirme biçimlerini ticarileşmiş kamusal alana taşıyan şehir dernekleri, kafeler, konser salonları ve tiyatrolar kompleksinin bir araya gelişini görüyoruz.[159] Halk tabakasında ise odak horoz dövüşlerine, ayı oynatmaya, bahis oynanan dövüşlere ve – hepsi de ticarileşmiş bir biçim kazanan – başka oyunlara kayıyordu.[160] Ve her yerde tavernalar, birahaneler, cin dükkanları, dans salonları ve kabareler açılıyordu. Yeni oyun ve bahis mekânları aşırı maskülen idiyse, çoğunlukla kadınların işlettiği içkili mekânlar "giderek ulaşılabilir olan alkolün, özellikle de cinin, müziğin ve dansın cazibesine kapılan kadın müşterilerin etkisine giriyordu."[161]

Sayıları giderek artan bu dükkanlar çoğunlukla fazladan biraz daha nakit kazanmak umuduyla açılıyordu; müdavimleri de buralara kazandıkları fazladan nakdi harcayarak yeni tüke-

156. Breen, "Narrative of Commercial Life," s. 486.

157. Breen, *Marketplace of Revolution*, s. 14.

158. McCusker ve Menard, *Economy of British North America*, s. 279–80.

159. Peter Borsay, *The English Urban Renaissance. Culture and Society in the Provincial Town, 1660–1760* (Oxford: Oxford University Press, 1989).

160. Gareth Steadman-Jones, "Working-Class Culture and Working-Class Politics in London, 1870–1900. Notes on the Remaking of a Working Class," *Journal of Social History* 7 (1974): 460–508.

161. Shoemaker, *Gender in English Society*, s. 274-5.

tim pratiklerine katılmak için uğruyordu. Bu dükkanların cirosu muhtemelen son derece mütevazıydı. Çoğu "çalışkan" hanelerimizin yarı zamanlı teşebbüslerinden ibaret olmalıydı. Herhalde büyük miktarda mal alacak parası olmayan ve/veya yalnızca yerel bilgiye sahip perakendecilerin sağlayabileceği krediye muhtaç bir tüketici cemaati için bir tür kiler gibi bir işlevleri vardı.

Kredi günümüzün modern tüketim toplumunda olduğu gibi çalışkan tüketimciliğin de önemli bir parçasıydı. O kadar ki kredi o dönemde muhtemelen, küçük çaplı perakendecilikte bile daha önemli bir rol oynamıştı. Sebebi basitti: dolaşımdaki küçük sikkeler kıttı (ve yeterince küçük değillerdi!).[162] İlaveten, üretim ve ticaretin mevsimsel karakteri finansal mahsuplaşmaları yıllık ya da altı aylık döngülerde yoğunlaştırıyordu. Hasat döngüsü bu yıllık nakdi işlem örüntülerini belirlemeyi sürdürüyordu. Bu durumda nakit yalnızca net yükümlülükleri kapatmak için el değiştiriyordu, böylece önceki döneme ait tüm işlemler hesaptan düşülmüş oluyordu. Ancak kentsel ekonomiler de bu özelliklerin çoğunu paylaşıyordu. Amsterdam'da ve bir dizi başka Hollanda kentinde 1 Mayıs ev kiralamalar için geleneksel sözleşme günü ve 1 Kasım'daki Azizler Yortusu altı aylık kiraların ödenme günüydü. Bu iki gün aynı zamanda hizmetçiler için altı aylık iş sözleşmelerinin başladığı tarihlerdi.[163] Bu günlerde ödemeler ya-

---

162. Erken modern İngiltere'de genel olarak nakit kıtlığı sorunu ve kredinin rolü üzerine bkz. Craig Muldrew, "'Hard Food for Midas'. Cash and Its Social Value in Early Modern England," *Past and Present* 170 (2001): 78–120. Yazar İngiliz ekonomisinin üzerindeki baskıyı şöyle ifade ediyordu: "Altın ve gümüş ekonomi gemisinin üstünde yüzdüğü su değildi; daha çok ekonomik değişimin akıntılarıyla gittikçe paslanan iki çapaydı" (s. 89).
İngiltere'nin pek çok kentsel bölgesinde aynı ekmek üç ayrı fiyattan (ya da daha sık olarak aynı fiyata üç ayrı boyutta somun) satın alınabilirdi: hazır para ekmeği (nakitle ödenen), veresiye ekmeği (borçla alınan) ve madrabaz ekmeği (sokakta satılan). Wells, *Wretched Faces*, s. 21, 28.

163. Clé Lesger, *Huur en conjunctuur. De woningmarkt in Amsterdam, 1550–1850*

pıldığından – ya da temerrüde düşürüldüğünden – bir anlamda "deste yeniden karılıyordu." Aileler daha iyi ya da daha ucuz dairelere taşınıyor, hizmetçiler yeni işverenlere gidiyor ya da evlenmek veya kendi yollarını çizmek üzere ayrılıyordu.

Böylesi nakde sıkışık bir ekonominin işlemesi için kaçınılmaz olarak krediye ihtiyaç vardı. Bu sebeple erken modern piyasa ekonomisine katılanlardan çok azı *sadece* borçlu ya da *sadece* alacaklıydı. Her gelir düzeyinden insanlar genişleyen bir borç alıp verme ağıyla sarılmış durumdaydı ve toplam borçları varlıklarıyla beraber artma eğilimindeydi.[164]

Ancak kredinin tabii ki başka işlevleri de vardı: Geçici imkansızlıklardan mustarip olanları destekliyordu, ama aynı zamanda arzuları imkanlarından hızlı büyüyen tüketicilere de kaynak sağlıyordu. Daha doğrusu, bu işlevleri krediyi hak edenler için görüyordu.

Peki kim krediyi hak ediyordu? Kredinin çoğunun yüz yüze, kişisel ilişkilerin dünyasından koparılması ancak son elli yılın olayıdır. Uzun on sekizinci yüzyılda borç verenler elle tutulur güvence (rehin) alıyor ya da borçlunun kişisel bilgisine sahip oluyordu. Tüm bunlar karşılıklılık ve yükümlülük ilişkilerine yol açıyordu. Bazı tarihçiler hediye mübadelesinin antropolojisinden ilham alarak kredinin bir ekonomik sözleşmeden çok bir kültürel eylem olduğunu düşündüler. Buna göre krediye layık olmak borcu geri ödeme kapasitesi kadar iktidar ilişkileriyle ve cemaat içindeki statüyle de ilgili olacaktı.[165] Günümüzün borç-

(Amsterdam: Amsterdamse Historische Reeks Sy 10, 1986), s. 26–9.

164. Amsterdam özelinde bu örüntü Jan de Vries, "The Republic's Money. Money and the Economy," Leidschrift 13 (1998): 7–30'da betimlenir.

165. Antropologlar, Marcel Mauss'u takiben, uzun zaman hediye mübadelesinin – rutin ve toplumun zorladığı hediye verme eyleminin – "geleneksel" toplumlarda sosyal ilişkilerin sürdürülmesindeki stratejik rolünü vurguladılar.

lusunun alacaklıları neredeyse her zaman soyut kurumlardır, bu yüzden geçmişin kişisel borç ilişkilerinin toplumsal bakımdan ne denli değer yüklü olduğunun hatırlatılmasına belki ihtiyaç duyabilir. Ancak bundan, bazı tarihçilerin söylediği gibi, bu işlemlerin öncelikle rasyonel, ticari anlaşmalar olmadığı çıkmaz. Sadece krediye layık olmanın büyük ölçüde yerel bilgiye ve aile şöhretine bağlı olduğu sonucu çıkarılabilir. Sonuçta perakendecilik sistemi parasal rejimden daha hızlı ilerledi; yeni tüketim örüntüleri de, başka türlü olsa yeni maddi kültürlerin dallanıp budaklanmasını önleyecek olan kısıtlamaları aşmak için, kredi düzenlemelerine yaslandı.

Krediyi hak edişe dair bilgiye ulaşımın kısıtlı olması tüketicileri yerel perakendecilere ve rehin dükkanlarına, bu dönemde yeni bir pazar nişi bulan bu kadim kurumlara bağımlı kıldı. Anne McCants'in on sekizinci yüzyılın alt tabakadan Amsterdam hane halkları üzerine çalışmaları, şehrin belediye rehine bankası olan Bank van Lening'in, hiç değilse en yoksul ailelerin üstünde kalanlar tarafından, yaygın olarak kullanıldı-

---

Bazı tarihçiler erken modern Avrupa'yı da bu geleneksel toplumlar arasında sayar. Böylece kredi kapitalist ekonominin hayat suyu olmak yerine hediyelerle bulanıklaşır ve, Bourdieu'nün deyimiyle, "borç alanın özgürlüğüne bir saldırı [*teşkil eder*] Yükümlülükler yaratır, karşılık verme yükümlülüğüne sahip insanlar yaratarak bir tasarruf yoluna dönüşür. Kredi, araçsal bir sözleşme olmaktan çok, kültürel bir güç olarak iş görür, katılanları bağlayıcı sosyal ve simgesel ilişkilere gömer." Craig Muldrew'e göre Tudor ve Stuart hanedanları döneminde İngiltere hâlâ bu türden bir "yükümlülük ekonomisine" sahipti. "Henüz iktisadın faydaya dayalı dünyası ile duyguların ve olayların daha "sübjektif" sosyal dünyası arasında önemli bir toplumsal ayrım yoktu." Craig Muldrew, *The Economy of Obligation. The Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England* (Basingstoke: Macmillan, 1998), s. 65. Ayrıca bkz. Margot Finn, *The Character of Credit. Personal Debt in English Culture, 1740–1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), s. 4–11. Finn İngiltere'de kredinin Birinci Dünya savaşı arifesine kadar iktisadi olmaktan ziyade kültürel bir kavram olarak kaldığını iddia eder.

ğını gösterir. Ne de olsa bu iş için önce rehine vermeye değecek bir eşyaya sahip olmak gerekiyordu. Bu sebeple görünen o ki yarı dayanıklı mallar veresiye satın alınırken, rehine bankası ise harcamalarında fazla açılmış hanelere kısa vadeli likidite sağlıyor, böylece gündelik yaşamın iniş çıkışlarını atlatmalarına yardımcı oluyordu.[166] John Styles'ın dikkat çektiği üzere, arzu ettikleri tüketim nesnelerine ulaşan mütevazı tüketicilerin hevesinin arkasında bu türden krediler vardı: "On sekizinci yüzyılda çalışan yoksulların tüketim alışkanlıklarıyla ilgili özellikle şaşırtıcı olan, erişilebilir yeniliklere reaksiyon verme kapasiteleridir."[167] Cin, pamuklu giysiler ve çay saatine riayet böyle "erişilebilir yenilikler" arasında ilk akla gelenlerdir. Kredi sayesinde avam tüketici, Sir James Steuart'ın "küçük ihtiras nesneleri" dediği, yine onun sözleriyle "zihnin isteklerinden kaynaklanan" arzularının peşinden gidebiliyordu.[168] Kredinin rolü daha önce de Defoe'nun dikkatini çekmişti. Yazar adeti olduğu üzere ahlak dersi verme eğilimiyle avam zenginliğinin yararlı ekonomik sonuçlarını yan yana getiriyordu:[169]

---

166. McCants, "Goods at Pawn," s. 213–38; "Petty Debts and Family Networks," s. 33–50.

167. Styles, "Manufacturing Consumption and Design," s. 538.

168. Steuart, *Principles of Political Economy*, 21. Bölüm, s. 315, 313. İhtiras nesneleri her zaman maddi nesneler değildi. Karl Marx'ın *Kapital*'i bitirme isteği, alacaklılarını tatmin edecek nakit uğruna evdeki mobilyaları, gümüşleri hatta paltosunu rehine vermesine yol açmıştı. Ancak bu sefer de paltosu olmadan *British Museum*'un okuma salonuna girmesine izin verilmedi. Bu rehini geri almak en acil meselesi hâline geldi ve belki de onu çalışkanlığa zorladı. Marx'ın ünlü kapitalizm eleştirisini üretim merkezinde geliştirip, belki de kişisel acılarını hatırlatan kredi meselesine neredeyse hiç değinmemesi ilginçtir. Bkz. Peter Stallybrass, "Marx's Coat," der. Patricia Spyer, *Border Fetishisms. Material Objects in Unstable Spaces* (New York: Routledge, 1998) içinde, s. 183–207; Craig Muldrew, "'Hard Food for Midas'. Cash and Its Social Value in Early Modern England," *Past and Present* 170 (2001): 78–120.

169. Defoe, *The Compleat English Tradesman*, s. 410.

> Bugün kaç bin aile yenilerini almadan önce kıyafetlerini iyice eskitiyor? Kaç tanesi akşam yemeğinde kasaptan veresiye aldığını yiyor? Hayır, kaç bin aile nakitlerinin yetmeyeceği libası krediyle, sanki kendi paralarıymış gibi satın alıyor?

Burada normal zamanda üretim ve tüketimin uzmanlaşmasını engelleyen yüksek işlem maliyetleriyle karşılaşıyoruz. Perakendecilerin uyguladığı yüksek fiyat farkları, Sir Frederick Morton Eden'in 1797 tarihli *Yoksulların Durumu* eserinde yeni hane ekonomisine yönelttiği önemli eleştirilerden biriydi. Yazar, araştırmasını kuzeyli ve güneyli kırsal çalışan ailelerini kıyaslamak üzerine bina etmişti: Eden'a göre ilk grup eski kendi ihtiyaçlarını sağlama örüntülerini sürdürürken, ikincisi gıda, giyim ve başka hemen her şeyde perakendecilere bağımlıydı.[170] Yazarın öncü bütçe çalışmaları bu yoksul hane halklarının gelirlerinin yüzde 11'inden fazlasını şeker, pekmez ve çaya harcadığını gösteriyordu. Çoğunlukla düşük besin değerine sahip gıdalara gönüllü olarak yüksek fiyatlar ödüyorlardı, bunu gözleyen Eden da Güney İngiltere'nin yoksulluk sorununun yetersiz gelirden değil de savurgan harcamadan kaynaklandığı sonucuna vardı.[171] Avam, İngiliz atalarının – ülkenin ücra köşelerinde hâlâ var olan – basit yaşam tarzına dönse daha iyi yaşardı. Elbette bu tedavi yazarın hayıflandığı tüketim örüntüleriyle, muhtemelen daha saygıdeğer bulduğu

170. Carole Shammas Eden'ın çalışanların piyasaya bağımlı olduğu savını destekler: "Erken modern dönemin sonunda pek çok İngiliz çalışan ailesi yediklerinin – bahçe meyve sebzesi dışında – neredeyse tamamını piyasadan, fırıncıdan, kasaptan, manavdan ve muhitlerinde çayı, şekeri, tereyağını, sütü, unu, ekmeği ve eti kim satıyorsa onlardan satın alıyordu. Yemeği ne kadar çok kişi hazırlarsa o kadar iyiydi, böylece pişirmekte fazla yakıt harcanmayacaktı." Shammas, *Pre-Industrial Consumer*, s. 145.

171. Eden, *The State of the Poor*.

üretim sistemi arasındaki ilişkiyi gözden kaçırıyordu. Daha erkenden, yüzyıl ortasından bir gözlemci bu ilişkiyi daha net görerek şöyle demişti: "Büyük Britanya halkı kütlesinin neredeyse tamamı *birbirine* müşteri, ya da *birbirinin* üreticisi sayılabilir."[172]

SONUÇ

Geç on yedinci yüzyılda başlayan çalışkanlık devrimi tüketici talebini arttırdı, ama en az bu kadar önemli olan, tüketimin bileşimini nasıl değiştirdiğiydi. Bana göre, yeni tüketici davranışı basitçe göreli fiyatlardaki değişmeler karşısındaki sayısız marjinal ayarlama olarak anlaşılamaz. Ücretlerin ve fiyatların hareketindeki hiçbir şey on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında görünür hâle gelen yeni tüketim rejimini kaçınılmaz kılmıyordu. Yeni tüketici davranışını daha ziyade bir konumdan başkasına, hane halkının üretim organizasyonunda ve arzu ettiği "tüketim demetlerinde" eşzamanlı değişiklikler gerektiren bir sıçrama olarak düşünmeliyiz. Yeni rejim Sanayi Devrimi adını verdiğimiz olaylar dizisinin bir sonucu olmak yerine onun doğumunun koşullarını hazırlıyordu.

Bu yeni tüketim rejimi bütün sosyal sınıflar için tekdüze değildi. Değişimlerin haritasını çıkarmak için kullandığım iki kaynak toplumun, kısmen örtüşseler bile, sonuçta ayrı olan iki kesiminin tüketimini aydınlatmak eğilimindeydi. Mülkiyet sahibi ve/veya evlerinde hizmetçi tutmaya yetecek kadar parası olanlar için, yeni tüketim biçimleri, daha fazla konfor, ev içi sosyalleşme imkanı, saygınlık simgeleri ve mahremiyete uyulması yönünde adımlar içeren bir ev ortamına eklemleniyordu. Bu

172. Tucker, *Instructions*, s. 245–6. Alıntı için bkz. Göran Hos. ve John Langton, *Peasantry to Capitalism. Western Ostergotland in the Nineteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), s. 29.

orta halli lüksle yan yana ve zaman zaman da kaynaşarak gelişen avam tüketici kültüründeyse ev ortamının başat bir rolü yoktu. Hizmetçileri tutmak yerine arz eden hane halkları için çoğu ev içi konforu basitçe ulaşılmazdı.

Onlar da bunun yerine sosyalleşme yatırımlarını evin dışında yapmaya çalıştılar, yemek hazırlama işini basitleştirmek için gıda ve içecekte genişleyen seçim yelpazesini kullandılar, ve ortak tüketim alışkanlıklarından bireyselleşmiş tüketim biçimlerine kaydılar. Tüm bu gelişmelerde hane halkının uzun vadeli ihtiyaçları öncelik sıralamasında nispeten gerilerdeydi. Gerçekten, Eden'dan Engels'e ve Le Play'ye kadar kaygılı gözlemciler hane halkının giderek dümensiz kaldığını düşünüyordu: hane ortak amaca sahip bir birim olmaktan çıkıp iyiden iyiye bir çekişme alanı hâline gelmişti. Çok sayıda gelir sahibinin olması, tüketimde de çok sayıda sesin çıkması demekti. En aşırı durumlarda bu iş bir "kıç kavgasına" dönüşebilirdi, Anna Clark Londra'nın hane ihtiyaçlarını ihmal etmek pahasına kamusal tüketim peşinde koşan "metropol hovarda kültürünü" böyle betimliyordu.[173] Koca Ur'un dışında da durum pek farklı değildi. Hans Medick Batı Avrupa'nın proto-endüstriyel köy evlerini şöyle tasvir ediyordu: " hane halkının uzun dönemli ihtiyaçları parasal öncelik sırasında gerideydi. Aksine, kamusal tüketim talebinin para harcamalarındaki önemi alışılmadık derecede yüksekti."[174] Ve bu talep *bireysel* talep olma eğilimindeydi. Rahip Franz Weisenegger 1839'da Avusturya'da bir kırsal sanayi merkezi olan Vorarlberg'deki ev ziyaretleri hakkında şöyle yazıyordu:

---

173. Anna Clark, *Struggle for the Breeches. Gender and the Making of the British Working Class* (Berkeley: University of California Press, 1995), s. 25–30.

174. Medick, "The Structure and Function of Population Development under the Protoindustrial System," der. Kriedte, Medick ve Schlumbohm, *Industrialization Before Industrialization* içinde, s. 91.

> Rahip [*Seelsorger*] evlerde yatak örtüsü ve temel gıdalar bile yokken ortalıkta şaşaalı kıyafetler, pipolar ve saatler görüp endişelerini dile getirince, anne babalar inatla çocukların parayı kendilerinin kazandığını bahane ediyorlar... bu da ailede kaç işçi varsa o kadar cüzdanın [*Nebenkassen*] olması demek oluyor.[175]

Hane içindeki düzensizliğe dair bu gözlemler faile işaret etmeden ya da ebeveyni suçlar gibi konuşsa da, bu türden eleştirilerin esas hedefi hemen her zaman ailenin eşi ve annesiydi. Çalışkanlık devriminin toplumsal çıpası, evliliğin koşullarını da etkileyen kadın satın alma gücüydü.[176] Artan pazarlık güçleri bir yandan kadınları erkekler tarafından terk edilmeye daha açık kıldı. Kadınların evlilik öncesi hamilelik oranlarındaki artışın (1670'ler ve 1680'lerden 1810'lara ilk hamileliklerin yüzde 15'inden neredeyse yüzde 40'ına çıkmıştı), mülkiyet yerine "romantik sevgi" temelindeki birliktelikler imkan sahasındaki genişlemeyi yansıttığı söylenebilir.[177] Buna karşın, gayrimeşru doğumlardaki artış (1650'lerde tüm doğumların yüzde 1'inden 1800'lerde yüzde 5,3'üne yükselerek, 1850'lerde yüzde 7 ile zirveye çıkmış, hemen ardından hızla gerilemişti) eşlik eden erkek tarafından terk edilme riskinin doğrudan göstergesidir.[178]

---

175. Alıntı için bkz. Sandgruber, *Die Anfange der Konsumgesellschaft*, s. 375.

176. John Gilles, *For Better, For Worse. British Marriages, 1600 to the Present* (Oxford: Oxford University Press, 1985), s. 181–2; Edward Shorter, *Making of the Modern Family* (New York: Basic Books, 1975).

177. P. E. H. Hair, "Bridal Pregnancy in Rural England in Earlier Centuries," *Population Studies* 20 (1966–7): 233–43.

178. Peter Laslett, "Introduction," der. Peter Laslett, Karla Oosterveen ve Richard M. Smith, *Bastary and its Comparative History* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980) içinde, s. 13–19; ayrıca bkz. Adrian Wilson, "Illegitimacy and Its Implications in Mid-Eighteenth Century London," *Continuity and Change* 4 (1989): 103–64.

Bir kere evlenince kadınların emek ve emtia piyasalarıyla bağları elit gözlemciler tarafından yetersiz beslenmeyle,[179] çocuk ölümleriyle,[180] çocuklarda büyüme eksikliğiyle[181] ve düzensiz evlerle[182] ilişkilendirilmeye başlıyordu. Çalışkan hane halkının ihtiyaç ve istekleriyle şekillenen tüketim öbekleri, Sanayi Devrimi'nin öncü sektörleriyle birkaçı hariç kuvvetli bağları olmayan sektörlerde talebi pompaladı.[183] Richard Steckel, İç Savaş öncesi Amerikalıların boylarının neden kısaldığı sorusuna kafa yorarken, "yaşam standartları pek çok alanda gerilerken sanayileşmeye yine de özgün bir zenginlik türünün eşlik etmiş olabileceği"

---

179. Clark, Huberman ve Lindert, "A British Food Puzzle," s. 234. Makalenin başlığındaki bulmaca [*puzzle*, ç. n.] gıda üretimi (ve net ithalatı) ile nihai gıda tüketimi arasındaki farka işaret ediyor. Yazarlar bu farkı yükselen taşıma, işleme ve pazarlama maliyetlerine rağmen artan gıda tüketimiyle açıklıyor. Ayrıca bkz. Shammas, *Pre-Industrial Consumer*: "Erken on dokuzuncu yüzyıl sanayileşme döneminin berbat beslenme koşullarının köklerinin... bir yüzyıl önceye gidiyor olması mümkündür" (s. 145).

180. W. R. Lee, "Women's Work and the Family. Some Demographic Implications of Gender-Specific Rural Work Patterns in Nineteenth-Century Germany," der. Hudson ve Lee, *Women's Work and the Family Economy* içinde: "Kadın ekonomik faaliyeti genellikle çocuğun sütten erken kesilerek destekleyici beslenmeye zararlı biçimde erken başlamasıyla ve yüksek çocuk ölüm ve hastalık oranlarıyla ilişkilendirilir" (s. 61).

181. Net beslenme statüsünün çok sayıdaki belirleyeninin her birinin göreli önemi bugün de tartışma konusudur. Bkz. Hans-Joachim Voth, "Height, Nutrition, and Labor. Recasting the 'Austrian Model,'" *Journal of Interdisciplinary History* 25 (1995): 627–36; John Komlos, "Shrinking in a Growing Economy? The Mystery of Physical Stature During the Industrial Revolution," *Journal of Economic History* 58 (1998): 779–802; Richard Steckel, "Stature and Living Standards," *Journal of Economic Literature* 33 (1995): 1903–40.

182. David Weir, "Parental Consumption Decisions and Child Health During the Early French Fertility Decline," *Journal of Economic History* 53 (1993): 259–7. Beşeri sermaye oluşumuna dair David Mitch, "The Role of Education and Skill in the British Industrial Revolution," der. Joel Mokyr, *The British Industrial Revolution* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1993), s. 241–79.

183. Sara Horrell, "Home Demand and British Industrialization," *Journal of Economic History* 56 (1996): 561–604.

üzerinde duruyordu. Benzer şekilde Nicholas Crafts da, sanayileşme sırasında İngiliz gelir büyümesi üzerine düşünürken, bu "garip zenginlik türünün" İnsani Gelişmişlik Endeksi'nde pek iyi bir skor vermeyeceğini vurguluyordu.[184]

Çalışkan hane halkının avam versiyonunun ve avam tüketici davranışının bütün bu olumsuz niteliklerinin karşısında olumlu bir başarı vardı: yoğun piyasa üretimini teşvik edecek tüketim öbeklerini oluşturmak için, genişleyen bir erişilebilir ürünler yelpazesi içinden seçim yapma pratiği. Bu pratik, emek ve uzmanlaşma arzının arttırılması yoluyla, ekonominin hatırı sayılır oranlarda büyümesini destekledi. İlaveten, talebin belirli "teşvik mallarına" odaklanması sayesinde, yoğunlaşan iş bölümünü destekleyen dağıtım ve perakendecilik sistemlerinin kuruluşunu hızlandırdı.

Kuzeybatı Avrupa'da on sekizinci yüzyılın ortasından sonra doğan yeni tüketici davranışı biçimleri ve hane ekonomisinin bununla at başı giden yeni organizasyonu, sahneyi Sanayi Devrimi için hazırladı, ama bu büyük arz yanlı olay tarafından hemen dönüştürülmedi. Aynı tüketim örüntüleri on dokuzuncu yüzyılın ileri tarihlerine kadar varlığını sürdürdü. Gerçekten, Sanayi Devrimi'nin getirdiği hızlanan ekonomik büyüme pekala esasen hizmetçi tutan sosyal sınıfları genişletmeye yaramış olabilir. Bu durumda toplumu uzun zamandır iki maddi kültür sahasına bölen ayrım ise değişmeden kalmış olacaktı. Bu düzen 1850'den sonra, hane ekonomisi ve piyasa ekonomisiyle ilişkilerindeki yeni bir devrimle sarsılarak dönüştürülecekti.

---

184. Richard Steckel, "Stature and Living Standards in the United States," der. Robert Gallman ve John Wallis, *American Economic Growth and Standards of Living Before the Civil War* (Chicago: University of Chicago Press, 1992) içinde, s. 294; N. F. R. Crafts, "Some Dimensions of the Quality of Life During the British Industrial Revolution," *Economic History Review* 50 (1997): 617–39. İnsani Gelişmişlik Endeksi kişi başına gelir, doğumda yaşam beklentisi ve eğitim düzeyi ölçütleri kullanılarak hesaplanan bir sosyal refah göstergesidir.

EK: Seçilen Metaların Kişi Başına Düşen Tüketim Miktarı

Şeker	Tarih	Kişi Başına Düşen Tüketim
İngiltere	1670ler	c. 1.0 kg.
	1700 9	2.6
	1720-9	5.0
	1750-9	7.5
	1770 9	10.5
Büyük Britanya	1784-6	7.7
	1804-6	9.3
	1834-6	9.2
	1844-6	9.6
Belçika	yak. 1800	1.65a
	1850-4	3.0
Brüksel	1760	1.65
Hollanda	yak. 1750	3.75b
	yak. 1820	5.5
Fransa	1730-4	0.45
	1784-7	0.85
	1788 90	0.95
	1810-19	0.95
	1830	2.0
Paris	1787	4.9
	1815-19	7.5
Avusturya (Veraset Toprakları)	1780	0.15
	1800	0.4
	1830	1.0
İngiliz Kuzey Amerikası (13 Koloni)	1770ler	7.6
Baltık Bölgesi[c]	1784-9	1.0

[a] 0.90 kg şurup ilavesiyle

[b] belirsiz miktar şurup ilavesiyle

[c] İsveç, Finlandiya, Kuzey Almanya, Polonya ve Rusya'daki tüketim için Danimarka Boğazı'ndan geçen tedarikler. Bu tedariklerin toplam bir milyon tüketiciye hizmet verdiğini varsayıyorum.

Kaynaklar:
İngiltere: Sheridan (1973), s. 22; Mokyr (1988), s. 75.
Büyük Britanya: Davis (1979), s. 45.
Belçika: Vanderbroeke (1975); Segers, vd. (2002), s. 100.
Brüksel: De Peuter (1999).
Hollanda: de Vries and van der Woude (1997), s. 327; Kooi (2001), s. 141.
Fransa: Toutain (1971), s. 2016; Breugel (2001), s. 99-118; Stein (1980), s. 5-6.
Paris: Stein (1980), s. 5-6.
Baltık: Johansen (1986), s. 123 42, 197.
İngiliz Kuzey Amerikası: Walsh (1992), s. 238.

EK (Devam)

Tütün	Tarih	Kişi Başına Düşen Tüketim
İngiltere	1669	0.42 kg.
	1698-1702	1.05
	1748-52	0.88
	1794-6	0.51
	1814-36	0.44
Hollanda	1700 9	1.96-2.86
Maastricht	1670ler	0.5
	18. Yüzyıl	1.5
Fransa	1789	0.26
Norveç	yaklaşık 1760	1.14
	yaklaşık 1815	0.68
Baltık Bölgesi	1784-9	0.16-0.48
Avusturya (Veraset Toprakları)	1780	0.5
	1800	0.79
	1850	0.88
İngiliz Kuzey Amerikası (13 Koloni)	18. Yüzyıl	1.0-2.5

Kaynaklar:
İngiltere: Shammas (1990), s. 79; Nash (1982), s. 367.
Hollanda: Roessingh (1976), s. 236-48.
Maastricht: Steegen (1998), s. 178.
Fransa: Price (1973), s. 411-12.
Norveç: Hodne (1978), s. 118-20.
Baltık: Johansen (1986), s. 123 42. (Bkz. Dipnot 99.)
Avusturya: Sandgruber (1982), s. 197.
İngiliz Kuzey Amerikası: Shammas (1990), s. 78.

EK (Devam)

Kahve	Tarih	Kişi Başına Düşen Tüketim
İngiltere	1699-1701	0.05 kg.
	1749-51	0.05
	1785-7	0.03
	1801	0.03
	1841	0.23
Hollanda	1770ler	2.8
Maastricht	1728-30	0.8a
Friesland	1711	0.07
Friesland	1786	2.8
Belçika	1790	0.5
	1850-4	4.0
Brüksel	1760	0.55
Fransa	1781-9	0.24
	1815-24	0.24
	1825-35	0.29
Paris	1787	1.9
Baltık Bölgesi	1784-9	0.37
Avusturya		
(Veraset Toprakları)	1780	0.04
	1800	0.05
Viyana	1783	5.0
ABD	1790-1825	0.73

* 1729-30'da kırsal hinterlanddaki tüketim ihmal edilebilir düzeydeydi; 1750'de ise kırsal tüketim Maastricht şehrinin tüketimine eşitti.

Kaynaklar:
İngiltere: Smith (1996), s. 185; Burnett (1989), s. 15-17.
Hollanda: Voskuil (1988), s. 77-83.
Maastricht: Jansen (1997), s. 48-55.
Friesland: Anon. (1786), s. 28.
Belçika: Vandenbroeke (1975); Segers, et al., (2002), s. 101.
Brüksel: De Peuter (1999), s. 111.
Fransa: Toutain (1971), s. 1975.
Paris: Lavoisier (1988), s. 141.
Baltık Bölgesi: Johansen (1986), s. 123-42.
Avusturya: Sandgruber (1982), s. 197.
ABD: Rorabaugh (1979), s. 100-1.

EK (Devam)

Çay	Tarih	Kişi Başına Düşen Tüketim
İngiltere	1722	0.28
	1750-9	0.5
	1784-6	0.61
	1804-6	0.79
	1834-6	0.86
	1844-6	0.84
Hollanda	1780ler	0.5-0.9
Friesland	1711	0.04
	1760	0.40
	1791	0.90
Maastricht	1729-30	0.2-0.25
	1760	0.4-0.5
Belçika	1720-9	0.045
	1850-4	0.01
Brüksel	1760	0.10
Fransa	1825-34	0.03
	1835-44	0.04
İngiliz Kuzey Amerikası (13 Koloni)	1773	0.34
ABD	1835-50	0.36

Kaynaklar:
İngiltere: Davis (1979), s. 45-6; Mokyr (1988), s. 75.
Hollanda: Voskuil (1988), s. 77-83.
Friesland: Vergelijking van de voornaamste imposten (Leeuwarden, 1786), s. 28.
Maastricht: Jansen (1977), s. 48-55.
Belçika: Parmentier (1996), s. 110
Brüksel: De Peuter (1999), s. 111
Fransa: Toutain (1971), s. 1975.
ABD: Rorabaugh (1979), s. 99.

EK (Devam)

Alkollü İçecekler	Tarih	Kişi Başına Düşen Tüketim
İngiltere	1680ler	0.35 litre
	1710ler	1.5
	1722	1.9
	1740ler	c.6.0
	1833	3.5
Hollanda	1790	7.0
	1831-5	15.0
Utrecht (Eyalet)	1790-8	6.0
Friesland	1767	7.0
	1800	12.5
Groningen (Eyalet)	1790	7.0
Belçika	c.1800	6.0
	1850-4	8.4
Brüksel	1760	9.0
Fransa	1780-9	0.9
	1825-34	0.9
Paris	1711-14	3.6
Paris	1787	9.0
İngiliz Kuzey Amerikası (13 Koloni)	1770	13.25
ABD	1830	14.8
	1850	3.8

Kaynaklar:
İngiltere: Mathias (1959), s. 375; Mitchell and Deane (1969), s. 355-6; Cullen (1988), s. 18.
Hollanda: Burema (1953), s. 177-8.
Friesland: Vergelijking van de voornaamste imposten (Leeuwarden, 1786).
Belçika: Vandenbroeke (1975); Segers, vd. (2002), s. 101.
Brüksel: De Peuter (1999), s. 109-11.
Fransa: Toutain (1971), s. 1974.
Paris: Brennen (1988), s. 189.
ABD: Rorabaugh (1979), s. 232-3.

V

EKMEK GETİREN-YUVA YAPAN HANE HALKI

On dokuzuncu yüzyılın ortasına doğru, Sanayi Devrimi'nin sunduğu yeni endüstriyel fırsatlar kendini Kuzeybatı Avrupa ve Kuzey Amerika'da artan bir kuvvetle hissettirmeye başladıkça tüketici davranışları iki ayrı hane ekonomisi meydana getirdi. Bir tarafta büyüyen bir hizmetçi çalıştıran haneler sınıfı vardı. Bu orta ve üst sınıflar için, çoğunun Sanayi Devrimi'yle pek ilgisi olmayan geniş bir mal yelpazesinde artan ev içi konfor, moda ve çeşitlilik getirdi. Orta sınıfların altındaysa durum çok farklıydı. Çalışkan hane halklarının çoğunun mensup olduğu bu grubun Sanayi Devrimi'nin çok öncesinden beri geliştirmekte olduğu tüketici davranışları, elit gözlemciler tarafından endişe, hatta korkuyla izleniyordu. Birden fazla gelir kazanan üyesi, artık esamesi okunmayan hane içi üretimi ve bireyselleşmiş tüketici istekleriyle, işçi sınıfı aileleri hem işlevsiz hem de dağılmaktalarmış gibi görünüyordu. İster Fransa'da Frederic Le Play, ister İngiltere'de Friedrich Engels, isterse Almanya'da Wilhelm Heinrich Riehl olsun, aile sosyolojisinin kurucuları aynı temel teşhisi tekrarlıyorlardı: Bütün üyelerin ortak bir girişim uğruna beraberce çalıştığı geleneksel "aile ekonomisinin" altı, sanayi kapitalizmi tarafından oyuluyordu.[1] E. P. Thompson'ın unutulmaz ifadesiyle, sanayi ka-

1. Eric Richards, "Women in the British Economy Since about 1700. An Interpretation," *History* 59 (1974): 343. Ayrıca bkz. Katherine Lynch, *Family, Class, and Ideology in Early Industrial France. Social Policy and the Working-Class Family, 1825–*

pitalizminde "aile her sabah fabrika ziliyle paramparça ediliyordu," ve açığa çıkan merkezkaç kuvvetler, aile üyelerini acınası tüketici tercihleriyle, çocukların itaatsizlikleriyle, eşler ve annelerin eve özen göstermemesiyle ve nihayet aile bağlarının çözülmesiyle sonuçlanan bencil davranışlara itiyordu.[2] Sanayi toplumunun amansız güçlerinin harekete geçirdiği süreç, çoğu aile kuramına göre, o günden beri doğrusal bir hatta ilerledi ve bugünün içi boşalmış, işlevini kaybetmiş ailelerine vardı.

Bu senaryoyla ilgili iki sorun vardır. Birincisi, önceki bölümlerde ayrıntılı olarak tartıştığımız üzere, hane halkının sıklıkla sanayi toplumunun işlevsel gereksinimlerine atfedilen niteliklerinin, aslında modern sanayinin yükselişini öncelemesidir. On dokuzuncu yüzyıl ortasının çalışkan hane halkları kendine has özelliklerini iki yüzyıldır, ilk fabrika zilleri sanayi işçilerini köy evlerinden çağırmadan çok önceden beri geliştiriyordu. Hemen eklenmeli ki, çalışkan hane halkı hem olumlu hem de olumsuz özelliklere sahipti ve sanayi toplumu tüm bunlara yeni bir boyut kattı. Üstelik, on sekizinci yüzyılda gelişen tüketici istekleri, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında karşısında giderek düşmanlaşan ve hem fiyatlarla hem de istihdam oynaklığıyla iyice sertleşen bir ekonomik ortam buldu. Bu dönemde çalışkan davranış çoğu zaman savunma amaçlıydı ve, çocuk sağlığı gittikçe bozulup, okuma yazma oranları yerinde sayıp, genç yetişkinlerin ortalama boyu kısaldıkça, çalışkan davranışın patolojileri de belirginleşiyordu. Yine de her şey hesaba katıldığında, sanayi sisteminin aile ekonomisinin bütünlüğünün altını oyduğu düşüncesi bir efsaneden ibarettir.

1848 (Madison: University of Wisconsin Press, 1988), s. 56; Janssens, *Family and Social Change*, s. 1–10.

2. Thompson, *Making of the English Working Class*, s. 416.

Bu bölümde inceleyeceğimiz ikinci sorunsa bu tarihten sonra hüküm süren doğrusal bir aile çözülmesi sürecinin söz konusu olmayışıdır. Le Play'nin 1850'deki korkuları erken yirminci yüzyılın aile sosyologlarının korkularının habercisiydi, ama arada, en azından yüz sene boyunca, hane halkı ekonomisi çok farklı bir biçim aldı. Çalışkanlık devrimi sona erdi, ve devrimin gelişmesini mümkün kılan geniş coğrafyanın koşulları, bu kez aynı yerde "ekmek getiren-yuva yapan hane halkı" adını vereceğimiz yeni hane halkı stratejilerinin ortaya çıkmasına sebep oldu.

Yeni hane ekonomisi piyasa üretimini ve çok sayıda üyenin gelir kazanmasını önemsemekten vazgeçip, hane içinde uzmanlaşmayı vurgulamaya başladı. Yeni hane halkına rehberlik eden ilkeler 1897'de bir Baltimore hayır kurumu tarafından güzelce özetlenmişti: "Erkek geçim kaynaklarını sağlamalı, kadın bu kaynaklarla evi çekip çevirmeli, çocuklar da okulda öğrenim görmelidir."[3] Bu üç nokta Angélique Janssens'in daha kapsamlı tanımının da merkezindedir. Yazara göre "ekmek getiren erkek ailesi:"

> ... kocanın piyasada çalışan tek fail olduğu bir hane organizasyonu modelidir. Bu modelde erkek emeğini kendine bağımlı bir eşin ve çocuklarının geçimini sağlamak üzere satar. Karşılığında kadın, yemek pişirme, temizlik ve çamaşır gibi kocasının piyasa emeğini yeniden üretmek için gereken karşılıksız emeğin sorumluluğunu üstlenir. İlaveten, emeğin nesiller arası yeniden üretimini sağlar: çocukların bakımı ve yetiştirilmesi. Ebeveynler arasındaki bu iş bölümü yoluyla, çocuklar üretken faaliyetlerden belirli

3. Baltimore Hayırseverlik Organizasyonu Okulu, 1897, alıntı için bkz. S. J. Kleinberg, "Children's and Mothers' Wage Labor in Three Eastern U.S. Cities, 1880–1920," *Social Science History* 29 (2005): 53.

bir yaşa kadar muaf tutulur ve eğitim ve kişisel gelişimleri için gerekli zamana sahip olurlar.[4]

Bu hane ekonomisi biçiminin idealleri bir gecede ortaya çıkmadı; temel niteliklerin somutlaşması aşamalar halinde ilerledi. Eşin ve annenin ücretli emekten çekilmesi çocuklarınkinden önce gerçekleşti. Öyle ki, on dokuzuncu yüzyılda çocuk emeği önce, ekmek getiren-yuva yapan hane halkının bu ilk ve en temel özelliğini elde etmek için yoğunlaştı.[5] Sonradan, hane halkının eğitime yatırımı önem kazandıkça, evli kadınlar çocukları büyüdüğünde iş gücüne geri döndüler. Her iki yetişkin erkek dışı emek biçimi de ekmek getiren-yuva yapan hane halkının mantığına uygundur.

İyi ama hane halkının – özellikle de işçi sınıfı hane halkının – organizasyonundaki bu köklü değişikliği getiren şey neydi? Bu soruyu inceleyen devasa bir yazın vardır; öne sürülen cevaplar arasında erkek egemenliğinin yeniden doğuşu, kapitalizmin "ihtiyaçları" ve ekonomik değişimin kadınlarla çocukların istihdam fırsatlarını azaltan yapısal özellikleri sayılabilir. Bu cevapları ve açıklayıcı güçlerini sırası geldikçe tartışacağız. Fakat hepsi de hane halkının ister ekonomik, ister teknik, isterse kültürel olsun, her durumda dış kuvvetlere tepki olarak değiştiğini varsayar. Bense önceki bölümlerde çalışkan hane halkının, hane halkının tüketici isteklerinin kendisinin evrilmesi ve yoğunlaşan piyasa emeğine yol açmasıyla şekil aldığını savundum. Burada da ekmek getiren-yuva yapan hane halkı için benzer bir açıklamayı savunacağım: İşçi sınıfı hane halkının 1850'den sonra yeniden

4. Angélique Janssens, "The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family? An Overview of the Debate," der. Janssens, *Rise and Decline* içinde, s. 3.

5. Hugh Cunningham, "The Decline of Child Labour. Labour Markets and Family Economies in Europe and North America Since 1830," *Economic History Review* 53 (2000): 409–10.

düzenlenmesi bir ölçüde – bana göre çok büyük ölçüde – ailenin tüketici isteklerindeki bir değişmeden kaynaklandı.

TÜKETİCİ SERMAYESİ BİRİKİMİ VE YENİ TÜKETİCİ İSTEKLERİ

Ekmek getiren-yuva yapan hane halkını tanımlayan yeni arzu nesnelerinin en çarpıcı ve yeni özelliği aynı zamanda beklenmedik biçimde ironikti de. Batı'nın sanayileşen ekonomileri hiç olmadığı kadar hızlı büyüdükçe, yeni arzu nesnelerinin tayin edici niteliği "satın alınamazlık" olmuştu. Bu kulağa pek hoş gelmeyen tabirin anlamı Birinci Bölüm'de kullandığımız dağarcığa başvurarak açığa kavuşturulabilir: Arzulanan Z-metalarını elde etmek için gereken zaman ve mallar arasındaki ikame esnekliği çok düşüktü. On dokuzuncu yüzyılın ortasından sonra reel ücretler hızla ve kalıcı olarak artmaya başladı. Bu durum, *ceteris paribus* [*diğer her şey aynıyken*, ç. n.], tüketilen Z-metalarının üretiminde hane halkı zamanının mallarla ikamesini – yani eski çalışkan hane halkının daha da çalışkan hâle gelmesini – doğuracaktı. Oysa gerçekte tüketiciler aynı anda taleplerini sadece büyük miktarda hane emeği girdisiyle üretilebilecek bir Z-metaları kümesine kaydırdılar. Bu metalar "raftan hazır" satın alınamıyordu. Daha kışkırtıcı bir ifadeyle: Yaşam standartlarında modern toplumla ilişkilendirdiğimiz önemli ilerlemeler *doğrudan* sanayi ve piyasa üretimi tarafından değil, *dolaylı olarak* hane halkları tarafından gerçekleştirildi. Hane halkları bunu, piyasa sektörü tarafından üretilen malları, "doğal olarak" hizmet etmeyecekleri tüketim amaçları için kullanarak başardı.

Yeni tüketici istekleri aksi yönde işleyen piyasa güçlerinin üstesinden gelecek güce sahipti, çünkü oluşturdukları tüketim

hedefleri kompleksini tek başına elde etmek imkansızdı, daha geniş bir hane halkı stratejisine ihtiyaç vardı. Bu tüketim hedefleri sağlıkta iyileşme, daha iyi beslenme ve daha iyi konutu içeriyordu. Bu nispeten geniş kategorilerin her biri daha somut hedefler tanımlanarak ayrıntılandırılabilir: temiz suya ve alt yapıya erişim, mikroplarla temasın azaltılması; gıdanın hazırlanması ve saklanması için daha gelişmiş donanım ve araç gereç ve daha çeşitli bir diyet; ev içi konfor, etkili ısıtma ve havalandırma, mahremiyet ve sosyal saygınlık simgeleri. Bütün bunların bir kompleks teşkil etmesinin tek nedeni, aslında her bir unsurun nihai amaç olan daha uzun, daha sağlıklı ve daha rahat yaşam için eşit derecede zorunlu olması değildi. Bunlar aynı zamanda bu hedefleri kolaylaştıran unsurlar olarak algılanıyor, başkalarına tüketicinin bu hedefleri gerçeğe döndürmeye kararlı olduğu sinyalini gönderiyordu. Tüketim maddi ihtiyaç ve isteklerimizi tatmin etmenin bir yoludur, ama aynı zamanda başkalarına daha kapsamlı niyetlerimize dair sinyal gönderir. Bu da hem (o dönemde genelde "saygınlık" olarak bilinen) sosyal avantajlar sağlar, hem de yeni tüketim öbeklerinin inşasını koordine eder.

Sağlık bu dönemde hane halkı tüketiminin önemli bir odağıydı. Bu açıdan ekonomik büyümenin (daha yüksek kişi başına gelirin) sağlıkta iyileşmeye tam olarak nasıl yol açtığı üzerinde biraz durmamız yerinde olur. On sekizinci yüzyılın ortasına kadar, yüksek gelir gruplarının nüfusun çoğunluğundan daha uzun yaşam beklentisine sahip olduğunu gösteren pek kanıt yoktur. O dönemin bilgisi dâhilinde daha iyi sağlığı basitçe satın almak mümkün değildi. Gelir ve ömür uzunluğu 1750'den sonraki yüz yılda pozitif korelasyon göstermeye başladı, ama bu "yatay kesit" korelasyon her bir sosyal grup için zamansal olarak ortaya çıkmaz. Toplamda İngiliz doğumda yaşam beklentisi on sekizinci yüzyıl boyunca yükseldi, daha doğrusu toparlandı, ama

1820'lerden sonra kırk yıl boyunca hatırı sayılır bir düzelme olmadı.[6] Üstelik 1820'lerden 1850'lere yeni doğanların yetişkinlikteki boyları kısalma eğilimi gösterdi.[7] Bu kötüleşme çoğu kez sanayileşme boyunca giderek daha fazla sayıda insanın maruz kaldığı sağlığa zararlı kentsel ve endüstriyel ortamın etkisiyle açıklanır. Buna göre bu olumsuz etki yükselen gelirlerin olumlu etkilerine galip gelmişti. Yani dışsal, ya da sosyal etmenler içsel, hane düzeyindeki etmenlerden daha güçlüydü. Ancak daha eksiksiz bir açıklamanın, alt tabaka hane halklarının tüketim kararlarının sağlığa zararlı etkisini hesaba katması gerekebilir. Bu kararlar, başka olumsuz etkilerinin yanı sıra, gelirler artarken bile beslenmede bozulmaya yol açıyordu.[8]

On dokuzuncu yüzyılda ölüm oranlarının düşüşü üzerine çalışanlar ana sebebin ne olduğu konusunda anlaşmaktan çok uzaktırlar. Fogel (ve ondan önce McKeown) tarafından savunulan görüşe göre beslenmedeki iyileşmeler ana sebepti, ki bu da

---

6. Wrigley ve Schofield, *Population History of England*, s. 534-5.

7. Roderick Floud, Kenneth Wachter ve A. Gregory, Height, Health and History. Nutritional Status in the United Kingdom, 1750–1890 (Cambridge: Cambridge University Press, 1990); Komlos, "Shrinking in a Growing Economy?" s. 779–802; Paul Johnson ve Stephen Nicholas, "Male and Female Living Standards in England and Wales, 1812–1857. Evidence from Criminal Height Records," Economic History Review 48 (1995): 470–81. Johnson ve Nicholas ortalama yetişkinlik boyunun erkeklerde 1820'lerin başlarında 65,5 inçten [*1,66 m*, ç. n.] 1850'lerin ortasında 64,5 ince [*1,64 m*, ç. n.], kadınlarda da 62,0 inçten [*1,57 m*, ç. n.] 60,5 ince [*1,54 m*, ç. n.] düştüğünü buldular.

8. Carole Shammas'ın akıl yürütmesine göre: ""Erken on dokuzuncu yüzyıl sanayileşme döneminin berbat beslenme koşullarının köklerinin... bir yüzyıl önceye gidiyor olması mümkündür." *Pre-Industrial Consumer*, s. 145. Yazar yetersiz beslenmeyle toplam gelirin önemli bir yüzdesinin gıda dışındaki kalemlere harcanmasının el ele gittiğine dikkat çeker ve şu sonuca varır: "Sınırsız kaynaklara sahip olsalardı kuşkusuz yeni metalara duydukları beğeniye daha fazla peynir ve eti de eklerlerdi. Ama seçmek zorunda kaldıklarında şekeri, çayı, tereyağını ve ekmeği tercih ettiler" (s. 146).

ekonomik büyümenin, özellikle de tarımsal sektör büyümesinin doğrudan bir sonucuydu. Ancak bu görünmez pek ikna edici görünmez, zira gıdaya olan talep esnekliği çok uzun zamandır beslenmeye olandan çok daha yüksekti. Başka bir deyişle, on dokuzuncu yüzyıla kadar tüketiciler fazladan gıda harcamalarını çoğu kez beslenmelerini düzeltmek için kullanmıyorlardı.[9] Keza çocuk ölüm oranlarındaki gerileme de, on dokuzuncu yüzyıl sonundaki başlangıcı itibarıyla, ailenin geliriyle güçlü bir korelasyon göstermiyordu.[10]

---

9. Clark, Huberman ve Lindert, "The British Food Puzzle." Ayrıca bkz. Shankar Subramanian ve Angus Deaton, "The Demand for Food and Calories," *Journal of Political Economy* 104 (1996): 133–62.

10. R. I. Woods, P. A. Watterson ve J. H. Woodward, "The Causes of Rapid Infant Mortality Decline in England and Wales," *Population Studies* 42 (1988): 343–66; 43 (1989): 113–32. "Çocuk ölüm oranı ile gelir arasındaki ilişki dosdoğru olmaktan çok uzaktır. Gelir ne zamanlamayı ne de değişim hızını açıklar" (s. 364). Geç on dokuzuncu yüzyılda tıbbi memurlar yüksek çocuk ölüm oranını annelerin çalışmasına bağlayabildiklerine inanıyorlardı. Bulguları 1891 Fabrika Yasası ile annelerin doğumdan önceki bir ayda çalışmasının yasaklanmasını getirmişti. Sir George Reid'in Staffordshire seramik atölyelerinde çalışan anneler üzerine araştırması bunlardan sadece yüzde 10'unun bebeklerini emzirdiğini gösteriyordu. Çalışmayan anneler için bu oran yüzde 74'tü. Yapay emzirme ise ishal benzeri hastalıklarla bağlantılandırılıyordu. Reid bu kadınları zorunluluktan değil de (eşleri çoğu kez nitelikli ve istihdamda zanaatkârlardı) ölçüsüzlükleri ve paralarını idare edememeleri yüzünden çalışmakla suçladı. Yani tüketim tercihleri hâlâ çalışkan-alt sınıf hanenin örüntülerini takip ediyordu, ekmek getiren-yuva yapan hanenin değil. Clare Holdsworth, "Women's Work and Family Health. Evidence from the Staffordshire Potteries, 1890–1920," *Continuity and Change* 12 (1997): 103–28. Ayrıca bkz. W. R. Lee, "Women's Work and the Family. Some Demographic Implications of Gender-Specific Rural Work Patterns in Nineteenth-Century Germany," der. Hudson ve Lee, *Women's Work and the Family Economy* içinde, s. 50–75. Lee Alman çocuk ölüm oranı verisini gelişmekte olan ülkelerden elde edilen kanıtlar ışığında yorumlar ve şu sonuca varır: "Üçüncü Dünya ülkelerinden toplanan kanıtlar giderek daha güçlü şekilde göstermektedir ki doğum öncesi ve doğumdan hemen sonraki çocuk bakımı ve besleme, kültürel normlardan etkilense de, öncelikle annenin ekonomik faaliyetlerinin ve hane dışındaki rollerinin bir fonksiyonudur... Kadın ekonomik faaliyeti genellikle emzirmeyi destekleyici dış beslemeye erken ve zararlı geçişle,

En coşkulu savunusunu Simon Szreter'de bulan diğer bir yaklaşımsa kamu sağlık hizmetlerinin düzelmesinin etkisini vurgular. "Ekonomik büyümenin hiçbir içkin sağlık düzeltici etkisi yoktur." Sağlıktaki iyileşme "nüfusun artan servetini, özel olarak sağlık hedeflerine yönlendirmeye dönük... kollektif siyasi kararları" gerektirir.[11] Szreter belediyelerce sağlanan kanalizasyon ve çeşme suyu gibi altyapı hizmetleriyle Britanya tıp ve halk sağlığı memuriyetinin profesyonelleşmesine dikkat çeker. Bu gelişmeler en büyük etkiyi on dokuzuncu yüzyılın son üçte birinde, ölüm oranlarındaki modern gerileme tam anlamıyla başladığında göstermişti.

Kamusal hıfzısıhha ve sağlık hizmetlerinin *arz edilmesi* ile kamunun bu hizmetlere *talebi* arasındaki ilişki karmaşık bir meseledir. Ben burada bu konuya girmeyeceğim, yalnızca tüketici talebinin özel sektör tarafından arz edilen mal ve hizmetlerle sınırlı olmadığını, "kamu malları" için de talebin söz konusu olduğunu not etmekle yetineceğim. On dokuzuncu yüzyılın siyasi bağlamında genellikle kamu sağlığının, yararlarının tam olarak bilincinde olmayan bir halka ve hatta onların muhalefetine rağmen, "yukarıdan aşağıya" arz edildiği varsayılır. Ancak nasıl ki sağlıkta ve beslenmedeki önceki bozulma yalnızca dış çevrenin bir ürünü değildiyse, geç on dokuzuncu yüzyıldaki iyileşme de yalnızca paternalist önlemlerin bir sonucu değildi. Szreter daha iyi kamu sağlığını mümkün kılan iki kamu müdahalesine bir üçüncü etmen ekler: halkın kişisel hijyen konusuna yaklaşımında değişme ve önleyici sağlık kurumları karşısında yeni bir işbir-

---

emzirmenin durdurulmasıyla ve yüksek çocuk ölüm ve hastalık oranlarıyla ilişkilendirilir" (s. 61).

11. Simon Szreter, "Mortality and Public Health, 1815–1914," der. Digby, Feinstein ve Jenkins, *New Directions*, Cilt 2, s. 147.

likçi tavır.[12] Bu da demektir ki, "yukarıdan aşağı" reform hareketi meyvesini geç on dokuzuncu yüzyılda verebildi, çünkü yeni ve olumlu bir "aşağıdan yukarı" tepkiyle bu tarihte karşılaştı. Bu mutlu rastlantı üzerinde biraz durmak istiyorum. Tıpkı yeni tüketim mallarının yenilikçi üreticiler arayış içindeki tüketicilerle buluşunca başarılı olması gibi, kamu malları da en büyük etkiyi reformcu siyasetçiler, Z-metalarından edindikleri fayda kamu mallarıyla artan yurttaşlarla buluştuğunda gösterir. Bu aşağıdan basınç olmadıkça, alt sınıfları ihya edip kurtarmaya dönük elit projeleri fazla bir meyve veremez.

Uzun on sekizinci yüzyıl boyunca biçimlenen avam çalışkan hane halkı, ev içi konforu, beslenmeyi ve sağlığı iyileştirmek için tasarlanmış tüketim örüntülerini pek önemsememişti. Bu dönemde dolaşıma giren yeni tüketim teknolojileri hane emeğini satın alınan mallarla ikame ediyordu. Gördüğümüz gibi erken on dokuzuncu yüzyılda fabrika işçileri

> fazla bir ev işi yapmadan yaşamını sürdürebilirdi. Aileleriyle birlikte beyaz ekmek ve patates yiyorlar, yanında çay ya da kahve içiyorlar ve çoklukla pis evlerde yaşıyorlardı.[13]

Hane halkının zaman tahsisi bu yöndeydi, ama mutfak gereçleri gibi ev yaşamı standartlarını yükseltecek mallara yönelen harcamalar için de durum farklı değildi.

> Pek çok köy evinde ve yoksul şehirlilerin yaşadığı harap apartmanlarda sadece bir ocak vardı ve bunun da her zaman yeterince yakıtı yoktu. Bu koşullarda tencere, kızartma

12. A. Hardy, The Epidemic Streets. *Infectious Disease and the Rise of Preventive Medicine* (Oxford: Oxford University Press, 1993) bu yenilikleri Londra'nın işçi sınıfı örneğinde belgeler.

13. Caroline Davidson, *A Woman's Work Is Never Done. A History of Housework in the British Isles, 1650-1950* (Londra: Chatto and Windus, 1982), s. 184.

> tavası ve çaydanlık, özellikle ev kadınları toprakta, fabrikalarda ya da ev içi endüstrilerinde çalışıyorsa, esas pişirme aletleri oluyordu. Fırından alınma ekmek, çay ve ekmek gibi "hazır gıdalar" lüks olmaktan çok zorunluluktu, ve et... genellikle kaynatmak ya da kızartmak gereken kasap eti değil, çabuk pişen domuz pastırması olmak zorundaydı.[14]

Pişirme aletleri "ortak bir pişirme kabı ya da kasesiyle sınırlı olduğundan – ve bu da nadiren yıkandığından" yemekten sonra bulaşığa fazla bir zaman harcanmıyordu. Hufton'ın Fransız köy evleri ve ucuz apartman daireleri üzerine anlatısı "tatsız ev işlerinin kimseyi meşgul etmediği" gözlemiyle sona eriyor, Almanya'da ise reformcu Victor Hubor çalışan halkın meskenlerinin "ev" ismini bile hak etmediğini düşünüyordu: "[*Böyle bir barınakta*] karısı ve çocuklarıyla var olmayı beceren adam aile reisi olduğunu iddia edemez; ancak ağıldaki en büyük domuz olur."[15] Elit gözlemciler çalışan annelerin çocuk bakma çabalarından da pek etkilenmişe benzemiyordu. Sir Charles Shaw 1840'larda Manchester'ın fabrikalarında çalışan kadınların "herhangi bir ev işini becermekten tamamen aciz" olduklarını ilan ediyordu. Shaw'a göre bu kadınlar bebeklerini ve küçük çocuklarını sürekli komşulara bırakıyor, temizliği ihmal ediyor ve yemeği pişirmek yerine birahaneden satın almayı seçiyordu.[16]

---

14. Derek J. Oddy and John Burnett, "British Diet Since Industrialization. A Bibliographical Study," der. Teuteberg, *European Food History* içinde, s. 32. Ayrıca bkz. Martin J. Daunton, *House and Home in the Victorian City. Working Class Housing, 1850–1914* (Londra: Edward Arnold, 1983).

15. Hill, Women, Work, and Sexual Politics, s. 110; Olwen Hufton, "Women and the Family Economy in Eighteenth-Century France," *French Historical Studies* 9 (1975):1–22; Victor Hubor'dan yapılan alıntı için bkz. Seccombe, *Weathering the Storm*, s. 55.

16. Alıntı için bkz. Davidson, *A Woman's Work*, s. 205.

Konut kalitesinin kendisi için de durum aynıydı. Gregory Clark, İngiliz hayır kurumlarınca bağışlanan geniş bir konu örneklemini incelediği yakın tarihli bir çalışmasında, (konut ve bahçe yüzölçümü, su tesisatının ve kanalizasyonun olup olmadığı kriterleri ile ölçtüğü) ortalama kalitede 1850'den önce herhangi bir yukarı doğru trend tespit edemedi. Hatta yazar 1810'dan sonra konut maliyetlerinin diğer mallara kıyasla arttığını ve insanların konut harcamalarından uzaklaşıp tüketim mallarına yöneldiğini buldu.[17]

Nihayetinde hane halklarının para ve zaman kaynaklarının çok azının daha iyi beslenme, temizlik ve konfora gitmesinin üçüncü bir sebebi vardı: Çağdaşların "cehalet" adını verme alışkanlığında olduğu şey. Benim düşünceme göre bu tabir, hiçbir sebepten değilse bile aydınlanmış sınıfların paternalist çabalarıyla sağlanan sosyal ve ahlaki temayüz dışındaki açıklamaların önünü tıkadığı için, bize yardımcı olmaz.

Meseleye bireylerin tüketim sermayesi (ilgili geçmiş tüketim ve deneyim) ve sosyal sermaye (akranlardan bilgi edinme ve etkilenme) birikimi açısından bakmak daha aydınlatıcı olur.[18] Bu etmenlerce biçimlenen bilgi ve inançlar, daha sonra bireylerin hususi Z-metalarını üretmeye yönelip yönelmeyeceğini, yani nihai tüketim hedeflerini etkileyecektir. Hanenin "sağlık hizmetleri" üretim ve tüketimini incelediği yakın tarihli bir çalışmasında, Joel Mokyr bilgiyle inanç arasındaki etkileşimi formüle etmeyi dener. Buna göre "uzman bilgisinin" durumu ("zamanın en ileri pratiğinin, bir X_i mal ya da eyleminin sağlık üzerindeki gerçek etkisini ne kadar yakalayabildiği), X'in sağlık üzerindeki etkisine dair tam bir kavrayışla, hiçbir güvenilir bilgiye sahip olmamak

17. Gregory Clark, "Shelter from the Storm. Housing in the Industrial Revolution, 1550–1909," *Journal of Economic History* 62 (2002): 489–511.

18. Gary Becker, *Accounting for Tastes* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996), s. 4–5.

arasında değişebilir. Bir bireyin gerçekteki inancı ve pratiği de aynı şekilde, uzmanlarca anlaşıldığı şekliyle zamanın en iyi pratiğinden ne kadar uzaklaştığına göre değişebilir. Mokyr bir *i* malına (A_i) dair uzman bilgisinin durumunu ve bir *j* bireyinin *i* malıyla ilgili halk pratiğini (ε_{ij}) içeren bir niceliksel ifade önerir. A_i 1 (tam ve güvenilir bilgi) ile 0 (X_i'nin sağlığa yararına dair güvenilir bilginin olmayışı) arasında değişir. ε_{ij} bir bireyin tüketim pratiğinin *i* malıyla ilgili zamanın en ileri pratiğinden ne kadar geride olduğunu ölçer. Gecikme azaldıkça, ε_{ij}'nin değeri de azalır.[19]

$A_i - \varepsilon_{ij}$, *j* tüketicisinin X_i mal kümesinin sağlığa katkıda bulunduğunun ne kadar farkında olduğunu ölçer. Bu ifadenin değeri 1'den büyük olabilir, o durumda tüketiciler belirli malların sağlığa yararını abartıyor olacaktır: Böyle mallar aşırı tüketilecektir. Değer 1'den aşağıya doğru gittikçe eksik tüketim (toplumsal en ileri pratiğin, dolayısıyla cehalet suçlamasının bakış açısından) artar, çünkü birey "uzman bilgisini" kabul edip içselleştirmeye hazır değildir. Bu isteksizliğin her zaman cehaletle ilgili olmayabileceğini vurgulamak önemlidir. Belirsizliği de yansıtıyor olabilir: Belirli bir tüketim biçiminin daha iyi sağlığa tahvil edilmesi fazla tahmin edilmesi güç, ihtilaflı ya da görünmez olabilir. Ya da aksi yönde işleyen tüketim hedeflerini yansıtıyor olabilir: *x* malının sizin için iyi olduğunu bilirsiniz, ama onu tüketmek için *y* tüketimini azaltmanız gerekiyordur, oysa siz bir sürü sebepten *y*'yi daha fazla arzuluyor olabilirsiniz. Öyleyse, $A_i - \varepsilon_{ij}$ ifadesinin 1'e ne kadar yaklaştığı kısmen zamanın en ileri pratiğinin halka ne kadar ikna edici biçimde iletilebildiğinin bir yansıması, kısmen de en ileri pratiğin arzulanan tüketim hedefleriyle ne ölçüde uyuştuğu ya da onları ne ölçüde pekiştirdiğinin bir yansımasıdır.

19. Joel Mokyr, "More Work for Mother? Knowledge and Household Behavior, 1870–1945," *Journal of Economic History* 60 (2000): 7.

"Sağlık tüketimi" sahasında on dokuzuncu yüzyıl bir bilgi devrimine sahne oldu. Bu, Mokyr'in notasyonunu kullanacak olursak, *A*'nın değerini ciddi ölçüde arttırdı. Aileleri bu yeni bilginin doğruluğuna ve değerine ikna etme hamlesi ise, iyi bilindiği üzere, çağın büyük bir başarısıydı. Devrim, geç on sekizinci yüzyılın istatistiksel araştırmalarından temel alan sıhhi ve hijyenik bir hareket olarak başladı, epidemiyolojideki ilerlemelerin tüketim örüntüleri, kişisel alışkanlıklar ve hastalık arasındaki bağları ifşa etmesiyle ise zirveye ulaştı. Arkasından hastalığın mikrop teorisinin doğrulanması geldi. 1865'ten sonra bakteriyoloji temizliğin değerini gösterdi, bu da hane üyelerinin sağlığının sorumluluğunu bilinmez bir ilahi takdirden alıp yuva yapıcıya verdi. Nihayet, beslenme bilimi vitaminlerin ve minerallerin keşfi ve bedene etkilerinin öğrenilmesiyle ilerledi. Böylece iyi diyetle bulaşıcı hastalıklara karşı savunma arasında bir bağ kurulmuş oldu.

Mokyr yeni bilginin nüfus içinde yayılmasının ve kabul görmesinin hızı karşısında etkilenir. Bu hız, ölüm oranlarının önleyici tedbirlerle (yani hastalıkları gerçekten "tedavi edebilen" antibiyotiklerin ortaya çıkmasından önce) gerilemesinin hızında açığa vurulur. Bu durum çoğu insanın hane tüketimini, yeni tüketim teknolojilerinin sağlığı iyileştirmedeki tesirine ikna olmuşçasına değiştirdiğini düşündürür. Mokyr buna "bilgi sıkılığı" adını verir – bu tabirden kasıt erişilebilir bilgiyle insanların ona göre hareket etme istekliliği arasındaki mütekabiliyetin derecesidir.

Sağlık devriminin bu başarısında başka bir etmenin de iş başında olduğundan şüpheleniyorum. Gözlemlenen "bilgi sıkılığı" sadece entelektüel manada "ikna ediciliğin" ürünü olamaz, çünkü bu tek başına çoğu zaman davranışı değiştirmeye yetmez. Burada önerilen tüketim pratiklerinin başka arzulanan tüketim biçimleriyle uyum içinde olması rol oynamış olmalıdır. Birinci

Bölüm'de savunduğum gibi, tüketim öbekler içinde gerçekleşir: her biri diğerinin tüketiminden edinilen yararı etkileyen tamamlayıcı unsurlardan oluşan öbekler içinde. Bu da demektir ki, önemli sonuçlara yol açan yeni bir tüketim tipi izole halde ortaya çıkmaz, bunun yerine farklı tüketim boyutlarıyla uyum içinde gelişir, bu boyutlar hep birlikte bugün kullandığımız deyimle bir "yaşam tarzını" kurar. Yeni sağlık tüketiminin geç on dokuzuncu yüzyıl hane halkının pratiklerine entegre edilmesi de konut ve ev içi konforunu, diyet ve öğün düzenlemelerini, hijyeni ve ev temizliğini içeren daha geniş bir tüketim örüntüsünün parçası olarak gerçekleşmiştir.

Sağlıkla ilgili bu ilerlemeler harcamaların daha iyi konuta doğru kaymasıyla el ele gitti. İngiliz konutlarının 1640'larla 1840'lar arasındaki kalitesini ölçmeyi başaran Clark, oluşturduğu kalite endeksinde 1850 ile 1909 arasında yüzde 50'den fazla artış olduğunu aktarır. Gerçekten bu dönemde Kuzeybatı Avrupa'nın tamamında hane halkı harcamalarında konutun yüzdesi büyük yükseliş göstermişti.[20] Öte yandan, bu yeni harcama kaleminin hiç de küçük olmayan bir bölümü, artan refahın herhangi bir nesnel ölçütüyle çok az ilgisi olan ev içi tüketim biçimlerine yöneliyordu.

Salon ya da oturma odası buna klasik bir örnektir. Orta sınıf gözlemciler çoğu kez bu yeni iç mekânın tapınak gibi ziyan edilmesine hayıflanıyordu. Bunlardan biri, Margery Loane, 1910'da işçi sınıfı salonlarının kurallarını alaya alıyordu:

---

20. Hartmut Kaelble, *Industrialisation and Social Inequality in Nineteenth Century Europe* (Leamington Spa: Berg Publishers, 1986), s. 112, 117; Christian Topalov, *Le Logement en France* (Paris: Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1987); s. 131; Nicholas Bullock ve James Reed, *The Movement for Housing Reform in Germany and France, 1840–1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), s. 304; Daunton, *House and Home.*

> Perdeler çekilmemelidir yoksa halı solar; gaz lambası yakılmamalıdır yoksa tavan is olur; pencereler açılmamalıdır yoksa rüzgar aynanın çerçevesini lekeleyebilir; baca kapatılmalıdır, aman yağmur yağıp da şöminenin demirini paslandırmasın. Nihayet kapı dışarıdan kilitlenmelidir.[21]

1850'den sonra artan alt sınıf konut harcamalarının büyük kısmı aile için pratik bir kullanımı olmayan simgesel mekânlara gömülmüş olabilir mi? Yoksa bu müşkülpesent resmi odalar, hem üyelere hem de dışarıdan gelen ziyaretçilere ailenin tüketim kararlılığını sinyalleyen saygınlık simgeleri miydi? Eğer durum buysa, sosyal saygınlık, ev içi konfor ve kişisel hijyen tek bir tüketim kompleksinde birbirine bağlanmış oluyordu. Tüketici gelecek nesillerce hâlâ değer verilen bu unsurları sahiplendi, çünkü bunlar çağdaşlarını da cezbeden daha büyük bir paketin parçasıydı – ama yüksek çevrelerin evrilen beğenilerinden sağ çıkamayan unsurları da içeriyordu.

Daha önce değindiğimiz gibi, tüm bu yeni tüketici isteklerinin çarpıcı bir özelliği *ya* piyasadan satın almakla elde edilememeleri, *ya da* satın alınan mallara (ve kamu mallarına) yapılan yeni harcamaların arzu edilen tüketim hedeflerine dönüşebilmesi için ciddi bir tamamlayıcı hane emeğinin sarf edilmesinin gerekmesiydi.

Emek-yoğun pişirme tekniklerinin kullanılmasını gerektiren açık ocak, 1750'lerden sonra ucuz dökme demir ocaklarla desteklenmeye başladı. Böylece yemek hazırlamak basitleşti ve yarı hazır gıdalar satın almak mümkün hâle geldi. 1830'lara gelindiğinde bu ocakların mütevazı konutlarda neredeyse evrensel

---

21. Margery Loane, *The Queen's Poor. Life as They Found It* (Londra: Edward Arnold, 1910), s. 22–3.

hâle geldiği söyleniyordu. Kuşkusuz bu yayılma kömürün ve demirin maliyetinin Sanayi Devrimi sonucunda düşmesiyle ilgiliydi.[22] Arkasından, daha pahalı olan kapalı ocak askıda tencereyle yemek pişirme zorunluluğunu ortadan kaldırdı, böylece mutfağın temiz tutulmasına ve daha çok çeşit yemeğin hazırlanmasına olanak verdi. Daha önemli olan gelişmeyse, gazlı fırınların ortaya çıkması ve 1880'lerde konutlara ölçüm aletli gaz tedarik edilmeye başlaması sonucunda hızla yayılmasıydı. 1901 itibarıyla İngiliz evlerinin üçte birinde gazlı fırınlar vardı ve istenirse bu fırınlar sahiplerinden kiralayabiliyordu.[23]

Hizmetçisi olmayan evlerin, konutlara su tedariki iyileşmedikçe ev içi ve kişisel temizliğin yeni standartlarını benimseme umudu yoktu. Su tesisatı yoluyla iletilen çeşme suyunun gelişi tüketimin düzenli yıkanma ve temizlemeye olanak veren bir düzeye – kişi başına 12 galondan fazlaya – çıkmasını sağladı. Şebeke suyu tedarikinin geç on dokuzuncu yüzyıldaki yayılmasıyla yakından ilgili olan bir başka gelişme de sabun tüketimindeki artıştı. Britanya'da kişi başına sabun tüketimi 1791'de 3,1 pounddu [*0,45 kg*, ç. n.]. Bu tarihten 1830'lara kadar yılda yüzde 0,94 arttı, sonraki elli yılda ise ivmelenerek yılda yüzde 2,3 oranında artış gösterdi. Böylece 1881'de sabun tüketimi kişi başına 14 pounda [*6,35 kg*, ç. n.] ulaşmış ve ilk defa kitlesel bir pazara sahip olmuştu.[24] Bu tarihte Fransız kişi başına sabun tüketimi sadece 6 pounddu [*2,72 kg*, ç. n.]. Öte yandan ne su ne de sabun tek başına bir evi ya da içinde oturanları temiz yapabilirdi. Suyu ısıtmak, yıkamada ve fırçalamada sabun kullanmak için emek sarf etmek

22. Davidson, *Woman's Work*, s. 60.

23. a.g.e., s. 67-8.

24. Vögele, *Urban Mortality Change*, s. 206. Erişilebilir verinin yalnızca özel harcamaları içerdiği Almanya'da, sabun tüketimi trendi 1870'lere kadar yataydır, ama ondan sonraki kırk yılda üç kattan fazla artar.

şarttı. Bu dönemde yemek hazırlamak ya da ev temizlemekte emeğin yerine mal ikame etmenin fazla bir yolu yoktu. Öyle ki, daha sağlıklı ve temiz olma fırsatlarıyla – ve motivasyonuyla – birlikte standartlar da yükseldikçe tam tersinin gerçekleşmesi daha muhtemeldi.

Elbette yeterince yüksek geliri olanlar için ikame, ev hizmetçilerinin emeğini satın almak yoluyla mümkündü. İngiliz sanayileşmesinin ilk yüzyılının temel tüketim etkilerinden birinin ev hizmetçilerine olan talebin artması olduğuna daha önce değinmiştik. Hizmetçilerin sayısı 1911'e kadar mutlak büyüme gösterdi (bu tarihte istihdamdaki kadınların yüzde 35'i hizmetlerde çalışıyordu) ve 1891'e kadar da göreli olarak büyümeyi sürdürdü (1891'de toplam iş gücünün yüzde 16'sına denk geliyordu). Almanya'da çalışan kadınların içinde ev hizmetçilerinin payı 1895'teki zirvesinde yüzde 23'tü, Hollanda'da ise 1930 gibi geç bir tarihte bu oran yüzde 31'di (pek çoğu Almanya'dan gelen kadınlardı).[25] Fransa'da geç on dokuzuncu yüzyılda hanelerin yüzde 15'i en az bir ev hizmetçisi çalıştırıyordu. Birleşik Devletler'de iki savaş arası dönemde hiç olmadığı kadar çok ev hizmetçisi istihdamdaydı.[26]

Hizmetçi çalıştıran hane halkları ev içi konforda ve temizlikte yüksek standartları diğerlerine göre çok daha erken hayata geçirdiler. On dokuzuncu yüzyılda hizmetçilere olan güçlü talep, emek yoğun ev içi ve sağlık tüketiminin cazibesinin hali vakti yerinde olanlar arasında artmaya devam ettiğini düşündürüyor.

---

25. Janneke Plantenga, *Een afwijkend patron. Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en (West-) Duitsland* (Amsterdam: SUA, 1993), s. 61.

26. Theresa M. McBride, *Domestic Revolution. The Modernisation of Household Service in England and France, 1820–1920* (Londra: Croom Helm, 1976), s. 34; George Stigler, "Domestic Servants in the United States, 1900–1940" (NBER occasional paper no. 24, 1946). McBride "on dokuzuncu yüzyılda Fransız ve İngiliz kadınlarının dörtte birinin bir dönem ev hizmetçisi olarak çalıştığını" tahmin ediyor (s. 119).

Aksine, aile üyelerini hizmetçi olarak çalışmaya gönderen sosyal sınıfların ne kendi hizmetçileri vardı ne de yeterince büyümüş çocuklarının emeğini bu iş için kullanabilirlerdi. Bu yüzden hizmetçi sahibi sınıfların ev içi yaşamını göstermelik taklit yoluyla bile olsa izlemeyi umut edemeyecekleri açıktı – uzun on sekizinci yüzyıl boyunca avam ve orta sınıf ailelerin hane düzenlemeleri arasındaki çarpıcı farkı açıklayan da budur.

EKMEK GETİREN-YUVA YAPAN HANEYİ AÇIKLAMAK

Yüzyıl ortasından sonra tüketici isteklerini ayıran bu eski sosyal uçurum kapanmaya başlar. Hizmetçi sahibi hanelerle hizmetçi arz edenlerin ev düzenlemeleri arasındaki çarpıcı ayrımların az çok ortadan kalkması yine de bir yüz yılı bulacaktır. Öyle de olsa, geriye baktığımızda işçi sınıfı arasında yeni bir hane halkı ekonomisinin inşasının 1850'den sonra başladığını söyleyebiliriz. Bu da yeni tüketim hedefleri öbeğinin benimsenmesini mümkün kılacaktır. Bu gelişmeler bir tür öykünme olarak tasvir edilebilir: Alt sınıflar, "saygınlık" statüsü edinmek için, sosyal bakımdan üstte olanların ev düzenlemelerine öykünüyordu. Tarihsel bağlamında, bu çok istismar edilmiş tabir gönderme yaptığım tüketim öbeğinin muhtelif unsurlarını bağlantılandırmaya hizmet ediyordu. Bir anlamda öykünmeyi "ahmakça taklitten" çıkarıp yaşam tarzının reforme edilmesine dönüştüren bir kodlama işlevi görüyordu. Saygınlık bir tüketim öbeğinden diğerine geçişi müzakere eden hane halklarına rehberlik etti.

Öykünmenin böylesi önemli bir değişmeyi açıklamak için kullanılması, neden ve neden şimdi böyle bir yola girildiği sorusunu gündeme getirir. Zamanlama belki *erişilebilir hâle gelme* ile açıklanabilir. Ama hangi anlamda? Erişilebilirlik basitçe tüketici

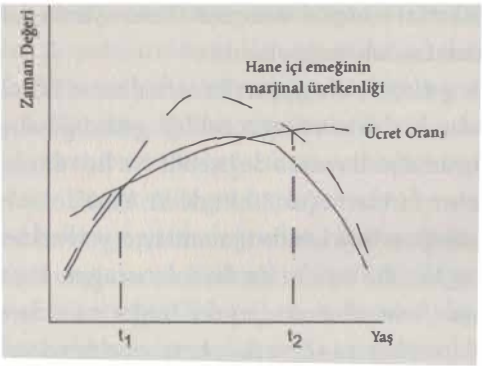
gruplarının yükselen gelirleri sayesinde bir dizi mala ilk kez ulaşabilmesi midir? Bu öykünün ancak bir kısmıdır, çünkü yükselen gelir *bir sürü* şeyi ilk kez ulaşılabilir hâle getirir. Üstelik, daha yüksek gelir emek-yoğun tüketim teknolojileri gerektiren ürünleri kullanmak için tek başına yeterli değildi. Yeni tüketim öbeği, hane kaynaklarının yeniden tahsis edilmesi yolunda bilinçli ve koordine bir çabayı gerekli kılıyordu. Bu da bizi bölümün girişinde öne sürdüğüm savlara geri getiriyor.

"Erişilebilirlik" için iki şey gerekliydi: parasal gelir ve hane içi emek zamanı. Ayrıca önceliklere dair temel aile kararları da gerekliydi, çünkü eldeki gelire denk gelen harcama örüntüleri değişmeliydi, aile üyelerinin iş gücü katılımı da yeniden değerlendirilmek zorundaydı. Hane geliri belirli bir düzeye ulaştığında – Joanna Bourke'un kestirimiyle Victoria İngiltere'sinde haftalık 21 ila 30 şilin eşiğini geçtiğinde – aile artık kadınların, özellikle de evli kadınların emek zamanını piyasadan çekip ev işlerine tahsis etmesiyle daha yüksek bir toplam fayda düzeyine ulaşabilirdi. Bu ev işleri, emek-yoğun ev içi konforunu, beslenmeyi ve sağlık hizmetlerini elde etmeyi amaçlayacaktı.[27] Ekmek getiren geliri daha da artana dek bu yeniden tahsis bir yandan da çocukların piyasada istihdamının sürmesini gerektirdi. Çocuk emeği, ekmek getiren-yuva yapan hane halkının yaratılmasında, bir yere kadar yetişkin kadınların emeğini ikame etti.[28]

---

27. Joanna Bourke, "Housewifery in Working-Class England, 1860–1914," *Past and Present*, 143 (1994), s. 176. Vögele de benzer bir noktaya temas eder görünüyor, ancak eşik gelirleri dikkate almıyor. Bunun yerine, on dokuzuncu yüzyılda Alman ve İngiliz ölüm oranlarındaki değişimleri incelediği karşılaştırmalı çalışmasını şu gözlemle bitiriyor: "Ekonomik gelişmenin bazı aşamalarında... [*kadının ücretli emeğinden kaynaklanan*] ilave aile geliri çocukların hayatta kalma şansını arttırdı... bazı aşamalarda ise anne ve çocuğa ait riskleri yükseltti." *Urban Mortality Change*, s. 135.

28. Carolyn Tuttle, Hard at Work in Factories and Mines. *The Economics of Child*



Şekil 5.1. Kadınlar için Zamanın Değerinde Yaşam Döngüsü Değişimi.

Gelir eşiği bir çizelgeyle görselleştirilebilir: Şekil 5.1 kadın hane içi emeğinin marjinal üretkenliğinin ve piyasa ücret oranının yaşam süresi boyunca izleğini gösteriyor. Bu iki üretkenlik ölçütü temelden farklıdır. Ücret oranı eğrisi doğal olarak hane halkına dışsalken, hane içi işin üretkenliği değildir. İkincisinin şekli zaman içinde biriken tüketim sermayesinden ve hane içi emeğin mallarla ikame edilebilirliğindeki (tüketim teknolojilerindeki) değişmelerden etkilenir. Hane halkının toplam parasal gelirlerinin düzeyi de bu eğriyi etkiler, çünkü satın alınan mallar hane içi emeğin tamamlayıcısıdır ve üretkenliğini etkiler. On dokuzuncu yüzyılın birinci ve ikinci yarısı arasında, çalışan ailelerin artan bir kısmı kendini hane içinde yeni bir iş bölümünden yararlanabilecek konumda buldu. Aileler piyasa geliriyle elde edilemeye-

---

Labor during the British Industrial Revolution (Boulder, Colo.: Westview Press, 1999), s. 75. Bourke, "Housewifery in Working-Class England," s. 176. Her iki yazar da 1840'lardan 1860'lara çocukların ücretlerinin yetişkin kadınlarınkine kıyasla arttığını söylüyor. Her koşulda bu, kadınların piyasa ücretinin hane içi emeklerinin üretkenliğine oranının toplam aile geliri yükseldikçe değişmesi kadar önemli olmasa gerek.

cek yeni bir tüketim kompleksine geçebilirse, eşlerin daha yüksek üretkenliğinden faydalanmış olacaktı.[29]

Ekmek getiren-yuva yapan hane halkının iktisadi temeli uzmanlaşmadır. Kadın ve erkeğin evliliğe getirdiği uzmanlaşmış yetenekler durumdan duruma değişebilir ve her durumda biyolojide temellenen farkların çok ötesindedir. Yine de bu hane halkı biçiminin mantığı, evlilik içinde tamamlayıcı yeteneklere yatırım yapılmasından her iki tarafın da faydalanacağını söyler. Bu sebeple, babanın (f) ve annenin (m) tek başlarına elde edecekleri nihai Z-metaları tüketimi (Z_f ve Z_m), beraber elde edeceklerinden (Z_{fm}) daha azdır.[30] Aradaki fark hane içindeki uzmanlaşmadan

---

29. Şekil 5.1'i inceleyen okur iki özelliği kafa karıştırıcı bulabilir. Hane içi üretkenliğin t_1 ve t_2 yaşları arasında bu kadar çok artacağını varsaymak makul müdür? Bu soruya, zamanımızın sorunu olan "ucuz ve kaliteli çocuk bakımı" bulmanın zorluğu üzerine düşünmek bir tür cevap sağlayabilir. Sübvansiyonlar olmaksızın, küçük çocuklar için tatmin edici bakım bulmak çoğu çalışanın kapasitesinin ötesindedir. Başka bir deyişle, çoğu çalışanın kazandığından daha pahalıdır. İkincisi, şekilde neden yalnızca kadınların ücretlerini ve üretkenliğini görüyoruz? İktisatçı, hane içi emekte üretkenliğin kâğıt üzerinde farklı biçimde de elde edilebileceğini söyleyebilir: *birisinin* uzmanlaşması yeterlidir. (Örneğin Becker "Zamanın tahsisinde ve beşerî sermayenin biriktirilmesinde uzmanlaşma, *aile üyelerinin tamamı biyolojik açıdan özdeş olsaydı bile* etkin olacaktı" diye yazar. *A Treatise on the Family*, s. 30 [*vurgu bana ait*]). Sheilagh Ogilvie daha doğrudan bir yaklaşım sergiler: "Kadın emeği erkeğinkinden kadınların daha üstün hane içi üretkenliğiyle ayrılır, bu da hem biyolojinin hem de sosyalleşmenin bir sonucudur. Kadınlar zamanlarının ne kadarını piyasaya tahsis edeceklerini düşünürken alternatif piyasa meslekleri kadar hane içi üretkenliklerini de dikkate aldıkları için... kadın istihdamı, zamanın farklı kullanımlarının getirisini değiştiren demografik ve kurumsal değişikliklere çok hassas tepki verir." Ogilvie, "Women and Proto-Industrialization," s. 76. Gelecekteki sosyalleşme değişiklikleri belki Şekil 5.1'deki eğrilerin şeklinde değişmelere sebep olabilir. Ancak günümüzde çocuğun varlığı annelerin hane içi zamanını, annenin kazancı daha yüksek olduğunda bile, babanınkinden daha fazla arttırıyor. Offer, *Challenge of Affluence*, s. 319-20.

30. Gary Becker bunu şöyle ifade eder: "Erkek ve kadının ikisi de evlilikten kazançlı çıkar, çünkü t_m ve t_f [*sırasıyla kadının ve erkeğin zamanı*] birbirlerinin ya da firmalarca arz edilen mal ve hizmetlerin mükemmel kaimleri değildir..." Gary

kaynaklanır, ve hane halkının satın alınan malları nihai tüketim nesnesi olan Z-metalarında kullandığı tüketim teknolojilerine ve bu teknolojilerin ne kadar etkin uygulandığına göre daha az ya da daha çok olacaktır. Tüketim teknolojileri zamanla, satın alınan ve evde üretilen tüketimin ikame edilebilirliğine bağlı olarak değişebilir. Baskın hâle geldiği dönemde ekmek getiren-yuva yapan hane halkının gücü, doğrudan hane içi üretim zamanının arzu edilen Z-metalarını üretmekteki yüksek değeriyle ilgiliydi. İkinci etmen olan etkinlik bir hane halkından diğerine değişir. Keza; hane üyelerinin uzmanlaşmada ısrar etmeleri üretkenliklerini yükselttikçe, aynı hane halkı için de değişir. Yetenekli bir tüketici olmak çaba, bilgi ve hesaplama gerektirir. Bunların hepsi birlikte "tüketim üretkenliğini" belirler: malların nihai tüketime dönüştürülmesine tahsis edilen birim hane halkı zamanı başına elde edilen fayda miktarını. Etkinliğin ilginç (ve çocuklu bir aileye yemek hazırlayan her anne babaya tanıdık gelecek) bir yanı, hanenin üyelerine dağıtılacak tüketim nesnelerinin optimal seçimidir. Üyelerin tercihleri arasındaki türdeşlik azaldıkça, yüksek etkinliği sağlamak zorlaşır.[31]

Ekmek getiren-yuva yapan hane halkı modelini eleştirenler sık sık yuva yapanın ücret karşılıksız emeğinin sistematik olarak düşük değerlendiğini ve kadının "özel alana" sıkışmasının dış seçenekleri ortadan kaldırdığını (fırsat maliyetleri) öne sürerler. Oysa bu seçenekler kadının hane içi karar alma süreçlerindeki pazarlık gücünü arttırabilecektir. Ancak bir yanda Z_f ve Z_m ile diğer yanda Z_{fm} arasındaki mesafe açıldıkça yuva yapanın konumu

S. Becker, "A Theory of Marriage. Part I," *Journal of Political Economy* 81 (1973): 819.

31. Tüketim etkinliği Harvey Leibenstein'ın geliştirdiği "X-etkinliği" kuramına benzetilebilir. Değerlendirme için bkz. James, *Consumption and Development*, s. 186-9.

da farklılaşır.[32] Bu değer atfedilen kaynağın varlığı üyeleri haneye bağlar ve hane içi üretimde aktif olanlara bu üretimin spesifik biçimini ve tahsisini belirleme konusunda daha güçlü bir söz hakkı verir.

Çağdaşlar, her zaman olduğu gibi bize nahoş gelmesi kaçınılmaz olan pederşahi bir tonda da olsa, doğmakta olan hane ekonomisini anladıklarını belli ediyorlardı. Henry Higgs, işçi sınıfı hane bütçeleri üzerine 1893 tarihli çalışmasının sonucunda, iyi ev yönetmenin, "konfor dengesini, bir başkasından çok daha düşük maaşlı olan işçinin lehine döndürebilen" hayati değişken olduğunu gözlemlemişti.[33] Benzer şekilde Charles Booth da 1891 tarihli Londra araştırmasında kötü ev yönetimini ("sarhoş ya da savurgan eşlerden" söz ediyordu) yoksulluğun dokuz sebebi arasına dâhil etmişti. Seebowm Rowntree'nin yankı uyandıran 1902 tarihli yoksulluk çalışması da, yetersiz gelirden kaynaklanan "birincil yoksulluk" ile aile gelirinin yanlış yönetilmesinden kaynaklanan "ikincil yoksulluk" arasında ayrıma gidiyordu.[34] Helen Bosanquet'nin 1906 tarihli çalışması *Aile* de eşin becerisini vurguluyor, o kadar ki bu değişkenin herhangi bir istatistiksel "yoksul-

---

32. Bir hane halkının bireysel üyelerin toplamından daha fazla toplam Z-metaı üretebilme kapasitesi öncelikle bir ölçek ekonomisi sorunu değildir. Kazancın çoğunu sağlayan şey, aile üyelerinin tamamlayıcılığıdır. Bir kez daha Becker'i izlersek, "bir saatlik t_f'nin tek bir erkek için "gölge fiyatı" – yani t_f için ödemeye gönüllü olacağı fiyat – w_f'yi geçer, t_m'nin tek bir kadın için "gölge fiyatı" da – yani t_m için ödemeye gönüllü olduğu fiyat da – w_m'yi geçer. İki taraf da evlilikten kazanmış olur, çünkü yeni durumda M w_f karşılığında bir saatlik t_f, F de w_m karşılığında bir saatlik t_m satın almış olur. Her ikisi de ödemeye gönüllü olduklarının altında fiyatlardır." Becker, "A Theory of Marriage," s. 819. t_f ve t_m sırasıyla erkeğin ve kadının zamanı, w_f ve w_m de sırasıyla erkeğin ve kadının ücret oranlarıdır.

33. Henry Higgs, "Workmen's Budgets," *Journal of the Royal Statistical Society* 56 (1893): 225–85.

34. Charles Booth, *Life and Labour of the People of London* ([1891] New York: Augustus Kelly, 1967); B. Seebohm Rowntree, *Poverty. A Study of Town Life* (Londra: Macmillan, 1902), 5. Bölüm.

luk çizgisini" anlamsız kıldığını söylüyordu. Sonraki bir yorum bu noktayı şöyle özetliyordu:

> İşçi sınıfı hanelerinin 1860'lardan itibaren artan zenginliği sadece ücretlerin yükselmesiyle değil, ev kadınlığının iyileşmesiyle de yaratıldı. Kadınların çalıştığı haneler, tam zamanlı ev kadını bulunanlara kıyasla "ev içi ve maddi konfordan" yoksundu.[35]

On dokuzuncu yüzyılın ortasından itibaren, artan sayıda elit gözlemci işçi sınıfının çalışkan hanelerinin ilkel ve yetersiz ev çekip çevirme faaliyetlerini kötüler ve reform çağrıları yapar oldu. İyi ama değişim basıncı tamamen yukarıdan mı geliyordu? Anna Clark İngiliz işçi sınıfı yaşamı üzerine çalışmasında "kadınların fabrikalarda istihdamının iyice yerleşmiş olduğu topluluklarda bile, popüler görüşün kadın çalışmasa hane halkının bütünü için daha iyi olacağı şeklinde olduğunu" tespit ediyordu. "Parasal gelirdeki azalma ev içi emeğin değeriyle telafi ediliyor, bu arada [*kayıt dışı ve tesadüfi piyasa faaliyetlerinden*] yine de maddi yarar beklenebiliyordu."[36] Yazar on dokuzuncu yüzyıl ortası tekstil ve diğer fabrika şehirlerinde iki ayrı işçi sınıfı kültürünün mevcut olduğunu anlatıyordu:

> Birinde çiftler eski kültürün sert ve kaba canlılığını korudular ve daha geniş bir cemaat içinde, birlikte içip kavga ederek sosyalleştiler; diğerindeyse birkaç disiplinli adam içkiye gömecekleri parayı akşamları evde eşleriyle otura-

35. Tuttle, *Hard Work*, s. 177. Bu düşünce çizgisi yirminci yüzyılın ilk yarısındaki ev ekonomisi hareketinde mantıksal uç noktasına vardı. Hareketin anahtar mesajı şuydu: "Ödeme zarfında kaç dolar olduğu değil, o dolarların işçinin hayatına ne getirdiği önemlidir." Benjamin R. Andrews, *Economics of the Household* (New York: Macmillan, 1924), s. 34.

36. Clark, *Struggle for the Breeches*, s. 133.

> rak tasarruf etti ve böylece yoksulluktan kurtulmaya çabaladı..."[37]

Bu dönüşüm üzerine tarihsel yazın iyiden iyiye bölünmüştür. Jane Humphries ekmek getiren-yuva yapan aileye, ailenin tamamının faydasına olduğu anlaşılan bir stratejinin ürünü olarak yaklaşır. Buna göre yeni aile dışsal güçlerin zorlamasıyla değil, maddi çıkarları temelinde hareket eden işçi sınıfının eylemiyle yaratılmıştır.[38] Ancak daha yaygın olan görüş, yeni aileyi, patriyarkanın işçi sınıfına, aile yaşamına sanayi kapitalizminin yeni ihtiyaçlarına uygun şekilde istikrar kazandırmak maksadıyla dayattığı bir kurum olarak betimleyen Wally Seccombe'unkidir. Seccombe da benzer noktaları vurgular: "Ailenin yaşam standardı gelirine indirgenebilir *değildi*. Ücretleri geçinme araçlarına çeviren ev içi emeğin kalitesi, ister sıcak bir yemek, ister temiz giysiler, isterse ılık bir yatak olsun, tüketilen üründe ciddi fark yaratıyordu."[39] Seccombe'un görünüşte yeni hane halkı ekonomisine verdiği bu destek, yazarın detaylı çalışmasının sonuç bölümünde de kendini hissettirir. Yazar burada erken yirminci yüzyılın olgunlaşmış ekmek getiren erkek ailesiyle ilgili şu gözlemde bulunur:

> Ekmek getiren erkeğin düzenli istihdam edilip düzgün bir maaş aldığı ve kadınların ev içi görevlerine odaklandığı durumlarda... hane halkları, üyelerine daha öncekilerin başarabildiğinden daha iyi yaşam koşulları sağladı.

Ama Seccombe arkasından bu akıl yürütmenin ima ettiği sonuçlardan geri adım atar. Ekmek getiren hanesinin nihayet pat-

---

37. a.g.e., s. 255.

38. Jane Humphries, "Class Struggle and the Persistence of the Working-Class Family," *Cambridge Journal of Economics* 1 (1977): 241–58.

39. Seccombe, Weathering the Storm, s. 152.

riyarkanın ve siyasi ve kültürel gericiliğin bir ürünü olduğunu hatırlayarak, aceleyle "bu başarı ancak dolaylı olarak biçimin kendisinden kaynaklanıyordu ve farklı düzenlemelerle de elde edilebilirdi" diye ekler.[40]

Seccombe'un ayrıntılandırmak ya da savunmaktan imtina ettiği bu görüşün doğrulundan çok kuşkuluyum. Hane halkı o dönemde nihai olarak tüketilen mal ve hizmetlerin çoğunun esas üretim birimiydi ve yirminci yüzyılın ileri tarihlerine kadar da öyle kalacaktı. Çoğu için piyasa kabul edilebilir bir ikame arz etmiyordu. Çoğu durumda bunu yapmak teknik olarak imkansızdı; diğerlerinde piyasa alternatifinin kalitesi düşüktü ya da doğrulanamıyordu (yani asil-vekil sorunları [*principal-agent problems*, ç. n.] pek çok hizmeti aile dışı aktörlere havale etmenin önünde duruyordu). Dolayısıyla, hane içindeki bir iş bölümü mütevazı gelire sahip aileler için bu yeni tüketim öbeğinin sahasına girebilmenin tek elverişli yoluydu. İnsanların tüketmek istedikleri şey sanayileşen ekonominin sunduğu değildi; bu gerçek karşısında hane halkı şehirleşen ve sanayileşen toplumlarda önemli bir üretim mahalli olarak kaldı – daha doğrusu, bir kez daha önemli bir üretim mahalli hâline geldi.

EKMEK GETİREN-YUVA YAPAN HANE HALKI GÖNÜLLÜ BİR KAZANIM MIYDI?

1850'den sonra ortaya çıkan ve yüz yıl boyunca hüküm süren ekmek getiren-yuva yapan hane halkının şimdilerde pek de iyi bir şöhreti yok. Seccombe bu hane halkının başarılarını kabul ediyor ama yine de küçümsüyordu, çünkü "kültürel restorasyon güçle-

40. a.g.e., s. 206.

rinin" bir ürünüydü. Erkek egemenliğin yeniden inşa edilmesi olarak kadınlara karşı baskıcıydı ve özellikle evli kadınları kamusal alandan ayrı, eşitsiz, aşağı ve küçültücü bir alana hapsediyordu. Bu bakış açısından, hele de günümüzde ailelerin çok farklı düzenlendiği gerçeği ışığında, ekmek getiren-yuva kuran hane halkının üyelerin – her iki cinsiyetin de – niyet ve isteklerini vurgulayan bir açıklamasının çok kişiye kabul edilmesi zor gelmesi şaşırtıcı değildir. Ve gerçekten de bugün artık aile biçimlerinin on dokuzuncu yüzyıl boyunca evrimine dair burada önerilenden çok farklı açıklamalar sunan geniş bir yazın vardır.

Ekonomik bir birim olarak hane halkının tarihine tüm bu alternatif yaklaşımların anahtar savı, kadınların – evli kadınların – piyasa emeğinden çekilmediği, tersine buna zorlandığıdır. Tarihçiler, eskinin kadın erkek, yetişkin çocuk herkesin çalışkan emeğini piyasaya yönlendiren hanelerinden zorla gerçekleşen bu kopuşu açıklamak için bir dizi sosyal etmene başvururlar. Bir açıklama, değişimi bir ekonomik sistem olarak *kapitalizmin ihtiyaçlarına* atfeder. Buna göre hem tarımda hem de endüstride gelişen organizasyon ve teknoloji kadın emeğine olan ihtiyacı azaltmıştı (ya da iş görevlerini doğası gereği "erkek" olacak şekilde yeniden tanımlamıştı), bu arada "iş gücünün yeniden üretimi" ile ilgili yeni ve daha yüksek standartlar da evli kadının evcilleştirilmesini gerekli kılıyordu. İlk iddia (kadın emeğine talebin azalması) kapitalizmin ve piyasa sistemlerinin, iç mantıkları gereği kadının ekonomik konumunda bir bozulma dayattığı inancından temel alır. Erkekler ücretli emeği ve piyasa üretimini tekellerine alırlar, çünkü sadece onlar kamusal alanda tek başlarına hareket edebilirler. Bu sebeple kapitalizm kadınların uzun süredir erkeklerle yan yana çalıştığı zanaat ve köylü üretim birimlerini dağıttıkça, iş aile alanından piyasaya – yani kamusal alana, kadınların rahatça giremedikleri bölgeye – taşınmıştır. Bridget Hill

böyle düşünür ve "dönüşüm süreci ve aile ekonomisinin altının oyulması uzun bir zaman aralığına yayıldı... 1750'de 1700'e göre daha çok, 1800'de ise daha da çok ilerlemişti" diye yazar.[41] Yazar ayrıca "cinsel iş bölümünün kapitalist iş bölümü inceldikçe ve mesleki uzmanlaşma arttıkça katılaştığını" da öne sürer.[42] Keith Snell, Eric Richards, Janet Thomas ve başkaları da Hill'in görüşünü paylaşır, ama çok azı kapitalizmin *neden* böyle bir çıkara sahip olduğunu, ya da teknolojinin *neden* böyle bir içkin eğilimi olduğunu açıklar.[43]

Elbette kadınların iş gücünden kovulmasına ampirik bir soru olarak yaklaşmak da mümkündür. O takdirde sorulması gereken, işin çoğunu arz eğrisinin mi yoksa talep eğrisinin mi yaptığı olacaktır. Kadınların ücretli emek gücüne katılımındaki gerilemeye dair en açık kanıt (İngiliz) tarım sektöründe bulunur. 1850'den önceki yüz senede hasat emeği özellikle kadın katılımında ciddi düşüşe sahne olmuştu. Bu görüngü o dönemde İngiltere'ye özgüymüş gibidir; gerçekten de aynı aralıkta Kuzeybatı Avrupa'nın pek çok bölgesinde yeni ekinlerin yayılması ve küçük ölçekli tarımın yoğun biçimleri aksine kadın emeğine olan talebi arttırma eğilimindeydi.[44] Öte yandan İngiltere'de bile tarım dışı sektörler kadınların kovulması tezini destekleyecek fazla bir kanıt sunmaz. Eldeki veriyi değerlendiren Margaret Hunt, "orta halli kadınlar on sekizinci yüzyılın bir noktasında ücretli

41. Hill, *Women, Work and Sexual Politics*, s. 47.

42. Catherine Hall, *White, Male, and Middle Class. Explorations in Feminism and History* (Cambridge: Polity Press, 1992), s. 133.

43. Janet Thomas, "Women and Capitalism. Oppression or Emancipation?" *Comparative Studies in Society and History* 30 (1988): 534–49; Snell, *Annals of the Labouring Poor*, s. 22; Richards, "Women in the British Economy," s. 347.

44. W. R. Lee, "Women's Work and the Family. Some Demographic Implications of Gender-Specific Rural Work Patterns in Nineteenth-Century Germany," der. Hudson ve Lee, *Women's Work and the Family Economy* içinde, s. 59–60.

işin dışına atıldı" şeklindeki yaygın varsayımın esasen dönemin ev kadınlığını telkin eden literatürüne dayandığı ve doğrudan kanıtlarla desteklenmediği sonucuna varır.[45] Amanda Vickery de gerçek davranıştansa ideallere yaslanan savları eleştirir. Sanayi istihdamına odaklanan Maxine Berg ise "[*imalat sektöründe*] kadın işçiler on sekizinci yüzyıl boyunca daha önce yaptıklarına ve sanayileşmenin daha geç aşamalarında yapacaklarına kıyasla daha büyük bir rol oynadılar" diye yazar.[46] Son olarak, kadınların iş gücü katılımı üzerine işçi sınıfı bütçe çalışmalarına dayanan en kapsamlı nicel araştırma, yetişkin kadınların katılım oranlarının 1841-5 gibi geç tarihlerde bile yüzde 60 gibi çok yüksek düzeylerde seyrettiğini, sonraki yirmi yılda da yüzde 45'e gerilediğini bulgular.[47] Toplamda, tarımda kadın katılımında biraz gerileme, ama diğer sektörlerde artış var gibidir. Kadınların iş gücü faaliyetleri üzerine verinin sınırlı kapsamı ve güvenilmezliği göz önüne alındığında, herhangi bir sonuca varmak kolay değildir. Ama dikkatli bir çıkarım, on dokuzuncu yüzyılın ortasından önce – yani Sanayi Devrimi'nin ve tarımda kapitalist dönüşümün klasik yüzyılı boyunca – arzda ya da talepte bir toplam düşüşü destekleyecek çok az kanıtın olduğudur. Gerileme daha sonra gelecekti.

Bununla ilgili bir "kapitalizmin ihtiyaçları" iddiası da kapitalizmin emeğin yeniden üretiminin yeni ve geliştirilmiş bi-

---

45. Hunt, *Middling Sort*, s. 125-6.

46. Maxine Berg, "What Difference," s. 40. Başka bir yerde Berg şu gözlemde bulunur: "Kadınların çalışma yaşamında sanayileşmenin ilerleyişiyle eşzamanlı bir büyük geçişin tespit edilmesi eldeki veriyle imkansız gibi görünüyor. Öte yandan, bu geçiş fikri belki de zaten Marksist tarihyazımının indirgemeci doğrusallık anlayışının bir kuruntusundan ibarettir." Maxine Berg, "Women's Work, Mechanization and the Early Phases of Industrialization in England," der. R. E. Pahl, *On Work* (Oxford: Basil Blackwell, 1988) içinde, s. 91.

47. Horrell ve Humphries, "Women's Labour Force Participation and the Transition to the Male-Breadwinner Family, 1790–1865," *Economic History Review* 48 (1995): 98.

çimlerine ihtiyaç duyduğunu söyler. Ancak burada sahne on dokuzuncu yüzyılın en sonuna kayar. Deborah Valenze'nin kitabı *İlk Endüstriyel Kadın*, sistemin ihtiyaçları sonucunda, işçi sınıfı kadınını medenileştirme projesinin sanayi toplumunun merkezi bir meselesi hâline geldiğini öne sürer.[48] Wally Seccombe bu savı çekici bulur ve kendi çalışmasında ilerleterek "emek gücünü tüketmede ekstansif yöntemden entansif yönteme geçişi hızlandıran, ikinci sanayi devrimine özgü yeni emek talebiydi" diye akıl yürütür.[49] Bu çalışmalarda kapitalizmi aile biçimlerine bağlayan nedensel mekânizmalar pek belirgin değildir, ama esas sorun, gelişmelerin zamanlamasının, çalışmalarda ifade edilen görüşlerin makuliyetini zedelemesidir. On sekizinci yüzyılda kadın istihdamının iddia edildiği gibi düştüğünü gösteren 1850'den sonrasına ait bir kanıt yoktur. Dolayısıyla, yeni ortaya çıktığı varsayılan yeniden üretim rejimi de taleplerini, ekmek getiren-yuva yapan hane halkı biçimlenmeye başladıktan bir nesil sonraya kadar hissettirmiş olamazdı.

Kadınların ücretli iş gücünün dışına çıkmasına dair ikinci bir açıklama ise erkeklerin rolünü vurgular. Burada söz konusu olan özellikle işçi sınıfından erkekler ve zaman zaman kapitalistlerce de (ama bu kez dar anlamda ekonomik sebeplerden çok kültürel sebeplerle, yani erkek egemenliğine ortak bağlılıkla) desteklenen sendikalarıdır. Ekonomik sistemin kendisi süreci harekete geçirir: Ekonomik gelişme erkek ücretlerini yükseltir. Erkekler de artan gelirlerini deyim yerindeyse arzulanan bir tüketim malını, partiyarkayı satın almak için kullanır. Louise Tilly yakın zamanda meseleyi şöyle ortaya koymuştur:

---

48. Deborah Valenze, *The First Industrial Woman* (Oxford: Oxford University Press, 1995), s. 185.
49. Seccombe, *Weathering the Storm*, s. 82.

> Sanayi Devrimi'nin gelişiyle, erkeklerin yükselen ücretleri hane içindeki pazarlık güçlerini erken bir tarihten başlayarak arttırdı, kadınların ölçülmesi mümkün olmayan katkısı [*ev içi üretimi*] ise çoğu kez görmezden gelindi ya da azımsandı. Bu avantaj giderek erkeklerin iş birliği ve pazarlıkta istedikleri neticeleri almasına olanak verdi... Erkeğin ele geçirdiği avantaj sınıf konumuna göre değişiklik gösteriyordu, ... ama bütün kesimlerde erkeğin işletmedeki, fabrikadaki ve nihayet hane içindeki üstünlüğünün sonucu... sosyal ilişkilerin yeniden tanımlanmasıydı, ki bu gözden geçirilerek güncellenmiş bir toplumsal cinsiyet rolleri anlayışını da içeriyordu.[50]

Bu savın bir çeşidi, ekmek getiren-yuva yapan hane halkını – kadınları iş piyasasından dışarı geri evin içine sürmekle – esasen çalışan erkeklerin ve sendikacıların bir yaratımı olarak görür. Bu görüşe göre işçi sınıfı ve sendikaların bu yaklaşımı (liberal olan ve kadınların sözleşme haklarının kısıtlanmasına karşı çıkan) orta sınıf ideolojisiyle çatışma içindeydi. Bu çizgiyi takip eden Wally Seccombe, bahsedilen dönüşümün "Çartizmin ve Owen'ın sosyalizminin yenilgisinin ardından dar bir dışlayıcılıkla tepki veren" emek hareketinin mücadelesinin bir ürünü olduğunu söylüyordu. Söz konusu tepkinin arkasındaysa "kadınların ucuz emek olarak kitlesel istihdamının, nitelikli erkek çalışanların iş güvenliğine ve ücret düzeylerine yönelttiği gayet hakiki tehdit" yatıyordu.[51] Öte yandan Heidi Hartmann bu "hakiki tehditten" pek etkilenmişe benzemiyordu. Yazar ekmek getiren maaşı hak-

---

50. Louise Tilly, "Women, Women's History, and the Industrial Revolution," *Social Research* 61 (1994), s. 133.

51. Wally Seccombe, "Patriarchy Stabilized," Social History 11 (1986), s. 55.

kında söylenenlerin, erkeklerin iş yerinde nitelikli emeği tekellerine almak ve evde de kadınlarını baskılamak için kullandıkları bir bahaneden ibaret olduğunda ısrarcıydı.[52] Aynı bakış açısını benimseyen Sonya Rose ise erkeklerin davranışının çatışmayla dolu bir sosyal ortam tarafından güdülendiğini ileri sürüyordu. Erkeklerin buna tepkisi "işçiliklerini" değil de "erkekliklerini" vurgulamak, konumlarını ekonomik bakımdan desteklemek yerine maskülen kimlikle payandalamak olmuştu.[53]

Son olarak, ekmek getiren hane halkını benimseyenin tam da radikal sendikacılar olduğunu düşünen Anna Clark'ın sesini tartışmaya dâhil edebiliriz. Clark'a göre bu sahiplenmenin ardında işçi sınıfı hanesi içindeki bazı cinsiyet temelli gerilimlere çözüm bulma ihtiyacı yatıyordu. Erkekler "ailesini ihmal eden sarhoş zanaatçının yerine evin yiyeceğini getiren saygın bir aile reisini koymaya söz verdiği" müddetçe, eşitliği (toplumsal cinsiyet eşitliğini) tehlikeye atmak pahasına da olsa ev işlerine odaklanmak kadınlara cazip görünüyordu. Söz konusu olan bir erkek stratejisiydi ama kapitalistler ya da orta sınıf reformcular tarafından yukarıdan dayatılmış değildi.[54]

Bütün bu görüşlerin ortak noktası, kadınların ücretli iş gücünün dışına *itildiğine* inanmalarıdır. Buna göre, ister kapitalizmin gereksinimlerinden, ister toplumsal cinsiyetlerinin inşa edilmiş bir yeniden tanımlanmasından olsun, ister patronlar, ister sendikacılar ya da erkek işçiler tarafından dayatılsın, ayrı

---

52. Heidi Hartmann, "Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex," *Signs* 1 (1976): 137–69.

53. Sonya Rose, "Gender Antagonism and Class Conflict. Exclusionary Strategies of Male Trade Unionists in Nineteenth-Century Britain," *Social History* 13 (1988): 191–208.

54. Anna Clark, *The Struggle for the Breeches. Gender and the Making of the British Working Class* (Berkeley: University of California Press, 1995), s. 218–19.

alanlar [*separate spheres*, ç. n.] erkeklerin ve kadınların hayatını tanımlamak üzere ortaya çıktı ve kadınlar bir "domestik boşluğa" fırlatıldı. Burada günlerini ev işiyle ve çocuk bakmakla geçirmeleri bekleniyordu. Bu işler değersiz değildi, ama giderek piyasalaşan bir toplumda sadece ayrı değil üstüne izole bir alanda yer alıyorlardı. Bu yüzden de daha geniş toplum tarafından, Tilly'nin dediği gibi, "görmezden geliniyor ve azımsanıyorlardı." Üstelik domestik boşlukta yapılan işi değersiz gören sadece piyasa da değildi. İngiliz aile tarihine ilişkin yakın zamanda tamamlanan bir anket çalışması, önde gelen tarihçilerin hane içi emeğini bir tür toplumsal kayıp [*dead weight loss*, ç. n.] olarak düşündüklerini ortaya çıkarıyordu:

> Yuva yapanın hane gelirini arttırmak için yapabileceği çok az şey vardır. Ev içindeki faaliyetler, yemek pişirme ve iç dekorasyondan dikişe, müzik aleti çalmaktan kıyafet modelleri tasarlamaya kadar, üretken olmayan işler gibi görülür ve amatör statüsü atfedilir... Sosyolog Dorothy Smith bu anlayışı şöyle ifade eder: "Ev bir çıkmaz yoldur. Evin içine giren artık servet, üretken faaliyetlere dönüşmez."[55]

Ev kadınının işi bir "çıkmaz yol" olmakla kalmıyordu, kadınlar ve çocuklar hayatlarını evlerde, erkeklerin yönetimi ve koruması altında sürdürüyorlardı. Bu yönetim ailenin kaynaklarının eşitsiz bölüşümünü dayatıyor, kadın ve çocukların temel gereksinimlerden yoksun kalmasına ve erkeğin "sosyal harcamalarına" fazla kaynak tahsis edilmesine yol açıyordu. Erkeklerin kendine bağımlı olan üyelerin payından karşıladığı içki, sigara ve kumar harcamaları, fabrika emeğiyle gelen yabancılaşmanın kırılganlaştırdığı erkek egosuna teselli veriyordu. İşçi sınıfı ailesi mutsuz

55. Davidoff et al., *TheFamily Story*, s. 85-6.

ve umutsuz bir yerdi, üyeleri dışarıda açgözlü kapitalistler, içeride yse özgüvensiz aile reisleri tarafından eziliyordu.[56]

DEĞERLENDİRME

Şimdi elimizde ekmek-getiren hane halkı için iki model var. Biri bu haneyi, yenilenen ve kadınların tam anlamıyla kuyusunu kazan – kadınları iş gücünden dışlayan, onlara ev temizliği fetişleri yaratacak ölçüde abartılı ev yaşamı ve saygınlık standartları dayatan, üstelik hane kaynaklarını ve iktidarı eşitsiz biçimde bölüştüren – erkek egemenliğinin ürünü olarak görüyor. Bu kitapta savunmaya çalışacağım diğer modelse erkek-getiren hane halkına geçişin, çiftlerin ortak kararıyla ve ailenin ortak yararı adına – özellikle de iyileşen sağlığı, konforu ve dolayısıyla beşeri sermaye donanımını mümkün kılan tüketim örüntülerini, piyasa bunları sağlayamazken elde etmek adına – gerçekleştiğini öne sürüyor. Peki bu rakip modellerin açıklayıcı güçlerini nasıl değerlendirebiliriz? Şurası kesin ki, böyle bir değerlendirme ailenin piyasayla ilişkilenme yollarına ve ailenin içsel ekonomisine – bireysel işlev ve kaynakların tahsisine nasıl karar verildiğine – dair gerçekçi bir anlayış geliştirmemizi gerekli kılıyor.

Emek piyasası ve aile. On dokuzuncu yüzyılda piyasayla ilişkilenmenin etkili bir feminist yorumu "ayrı alanlar" kavrayışına yaslanır. Bu yorumun temelinde, loncalar, beylik malikaneleri ve cemaat düzenlemeleri gibi kapitalizm öncesi kurumlarla destek-

56. Bu özet okura abartılı görünebilir ama L. Orem, "The Welfare of Women in Labouring Families. England, 1860–1950," der. Mary S. Hartman ve Lois Banner, *Clio's Consciousness Raised. New Perspectives on the History of Women* (New York: Harper & Row, 1974) içinde, s. 226–44'te tarif edilen konumları sadakatle betimler.

lenen köylü ve zanaatkâr "aile ekonomisinin," piyasa temelli ekonomik ilişkilerin yayılmasıyla aşındığı düşüncesi vardır. Buysa, yaşam faaliyetlerinin giderek biri özel (kadınlara ait ve evsel) ve biri kamusal (erkeğe ait ve piyasalaşmış) iki ayrı alana bölünmesini getirir. Üçüncü Bölüm'de idealist "aile ekonomisi" kavramını eleştirme fırsatı bulmuştuk. Bu noktada söylenebilecek olan şey, bu kavramın varsaydığı, erkek ve kadının büyük ölçüde kendine yeten hanelerde omuz omuza çalıştığı "altın çağın," efsanevi değilse bile çok uzak bir geçmişe ait olması gerektiğidir.[57]

Konumuz için daha önemli olansa, ayrı alanlar kavramının piyasanın (erkek/kamusal alanın) ev kadınının ve hanenin özel alanda yer alan faaliyetlerinden izole olduğu şeklindeki can alıcı varsayımıdır. Yaklaşımın savunucularını ev işinin değersizleştirilmiş – hatta tamamen değersiz – niteliği hakkında böylesine rahatça ve sorgulamaksızın konuşmaya teşvik eden işte bu varsayımdır. Bu varsayımın entelektüel kökenleri, Rus iktisatçı Chayanov tarafından geliştirildiği biçimiyle köylü iktisadi davranışı kuramında bulunabilir.[58] Chayanov'a göre köylü hanesi kaynaklarını (emek ve toprağı) piyasadan bağımsız olarak, hane halkının aile yaşam döngüsü boyunca değişen büyüklüğü ve kompozisyonu rehberliğinde tahsis ediyordu. Piyasa sinyalleri bu kararlarda önemli değildi. 1970'lerde Louise Tilly ve Joan Scott Chayanov'un köylü ekonomisi modelini daha genel bir kapitalizm öncesi aile ekonomisine uyguladılar. Hemen ardından Hans Medick aynı modeli proto-endüstriyel işçi hanelerine uyarladı.

57. Üçüncü Bölüm'de alıntılanan kaynakların yanında bkz. Ogilvie, "Women and Labour Markets," s. 25-60. Ogilvie "aile ekonomisini" koruduğu düşünülen loncaların gerçekte kadınların erişimindeki ekonomik faaliyet yelpazesini kısıtlamak için, güya kadınların konumunun altını oyan piyasa kurumlarından daha çok şey yaptığını söylüyor.

58. A. V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, D. B. Thorner, B. Kerblay vd. (Homewood, Ill.: R. D. Irwin, 1966).

Çok geçmeden herkes kadınların piyasa emeğinden ev içi emeğe geçmesinin, geri kalmış ve ücra bir Rus köyünün koşullarına dönmek anlamına geldiğini düşünmeye başladı. Diğer seçenek, yani kadının *verili göreli emek ve mal fiyatları ve tüketim teknolojileri altında* hane halkının faydasını maksimize etmek için gereken iş bölümüne katılmış olabileceği, kimsenin aklına gelmedi. Bu ise ailenin emek kaynaklarının yalnızca hane üretimine tahsis edilen kısmının fırsat maliyeti var, yalnızca bu emeğin ürettiği mal ve hizmetlerin gölge fiyatları var demekti. Piyasanın hane halkına nüfuz ettiğini ve hanenin de piyasa koşullarına uygun tepkiler verebildiğini kabul etmek için hane üyelerinin tüm bu değerleri kuruşu kuruşuna hesapladığına inanmak gerekmez. Üstelik aile emeğini hane içiyle piyasa arasında getirip götürmek ve böylece koşullardaki her marjinal değişmeye ince ayarı yapılmış tepkiler geliştirmek kısa dönemde nadiren mümkün olsa bile, aile, emeğini değersiz faaliyetlerle boşa harcayan ve sırf üzerinde piyasa etiketi yok diye çıktısını hak ettiği gibi değerlemekten aciz olan irrasyonel ekonomik aktörlerin alanı da değildir.

Emeğin piyasa ve hane içi alan arasında yeniden tahsis edilmesi gerçek ve köktendi, ve büyük ölçüde evli kadınların emeğinin yönlendiği mecranın değişmesi biçimini aldı. Bu yeniden tahsis sürecinin başlangıcına ilişkin en genel düzeyde 1840'tan önce çok az kanıt vardır ve zamanlama da her bölge ve meslek kategorisi için aynı olmayacaktır. Yine de, Kuzeybatı Avrupa ve Birleşik Devletler'de bu geçiş büyük ölçüde on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşmış gibidir. Özet veriler Tablo 5.1'de görülebilir. Nüfus sayımlarının bu alandaki tasnif ve listelemesi mükemmel olmaktan uzaktır,[59] bu yüzden rakamla-

59. Edinmeyi arzuladığımız kadın piyasa emeğine ait bilgi, 1850'den sonraki yüz yıla ait iş gücü katılım verilerinde üç kısımda bulunur. Birincisi başkaları için çalışanlar kategorisidir, bu durumda kaydedilen kişi istihdamdadır ve maaş

Tablo 5.1a. Kadınların işgücüne katılım oranları, 1846-1930

	1846-49	1909-10		1930
Ülke	toplam	Toplam	Evli	Tarım Dışı
Büyük Britanya	30	25[b]	10	5
Hollanda	24	15	5	2
Belçika	38	29	19	10
Fransa		33	20	13
ABD	25[a]	19[b]	5	
Almanya			12	7

[a] 1870ler
[b] 1890

Tablo 5.1b. Medeni duruma göre işgücüne katılım, 1900 civarı

	Bekâr	Evli	Tarih
Büyük Britanya (En büyük on şehir)	75	15	1911
(toplam)	69	10	
Hollanda	31	5	1899
ABD	41	5	1890
Fransa	52	38	1896
Almanya	(toplam)	29	1925
	(aile işletmesi hariç)	7	

Kaynak: H. A. Pott-Buter, *Facts and Fairy Tales about Female Labor, Family and Fertility* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1993); C. Golden *Understanding the Gender Gap* (Oxford: Oxford University Press, 1990); Geyser, "Die Frau im Beruf"; J. Vögele, *Urban Mortality Change in England and Germany, 1870–1913* (Liverpool: Liverpool University Press, 1998), s. 125–31; Pat Hudson ve W. R. Lee, *Women's Work and the Family Economy* (Manchester: Manchester University Press, 1990), s. 21.

rın dosdoğru kabul edilmesinde ısrar etmek doğru olmaz. Ama ortaya çıkan trend ve örüntüler büyük olasılıkla güvenilirdir ve başka tür verilerle de tutarlıdır. Kadınların iş gücü katılımı geriledi, gerilemenin çok büyük kısmı da yirminci yüzyıl başında tam zamanlı istihdamda olma ihtimali artık çok düşük olan ev kadınlarından kaynaklanıyordu. Aksine genç kadınların ve kızların iş gücü katılım oranı bu dönemde yükselme eğilimindeydi, kaynağı da büyük ölçüde artan ev hizmetçisi talebiydi. Nitekim 1910 civarında ev hizmetçisi istihdamı Kuzeybatı Avrupa ve Birleşik Devletler'de *toplam* kadın istihdamının yüzde 25 ila 40'ına denk geliyordu. Hatta Hollanda'da, yirmi beş yaş altı kadınlar (neredeyse tamamı bekardı) 1960'tan sonraya kadar toplam kadın istihdamının yarısını oluşturuyordu. Kadınların toplam iş gücü istihdamındaki aşağı yönlü eğilim her yerde mevcuttu, ama oranlar Fransa ve Belçika'da İngiltere, Birleşik Devletler ve Hollanda'ya göre çok daha yüksek kaldı. Bu farkın önemli kısmı bu ülkelerdeki büyük tarım sektörünün etkisiyle açıklanabilir.[60] 1930'a gelindiğinde evli kadınların iş gücüne katılım oranı (tarım

---

ödemesi almaktadır. İkincisi kendi işinde çalışanlardır, bu durumda kişi kendi işinin sahibidir ve kar elde etmektedir. Birincinin kaydedilmesi dolaysızdır, ikinciyi tespit etmekse nüfus sayımı sorularının yeterliliğine bağlıdır. Üçüncü kategori, yani aile işinde diğer aile üyelerine yardım edenler, normalde parasal karşılık almaz. Bu grubun iş gücü verisine dâhil edilip edilmediği belirsizdir, bu da ülkeler ve zamanlar arasında kıyasların güvenilirliğini ortadan kaldırır.

60. Paul Klep Hollanda ve Belçika'nın 1846-9 ve 1909-10 yılları için bölge bazında mesleki verilerini inceledi. Yazar her bölgede "köylü" sektörünün büyüklüğünü hesaba dâhil edince, ulusal düzeydeki kadın iş gücü katılım oranlarındaki farkın önemli kısmı kayboldu. Tarımın ve ev içi proto-endüstriyel üretimin baskın olduğu yerlerde kadın emeği yaşamını sürdürdü. Gelirler büyüyüp, uzmanlaşma ilerleyip şehirleşme hız kazanınca bölgesel kadın iş gücü katılım oranları, özellikle evli kadınlar için, düştü. Şehirleşmenin genç ve bekar kadınların iş-gücü katılım oranıyla ilişkisi ise pozitifti. P. M. M. Klep, "Female Labour in the Netherlands and Belgium, 1846–1910" (basılmamış makale, Nijmegen Katolik Üniversitesi, 1978).

sektörü hariç) Fransa'da yüzde 13,4 ve Belçika'da yüzde 10,1'den Birleşik Devletler'de yüzde 8, Almanya'da yüzde 7, Büyük Britanya ve İsveç'te yüzde 5 ve Hollanda'da yalnızca yüzde 2,2'ye değişiyordu.[61]

Bu trendin kadınları emek piyasasından dışlayan güçler tarafından desteklendiğini iddia eden her sav, bahsedilen olayın zamanlamasıyla ve değişimin evli kadınlarda yoğunlaştığı gerçeğiyle tutarlı olmalıdır. "Kapitalizmin ihtiyaçlarına" dair savlar, bulanık olmanın yanı sıra, zamanlama bakımından da zayıftır, çünkü sanayi kapitalizmi on dokuzuncu yüzyılın ortasına kadarki gelişimi sırasında kadın emeğine "ihtiyaç duymuş," ama sonra bundan vazgeçmiş gibi görünür. Kadın emeğinin bol ve tatmin edici bir şeyden gettolaşmış ve alçaltılmış bir şeye – bir altın çağdan ayrı alanlara – dönüştürüldüğü savının çok sayıdaki versiyonlarının hepsi, bir şekilde kapitalist piyasa ekonomisinin etkisine bağlanan doğrusal bir değişim sürecine sahiptir. Ne var ki bu "etki" tanımlanmadan ve gerekçelendirilmeden kalır.

Özetlemek gerekirse: Bir altın çağ hiçbir zaman var olmamıştır; ayrı alanlar temelden yanlış biçimde kavranmıştır; ve hane halkı organizasyonundaki değişmelerin itici gücü, en az ekonomide ve ekonominin gereklerinde olduğu kadar, ailelerde

---

61. Hettie A. Pott-Buter, *Facts and Fairy Tales about Female Labor, Family and Fertility. A Seven-Country Comparison, 1850–1990* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1993), s. 199; ABD verisi için bkz. Goldin, *Understanding the Gender Gap*, Tablolar 2.1, 2.2 ve 2.9. Alman verisi 1925 içindir ve kocaları dışında birileri tarafından istihdam edilen kadınları içerir. Almanya'da emek piyasasında çalışan 3,7 milyon evli (ve kocası hayatta olan) kadının yalnızca 850 bini kocaları dışındaki işverenlere çalışıyordu. Karen Hausen, "The German Mother's Day, 1923–33," der. David Sabean ve Hans Medick, *Interest and Emotion* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984) içinde, s. 371–414. Kadınların tarımdaki rolü bu dönemde büyümüştü, zira erkekler sanayide iş buluyor ve eşlerini köy işleriyle ilgilenmek üzere bırakıyordu.

ve ailelerin isteklerinde bulunur. Ayrı alanlar adı verilen akademisyen hazır gıdasındaki ampirik tutarsızlıklar önceki eleştiriler tarafından gösterildi; ben bunun yerine yeni hane ekonomisinin alternatif bir açıklamasının peşindeyim.[62] Yine de değerlendirmeyi gerektiren bir yorum daha var: yeniden canlanan erkek egemenliğine dayanan yorum.

Patriyarkanın pratiği. Ekmek getiren-yuva yapan hane halkının patriyarkayla yakın ilişkisi, çağdaş toplumun nezdindeki itibarını zedeliyor. Standart kadın ve aile tarihleri, patriyarkanın ve daha genel olarak erkek üstünlüğü ideolojilerinin yüzyıllardır var olduğunu kabul ediyor. Patriyarka Avrupa kültürüne deyim yerindeyse endemikti, gereksinim ortaya çıktıkça yararlanılacak bir kaynak ve yardıma çağırılacak bir idealdi.[63] Dolayısıyla, her türden vazedici ve normatif literatürün bu ortak kültürel mirastan yararlanması beklenmeliydi. Tabii ki böyle söylemler, aile pratiğinin bahsedilen normlardan dikkat çekici biçimlerde ayrıştığı bir dönem olan on sekizinci yüzyılda da sürüsüne bereketti. İşte bu sebeple, bunca sözü edilen erkek egemenlik normlarının hane halklarının gerçek işleyişini ne kadar tarif edebildiğini belirlemek için, ekmek getiren-yuva yapan hane halkının 1850'den sonraki yüz yıldaki *pratiğine* eğilmek şarttır.

---

62. Eleştiriler için bkz. Amanda Vickerey, "Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women's History," *Historical Journal* 36 (1993): 383–414; Colin Creighton, "The Rise of the Male Breadwinner Family. A Reappraisal," *Comparative Studies of Society and History* 38 (1996): 310–37; Robert Shoemaker, *Gender in English Society, 1650–1850. The Emergence of Separate Spheres?* (Londra: Longman, 1998).

63. Katrina Honeyman ve Jordan Goodman, "Women's Work, Gender Conflict, and Labour Markets in Europe, 1500–1900," *Economic History Review* 44 (1991): 608–28. Yazarlar, Heidi Hartmann'ı alıntılayarak, patriyarkayı – "biyolojik-toplumsal cinsiyet sistemini" – (yeniden) tesis etmeye yönelik bir yapısal-kültürel eğilimden söz ediyor. Bu eğilim iş yerindeki cinsiyet temelli iş bölümünü tanımlayan kuralları her meşrulaştırmak gerektiğinde devreye sokuluyor.

Bu görev aile denilen "kara kutunun" içine bakmayı denememizi gerektiriyor. Aile kimin çalışacağını, kimin eğitim göreceğini, kimin evde kalacağını nasıl belirler? Tüketim kaynaklarının üyeler arasında nasıl dağıtılacağına ve tüketimin hangi biçimi alacağına nasıl karar verir? Bu meseleleri ilk bölümde tartıştığımızdan burada öykünün tamamını tekrarlamayacağım. Şimdilik şunu hatırlatmak yeterli: çerçevesi burada çizilen yaklaşım, aksi gösterilmediği sürece, ekmek-getiren hanede yetişkin erkeğin karar alma gücünü önemli ölçüde arttıracağını öngörüyor.

Hane halkında karar verme, bütün aile üyelerinin yararına karar alan tek bir diğerkam (ama pederşahi olmayan) "zeka" (tek bir kişi olması zorunlu değil) biçimini alabilir. Buna *neoklasik hane halkı havuz modeli* [*neoclassical pooled household model*, ç. n.] diyelim. Bu modelde aile üyeleri hangi kaynaktan gelirse gelsin bütün geliri ortak bir havuza getirir, burada toplanan kaynak bütün aile üyelerinin faydasını maksimize etmek niyetiyle tek bir amaç fonksiyonuna göre tahsis edilir. Diğer bir seçenek hane halkını her biri kendi fayda fonksiyonuna sahip olan bireylerden müteşekkil olarak görmektir. Burada, yani *pazarlık modelinde*, ortak girişim ancak üyeler bireysel faydalarını hane içinde dışında olduğundan daha iyi maksimize edebildikleri sürece devam eder. Aile üyelerinin "tehdit noktaları" vardır ve bireysel amaçları uğruna birbirleriyle pazarlık ederler. Pazarlık güçleri dışarıdaki seçeneklere bağlıdır ve bireysel piyasa kazancı bu seçeneklerin değerlendirilmesinde önemli bir kıstas olarak aranır. Pazarlık modeli üyelerin hane halkına sadece araçsal ölçütlerle yaklaştığını varsaymak zorunda değildir – ben de böyle bir varsayımda bulunmayacağım. Aileyi bölünmez bir diğerkamlık sahası gibi tahayyül eden özcü kavrayışla bireylerin ve çıkarlarının yegane analiz birimi olduğunda ısrar eden yaklaşım arasında, aileyi bireylerin maddi fayda yanında duygusal fayda da sağladığı ve

Amartya Sen'in deyimiyle işbirlikçi çatışmanın içinde olduğu bir alan olarak kavrayan bir bakışa yer bulunabilir. İşbirliğinin ekonomik getirisinin olduğu durumda, kaynakların tahsisi üzerine yürüyen[64] çatışma (pazarlık), normalde ya hep ya hiç türünden mücadeleler değil, "etkin işbirlikçi düzenlemeler kümesi içinden seçim" şekline bürünür.

Kavramsal ve ekonometrik bakımdan, basit bir alıştırma bu iki modelden hangisinin kara kutu içinde saklı olduğunu bize gösterebilir: Eğer neoklasik havuz modeli iş başındaysa, hane halkının tüketim örüntüsünü belirleyen tek etmen toplam gelirin *miktarı* olacak, gelirin *kaynakları* kararlara etki etmeyecektir. Eğer pazarlık modeli doğruysa, o zaman tüketim örüntüleri bireylerin gelir *kaynaklarından* da etkilenir.[65] Nitekim on sekizinci yüzyılın çalışkan hane halklarının talep örüntülerinde gördüğümüz şey tam olarak buydu: Çok sayıda gelir getirenin varlığı hane kazancının dağıtılmasında gerilim yaratıyordu. Pazarlık modeli bu bakımdan çalışkan hane halkının gerçek dinamiklerini iyi yakalıyor gibidir, ama ekmek getiren-yuva yapan hane halkına da uygulanabilir mi? Nihayet bu ikincisinin maksadı "tek bir karar alıcı" tarafından kontrol edilen bir havuz gelirine yaklaşmak gibi görünmektedir. Pazarlık modeli yetişkin erkeğin, hanenin yegane parasal gelir kazananı olmaya yaklaştıkça, gelirin kullanımında da orantısız biçimde güç sahibi olacağını öngörür: Bir tür aile

64. Bir "diğerkamlık alanı" olarak aile hakkında bkz. Paul A. Samuelson, "Social Indifference Curves," *Quarterly Journal of Economics* 70 (1956): 1–22; Becker, *Treatise on the Family*, Bölüm 8: "Altruism in the Family," s. 277–306. Özcü hane halkı kavramına yönelik eleştiriler için bkz. Sabean, *Neckerhausen*, s. 97–8; Hartmann, "The Family as the Locus of Gender, Class and Political Struggle," s. 366–94. İşbirlikçi çatışma hakkında Amartya Sen, "Economics and the Family," *Asian Development Review* 1 (1983): 14–26.

65. Shelly Lundberg ve Robert A. Pollak, "Bargaining and Distribution in Marriage," *Journal of Economic Perspectives* 10 (1996): 27.

reisi gibi hareket edecek ve kendi tüketim değerlerini – kendisi ve başkaları için *kendi* tercihlerini, eşinin ve çocuklarının sahip olduğu tercihlerin önüne koyacaktır. Peki ekmek getiren-yuva yapan hane gerçekte böyle mi işliyordu?

Bilmemiz gereken ilk şey yetişkin erkeğin gelirinin gerçekte toplam hane bütçesi içinde ne kadar baskın olduğudur. İşçi sınıfı hanelerine dair bütçe çalışmaları bu soruyla ilgili en iyi bilgiyi sunar. Üstelik geç on dokuzuncu yüzyılda, ekmek-getiren hanesi iyice yerleşik hâle geldiğinde, bu türden çalışmaların sayısı da iyiden iyiye artmıştı. On dokuzuncu yüzyılın ortasından önceki bütçe çalışmaları sayıca az, kapsam bakımından dar ve uygulama bakımından da daha az güvenilirdi, yine de bunlar da hane gelirinin terkibinin yüzyıl boyunca nasıl değiştiği hakkında fikir edinmemize yardımcı olabilir.

Bu yolda en erken denemeler Sir Frederick Morton Eden ve Rahip David Davies'in İngiliz tarım işçilerinin bütçeleri üzerine, sırasıyla 1795 ve 1789-90 tarihli ünlü çalışmalarıdır. Bir Dorset köyü olan Corfe Castle'ın 1790 tarihli istisnai ölçüde detaylı sayımıyla desteklenen bu çalışmalar, çok yüksek fiyatların ve dolayısıyla ekonomik zorlukların hüküm sürdüğü bir dönemde yoksul ailelerin bir resmini verir.[66] Bu çalışmaların sayıma dâhil ettiği hane halklarının yaklaşık yüzde 80'inde, eşler parasal gelire fazla olmasa bile bir katkıda bulunuyordu, yarısındaysa çocukların da katkısı vardı. Bu katkının büyüklüğü bekleneceği gibi en büyük çocukların yaşıyla doğru orantılıydı. Hep birlikte, eşler ve çocuklar hane halkı tüketiminin ortalama yüzde 20'sini karşılıyordu. Anketler ücret dışı gelirleri yeterince içermiyordu, hanelerin yüzde 78'inde harcamaların gelirlerden fazla görünmesinin sebebi

66. Bu kısımdaki tartışma şu esere dayanıyor: Sokoll, "Early Attempts at Accounting the Unaccountable," s. 34-60.

muhtemelen buydu. Gerçekten de bütçe açığı veren hanelerde harcamalar gelirlerin ortalama yüzde 25 üstündedir, bu açığın çoğuysa borçluluktan ziyade sayıma dâhil olmayan gelirlerle ilgili olduğu izlenimini verir. Bu kayıt dışı geliri eşlerin ve çocukların faaliyetlerine atfetmek makulse – ki Jane Humphries eski eşya toplama, işleme ve küçük çapta alım satımın aile refahı için çoğu kez önemli olduğunu ikna edici biçimde savunur – kocaların katkısı toplamın yüzde 60-67'sinden fazla olmayabilir.[67]

Humphries ve Horrell'in İngiliz hane bütçesi çalışmaları üzerine incelemesi, hane halkı gelirlerinin örüntüsünü Eden ve Davies'in öncü çalışmalarından 1865'e kadar izlememizi mümkün kılar. Yazarların bulgularını daha önce Üçüncü Bölüm'de, eşlerin ve çocukların gelirleri ekseninde tartışmıştık. Burada erkek aile reislerinin gelirlerine odaklanmak maksadıyla, çalışmanın değerlendirdiği 1.190 karı-koca hanesine bakalım. Örnekleme dâhil hanelerde erkek aile reislerinin gelirleri 1840'a kadar toplamın yüzde 55 ila 68'i arasında seyretmiş, 1841-65 arasındaysa yüzde 81-83'e çıkmıştı. Ekmek getiren gelirleri hane reisinin yaşına göre değişiyordu: Tüm bu süre boyunca, yirmilerinde olanlar toplam hane gelirinin yüzde 90'ını, otuzlarında olanlar yüzde 75'ini, kırklarında ve ellilerinde olanlarsa yüzde 60'tan biraz fazlasını kazanıyorlardı. Eşlerin parasal gelirleri dönem boyunca yüzde 5-10 civarında seyrederken, farkın çoğu çocukların gelirlerinden kaynaklanıyordu. Çocukların gelirleri arttıkça annenin gelirleri düşme eğilimindeydi, ama bu "kesinti çocuk gelirlerindeki artışa kıyasla mütevazıydı."[68]

---

67. Jane Humphries, "Enclosures, Common Rights, and Women. The Proletarianization of Families in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries," *Journal of Economic History* 50 (1990): 17–42.

68. Sarah Horrell ve Jane Humphries, "The Origins and Expansion of the Male Breadwinner Family. The Case of Nineteenth-Century Britain," der. Angélique

Manş Denizi'nin beri yakasında, Belçika işçi sınıfı ailelerini konu alan 1853 tarihli etkileyici bir bütçe çalışması aile üyelerinin gelir katkısına dair benzer bir örüntüyü açığa vuruyordu. Tablo 5.2 veriyi George Alter tarafından özetlendiği şekliyle sunuyor. Burada da 1853 itibarıyla hane geliri çok sayıda gelir kaynağından besleniyordu, ve bu sanayileşmiş bölgede kocanın ücret geliri toplamın ancak yarısına denk geliyordu. "Diğer" kategorisi – yani ücret dışı gelirler – bu çalışmada açıkça tanımlanmıştır, ama gerçekteki gelir kaynakları biraz karanlıktadır. Alter çağdaş bir gözlemcinin şu ifadesini alıntılar: "Her işçi ufak bir ek gelir üreten bir hobiye sahiptir: pipo delmek, ... kuş kafesleri yapmak, gece evde mobilya yapmak, berberlik, ayakkabıcılık ve saire ve saire..."[69] Buraya kadar tanık olduğumuz şey, bir çağdaşının endişeyle ifade ettiği gibi, ancak herkesin herkese düşman olduğu bir "kendini koruma" yasasının geçerli olduğu, zira "aile gelirinin ne tek bir reis tarafından kazanıldığı ne de tek bir kaynaktan aktığı" çalışkan hane halkıdır.[70]

Tablo 5.2 on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Belçika'da ve hemen aşağıda göreceğimiz gibi başka yerlerde de çok şeyin değiştiğini gösteriyor. 1891'e gelindiğinde ankete dâhil hane halklarının yalnızca yüzde 4'ü 1853'te görülen karmaşık gelir kaynakları yapısına sahipti. Kocanın kaynak sağlayıcı rolü büyümüş, toplam gelirdeki payı yüzde elliden üçte ikiye çıkmıştı. Ancak belki de daha dikkate değer olan şey, çocukların ücretli emeğinin annelerininkinin gerilemesine koşut artışıydı. "Ekmek geti-

---

Janssens, *International Review of Social History* 42 (1997), Supplement 5: The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family?, s. 31–7.

69. George Alter, "Work and Income in the Family Economy. Belgium, 1853 and 1891," *Journal of Interdisciplinary History* 15 (1984): 268.

70. Alıntı için bkz. The Labouring Classes in Early Industrial England, 1750–1850 (Londra: Longman, 1986), s. 180.

Tablo 5.2. Belçika bütçe çalışmaları

	1853	1891	1928/9
Erkek kaynak sağlayıcı haricinde gelir temin eden hane halklarının oranı			
Kadın Eş	84	11	20
Çocuklar	89	86	35
Diğer	77	28	
Üç kaynağın hepsinden	60	4	
Her kaynaktan sağlanan toplam gelirin oranı:			
Koca	51.5	65.6	70.2
Kadın Eş	10.1	1.2	3.7
Çocuklar	22.4	31.4	16.2
Diğer	15.8	1.8	9.9

Kaynak: G. Alter, *Journal of Interdisciplinary History* 15 (1984): 255–76; 1928–9: Pieter Scholliers, "Family Income, Need and Mothers' Wages. A Critical Survey of Working Class Budget Inquiries in Belgium, 1853–1929," içinde Toni Pierenkemper, ed., *Zur Okonomik des privaten Haushalts* (Frankfurt: Campus Verlag, 1991), s. 145–81.

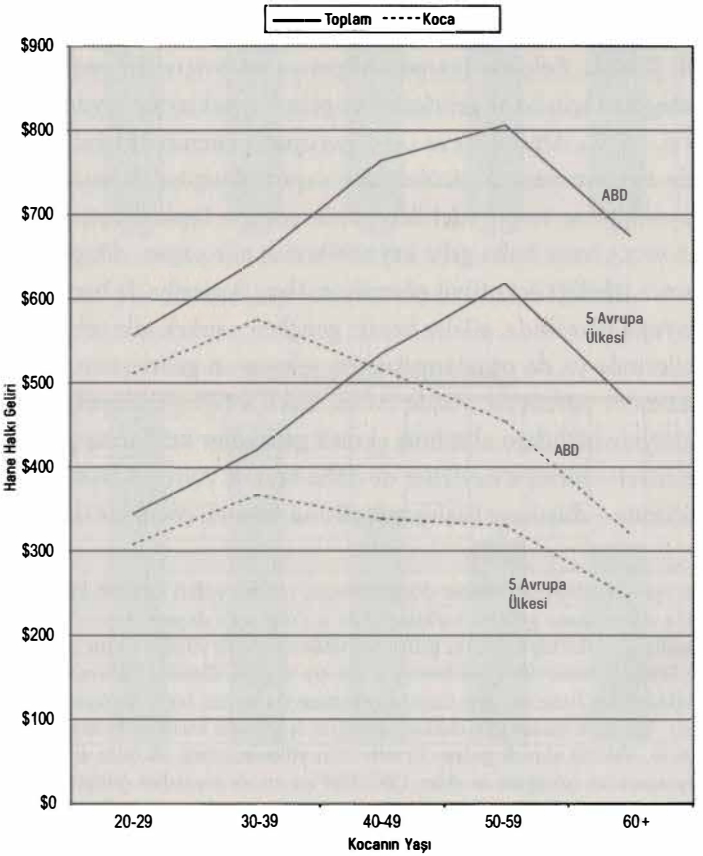
ren-yuva yapan hane halkı" kulağa tuhaf gelecek kadar uzun bir adlandırmadır, ama çocuk emeğinin oynadığı rolü yansıtacak kadar uzun değildir. Esasen kadınların emeğinin piyasadan ev içine sevk edilmesini mümkün kılan, artan yetişkin erkek maaşlarının yanı sıra, çocukların piyasa emeğindeki artıştı.

Çocukların emeğine dönmeden önce, evli kadınların emeğinin piyasadan "çekilmesi" konusu biraz daha açıklama hak ediyor. Belçika'da 1853 ile 1891 arasında gerçekleşen bu türden keskin bir düşüş ekmek getirenin gelirinde biraz artış gerektiriyordu. Şekil 5.1'de betimlenen eşik modeli, hatırlanacak olursa evli ka-

dınların emeğinin piyasadan çekilmesini ekmek getiren gelirlerinin belirli bir eşiğin üstüne çıkmasıyla ilişkilendiriyordu. Bu da demektir ki ekmek getiren-yuva yapan hane modelini herkes aynı anda benimseyemeyecekti. Louis Varlez'in yirminci yüzyıl başındaki Belçikalı işçi sınıfı aileleri hakkındaki incelemesinin ortaya koyduğu da tam olarak budur. Bu ailelerin ekmek getiren reisleri Ghent şehrinin dört endüstriyel sektöründe çalışıyordu: pamuk ve keten tekstilleri, metalurji ve el işi zanaatları. 1900 civarında, ücretlerin düşük olduğu pamuk ve keten tekstilinde çalışan erkeklerle evli olan kadınların istihdamda olması ihtimali, ücretlerin daha yüksek olduğu metalurji ve zanaatlarda çalışan erkeklerle evli olan kadınlara kıyasla çok daha yüksekti. Üstelik, tekstil işçilerinin eşleri, başkalarınca tercih edilen (ama getirisi çok daha düşük olan) dükkan tezgahtarlığı ve diğer evden yapılan işlerdense, fabrikalarda çalışmaya daha fazla eğilimliydi. Patricia Van den Eeckhout'un incelemesi, bu ayrışan iş ve gelir örüntülerinin, hane halkları arasında toplam gelirleri dikkat çekici biçimde eşitlediğini bulguladı. Yazara göre, daha iyi kazanan zanaatkâr ve metal işçilerinin eşleri tekstil işçilerinin eşleriyle "aynı iş çabasını göstermiş olsalar," ailelerinin gelirleri çok daha yüksek olacaktı. Peki bu evli kadınlar niye daha fazla çalışmadı? Yazarın cevabı şöyleydi: "Ne metal işçileri ne de zanaatkârlar *bu maliyeti ödemeye* hazır değillerdi... Görünen o ki finansal olmayan endişeler ağır basıyordu, karısını bırakın fabrika işinde çalışmayı, herhangi bir işte çalıştırmayacak kadar çok kazanan bir ekmek getiren olmanın gururu gibi."[71] Ekmek getiren-yuva yapan hane halkı modelimizse bizi kökten farklı bir yoruma götürüyor. Daha iyi kazanan işçilerin ödemeye isteksiz olduğu "maliyet" basitçe yaralanmış

71. Patricia Van den Eeckhout, "Family Income of Ghent Working-Class Families ca. 1900," *Journal of Family History* 18 (1993), s. 109. Vurgu bana ait.

erkeklik gururu değildi. Tekstil işçilerinin "çalışkan hanelerinde" görülenden farklı ve yüksek bir yaşam standardı vadeden, evde üretilmiş tüketimin değeriydi. Bu hane içi üretim elbette ekmek getiren için değerliydi, ama hane halkının tamamının daha geniş yaşam döngüsü stratejisi için de önemliydi. Bu da bizi bu hane halkı tipinde çocukların konumu meselesine geri getiriyor.

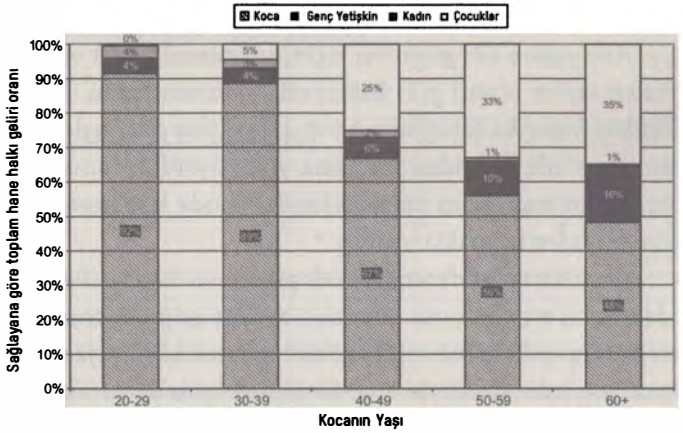


Şekil 5.2. Hane halkı Geliri ($ ABD), 1889-90 Sanayi Araştırması.

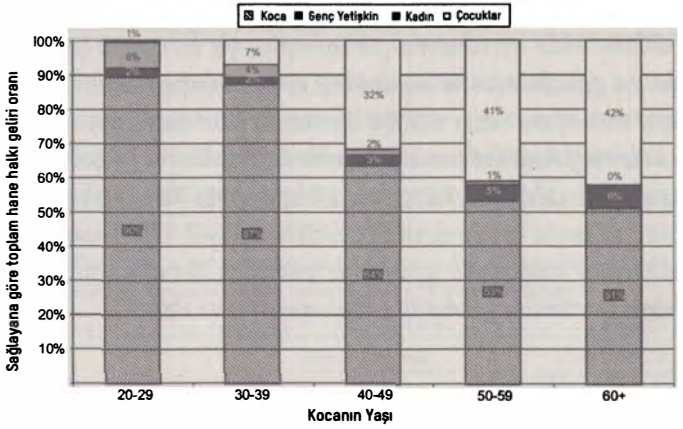
Bu Belçikalı hane sorumluları (yoksa hane reisleri mi demeli?) anlaşılan kadınların hane içi emeğini çocuklarının eğitiminden daha değerli buluyordu, çünkü kadınların emek piyasasından çekilmelerine hemen çocuk emeğinin de benzer bir biçimde piyasadan çekilmesi eşlik etmemişti.[72] Bu tavır Belçikalı erkeklere özgü değildir. ABD İş Komisyonu tarafından 1889-90 yıllarında sanayi işçilerinin gelirleri üzerine yürütülen kapsamlı bir anket, Birleşik Devletler ve beş Batı Avrupa ülkesinde (Birleşik Krallık, Belçika, Fransa, Almanya ve İsviçre'de) yedi sanayi kategorisi için hane gelirlerini ve gelir kaynaklarını kaydeder. Bu veri – 6.784 Amerikalı ve 1.707 Avrupalı hanenin bütçesi – erkek aile reisinin yaşıyla ölçülen aile yaşam döngüsü boyunca gelir kaynaklarını tespit edebileceğimiz şekilde toplanmıştır.[73] Şekil 5.2 ve 5.3 hane halkı gelir kaynaklarının aile yaşam döngüsü boyunca izlediği örüntüyü gösteriyor. Hem Amerika'da hem de beş Avrupa ülkesinde, aileler henüz gençken – erkek aile reisleri yirmilerinde ya da otuzlarındayken – kocanın gelirlerinin toplam kazancın neredeyse yüzde 90'ını teşkil ettiği görülüyor. Ancak sanayide istihdam olunmuş ekmek getirenler kırklarına girerken gelirleri – Birleşik devletler'de daha keskin, Avrupa'daysa tedrici biçimde – düşmeye başlıyordu. Buna rağmen çocuklar iş gücüne

72. Fransız aileleri de benzer düşünüyordu: 1907-14 yılları arasındaki kısa aralıkta eşlerin hane gelirine katkısı yüzde 11,7'den 5,4'e düşerken çocukların kazandığı ücretler toplam hane gelirinin yüzde 10'undan yüzde 18,5'ine çıktı. Tilly ve Scott, *Women, Work and Family*, s. 176-177, 185,199. Claudia Goldin'in 1880'de Philadelphia hane halkları üzerine çalışması da benzer bir örüntüyü açığa vurur: "Babanın maaşı yükseldikçe, çocuğun iş gücüne katılma ihtimali azalır." Ancak, Goldin ekmek getiren ücretlerinin yükselmesinin ilk önce eşleri emek piyasasından çektiğini de ekler. Çocuklar ise ancak sonradan çekildi. Claudia Goldin, "Household and Market Production in Families in a Late Nineteenth-Century American City," *Explorations in Economic History* 16 (1979): 124.

73. Verinin en tam sunumu Michael R. Haines, "Industrial Work and the Family Life Cycle," *Research in Economic History* 4 (1979): 289–356'da bulunur.



Şekil 5.3a. 1889-90 Sanayi Hane Halkı Geliri: Birleşik Devletler.



Şekil 5.3b. 1889-90 Sanayi Hane Halkı Geliri: Avrupa.

dâhil oldukça toplam hane geliri artıyordu; ekmek getirenler ellili yaşlarına geldiğinde çocukların katkısı hane gelirinin Birleşik Devletler'de yüzde 30'una, Avrupa'da yüzde 40'ına erişiyordu.

Aile yaşam döngüsünün hiçbir noktasında eşler ve anneler hatırı sayılır ücretli gelir katkısında bulunmuyordu. Bununla birlikte Amerika örneğinde ücret dışı gelirler aile yaşlandıkça toplamın yüzde 10'undan fazlasına yükseliyordu, bunun çoğu muhtemelen kadınların perakendecilik ve oda kiralama gibi iş faaliyetlerinden kaynaklanıyordu.[74]

Çocukların gelirlerinin ekmek getiren-yuva yapan hane halkında önemli bir yeri vardı. Bununla birlikte işe gönderme kararı stratejikti – çocuklar, hele kızlar, gözü kapalı şekilde iş piyasalarına gönderilmiyordu. Goldin'in 1880'de Philadelphia'da çocuk emeği hakkındaki incelemesi, istihdamı aile yapısı verisine bağlayarak, hane halkı emek tahsisinin ana örüntülerini ortaya çıkarır. Buna göre: i) babanın geliri arttıkça, çocuklar ücretli işlerde daha az çalışıyordu; ii) pansiyoncuların ya da çalışan akrabaların varlığı kız çocukların evde oturmasına yol açıyordu; iii) en büyük çocuk erkekse işe gönderiliyor ve kız kardeşi evde kalıyordu, ama abla büyükse, kardeşlere sahip olduğu durumda yine evde kalıyordu; iv) ailede anne yoksa, kız çocuk yine evde kalıyordu. Hangi çocukların çalışacağı ve çalışmaya hangi yaşta başlayacağı hanenin yapısıyla, doğum sırasıyla ve aile reisinin geliriyle ilgiliydi.[75] Bu karar verme kurallarının amacı aile gelirini *ve* tüketilen Z-metalarının hane içindeki üretimini eşzamanlı olarak maksimize etmekti.

---

74. Pansiyon ve konaklamanın ekmek-getiren dönemindeki kapsamını bugünden takdir etmek özel bir çaba gerektirir. Goldin 1880 yılında Philadelphia'daki beyaz hane halklarının yüzde 14'ünde pansiyoncuların yaşadığını bulguladı (oysa 1880 sayımı Philadelphia'da hanelerin yüzde 1'inden azında kadın pansiyoncu saymıştı). Goldin, "Household and Market Production," s. 111-31.

75. a.g.e.

Tablo 5.3. Kadınların işgücüne katılım oranları: 1890-1960

	Belçika	Hollanda	Fransa	Birleşik Krallık	ABD
Yaşı 14-16 üzerindeki bütün kadınlar					
1890	29	15	33	25	19
1930	24	19	37	27	24
1940			38		27
Evli kadınlar (65-69 yaşa kadar)					
1890					5
1900	19	5	20	13	6
1930	16	6	26	11	12
1940					15
1960	20	6	31	32	31

Kaynak: H. A. Pott-Buter, *Facts and Fairy Tales about Female Labor, Family and Fertility* (Amsterdam: University of Amsterdam Press, 1993); Susan Carter, vd., ed. *Historical Statistics of the United States* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), Tablolar, Ba 345 ve Ba431.

Ekmek getiren-yuva yapan hane halkının gelişimini yirminci yüzyılın ilk yarısına kadar izlersek, çocuklara olan bu bağımlılığın kaybolduğunu görürüz. Zorunlu eğitim ve ikinci öğretimin yaygınlaşması genç çocukları iş gücünün dışına çekmekte çok etkili oldu, bu arada yetişkin erkek ücretlerinin yükselmesi de bu çekilmeyi mali açıdan mümkün kıldı.[76] Ancak zo-

76. Amerikan şehirli işçi anketleri hane gelirinin desteklenmesini, kaynaklara göre, ülkede ve İrlanda'da doğan hane reisleri için şöyle sıralıyor:

	Amerika Doğumlu		İrlanda Doğumlu	
	1874	1901	1874	1901
Kadın	% 3.2	% 0.7	% 2.3	% 1.9
Çocuklar	24.0	5.3	84.2	12.1
Pansiyoncular	Veri Yok	25.8	Veri Yok	36.9

runlu okullaşma çocukların hane ekonomisine katkılarını sona erdirmedi.

1927-8 tarihli bir Belçika bütçe çalışması da on dokuzuncu yüzyıl için sıraladıklarımıza eklenebilir. Bu çalışma ücret geliri katkısı yapan eşlerin yüzdesinin 1891'e göre iki katına çıktığını ortaya koyar (bkz. Tablo 5.1 ve 5.2). Gelirleri fazla değildi, ama aynı dönemde ücret dışı gelirlerde görülen büyük artışın sorumlusu da muhtemelen kadınlardı. Tablo 5.3 yirminci yüzyılın ilk yarısındaki trendi özetliyor. Kadınların iş gücüne dönüş hızı ülkeye göre ciddi farklar gösteriyordu, bu da söz konusu dönemde hukukun ve kamu politikalarının kadınların iş yaşamını şekillendirmekteki büyük etkisi düşünüldüğünde şaşırtıcı değildi. Ancak toplamda dönem boyunca toplam kadın katılım oranlarını domine eden, evli kadınların, çoğu kez hayatlarının ileri bir safhasında, iş gücüne geri dönmesiydi.

Hane içindeki erkek egemenliği sorusuna geri dönersek: Hane gelirlerinin kompozisyonuna ilişkin bu kısa tarama, statik bir analizin verdiği – hanelerin ezici biçimde babanın ve kocanın maaş çekiyle geçindiği biçimindeki – izlenimin, aile yaşam döngüsü boyunca gözlemlendiğinde önemli ölçüde değiştiğini kanıtlamak için yeterli olmalıdır. Ekmek-getiren hane halkının varlığını sürdürmesi değilse bile ekonomik refahı çocukların gelirlerine bağlıydı. Bu noktada okurlar pazarlık modelinin bu dönemde karı koca arasındaki ilişkileri gerçekçi biçimde yakalayabildiğinden kuşku duyabilirler, ama aynı kuşkuların benzer bir modelin ebeveynlerle çocuklar arasındaki ilişkilere uygulanmasından duyulabileceğine inanmıyorum. Çocukların sadakatinin – mad-

---

John Modell, "Patterns of Consumption, Acculturation, and Family Income Strategies in Late Nineteenth-Century America," der. Tamara Hareven ve Maris Vinovskis, *Family and Population in Nineteenth-Century America* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1978) içinde, s. 218.

di anlamda – temini, Kuzeybatı Avrupa'da uzun süredir baskın olan çekirdek aile biçimlerini inceleyen araştırmalarda önemli bir temadır. Çocukların proto-endüstriyel işçi ailelerinden erken ayrılarak gelir kazanma güçlerini bağımsız yaşayıp erken evlenmek için kullanması kırsal sanayi merkezlerinde önemli bir gerilim sebebiydi.[77] Miras yoluyla çocuklara dağıtılacak elle tutulur kaynakları olan tarımsal ailelerde bile, "çocuk feshi" [*child default*, ç. n.] görünen o ki on dokuzuncu yüzyılda büyüyen bir sorundu.[78] Mülkiyetten yoksun proleter ailelerinde çocukları eve bağlamak çok daha zor bir iş olmalıydı. Helen Bosanquet endişesini şöyle ifade ediyordu:

> Ailenin mülkiyeti olmadığında, ya da sahip olunan mülkiyetten herkes payını alıp cebine koyarak çekip gidebiliyorsa, aile bir gerçeklik olmaktan çıkar mı? Yoksa gücünü

77. Proto-endüstriyel gelişmenin demografik kuramları bu meseleyi vurgular. Bkz. Rudolf Braun, *Industrialisierung und Volksleben. Veranderungen der Lebensformen unter Einwirkung der verlaginustriellen Heimarbeit in einem landlichen Industriegebiet (ZüricherOberland) vor 1800* (Erlenbach-Zürih: Eugen Rentsch Verlag, 1960); Franklin Mendels, "Proto-Industrialization, the First Phase of the Industrialization Process," *Journal of Economic History* 32 (1972): 241–61; David Levine, *Family Formation in an Age of Nascent Capitalism* (New York: Academic Press, 1977).

78. "Çocuk feshi" çocukların, ebeveynleri öldüğünde mirasa sahip olmak karşılığında yaşlılıklarında bakımlarını üstlendikleri zımni anlaşmayı feshetmelerine gönderme yapar. Tarım dışı seçenekler bollaşıp çekici hâle geldikçe, yetişkin çocuklar toprak için beklemekten (ve ebeveynlerine bakma yükümlülüğünden) vazgeçebiliyordu. Birleşik Devletler'de 1800'den sonra başlayan erken doğurganlık gerilemesinin ardında bunun yattığı düşünülür. Roger Ransom ve Richard Sutch, "Did Rising Out-Migration Cause Fertility to Decline in Antebellum New England? A Life-Cycle Perspective on Old-Age Security Motives, Child Default, and Farm-Family Fertility," California Institute of Technology Social Science Working Papers, no. 610 (Nisan 1986); Paul David ve William Sundstrom, "Old-Age Security Motives, Labor Markets, and Family Farm Fertility in Antebellum America," *Explorations in Economic History* 25 (1988): 164–97; Laurence J. Kotlikoff ve A. Spivak, "The Family as an Incomplete Annuities Market," *Journal of Political Economy* 89 (1981): 942–63.

farklı biçimlerde de olsa koruyacak başka güçler ve bağlayıcı noktalar var mıdır?[79]

Gerçekte böyle "bağlayıcı noktalar" *vardı*. Ekmek getiren-yuva yapan hane halkı çocukların aileye sadakatini bir ekonomik havuz olarak, daha az kaynaşmış çalışkan aileye, ya da ironik biçimde daha fazla transfer edilebilir varlığa sahip ailelere göre daha iyi sağlayabilirdi. Bu meselenin birkaç boyutu vardır. Birincisi, çocukların ne süreyle fiziksel olarak anne baba evinde kalacaklarını düşünmeliyiz. Çocukların hizmetlerde ya da çırak olarak çalışmak üzere ayrılmaları çekirdek aile rejiminin eski bir özelliğiydi. On dokuzuncu yüzyılda ev hizmetçilerine olan talebin artması kızların evlerinden eskisinden bile daha erken ayrılmasına neden oldu. Kızların evde kazanacakları gelirlerin geçim masraflarını karşılaması pek muhtemel olmadığından, ebeveynlerin bu ayrılığa karşı çıkmak için fazla bir sebepleri yoktu. Nitekim Snell kızlar için baba evinden ayrılma yaşının on sekizinci yüzyılda 17'den 1860'ta 15'in altına düştüğünü kaydeder. Oğlanlar için eğilim aksi yöndeydi, hizmetler ve çıraklığın erkek çocuklarının iş yaşamındaki önemi zamanla azaldı. Aynı dönem boyunca oğlanların baba evinden ayrılma yaşı 14,6'dan neredeyse 16'ya yükseldi.[80] Bu trend 1860'tan sonra da devam etti, yirminci yüzyılın başı itibarıyla hem kızlar hem de oğlanlar evde eskisinden daha uzun süre kalma eğilimindeydi. 1959 yılında, okulu bitirmesinin üzerinden iki yıl geçmiş İngiliz çocuklarının yüzde 90'ı hâlâ anne baba evinde yaşıyordu.[81]

---

79. Helen Bosanquet, *The Family* (Londra: Macmillan, 1906), s. 203.
80. Snell, *Annals of the Labouring Poor*, s. 332-7.
81. Cunningham, "The Decline of Child Labour," s. 423.

İkinci bir soru da şudur: Evde ya da hizmetlerde kazanılmış olsun, çocukların gelirinin ne kadarı ailenin ortak gelir havuzuna ekleniyordu? Başka bir deyişle, ailelerinden ayrı yaşayan çocuklar havuzun bir parçası olmayı sürdürüyor muydu? Kızların durumunda cevap evet gibi görünmektedir; paralarının büyük kısmını eve gönderiyorlardı. Kız ya da oğlan, çocuk evde yaşıyorsa bu katkı iyice büyüyordu. ABD Emek Bürosu'nun erken yirminci yüzyıl tarihli bir anketi oğlanların gelirlerinin yüzde 83'ünü, kızların da yüzde 95'ini ebeveynlerine verdiğini raporluyordu.[82] İngiltere'de de benzer örüntüler nakledildiyordu, ancak burada oğlanlar on sekiz yaşına geçince sabit bir oda kirası ödemeye başlayıp gelirlerinin önemli kısmını kendilerine ayırma eğilimindeydiler. Kızlar ise burada da hane ekonomisine daha entegre olarak kalıyordu.[83] Çocukların aile yanında yaşadığı ve kazançlarının çoğunu ortak havuza kattığı bu örüntü İngiltere'de yirminci yüzyılın ortasına kadar sürdü.[84]

Bu son gözlemler bizi üçüncü ve son soruya getiriyor: Neden daha büyük çocuklar, eskiden yaygın olduğundan daha yüksek ücretler almalarına rağmen, aile yanında daha uzun süre kalıyor ve erkek egemen ailenin ortak gelir havuzuna katılıyordu? Michael Anderson'ın on dokuzuncu yüzyıl ortasında Preston üzerine çalışması, çağdaş gözlemcilerin beklentilerinin aksine, fabrikalarda yüksek ücretler kazanan çocukların evde kalma ihtimalinin diğerlerinden yüksek olduğunu gösterdi. Yazara göre çocuklar böyle davranıyorlardı, çünkü yüksek gelirleri

---

82. Alıntı için bkz. Tamara Hareven, *Family and Kin in Urban Communities, 1700–1930* (New York: Franklin Watts, 1977), s. 198.

83. Leonore Davidoff, "The Family in Britain," der. F. M. L. Thompson, *Cambridge Social History of Britain*, Cilt 2, (Cambridge: Cambridge University Press, 1990) içinde, s. 122.

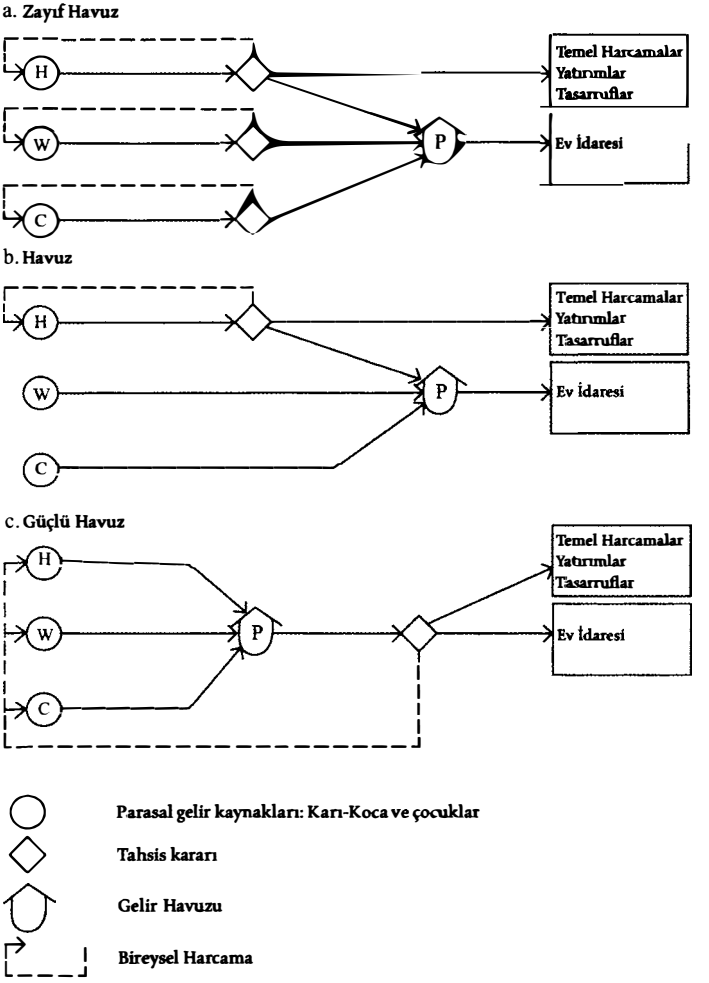
84. Cunningham, "The Decline of Child Labour," s. 423.

"ebeveynleriyle aşağı yukarı eşit koşullarda ilişkisel pazarlıklara girmelerine izin veriyordu."[85] Ama gerekli imkanlara sahip çocuklar şimdi baba evinde daha sık kalıyor ve hane ekonomisine katkıda bulunuyorsa, bundan böyle yapmayı daha avantajlı buldukları sonucunu çıkarmalıyız.[86] Peki canlanan patriyarkaya mahkumiyetlerini uzatmakta ne avantajları vardı?

Bu soruyu cevaplamak için ekmek getiren hane halkının geleneksel ikiliğine dönmeliyiz: karı koca ilişkisine. Burada eşlerin işlevlerinin radikal biçimde uzmanlaşması ve kadının hane halkı gelirine giderek azalıp kaybolmaya yaklaşan parasal katkısı, sık sık kadının gerileyen pazarlık gücünü kanıtlamak için öne sürülen niteliklerdir. Ancak 1906'da gözlemlediği haliyle ekmek getiren hane halkı hakkında Helen Bosanquet'nin yorumu bu değildi. Onun nezdinde bu hane tipi, yetişkin erkek emeğini daha yüce bir iyi uğruna, kendi hesabına yapacağından daha fazla çalışmaya teşvik etmenin bir aracıydı: "Aile yaşamının hak ve sorumluluklarından başka hiçbir şey ortalama adamı böyle terinin

85. Michael Anderson, *Family Structure in Nineteenth-Century Lancashire*; Tuttle, *Hard at Work*, not 131.

86. Seccombe *Weathering the Storm*'da bu soruyu sorar. Yazar çocukları baba evinde mümkün olduğu kadar uzun süre tutmanın ebeveynler için neden daha avantajlı olduğunu anlıyordu, ama "Bundaki başarılarının sebepleri açık değildir. Neden proleter gençliğin büyük çoğunluğu evlenene kadar ebeveynlerinin çatısı altında, onların ev içi otoritelerine boyun eğerek yaşamaya devam etti?" diyerek diğer yöndeki kafa karışıklığını belirtir. Seccombe bir dizi mümkün sebebi (anne baba sevgisi, istihdam belirsizliği, işverenlerin memnuniyetsizliği) gözden geçirir, sonra da başka bir konuya döner. Oysa hane halkına pazarlık açısından yaklaştığımızda sorunun göz korkutuculuğu azalır. Gelir sahibi çocukların pazarlık gücü vardır. *Fabrikalarda ve Madenlerde İş Başında* [*Hard at Work in Factories and Mines*] adlı kitabında Tuttle analizini "ücret karşılığı çalışan çocukların refahı ebeveynleriyle pazarlıklarının sonucuna bağlıdır" varsayımına yükler (s. 55). Böyle genç insanlar yaşam standartlarını belirlemede söz sahibiydiler. Geleceği anne babasının mülkünü miras edinmeye bağlı olanlarınsa çok daha az söz hakkı vardı. Seçenekleri sadakat ya da fesihti. Ve fesih, özellikle on dokuzuncu yüzyılda, giderek artan sayıda insan için gerçek bir seçenekti.



Şekil 5.4. 1889-90 Sanayi Hane Halkı Geliri: Beş Avrupa Ülkesi.

son damlasına kadar çalıştırmamış, kişisel ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra da çabalamaya devam etmeye böyle teşvik etmemiştir."[87] Bu "hak ve sorumluluklar," Bosanquet'nin biraz haşin bir ifadeyle dile getirdiği gibi, eşlerin "aile gelirinin tamamının yönetimini ele almayı bekleyebilecekleri" bir iş bölümünü beraberinde getiriyordu. Peki durum gerçekte böyle miydi?

Hane kaynakları üzerindeki mücadele uzun süre devam etti ve değişimin hızı hiçbir zaman her yerde aynı değildi, ama değişimin yönü tartışmasızdı: Çalışkan hane halkının "zayıf havuz sisteminin" yerine ekmek-getiren hane halkının "güçlü havuz sistemi" geçiyordu. Şekil 5.4'teki üç panel, ilgili değişmelerin en önemlilerini resmediyor. Bunlar arasında i) gelirin daha büyük bir kısmının katkıda bulunan hane üyeleri tarafından ortak havuza havale edilmesi, ii) gelirin ne kadarını kazanç sahibinin kullanacağına ilişkin kararın, geliri kazananın kararı olmaktan çıkması, iii) havuzda toplanan gelir üzerindeki karar alma otoritesinin (yeniden) tanımlanması vardı.

Gelirin havuzda toplanması ekonomik bir birim olarak hane halkının kalbinde yer alır. Ekmek getiren-yuva yapan hane halkını pratikte niteleyen bu üç değişmeye geçmeden önce, gelir havuzunun bir aile uygulaması olarak hiç de evrensel olmadığını vurgulamak gerekir. Bugün olduğu gibi geçmişte de pek çok toplumda fazla yaygın bir uygulama bile değildi. Gelir havuzuna bir alternatif sorumluluğun cinsiyet temelinde bölünmesiydi, bu durumda eşlerin her biri, aralarında düzenli transfer olmaksızın kendi gelirlerinden karşıladıkları ayrı bir sorumluluk alanına sahip olurdu. Bir diğer yöntem üyelerin havuzlara geçici süreyle ve kısıtlı amaçlarla kaynakları izin verdiği ölçüde dâhil olduğu bireyselleşmiş bir sistemdi. Gelir havuzları Avrupa çekirdek aileleri

87. Bosanquet, *The Family*, s. 202, 222.

arasında erken tarihlerden beri yaygın olmuştu, ama havuzdan karşılanan harcamaların kapsamı (sadece düzenli hane harcamaları mı, dayanıklı mallar mı, yatırımlar mı, miras bırakılabilen varlıklar mı?) büyük ölçüde değişkendi. Elbette aynı değişkenlik harcamalarla ve tüketimin bölüşümüyle ilgili karar alıcının kim olduğu için de geçerliydi.

Güçlü havuz rejimine sahip ekmek getiren-yuva yapan hane halkının inşası şu adımlarla gerçekleşti:

Havale. 1850 tarihli bir araştırma İngiliz işçi erkeklerin kazançlarının üçte biri ila yarısını kendileri için harcadıkları sonucuna varmıştı, işçinin geliri azaldıkça bu yüzde artıyordu.[88] Çartist T. B. Smith erkek takipçilerine "yıkıcı bencilliklerinden" vazgeçmelerini bu bağlamda öğütlüyordu:[89]

> Eşlerinizin eski püskü elbiselerine, redingotları ya da ayakkabıları olmadan yerlerde emekleyen çocuklarınıza, kömürü neredeyse bitmiş sobalarınıza ve ekmeksiz kalmış dolaplarınıza bakın. Sonra da dönüp dolu tütün kesenize, bira dolu bardağınıza bakın da ihmallerinizden yüzünüz kızarsın.

Yüzyılın sonuna doğru, maaş çekinden yüzde 20'lik bir kişisel harcama norma daha yakın sayılıyordu, bu da İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından Glasgow'da yürütülen detaylı bir gelir havuzu araştırmasında doğrulanır. Gelirin yönetim için eşlere verilen yüzdesi aile büyüdükçe yükseliyor ve ekmek getirene ödenen maaş arttıkça düşüyordu, ama ancak en iyi kazanan işçiler

---

88. G. R. Porter, "On the Self-Imposed Taxation of the Working-Classes in the United Kingdom," *Journal of the Royal Statistical Society* 13 (1850): 364.

89. T. B. Smith, *English Chartist Circular* 1 (1841), s. 160. Alıntı için bkz. Seccombe, *Weathering the Storm*, s. 249.

arasında yüzde 75'in altındaydı.[90] 1961 tarihli daha geniş kapsamlı bir İngiliz çalışması ekmek getiren erkeklerin yüzde 16'sının elindeki paranın tamamını eşine verdiğini, yüzde 70'ininse sadece bir hane halkı ödeneği ayırdığını buluyordu. Bu tarihte artık başka bir seçenek de ortak bir banka hesabı açmaktı, hanelerin yüzde 14'ü de bu yola başvuruyordu.[91] Yine de hane halkı ödeneği oluşturma pratiğinden daha önemli olan şey, bu ödeneğin varlığı, büyüklüğü ve sorumluluklarının kapsamı hakkındaki kararların nasıl alındığıydı.

Ödenek. Eninde sonunda mesele *kimin* ödenek alacağına gelip dayanır. Ekmek getiren erkek, hanenin geçim parasını eşine, kadın istedikçe ya da yalvardıkça ve o da razı oldukça, "sadaka gibi" azar azar verebilirdi. Ya da ekmek getiren, hane halkına daha güçlü bir bağlılığa sahipse, karısına evin işletme masraflarını karşılaması için sabit bir ödenek, bir tür "eş maaşı" verebilirdi. Bu ödeneğin büyüklüğü ekmek getirenin normal ya da asgari kazancına bağlıydı, dolayısıyla şans eseri eline geçen bir parayı ya da başka istisnai gelirleri kendine saklayabilirdi. Her iki düzenlemede de ekmek getiren erkek hiç kuşkusuz bir aile reisiydi – ilkinde keyfi ve güvenilmez bir reis; ikincisindeyse açıkça yuva yapana tahsis edilenler dışında bütün gelirleri ve harcama sorumluluğunu elinde tutan bir reis.[92]

---

90. Michael Young, "Distribution of Income Within the Family," *The British Journal of Sociology* 3 (1952): 310.

91. Jan Pahl, *Money and Marriage* (Londra: Macmillan, 1989), s. 50.

92. Yirminci yüzyılın ilk yarısında, banka hesapları ve şeffaflığın başka biçimleri yaygınlaşmadan önce, "eş maaşı" sistemi ekmek getirenin gelirinin yüksek olduğu durumlarda daha yaygındı. Dolayısıyla, 1917 tarihli bir çalışmanın ifade ettiği gibi, toplam gelir arttıkça "gelirin kadın tarafından kontrol edilen kısmı, kadın nihayet kocasının basit bir maaşlısı hâline gelene kadar azalıyordu." Alıntı için bkz. Viviana Zelizer, *The Social Meaning of Money* (New York: Basic Books, 1994), s. 177.

Ancak on dokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde üçüncü bir sistem norm kabul edilmiş görünüyor. Bu rejimde ekmek getiren (ve gelir getiren çocuklar) kazancının tamamını eşe (anneye) veriyor ya da "devrediyor," o da bu parayı harcamaları için üyelere dağıtıyordu. Burada ödenek alan ekmek getiren erkekti ve gelirin anneye takdim edildiği ve ödeneklerin sunulduğu seremoniler çoğu kez uluorta ve saydamdı.[93] Bu İngiliz uygulamaları erken yirminci yüzyıl araştırmalarında Amerikan hane halklarında da görülüyordu, burada "harcanacak parayı herkesin geliri ve ihtiyacına göre sadaka gibi dağıtan" kadındı.[94]

Otorite. On dokuzuncu yüzyılın sonunda yerleşiklik kazanan bu son havuz biçimi hane gelirinin harcanması üzerindeki otoritenin tamamını değilse bile çoğunu (şimdi görevi "domuz pastırmasını eve getirmekten" ibaret olan) erkekten alıp kadına verdi. Vincent, İngiliz işçi sınıfı özyaşamöyküleri üzerine çalışması temelinde, (Bosanquet'nin savına uygun olarak) "hane bütçesini yönetenin kadın olduğu" sonucuna varıyordu.[95]

Burada ilgimizin odağında hane işletme bütçesi yer alıyor. Dolayısıyla uzun dönemli, dayanıklı satın almalara, tasarruflara ve yatırımlara ayrılan fonların, erkeğin ya da hanenin ortak sorumluluğunda kalması ihtimali dışlanmıyor. Örneğin "münasip" bir şekilde gömülmeye yönelik büyüyen tüketici talebi milyonlarca Britanyalıyı defin sigorta poliçeleri imzalamaya itmişti. 1914'e gelindiğinde bu poliçelerin sayısı Britanya nüfusundan fazlaydı,

---

93. Davidoff, "Family in Britain," s. 113.

94. Louise B. More, *Wage-Earners' Budgets* (New York: Henry Holt, 1907), alıntı için bkz. Zelizer, *The Social Meaning of Money*, s. 177. Eşin kontrol ettiği bir ödenek sisteminin varlığı, Leslie Tentler'in 1900-13 arasında işçi sınıfı kadınları hakkındaki çalışmasında da onaylanır. *Wage-Earning Women* (Oxford: Oxford University Press, 1982).

95. David Vincent, *Bread, Knowledge and Freedom: A Study of Nineteenth Century Working-Class Autobiography* (Londra: Methuen, 1981), s. 53.

1936'daysa yıllık primler 66 milyon sterlini geçmişti.[96] Bu türden finansal taahhüt kararları pekala gündelik harcama kararlarından farklı alınıyor olabilirdi. Ama gelirlerin "devredildiği" hanelerdeki gündelik gerçeklik normalde erkek egemen olarak tasvir edeceğimiz türden değildi.

Ekmek getiren-yuva yapan hanenin pratikte erkek egemen olup olmadığını sınamanın bir yolu da girdilerin kontrolü yerine sonuçlara odaklanmak olabilir. Bu hane halkı gerçekten de üyelerinin farklı yaşam tarzları benimsemesine yol açıyor, aile reisini şımartırken yuva yapanı ve çocukları ezip alçaltıyor muydu?

Aileye antropolojik bir yaklaşım, ortak yemekler gibi ritüel niteliği kazanmış uygulamalara dikkat ederdi. Peki örneğimizde bu türden ritüeller, üyelerin tamamının ortak bir girişim olan hane halkına duydukları bağlılığı perçinlemeye mi yarıyordu, yoksa farklı aile üyeleri için farklı yaşam standartları tanımlayan, sözgelimi oturma ve servis öncelikleri var mıydı?[97] Bu noktada spekülasyondan öte bir şey söylemek zordur.

Bölüşüm pratiklerine dair doğrudan bilgimiz olmadığından sonuçlara odaklanmamız gerekir. Fikir vermesi mümkün sonuçlardan biri insan boy uzunluğudur. İnsanların boyları yetişkinlik öncesi yıllarda belirlenir, bu dönemin çoğu da anne babanın tahsis kararlarına tabi olarak geçirilir. Böyle düşünen David Weir, sanayileşen bir toplumda yiyecek kıtlığı olursa, ebeveynlerin besin kaynaklarını çocuklarından esirgeyip kendileri tüketeceği (çünkü yetişkinler bu kaynaklardan daha doğrudan ve hızla yarar sağlayacaktı) hipotezini sınamak için, Fransız boy

96. Paul Johnson, Saving and Spending. The Working-class Economy in Britain, 1870– 1939 (Oxford: Oxford University Press, 1985), s. 16–18. Toplam yıllık prim geliri 1870'te 0,7 milyon sterlinden 1910'da 19 milyon sterline ve 1936'da 66 milyon sterline çıkmıştı.

97. Seccombe, *Weathering the Storm*, s. 155; Baud, "Familienetwerken," s. 123–47.

uzunluğu verisini araştırdı. Yazar erkek boy uzunluklarına bakarak Fransız çocuklarının erken on dokuzuncu yüzyılda (ki hâlâ çalışkan hane halkı dönemiydi) gerçekten de böyle bir esirgemeden mustarip olduğu sonucuna vardı. Ancak yüzyılın geç tarihlerinde (ekmek getiren hane halkı yerleşik hâle geldikçe) bu örüntü silinmişti.[98]

Stephen Nicholas ve Deborah Oxley ebeveyn ayrımcılığı meselesine daha dikkatli eğilerek, Avustralya'ya nakledilen 6.000'den fazla İngiliz ve İrlandalı mahkumun boy uzunluğu kayıtlarını incelediler. Yazarların niyeti, beslenme ve bakımın cinsiyet temelinde ayrımcı tahsisini sınayarak uygulamadaki erkek egemenliği tespit etmekti.[99] Yazarlar 1790 ile 1825 arasında doğan yaşıtlarda, kadın mahkumların edinilmiş boy uzunluklarının erkeklere kıyasla gerilediğini buldular. Bu bulguya ikinci bir sonuç da eklenebilirdi: yaşıtların yetiştiği ve belki eğitim gördüğü yıllarda da kadın okuma yazma oranında göreli gerileme vardı.

Böylece yazarlar "geç on sekizinci yüzyıl itibarıyla hane kaynaklarının tahsisinde [*1840'a kadar sürecek olan*] erkek yanlı bir çifte standardı" göstermiş oldular. Böyle esef verici bir neticeyi ancak erkek egemen bir hane halkının üretebileceğini varsaydıkları için de, "verimiz kötümser tezi destekliyor, ama ekmek getiren erkeğin ortaya çıkışını [*düşünüldüğünden*] yarım yüzyıl erkene çekiyor" sonucuna vardılar.[100] İdeolojik adanmışlığı daha az olan

98. David R. Weir, "Parental Consumption Decisions and Child Health During the Early French Fertility Decline, 1790–1914," *Journal of Economic History* 53 (1993): 259–74.

99. Stephen Nicholas ve Deborah Oxley, "The Industrial Revolution and the Genesis of the Male Breadwinner," der. Graeme Snooks, *Was the Industrial Revolution Necessary?* (Londra: Routledge, 1994) içinde, s. 96–111. Çalışma 1826 ve 1840 yılları arasında Avustralya'ya nakledilen, 2.926 tanesi İngiltere'de ve 3.370 tanesi de İrlanda'da doğmuş kadın mahkumları konu alır.

100. a.g.e., s. 111.

araştırmacılar, ayrımcı davranışa dair kendi bulgularıyla tutarlı kılmak için ekmek getiren hane halkının doğuşunun zamanını değiştirme ayartmasına direnebilirdi. Gerçekte yazarların kendi bulguları ekmek getiren hane halkı yaygınlaştıkça sakıncalı davranışın azaldığını gösterir.

Ancak kendi vardığımız sonuçları sıralamadan önce başka ve daha iyi çalışılmış bir sonucu da göz önüne almalıyız: ölüm oranlarında cinsiyete bağlı farklar. Cinsiyete göre yetişkin ölüm oranları çalışmaları geç on sekiz ve erken on dokuzuncu yüzyılda İngiltere'de, Almanya'da, Fransa'da ve İrlanda'da kadınların daha yüksek oranlara sahip olduğunu bulmuştur.[101] Bu örüntülere ekonomik sebepler tayin etmek hiç de basit bir iş değildir, doğum sırasında anne ölümleri meseleyi çetrefilli hâle getiren bir etmendir. Üstelik görünen o ki Almanya'da kadın ölümlerindeki fazlalık orta sınıflar ve toprak sahibi köylüler arasında ücretliler ve yoksullarda olduğundan daha büyüktür. Yine de bütün bu çalışmaların ortak kanısı, söz konusu fazlalığın on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında azalarak kaybolduğudur.

Ölüm oranlarındaki cinsiyet farkları hakkında bir çalışma aksi yönde bir eğilim bulgular: erkek göreli ölüm oranlarında, şehirlerde daha belirgin olan ve on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında kaybolmadan önce 1820-50 yılları arasında zirve yapan keskin bir yükseliş. Bulgu Gunnar Fridlizius'un İsveç hakkındaki çalışmasına aittir. İsveç esas ilgilendiğimiz coğrafyadan yeterince uzak olduğundan bu çalışma görmezden gelinebilirdi, ancak ya-

101. Stephen Klasen, "Marriage, Bargaining, and Intra-household Resource Allocation. Excess Female Mortality among Adults During Early German Development," Basılmamış Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi, 1994; Arthur Imhof, *Lebenserwartungen in Deutschland vom 17. bis 19. Jahrhundert* (Weinheim: VCH Verlagsanstalt, 1990); Robert Kennedy, *The Irish. Emigration, Marriage, and Fertility* (Berkeley: University of California Press, 1973); Dominique Tabutin, "La Surmortalité feminine en Europe avant 1940," *Population* 33 (1978): 121–48.

zarın analizi konumuzla yakından ilgilidir. Fridlizius en mühim genel faktörün "kuşkusuz, on dokuzuncu yüzyılın başından ortasına kadar İsveç tarihinde görülmedik büyüklüğe ulaşan, devasa alkol tüketimi" olduğunu söyler.[102] Yazara göre reel gelirdeki artışları artan alkol tüketimine kullanma eğilimi modern ekonomik büyümenin erken aşamalarında özellikle yüksekti. "Gerçekte alkollü içkiler sanayii doğmakta olan tüketim toplumunun endüstriyel amiral gemisi olmuştu."[103] Yüzyıl ortasından sonra alkol tüketiminde uzun dönemli bir gerileme başladı, yanında da kentsel-kırsal ve erkek-kadın ölüm oranı farklarının ortadan kalkmasını getirdi.

İsveç'in deneyimi belki aşırıydı, ama Birleşik Devletler, İngiltere ve Hollanda'daki eğilimlerden çok da farklı değildi. Bütün bu ülkelerde alkol, özellikle de damıtılmış içki tüketimi artarak on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında zirveye çıktı. On sekizinci yüzyılda Amerikan kolonilerindeki alkol tüketimi Avrupa düzeylerinin oldukça üstündeydi. Bu dönemde koloniler deyim yerindeyse (ithal) rom ve (yerli üretim) elma şarabı içinde yüzüyordu. Amerikan Bağımsızlık Savaşı rom tedariğini sekteye uğrattı, ama hemen ardından yerli üretim viski, "damıtmadaki teknolojik ilerlemeler damıtılmış içki çıktısını arttırıp, batılı yerleşimciler ellerindeki büyük miktarda tahıl fazlasını ucuz ve bol viskiye çevirdikçe," rom arzındaki gerilemeyi fazlasıyla telafi etti.[104] Yeni

---

102. Gunnar Fridlizius, "Sex-Differential Mortality and Socio-Economic Change. Sweden, 1759–1910," der. Anders Brandström ve Lars-Göran Tedebrand, *Society, Health and Population During the Demographic Transition* (Stockholm: Almqvist and Wiksell Internatonal, 1988) içinde, s. 244.

103. a.g.e., s. 259.

104. William J. Rorabaugh, *The Alcoholic Republic. An American Tradition* (Oxford: Oxford University Press, 1979), s. 61. Viski, erken Amerikan cumhuriyetindeki ekonomik önemi sayesinde federal hükümet tarafından vergilenen ilk yerli üretim kalemi olmuştu. Viski tüketim vergisini hemen 1794 Viski İsyanı

Amerikan cumhuriyeti dönemin bir tarihçisi tarafından "Alkolik Cumhuriyet" diye adlandırılıyordu, çünkü "1800'den... sonra toplam alkol tüketimi miktarı 1830'da kişi başına neredeyse dört galona [*14,8 litreye*] ulaşana dek artmıştı."[105] İsveç'te olduğu gibi genç Birleşik Devletler'de de damıtılmış içkiler ekonomik modernleşmenin öncü sanayilerindendi, ve Amerika'da da sektörün yükselişine yaşam beklentisi ve diğer sağlık göstergelerinde çarpıcı bir gerileme eşlik etti.[106] Amerikan alkol tüketimi daha sonra 1830'lardaki zirve değerlerinden hızla geriledi ve bu aşağı yönlü trend 1920'deki yasağa (ancak alkol fabrikalarına mühür vurulmamıştı) kadar devam etti.

İngiltere'de alkol tüketimi daha geç bir tarihte, 1875-9'da zirve yaptı, arkasından da 1930'lara kadar gerilemeyi sürdürdü. Gerileme az değildi: 1930'larda İngiliz kişi başına damıtılmış içki tüketimi 1870'teki zirve değerinin sadece yüzde 20'sine denk geliyordu, bira tüketimi ise yüzde 62'sine düşmüştü.[107] Hollanda'da da benzer bir düşen alkol tüketimi örüntüsü mevcuttu: 1876-9'da kişi başına toplam 6 litre saf alkole tekabül eden tüketimden gerileyerek 1936-9'da bir dip noktasına, 1956-60'ta tekrar, bu kez 2 litreye düştü.[108]

---

izledi. Bu isyan 1787 Anayasası ile kurulan hükümetin otoritesine ilk ciddi başkaldırıydı.

105. Rorabaugh, *Alcoholic Republic*, s. 10.

106. Birleşik Devletler'de on yaşındaki çocuklar için yaşam beklentisi 1780-94 döneminde elli altı yılın üstüne çıkmıştı, oysa 1850'lerde kırk sekiz yılın altına indi. Robert Fogel, "Nutrition and the Decline in Mortality Since 1700. Some Preliminary Findings," der. Stanley Engerman ve Robert Gallman, *Long-Term Factors in American Economic Growth* (Chicago: University of Chicago Press, 1986) içinde, s. 439–527; Steckel, "Stature and Living Standards in the United States," der. Gallman ve Wallis, *American Economic Growth* içinde, s. 265–308.

107. D. J. Oddy, "Food, Drink and Nutrition," der. Thompson, *Cambridge Social History of Britain, 1750–1950*, Cilt 1 içinde, s. 265.

108. Centraal Bureau voor de Statistiek, *Jaarcijfers. 85 jaren* (The Hague: Staatsuitgeverij, 1985).

Yeni gelir havuzlu hanenin disiplini bu klasik erkek alışkanlığına daha kısıtlayıcı sınırlar koymuşsa, anlaşılan kadınların zayıflığı diye düşünülen harcamalar da aynı kısıtlamadan nasibini almıştı. On sekizinci yüzyılın kadın gardıroplarının erkek muadillerinden çok daha pahalı olması eğilimi de – Fransız terekelerinde kadın kıyafetlerinin toplam ederi erkeklerin iki katından fazlaydı – on dokuzuncu yüzyılda tersine döndü. Yüzyıl sonunda, Rowntree'nin York bütçeleri üzerine çalışmaları cinsiyetler için kıyafet harcamalarının aşağı yukarı eşit olduğunu buluyordu. İngiliz sanayi işçileri üzerine daha kapsamlı bir çalışmada, Lees ağır sanayi bölgelerinde erkek, tekstil bölgelerindeyse kadın kıyafetlerine daha çok para harcandığını buldu. Yazar bunu tekstil işçilerinin eşlerinin ücretli işlerde çalışmasının ya da oda kiralamasının başka evli kadınlara kıyasla daha muhtemel olmasına bağladı.[109] 1937-8 tarihli daha da geniş kapsamlı bir anket bu defa erkek giyim harcamalarının bir dizi mavi yaka sektöründe kadınları geride bıraktığını buldu. Kadınların toplam giyim harcamaları erkeklerin yüzde 86'sına denk geliyordu. Nihayet, 1936 yılında Birleşik Krallık'ta satılan hazır giyim eşyasının toplam değeri erkek ve kadın arasında aşağı yukarı eşit bölünüyordu. Savaş yılı olan 1941-2'de giysi karnesi kullananların harcamalarında da durum aynıydı.[110] Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde Birleşik Devletler de benzer bir örüntü sergiliyordu: 1900'de erkek giyim eşyasına daha çok harcanıyordu, Birinci Dünya Savaşı arifesindeyse cinsiyete göre harcamalar aşağı yukarı eşitti.[111]

---

109. Lynn Hollen Lees, "Getting and Spending. The Family Budgets of English Industrial Workers in 1890," der. John M. Merriman, *Consciousness and Class Experience in Nineteenth Century Europe* (New York: Holmes and Meier, 1979) içinde, s. 180.

110. Richard Wall, "Some Implications of the Earnings, Income and Expenditure Patterns of Married Women," s. 312–35.

111. Der. Susan Carter vd., *Historical Statistics of the United States* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), Tablo Cd10–12.

Bütün bu çalışmaların gösterdiği şey, kaynakların hane içindeki bölüşümünde en büyük eşitsizliklerin ve erkeklerin içki tüketiminin çalışkan hane halkı döneminde yoğunlaştığıdır. Çok sayıdaki ücretli gelir sahibine, bireyselleşmiş tüketim örüntüsüne ve ortak mal ve hizmetlerin zayıf tedarikine rağmen çalışkan hane halkı sonuçlar bakımından pek de eşitlikçi bir görünüme sahip değildir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında doğan ekmek getiren-yuva yapan hane halkıysa istenmeyen hane içi kaynak farklarının azalmasıyla ve aile gelirinin erkeklerin klasik kötü alışkanlıklarına harcanan yüzdesinin düşüşüyle ilişkilidir. Ve ben bu ilişkinin nedensel olduğuna inanıyorum. Bu ekmek getiren erkeklerin "aile reisliği" ya da "patriyarkası," yirminci yüzyıl Avrupa devletlerindeki kral ve kraliçelerin "monarşisine" benziyordu – içerikten çok gösterişten ibaretti.

Peki ekmek getiren tipik erkek egemen ayrıcalıklarını uygulamakta neden bu kadar kısıtlanmıştı? Pazarlık modeli, eşin hane gelirine katkısının azalmasının karşılığında hanenin kararlarına etkisini de azaltacağını öngörürdü. Hane dışındaki seçenekleri ortadan kalktıkça, kadının "tehdit noktası" da uzaklaşıp etkisizleşecekti. Kadının zayıflayan konumunu vurgulayan tarihsel çalışmalar piyasa ekonomisindeki marjinal konumuna, özellikle de kendi geçimini sağlayamamasına dikkat çekerler. Halbuki bu önceki yüzyıllar için de geçerliydi. Proto-sanayiye, tarıma, perakendeciliğe ve kentsel hizmetlere bunca emek sarf eden kadınlar, ancak istisnai ve çoğu kez de pek cazip olmayan koşullarda tükettiklerinden fazlasını kazanabiliyordu. Gelirleri tüketim örüntülerini ve hane içi karar almaları ancak marjinal olarak etkiliyordu. Bu gelirlerin kadınlara, bırakın otoriteyi, özerklik bahşetmesi bile çok nadirdi.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ne olduğunu anlamak için, pazarlık modeline sadece parasal geliri değil,

tüketilen "Z-metalarının" değerini de dâhil etmeliyiz. Ekmek getiren-yuva yapan hane halkının yeni tüketim teknolojileri tüketimin faydasını, parasal gelirin doğrudan harcanmasıyla elde edilecek faydadan çok daha büyük hâle getirdi. Üstelik, feminist tarihçilerin piyasa dışı Z-metalarının (hor görülen "özel alana" ait oldukları için) değersizleştirildiği ve alçaltıldığı savının tam aksine, artık açıkça görebileceğimiz gibi, hane üyelerinin davranışları artan değerlemeye tanıklık ediyordu. Çocuklar arzu edilen ortak malların bolca bulunduğu ekmek getiren hanelerinde, ev içi alanı işlevsiz kalmış çalışkan hanelerde olduğundan daha uzun süre evde kalıyordu. Kocalar Helen Bosanquet'nin korkutucu sözlerle tembih ettiği boyunduruğu sonunda boyunlarına geçiriyor, maaş çeklerini eşlerine takdim ediyor ve kişisel harcamalarını kısıyordu.

Karşılığında, hane üyeleri – az çok toplam hane gelirine ve yuva yapanın kaynakları Z-metalarına çevirmekte ne kadar mahir olduğuna göre – bugün başarılı bir modern toplumla özdeşleştirdiğimiz mal ve hizmetlerden yararlanmaya hak kazanıyorlardı. Sanayileşme sırasında hanenin ekonomik bir birim olarak önemi azalmak yerine arttı, çünkü piyasa ekonomisi nadiren daha yüksek, ya da daha kesin bir dille söylersek, insanların ulaşmayı arzuladığı yükseklikteki yaşam standardı için gereken mal ve hizmetlerin "hammaddelerinden" fazlasını üretip bölüştürebiliyordu. Artan gayrisafi milli hasıla kendiliğinden daha iyi sağlık ve beslenmeye ya da daha fazla ev içi konforuna dönüşmüyordu, hanelerin satın alınan hammaddeleri nihai mallara çevirmeleri gerekliydi. Öyle ki, geleneksel olarak anlaşıldığı şekliyle ekonomik büyümenin yaşam standartlarına nasıl tercüme edileceği hane halkına bağlıydı, ve bu süreci belirlenimci bir tarzda piyasa ekonomisinin işleyişine indirgemek mümkün değildi. Evli kadınların yükselen ücretlere ve tüketici seçimlerinin çeşitlenme-

sine rağmen emek piyasasından çekilmesi, bu bölümde odaklandığımız yeni tüketim öbeklerinin çekiciliğine doğrudan tanıklık eder. Kadına, piyasaya katılımının azalmasına ve erkek egemenliğin – gerçek olmaktan çok görünürdeki – yeniden yükselişine karşın, hane içinde hatırı sayılır pazarlık gücü veren şey, işte bu nihai tüketim metalarının arzında oynadığı stratejik roldü.

Ekmek getiren-yuva yapan hane halkının çağdaş kalıntıları, çoğu kez kendilerini uzun ömürlü olduğu kadar da boğucu olan Batı toplum yapısından özgürleşmiş addeden günümüz tarihçilerinin ve diğer sosyal bilimcilerinin tepeden bakışına maruz kalır. Oysa söz konusu aile yapısı ezeli olmak şöyle dursun, Batı aile tarihinde bir noktadan ibaretti. Boğucu da değildi, aksine, baskın olduğu dönemde modernleşme ve ekonomik ilerlemenin bir aracıydı. Bugün modern toplumun en övgüye değer kazanımlarıyla ilişkilendirdiğimiz bir sürü nihai tüketim metaının vazgeçilmez üreticisiydi. "Kalpsiz dünyada bir sığınak" olmaktan çok uzaktı, tam tersi, kapısının ötesinde gelişen piyasa ekonomisinin fırsatlarından yararlanmak ve risklerini bertaraf etmek için eşgüdümlü eylemi ve iş bölümünü düzenlemek için ortaya çıkmıştı.

VI

İKİNCİ BİR ÇALIŞKANLIK DEVRİMİ Mİ?

Yirminci yüzyılda bunların hepsi değişecekti. İzleri yüzyılın başında üst sınıflarda görülmeye başlanan değişmeler, 1950'lerden sonra geniş tabanlı bir sosyal trend hâline gelecek, hem ekmek getiren-yuva yapan hane halkının sağladığı ortak malların değerini, hem de bu malların üretiminin yaslandığı iş bölümünün adaletini ve rasyonalitesini sorgulayacaktı. Bugün hâlâ içinde yaşadığımız yeni bir çalışkanlık devrimi doğuyordu.

BENZERLİKLER VE FARKLAR

Temel gerçekler benzerlik gösterir. Bu çalışmada kullandığımız hane modellerinin terimleriyle ifade edersek, geçen nesil i) çok sayıda gelir kazanana sahip hane halklarının sayısında büyük bir artışı, ii) emek zamanının hane içinden alınıp piyasa üretimine yeniden tahsisini, iii) hane emeğini çok daha az kullanan yeni tüketim teknolojilerinin dolaşıma girmesini, iv) geliri havuzda toplama uygulamalarının azalmasını, v) tüketici tercihlerinin hizmetlere, kamusal tüketime ve bireyselleşmiş tüketime kaymasını deneyimledi. Bu özelliklerin her biri uzun on sekizinci yüzyılın çalışkanlık devrimine paralellikler gösterir ve hane halkını tüketim hedefleri ve bu hedeflere ulaşma yollarına dair benzer kararlarla karşı karşıya bırakır.

Yine de, bu benzerliklere rağmen, hane içinde karar almanın modern bağlamının 1850'den önceki yüzyıllardan önemli ölçüde farklı olduğu açıktır. Birincisi, devlet bugün hane halkı kararlarına eskiden yapabildiğinden çok daha fazla karışıyor. Geniş tanımlanmış şekliyle devlet politikasının geçmişte de tamamen etkisiz olmadığı doğrudur (belirli tüketim biçimleri üzerindeki yasaklar ya da vergiler, kadın emeğine getirilen kısıtlamalar). Ama "ikinci" çalışkanlık devrimi, devletin, eğitim politikası, çocuk emeği yasaları, emeklilik politikası ve – belki en önemlisi – gelirin vergilendirilmesi yoluyla, iş gücüne katılımı kuvvetle ve doğrudan şekillendirdiği toplumlarda ortaya çıkıyor. Birlikte bu devlet politikaları iş gücüne giriş çıkışın zamanlamasını ve arada kalan zamanda katılımın aldığı biçimleri etkiliyor.

İkincisi, devlet politikası bugün hane organizasyonunun kendisini de, geliri haneler arasında ve zaman zaman hane içinde yeniden dağıtarak, etkiliyor. Birinci Bölüm'de değindiğimiz gibi, gelir desteği Avrupa toplumlarının yaşam döngülerinin çeşitli aşamalarındaki "kırılgan" çekirdek aileleri için yeni bir şey değildir. Aile temelindeki hane halkını destekleyecek ve gerektiğinde de ikame edecek kurumlar modern sanayi toplumlarından çok daha eskidir. Kuşkusuz modern devlet sigorta programları, on dokuzuncu yüzyıl sonlarındaki ortaya çıkışlarından itibaren, ekmek getiren-yuva yapan hane halkı içindeki uzmanlaşmayı koruma yönündeki kamu çıkarını açıkça ve doğrudan yansıtır, ki bu uzmanlaşma söz konusu hane tipinin hem gücünün kaynağı hem de ekonomik dalgalanmalar karşısındaki zayıf noktasıdır.[1] Ancak refah devletinin 1950'lerden sonraki büyümesi, bir yandan çok daha eski geleneklerin mantıksal uzantısıyken, bir yandan

1. W. H. Beveridge, *Report on Full Employment in a Free Society* (Londra: HMSO, 1944); Susan Pedersen, *Family, Dependence, and the Origins of the Welfare State. Britain and France, 1914–1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

da bireysel davranışla çoğu Batı toplumunda geleneksel hane biçimlerine bir alternatif sağlayacak şekilde etkileşti.[2] Bu alternatif, "devletle evlilik," ne ekmek getiren-yuva yapan rejiminin uzmanlaşmasına ne de çalışkan hane halkının potansiyel becerikliliğine sahip olan yeni bir hane ekonomisi biçimi doğuruyor.[3] Böylece modern devlet politikası "çalışkan hane halklarının" yayılmasını eskiden mümkün olmayan şekillerde kısıtlıyor.

Daha genel olarak, devlet pek çok mal ve hizmetin – "liyakat mallarının" – sübvansiyon ya da doğrudan kamu tedariki (eğitim, sağlık, çocuk bakımı, konut, kültürel tüketim, özel gıdalar) yoluyla tüketilmesini teşvik ediyor. Nihayet, belirli hizmetler hane halkının üzerinden atlanarak, doğrudan spesifik aile üyelerine (çoğunlukla anneye ve/veya çocuklara) sağlanıyor.[4] Burada

2. Kadınların evlilikle ilgili belirsizlik algısıyla refah harcamalarının arttırılmasını savunan siyasal partilere verdikleri destek arasındaki ilişkiyi Birleşik Devletler ve Avrupa örneklerinde inceleyen bir çalışma için bkz. Lena Edlund ve Rohini Pande, "Why Have Women Become Left-Wing? The Political Gender Gap and the Decline in Marriage," *Quarterly Journal of Economics* 117 (2002): 917–61; Lena Edlund, Laila Haider ve Rohini Pande, "Unmarried Parenthood and Redistributive Politics," *Journal of the European Economics Association* 3 (2005): 95–119.

3. İngiliz hane halkları 1986 yılında aşağıdaki gelir kaynaklarına sahip olduklarını belirtiyordu:

Gelir Kaynağı	Erkek	Kadın	Devlet Katkısı	Diğer
Evli çift, çocuksuz	60	36	2	2
Bekar kadın, çocuksuz		83	12	5
Evli çift, 2 çocuklu	74	13	9	4
Bekar kadın, 2 çocuklu	-	26	51	23

Alıntı için bkz. Stein Ringen, *Citizens, Families and Reform* (Oxford: Oxford University Press, 1997), s. 94.

4. Dikkate değer bir örnek olarak İngiliz Çocuk Ödeneği [*British Child Allowance*] söylenebilir. Bu program aileye gelir desteği sağlayarak çocuk yoksulluğunu azaltmayı amaçlıyordu, paraysa genellikle ailenin erkek reisine ödeniyordu. 1980 yılında program yenilendi ve destek, yardıma aile adına başvuran anneye ödenmeye başladı. Anlaşılan İngiliz hükümeti hane harcamalarının neoklasik

yine devlet politikalarının mal ve hizmetlerin tedariki ve vergilenmesinin kapsamı ve hususiyeti bakımından çeşitlilik gösterdiğini görüyoruz. Yine de çoğu durumda bu politikalar hane halkının ekonomik bir birim olarak özerkliğini gözle görülür biçimde düşürmeye yeterlidir.

İkinci çalışkanlık devriminin özel karakterini kuvvetle değiştiren üçüncü bir etmen de içinde işlediği demografik ortamın kökten dönüşmüş olmasıdır. Bu çalışmada (yeni hane halklarının meydana gelmesine yol açan) evliliğin ve (geçmişte hem tüketimin hem de hane gelirinin bir boyutu olan) doğurganlığın demografik değişkenlerini incelemeye dâhil etmedik. Bu basitleştirme on dokuzuncu yüzyıl ortasından öncesi için savunulabilir, ama bu tarihten itibaren sahneye çıkan demografik geçiş hane halkı büyüklüğünü ve yapısını kökten etkiledi. Ekmek getiren-yuva yapan hane halkına yirminci yüzyılda yeni bir veçhe (daha az çocuk, daha az çocuk emeği, çocuk bakımı için daha fazla devlet transfer ödemesi) ekledi. Bunun sonucu, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından ortaya çıkan doğum patlamasıyla [*baby boom,* ç. n.] ekmek getiren-yuva yapan hane halkının yaşadığı "pastırma yazı" oldu. 1960'larda başlayan ve yeni korunma teknolojileriyle ivmelenen doğurganlık düşüşü, yeni çalışkan hane halkının piyasa emeği arzını ve tüketici talebi örüntülerini şekillendirmekte önemli rol oynadı.[5] Sonraki sayfalarda son elli yılın yeni tüketici davranışını ve ilgili aile biçimlerini tam ma-

---

gelir havuzu modeliyle yönetildiğine inanmıyordu. Program, yardım anneye giderse, annenin baba karşısındaki pazarlık gücünün artacağı ve bunun da çocukların yararına olacağı inancına yaslanmıştı. Bir değerlendirme için bkz. Shelly J. Lundberg vd., "Do Husbands and Wives Pool Their Resources? Evidence from the United Kingdom Child Benefit," *Journal of Human Resources* 32 (1997): 463–80.

5. Claudia Goldin, "The Quiet Revolution That Transformed Women's Employment, Education, and Family," *American Economic Review* 96 (2006): 1–21.

nasıyla açıklamayı denemiyorum. Amacım daha mütevazı: modern hane ekonomisinin geçmişle kıyasa elveren yönlerini tespit etmek. Bugün tam da çağdaş durum sıklıkla kökten yeni ve tarihsel örnekten yoksun bir gidişat olarak görüldüğü için, böylesi bir tarihselleştirme çabası şimdiki durumumuzu ve gelecekteki gelişme imkanlarını aydınlatmaya yardımcı olabilir.

ALTERNATİF AÇIKLAMALAR: YAPISAL VE KÜLTÜREL

Ailedeki çağdaş değişmelerin uzun on sekizinci yüzyıl deneyimiyle kıyaslanabileceği fikrimi ciddiye almak için belki de en iyi sebep, modern hane halkı ve tüketici davranışıyla piyasa ekonomisi arasındaki ilişkileri açıklamak için öne sürülen iki savın bariz zayıflığıdır. İlki toplumun geniş ailelerden önce çekirdek ailelere, sonra da bireyciliğe (radikal ya da dışa vurulan bireyciliğe) doğru uzun bir tarihsel dönüşümden geçtiğini varsayar. Bu dönüşümün zorunlu sonucu aile bağlarının giderek zayıflaması ve aileye bağlılığına yapılan yatırımların geri çekilmesidir. Bu dönüşüm ekonomik büyüme ve beraberinde gelen kültürel karmaşıklıkla doğrudan bağlantılıdır.[6] Bu türden modeller ilk çalışkanlık devriminin aileyi istikrarsızlaşmasına hayıflanan on dokuzuncu yüzyıl ortası sosyologlarının kaygılarının da arkasındaydı.[7] Bu sosyologlar ailenin zayıflığını – üyelerinin ortak bir

6. David Popenoe, "The Family Condition of America. Cultural Change and Public Policy," der. Henry J. Aaron, Thomas E. Mann ve Timothy Taylor, *Values and Public Policy* (Washington: Brookings Institute, 1994) içinde, s. 81–112. Ayrıca bkz. Popenoe, *Disturbing the Nest*, Bölüm 3.

7. Frederic Le Play, *Les ouvriers Européens* (Paris: Imprimerie impériale, 1855; ikinci basım, Tours, Alfred Mame et fils, 1877–9).

işletmeye sadakatlerini temin etme gücünü kaybetmesini – erken sanayileşmenin doğrudan etkilerine atfediyorlardı. Yirminci yüzyıldaki sosyologlarsa yapısal işlevselci bir analiz öne sürerek şimdi nihayet eşiğine gelmişiz gibi görünen bir gelişmeyi öngördüler: ailenin "bir kurum olarak nihai tasfiyesini."[8]

İktisatçılarsa kendi gençliklerinden daha uzak geçmişe bakmayı pek sevmezler. Onların elinde yüzyıllık bir sosyolojik "dönüşüm" önceki neslin radikal bir yön değiştirmesi olup çıkar. Gary Becker'in aileye dair ekonomik kuramı çalışmamız boyunca ne kadar işe yaradığını kanıtladı, ama iktisatçının kendi uygulamaları kuramını "son otuz yılın" olaylarına, "Batı dünyasında ailenin kökten değiştiği – bazılarının söylediğine göre neredeyse yıkıldığı" dönemin gerisine götürmüyordu.[9] Becker'in tilmizleri bu istikrarlı "geleneksel" aile rejiminin, "piyasa ve devlet ailenin işlevlerini teker teker destekleyip ikame ettikçe," ekonomik rolünün büzüşmesiyle altının oyulduğu görüşünden fazla uzaklaşmıyorlar.[10]

Birinciyle bağlantılı olan ikinci sav ise Batı toplumlarının "dini, etik ve komünal değer ve kurumların bireyciliği ve maddeciliği kısıtladığı" ve dolayısıyla tüketici kültürünü baskıladığı bir "geleneksel" toplumdan, doymak bilmez ve maddeci bir kültürün ayartıcı cazibelerine direnecek hiçbir kültürel kaynağın kalmadığı bir topluma doğru bir kültürel dönüşüm geçirdiğini öne sürer.[11] Artan bir güçle donanan maddi metalar şimdi gele-

---

8. Çağdaş eylem çağrılarına birkaç örnek için bkz. Popenoe, *Disturbing the Nest*; James Q. Wilson, *The Marriage Problem. How Our Culture Has Weakened Families* (New York: Harper-Collins, 2002). Parsonsgil yaklaşım kitabın birinci bölümünde betimlenmişti.

9. Becker, *Treatise on the Family*, s. 1.

10. Shelly J. Lundberg ve Robert Pollak, "The American Family and Family Economics," *Journal of Economic Perspectives* 21 (2007): 3–26.

11. Bu görüş David Horowitz, *The Morality of Spending*, s. xxi'de savunulur. Ho-

neksel kültürel savunmalardan mahrum kalmış modern insanı karşılamaktadır. Modern fabrika tarafından nitelikleri yok edilen, modern kapitalizm tarafından yabancılaştırılan ve geleneksel dinin çöküşüyle bir kenara atılan modern insan, ruhundaki boşlukları fantezi, dikkat dağıtma, hava atma ve lüks (vaadi) ile doldurmaya mecbur hisseder.[12] Bireysel tüketici-işçi ile piyasanın ayartıcı fırsatları arasında artık yalnızca, insanların bir zamanlar hayatlarını nasıl düzenlediğinin hüzün veren bir anısı olarak, hane ekonomisinin yıkık dökük kalıntıları vardır. Bazıları için bu arkasından gözyaşı dökülmesini hiç hak etmeyen bir kalıntıdır, çünkü aile kendini gerçekleştirmeyi, hele de kadınlar için, olanaksız kılan bir çatışma sahasıdır.[13] Başkalarına göreyse gözyaşı dökmek yarasızdır, çünkü modern ruhsuz tüketicinin kaderinde nihayet istekli post-modern tüketiciye dönüşmek vardır. Üstelik bu yeni tüketicinin kendini kuran, bireyselleşmiş tüketimi, ironik biçimde tüketimciliği kendisi doğurmuş olan kapitalizmin getirdiği yabancılaşmadan özgürleşme – hatta ona karşı bir panzehir – vadeder.[14]

Tarihçilerin on sekizinci yüzyıldan beri ilan edip durdukları tüketici devrimlerinin arkasında bu savların çeşitli versiyon-

---

rowitz sözlerini geleneksel toplumdan modern topluma geçişin Birleşik Devletler'de 1880 ile 1920 arasında gerçekleştiğini söyleyerek sürdürür: "On dokuzuncu yüzyılın sonlarında öz-denetimden kendini gerçekleştirmeye, üreticinin özveri ve başarı değerlerine dayanan işinden, dolaysız tatmini ve benliğin yüceltme ve şımartmayla doyurulmasını vurgulayan bir tüketici kültürüne doğru bir kayma başladı" (s. xxvi-xxvii).

12. Bu pastişi Pierre Bourdieu, T. J. Jackson Lears ve Colin Campbell'ın çalışmalarında rastlanan unsurlardan bir araya getirdim. Ayrıca bkz. Cross, *Time and Money*, s. 154-83.

13. Sözgelimi bkz. Hartmann, "The Family as the Locus of Gender, Class and Political Struggle."

14. Miller, "Consumption as the Vanguard of History. A Polemic by Way of an Introduction."

ları vardı. Önceki bölümlerde bu doğrusal modellerin ampirik zayıflıklarını göstermeye çalıştım. Çalışkanlık devrimi modern sanayinin yükselişinden çok önce başladı ve basitçe modern sanayinin çıktılarına indirgenemeyecek hane organizasyonu ve tüketim biçimleri ortaya çıkardı. Üstelik tüketimin kültürel yorumu artık geçmişte kalmış bir yüksek modernizm dönemini hedef alır ve bu dönemin tüketici heveslerini de, şimdi geriye dönüp bakınca, pek de iyi açıklayamaz. Eleştirel kültürel yorumlar bize kendi beğeni ve gelir düzeyimizin hemen altındaki tüketicileri aşağılama fırsatı dışında pek bir şey sunmaz – bu da tüketimciliğin kültürel eleştirisinin kendisinin de tüketim toplumunun dışında değil, tam merkezinde durduğu anlamına gelir: Bu eleştiriler sonunda hevesli tüketici için bir alıştırma eğitimidir. Bugüne gelince, bu kuramların post-endüstriyel toplumun geri dönüşüm mağazalardan alışveriş edip mutenalaştırılmış banliyölerde yaşayan ironik tüketicileri hakkında söyleyecek neyi vardır? Bu savların kuramsal zayıflığı, bence, ailenin bir ekonomik birim olarak hayati işlevlerinin değişen piyasa ortamlarında sürdüğünü yeterince anlayamamalarından kaynaklanıyor. Bu ailenin her eyleminin iyiye dönük olduğunu göstermiyor – aslında hiç de böyle değil. Ama hane ekonomisinin, her şeye rağmen, tüketici istekleriyle ve zamanın iş ve boş zamanın muhtelif biçimleri arasında dağıtılmasıyla ilgili ortak kararların alındığı yer olmayı sürdürdüğünü bize söylüyor.

İKİNCİ SANAYİ DEVRİMİNİN NİTELİKLERİ: EMEK ARZI

Ekmek getiren-yuva yapan hane halkının çözülmesi, emeğin piyasaya arzını her aile üyesi özelinde etkiledi: erkekler, kadınlar

ve çocuklar. Gerçi erkeklerin son elli yıldaki iş gücü katılımında "çalışkan" diye adlandırılmayı hak edecek hiçbir şey yoktu. Birleşik Devletler dâhil bütün Batı ülkelerinde, erkekler hafifçe aşağı eğimli bir trend eğrisini takip ederek eskisinden daha az çalışır oldu. Birleşik Devletler'de 1955'te on altı yaş ve üzerindeki erkeklerin yüzde 85'i istihdamda ya da iş arıyorken, bu oran 1970'te yüzde 80'e ve o günden beri de yüzde 75'e düştü. Bu gerilemeyi sürükleyen, büyük ölçüde altmış beş yaş sonrası emeklilikteki büyük yükseliş oldu. Altmış ila altmış dört yaş arası erkekler için iş gücü katılımı 2000 yılında yüzde 80'di. Katılımdaki düşüş Avrupa'da daha keskindi. Yine de burada da önemli ayrımlar vardı: "Germen" Avrupa'da hiçbir ülke ABD erkek iş gücü katılım oranlarının yüzde 94'ünün altına düşmezken, Romans dillerinin konuşulduğu Avrupa'da hiçbiri ABD oranının yüzde 90'ına bile ulaşamıyordu.[15]

Bu elli yıl boyunca iş haftasının uzunluğu da azaldı: daha 1950'de bile kırk saatlik iş haftasının yaygın olduğu ABD'de gerileme çok azdı ya da hiç yoktu. Aynı tarihte iş haftası kırk dört ila kırk sekiz saate ulaşan Avrupa'daysa yasalar daha sonra standart iş haftasını çoğu ülkede kırk saatin altına çekti. Yasal iş haftasına kıyasla *gerçekten* çalışılan saatler daha az düştü ve bugün de Avrupa ülkelerinin neredeyse tamamında tam zamanlı çalışanlar için haftalık kırk saatin üzerinde seyrediyor.[16] Saatlerdeki gerilemeyi, yarı zamanlı istihdamın yaygınlaşmasını ve tatil sürele-

15. OECD, *Employment Outlook*, Haziran 1998. "Germen Avrupa" İskandinav ülkelerini, Almanca konuşan ülkeleri, Hollanda'yı ve Birleşik Krallık'ı kapsıyor. Romans dillerinin konuşulduğu ülkelerse bu örnekte Belçika, Fransa, İspanya, Portekiz ve İtalya'dan oluşuyor.

16. 2004 yılında, toplu sözleşmeyle belirlenmiş normal haftalık iş saati, (genişleme öncesi) Avrupa Birliği'ne üye 15 ülkede ortalama 37,9 saatti; gerçek ya da alışılmış iş saati ise tam zamanlı çalışanlarda erkekler için 40,8 saat ve kadınlar için 38,7 saatti.

rinin uzamasını iş gücüne katılımdaki azalmaya eklediğimizde, savaş sonrasında ömür boyu çalışma saatlerindeki azalma, özellikle Avrupa'da hatırı sayılır duruma geliyor. Öte yandan düşüşün neredeyse tamamı 1980'den önce gerçekleşmişti. 1960'ta tam zamanlı çalışanlar için yıllık çalışma saati Batı Avrupa'da 1.950 ile 2.150 arasında oynuyordu, bu da 1.780 saatlik Birleşik Devletler ortalamasının oldukça üzerindeydi. 1995'e gelindiğinde Batı Avrupa ülkelerinin hepsi yıllık 1.625 saatlik ABD ortalamasının, çoğunlukla elli ila yüz saat altına düşmüştü.[17] Böylece yıllık iş saatindeki düşüş Birleşik Devletler'de yüzde 8-9 civarındayken, çoğu batı Avrupa ülkesinde daha yüksek başlangıç düzeylerinden yüzde 20-25'lik bir düşüş söz konusuydu.

Yine de iş gücüne katılımdaki ve yılık iş saatlerindeki gerilemenin büyük bölümü çalışkanlık devrimi kavramıyla uyumlu sayılabilir: Erkekler iş gücüne daha geç girmekte ve daha erken ayrılmaktadır, bunun da sebebi uzayan eğitim ve daha erken emekliliktir. Sözgelimi Hollanda'da 1950 yılında ortalama okuldan ayrılma yaşı 16,4'tü ve 65 yaşından önce emeklilik nadirdi. 2001 itibarıyla, ortalama okuldan ayrılma yaşı 20,8'e çıkmış ve ortalama emeklilik yaşı da 61,4'e inmişti.[18] Emek piyasasının bu iki kilometre taşı arasında, esas çalışma yaşı aralığında erkeklerin iş gücüne katılımındaki azalma mütevazıdır. Yarı zamanlı iş sektörü öncelikle kadınların artan iş gücü katılımına yer açmak için büyüdü ve tam zamanlı çalışanların (yasal olanın tersine) efektif

17. Angus Madisson, *Monitoring the World Economy, 1820–1992* (Paris: OECD, 1995); Bart van Ark ve Robert H. McGucklin, "Perspectives on the Global Economy. The Euro's Impact on European Labor Markets," The Conference Board Europe, Report Number 1236–99-RR (1999).

18. Robert Selten ve Pieter Al, "Nederlanders zijn minder gaan werken," *Sociaaleconomische trends* (205): 14–21. 2003 yılında genişleme öncesi 15 Avrupa Birliği üyesi ülke için ortalama emeklilik yaşı 61,7'ydi.

iş saatleri 1980'lerden sonra çok az geriledi.[19] Ancak bu ortalamaların arkasında gizlenen başka bir eğilim mevcuttur: düşük nitelikli işçilerin yıllık çalışma saatleri gerçekten *geriledi*, daha eğitimli olanlarınkiyse artma eğilimi gösterdi.[20]

Genel örüntü çalışma yılının yeniden düzenlenmesi ve yüksek tüketimi destekleyen bir iş kariyeriyle tutarlıdır. Tüketim gelir kadar boş zaman – ya da tüketim zamanı – da gerektirir. "Kaliteli tüketim" ise, diyelim ki günde fazladan on beş dakikalık boş zamandansa, büyük zaman blokları gerektirir. İkinci çalışkanlık devriminin sloganı "iyi çalış, iyi eğlen" olabilir.

Bu genellemeler hem Kuzey Amerika'daki hem de Kuzeybatı Avrupa'daki gelişmeleri kapsamayı amaçlıyor. Öte yandan yaygınlaşan algıya göre son otuz kırk yılda iki coğrafyanın yolları iyice ayrıldı ve ortaya boş zaman zengini bir Avrupa ile iş takıntılı bir Birleşik Devletler çıktı. Avrupalılar kafelerin teras katlarında oturup iyi şaraplarını yudumlarken, Amerikalılar aceleyle işten Wal-Mart'a, oradan da tekrar işe mekik dokur oldu. Bu yüzden eğer bir ikinci çalışkanlık devrimi söz konusuysa bile, "Eski Avrupa'ya" uygulanamazdı. Oysa yukarıda söylediğim gibi, hem Av-

---

19. Hollanda iş saatleri ve günlerinde çoğu ölçüte göre özellikle büyük bir düşüşe sahne oldu, ama toplam iş hacmi yirmi ile altmış bir yaş arası nüfusla (efektif çalışma yaşı nüfusuyla) ilişkilendirildiğinde, kişi başına çalışma saatleri (çalışmayan kesim dahil) burada da bugün 1950 yılında olduğundan aşağıda değildir. O tarihte İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yaralarını sarmaya çalışan ülkede altı günlük iş haftası boş zamandan çok işe odaklıydı. Selten ve Al, a.g.e., *potansiyel* işçi başına yıllık çalışma saatini 1950'de 1.056, 2001'de ise 1.094 olarak hesaplıyor.

20. Mary T. Coleman ve John Pencavel, "Changes in Working Hours of Male Employees, 1940–1988," *Industrial and Labor Relations Review* 46 (1993): 262–83. 16-64 yaş arasındaki beyaz erkekler için ortalama yıllık çalışma saati, 1950'de 2.018, 1988'de ise kullanılan veriye göre 2.114 ya da 2.012'ydi. Ancak aynı dönemde lise ya da daha düşük eğitime sahip erkek çalışanların yıllık iş uzunluğu 109 saat azalırken, en az 16 yıl eğitim görmüş olanlarınki 156 saat arttı. Aynı örüntü Batı Avrupa'da da gözleniyor. Bkz. dipnot 39.

rupa hem de Birleşik Devletler artan iş gücü katılımını, iki gelir kazanana sahip hane halklarının sayısındaki büyümeyi ve hane içi emeğe ayrılan daha az saati deneyimledi. Çalışkan hane halkının temel nitelikleri de bunlardır.

İki coğrafyanın farklılaştığı yer, Avrupalıların son on yıllarda üretkenlik arttıkça marjda boş zamanı gelire tercih etmesidir. Bu farkın bir bölümü vergi politikası ve diğer yasaların belirlediği teşvik ve kısıt yapılarıyla açıklanabilir. Edward Prescott vergi politikasının farkın tamamını açıkladığına inanıyor, başka çalışmalarsa vergi oranlarının farkın önemli kısmını, ama yine de yarısından azını açıkladığını buluyor.[21] Ancak boş zaman tercihindeki farklılık, hele de o boş zaman aslında "tüketim zamanıysa," çalışkan hane halkı kavramının altını oymaz. Bunun yerine, iki coğrafyanın nihai Z-metaları üretiminde bir fark olduğunu ima eder.

Yeni çalışkan hanenin merkezinde elbette kadınların ücretli iş gücüne katılımı yer alıyor. Bu pek şaşırtıcı sayılmaz, sonuçta kadın emeğindeki değişmelerin bu çalışmada değerlendirdiğimiz hane organizasyonu gelişmelerinin hepsini şekillendirdiğini gördük. Sheilagh Ogilvie'nin (on yedinci yüzyıl Almanya'sında kadın emeği bağlamındaki) ifadesiyle: "Kadınlar hane içi emekle piyasa emeği arasındaki sınırın yakınında konumlandığı için, kadın istihdamı zamanın farklı kullanımlarının getirisini değiştiren demografik ve kurumsal değişmelere çok hassastır."[22] Yirminci yüzyıl boyunca demografik ve kurumsal olduğu kadar eğitimsel ve teknolojik değişmeler de zamanımızın en merkezi sosyal ve

21. Olivier Blanchard, "The Economic Future of Europe," *Journal of Economic Perspectives* 18 (2004): 3–26; Edward C. Prescott, "Why Do Americans Work So Much More Than Europeans?" *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review* 28 (2004): 2–15.

22. Ogilvie, "Women and Proto-Industrialization in a Corporate Society," s. 76.

Tablo 6.1. Kadınların işgücü katılım oranları (15-64 yaş), 1955-2000

	Hollanda	Belçika	Fransa	Almanya	Birleşik Krallık	ABD
1955		34	46		46	38
1960	26	36	47	47	49	40
1965	38	46	47	51	44	
1970	30	40	49	46	51	58
1975	31	43	51	48	55	53
1980	38	48	54	50	57	60
1985	41	49	56	53	61	64
1990	53	52	57	56	65	70
1995	59	56	59	62	67	71
1999	64	56	61	62	68	74
Artışlar %	146	65	33	32	48	95
EVLİ KADINLAR (15-64 YAŞ), 1960-90						
1960	7	24	31	36	32	30
1990	47	[50]	53	54	59	64
Artışlar %	571	108	71	50	84	113

Kaynak: Pott-Buter, *Facts and Fairy Tales* (Amsterdam: University of Amsterdam Press, 1993); OECD, Manpower Statistics (Paris, 1963); OECD Labour Force Statistics (Paris 1987; Paris 2000), Netherlands and Germany: Siv Gustafsson, "Public Policy and Women's Labor Force Participation: A Comparison of Sweden, West Germany, and the Netherlands, içinde T. Paul Schultz, ed., *Investment in Women's Human Capital* (Chicago: University of Chicago Press, 1995), s. 99. U.S.: Mishel, Bernstein, ve Bourshey, *The State of Working America 2002/03* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2003), s. 398; Claudia Goldin, *Understanding the Gender Gap* (Oxford: Oxford University Press, 1990).

ekonomik dönüşümlerinden birini harekete geçirdi. Görüngünün kendisi hepimiz için tanıdık olsa da, bazı özel niteliklerine dikkat çekmek için kadınların iş gücüne katılım verisi üzerinde biraz durmak faydalı olabilir.

Toplam kadın iş gücü katılım oranında yavaşça yükselen bir trend yirminci yüzyılın ilk yarısında pek çok Batı Avrupa ülkesinde görülebilir (bkz. Tablo 6.1). İki dünya savaşının bazı ülkelerde kadın

istihdamı üzerinde bir kısmı geçici, bir kısmıysa kalıcı etkileri oldu, ancak bu trend öncelikle (eğitim süresi uzayan erkeklerinki düşerken iş gücü katılım oranları artan) genç bekar kadınların piyasa emeğinin artmasından kaynaklanmıştı. Bu arada evli kadınların iş gücüne (tekrar) girişi de, Beşinci Bölüm'de tartıştığımız gibi ekmek getiren-yuva yapan hane halkının temel mantığına uyacak şekilde, çocukların katkısındaki azalmayı telafi etmeyi amaçlıyordu.[23]

Yirminci yüzyılın ortasından sonra artış ivme kazandı ve yeni ve hane ekonomisinin doğasını doğrudan etkileyen etmenler tarafından da sürüklenmeye başladı. Son otuz kırk yılda kadın iş gücüne katılım oranının yükselişi öncelikle, çoğu kez yalnızca, evli kadınların ve özellikle de evli ve çocuklu kadınların artan katılımından kaynaklandı. 1960 yılında yirmi ile kırk dört yaşları arasındaki Amerikalı evli kadınların istihdam oranı aynı yaştaki bekar kadınların yarısıydı. 1990'lara gelindiğinde aradaki fark yalnızca yüzde 10'du.[24] 1950'de evli ve altı yaşından küçük çocuğu olan kadınların sadece yüzde 12'si ücretli iş gücüne dâhildi. 2000 yılında ise yüzde 64'ü çalışıyordu.[25] Şekil 6.1 Birleşik Devletler'de yirminci yüzyıl boyunca erkekler ve kadınlar için genel trendleri gösteriyor.

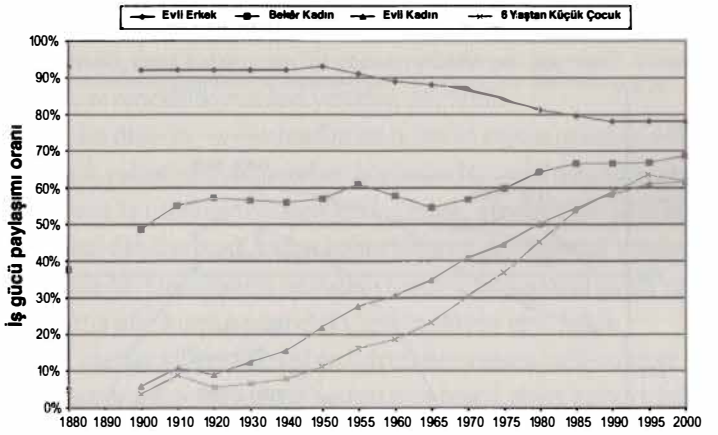
Kadınların yaş gruplarına (kohortlara) göre emek piyasası davranışındaki değişmelerin izini sürmek – yani belli bir tarihte doğan kadınların iş deneyimlerini yaşamları boyunca takip etmek

---

23. Pott-Buter, *Facts and Fairy Tales*, s. 317-18. 1940'la 1960 arasında Birleşik Devletler'de kadınların toplam iş gücüne katılım oranı yüzde 28'den yüzde 37'ye yükseldi. Yirmi ile kırk dört yaşları arasındaki kadınların ücretli istihdamda olma ihtimali 1960 yılında 1940 yılındakinden biraz daha düşüktü. Emek arzındaki yükseliş büyük ölçüde yirmi yaş altındaki ve kırk dört yaş üstündeki kadınlardan kaynaklanıyordu. Bu dönemde kırk dörtle altmış dört yaşları arasındaki kadınların iş gücüne katılımı iki katına çıktı.

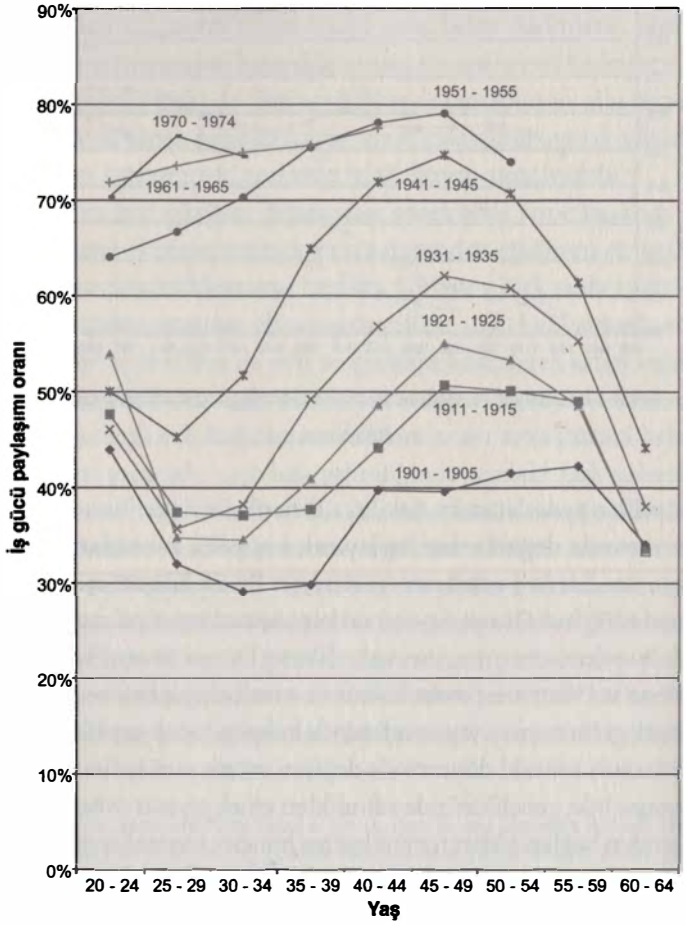
24. Lawrence Mishel, Jared Bernstein ve Heather Boushey, *The State of Working America, 2002/03* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2003), s. 398.

25. Carter vd., *Historical Statistics of the United States*, Tablo Ba 581.



Şekil 6.1. Cinsiyet ve Medeni Duruma Göre İşgücü Katılım Oranları, 1880-2000.

– özellikle aydınlatıcıdır. Şekil 6.2 Birleşik Devletler'de 1901-5 yılları arasında doğanlardan başlayarak beş yıllık kohortların kadın iş gücüne katılım oranlarını gösteriyor. Bu ilk kohort 1916-20 yıllarında (Birinci Dünya Savaşı) on beş yaşına, 1931-5 yıllarında (Büyük Bunalım) otuzuna, 1941-45'te (İkinci Dünya Savaşı) kırkına ve 1966-70'te (Vietnam Savaşı/kültür devrimi) altmış beşine gelmişti. Ekmek getiren-yuva yapan rejiminde evlenip çocuk yaptılar ve, yaşamlarının sonraki döneminde değişen ortam yeni iş fırsatları yaratmışsa bile, gençliklerinde edindikleri emek piyasası nitelikleri ve erkenden bağlandıkları uzmanlaşmış haneler sonraki iş gücü katılımlarını ciddi ölçüde etkileyecekti. Şekil 6.2 1901-5 arasında doğan kadınların yüzde 44'ünün yirmilerinin başında (çoğu henüz evli değilken) çalıştıklarını, evlilik ve çocuk bakımıyla ise ücretli emek gücünden çekildiklerini, öyle ki otuzlarındaki kadınların (1930'larda) yüzde 30'undan azının çalıştığını ortaya koyuyor. Çocuklar büyüdükçe (ve İkinci Dünya savaşı ile savaş sonrası kalkınmanın yeni



Şekil 6.2. ABD'de 1901'den bu yana Doğum Kohortlarına Göre Kadınların İşgücüne Katılımı.

istihdam fırsatları yaratmasıyla) bu kadınların bir kısmı iş gücüne geri döndü, ama katılım hiçbir zaman yüzde 40'ı geçmedi. Nihayet yaşlılık ve emeklilik oranları yeniden düşürdü.

Bu örüntü – evlenmeden önce hatırı sayılır çalışma, evlilik ve çocuk yetiştirmeyle beraber iş gücünden çekilme, kırk yaşından sonra iş gücüne tedricen geri dönme, emeklilik – 1930'larda doğanlar dâhil ardışık kadın kohortlarının deneyimini nitelemeyi sürdürdü. Gençlikteki istihdam kohorttan kohorta yavaş yavaş arttı, ama aile kurma yaşındaki keskin düşüş aynı kaldı.

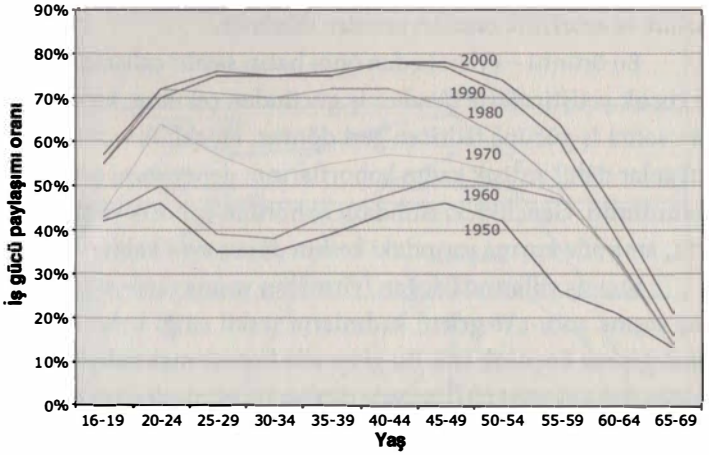
1941-45 yıllarında doğan (yirmi beş yaşına 1966-70'te ve altmış yaşına 2001-5'te gelen) kadınların teşkil ettiği kohort köklü bir değişime öncülük etti. Bu grup aile kurma maksadıyla (eskisinden daha az vurgulu biçimde de olsa) iş gücünden çekilen son ve sonraki yıllarda katılımı büyük artış gösteren ilk Amerikan kadın kohortuydu. Kırk yaş sonrası katılımları sonraki kohortlar tarafından fazla arttırılmayacaktı.

1950'den sonra doğan (yirmi beş yaşına 1976-80'de ve elli yaşına 2001-5'te gelen) kadınlar, çocuk bakma ve büyütme çağındaki iş gücüne katılım dip noktasının tamamen kaybolduğu ilk nesildi. Gençlikteki (yirmi ile yirmi dört yaş arası) iş gücü katılımları önceki kohortlardan (eğitime devam etme ihtimalleri de çok daha muhtemel olduğu halde) çok daha yüksekti ve iş gücüne bağlılıkları sonraki her beş yılda daha da güçlenerek kırklarında neredeyse yüzde 80'e çıktı.

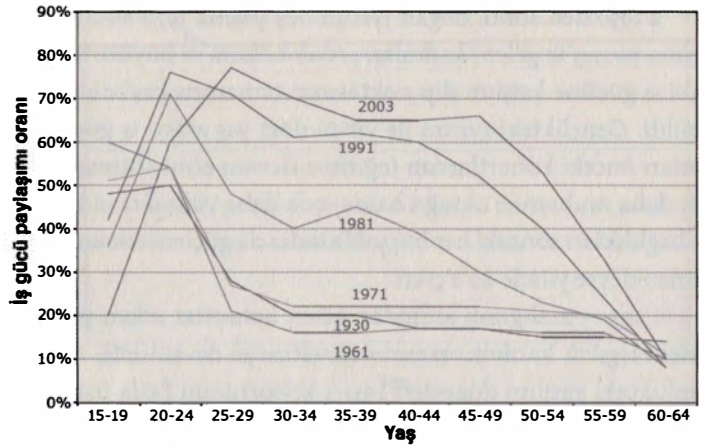
1951-5 aralığının ardından gelen kohortlar erken yetişkinlikteki işgücü katılım oranını yükseltmeye devam etti, ama olgunluktaki katılım düzeyleri 1951-5 kohortunun fazla üstüne çıkamadı. Bugün otuzlarında olan kadınlar bu yakın zamanlı tepe noktalarından biraz gerileme gösteriyor olabilirler.[26]

---

26. Goldin, "The Quiet Revolution," s. 1-21. Goldin 1990'lar itibarıyla kadın iş gücü-



Şekil 6.3. Kadınların işgücü katılımı: Amerika Birleşik Devletleri.



Şekil 6.4. Kadınların İşgücüne Katılımı: Hollanda.

Nasıl ki geçmişte kadınlar arasında adanmış bir azınlık her yaşta çalıştıysa, bugün de kadınların ayrıksı bir azınlığı hiçbir yaşta iş gücüne dâhil olmuyor. Ama "yaşam döngüsü dip noktası" bugün artık mevcut değildir ve 1970'lerden beri de olmamıştır. İş gücü katılımı Şekil 6.3 ve 6.4'te olduğu gibi yatay kesit veriyle (belirli bir zamanda yaşa göre sınıflanmış iş gücü katılım oranlarıyla) incelendiğinde, farklı kohortların deneyimi üst üste konmuş olur ve ortaya iki tepe noktası olan bir örüntü çıkar, ama bu toplamın esas gösterdiği şey geçen nesilde kadın emek arzında gerçekleşen devasa artıştır.

Aynı gözleme varmanın başka bir yolu da İngiliz iş gücü katılımının yaş kategorilerine göre zamansal hareketini gösteren Şekil 6.5'i incelemektir. 1971 ile 2000 yılları arasında kadın katılımında görülen artışın tamamı yirmi beş ile kırk dört yaşları arasındaki kadınlardan ve on altı ile yirmi dört yaşları arasındaki öğrencilerden kaynaklanır. Bu son bulguya aşağıda değineceğim, fakat burada iş gücü katılım oranının bu otuz yıl boyunca yirmi beş ila otuz dört yaş aralığı için yüzde 67, otuz beş ila kırk dört yaşındakiler için yüzde 25 ve kırk beş ila elli dört yaşındakiler için yüzde 20 yükseldiğine dikkat etmemiz gerekiyor. Yaşlı ve eğitimde olmayan genç kadınlardaki değişim bu dönemde artık yukarı yönlü bir trend göstermiyor.[27] Bu

---

ne katılımının "doğal oranına" ulaşılıp ulaşılmadığını ve 2000'den sonra "devrimin" tersine dönüp dönmediğini soruyor. Yazar şimdilik, eldeki tersine dönüş kanıtlarının geçici bir duruma işaret ettiği ve köklü etmenlerden değil iş çevriminden kaynaklı olduğu sonucuna varıyor. Döngüsel etmenlerin uzun vadeli eğilimleri perdeleyebildiği doğrudur, ama Tablo 6.2'de sergilenen kohort örüntüleri yeni yapısal değişimler olmadıkça kadın iş gücüne katılım oranlarının daha da artacağına inanmamız için çok az sebep verir. Ayrıca bkz. Chinhui Juhn ve Simon Pooter, "Changes in Labor Force Participation in the United States," *Journal of Economic Perspectives* 20 (2006), s. 44.

27. Joanne Cutler ve Kenny Turnbill, "A Disaggregated Approach to Modelling Labour Force Participation," External MPC Unit Discussion Paper No. 4 (Bank of England, 2001).

Tablo 6.2. Tüm kadınların yüzdesi olarak evli kadınların işgücüne katılımı, ülkelere göre, 1960-90

	Hollanda	Belçika	Fransa	Almanya	Birleşik Krallık	ABD
1960	0.269	0.667	0.660	0.776	0.653	0.750
1990	0.887	0.962	0.930	0.964	0.908	0.914

Evli kadınların, hiç evlenmemiş kadınlara göre iş gücü paylaşımı oranı, yaşa göre gruplu. ABD, 1960-99.

	20-24	25-34	35-44	45-64
1960	0.547	0.456	0.531	0.600
1999	0.897	0.884	0.900	0.946

Kaynaklar için: Bk. Tablo 6.1.

grupların iş gücü katılımındaki artış yirminci yüzyılın önceki dönemlerinde gerçekleşmişti.

Bu değişimlerin net etkisi medeni hali ve özellikle de çocuk bakımını kadın iş gücüne katılımının önemli belirleyenleri olmaktan çıkarmak oldu. Tablo 6.2'de sunulan veri artık evli ve evli olmayan kadınların iş gücü katılım oranlarında çok az fark olduğunu ortaya koyuyor.[28] Aşağıda göreceğimiz gibi, bu genellemeye (yarı zamanlı iş ve sınıf farklarıyla ilgili) önemli bir şerh koyulmalıdır, yine de ekmek getiren-yuva yapan hane halkının artık eksantrik bir istisna olduğu ortadadır. Bu hane tipi 1900-50 civarında en baskın olduğu coğrafyada (ABD, Birleşik Krallık ve Hollanda'da) 2000 civarına gelindiğinde en sert gerilemeyi

28. Çocukların varlığı hâlâ kadın iş gücüne katılımının en güçlü belirleyeni durumundadır, ama etkisi geçmişte olduğundan çok daha zayıftır. 1975'te evli ve altı yaşında ya da daha küçük çocuğa sahip kadınların iş gücü katılım oranı on altı ile altmış dört yaşları arasındaki tüm kadınların katılımının yüzde 74'üydü. Üç yaş ve altı çocuğa sahip olanlar için bu oran yüzde 65'ti. 2000 yılında bu rakamlar sırasıyla yüzde 88 ve yüzde 82 olmuştu. Bureau of Labor Statistics, *Women in the Labor Force. A Databook* Report 973 (Washington: U.S. Department of Labor, 2004).

yaşamıştı. Yerini iki gelir kazanana sahip çalışkan bir hane halkı aldı. Ya da birden fazla gelir kazanana sahip demek daha doğru olabilir, çünkü yirminci yüzyılın ikinci yarısında haneye bağımlı olanların emeği de yeni boyutlar kazandı.

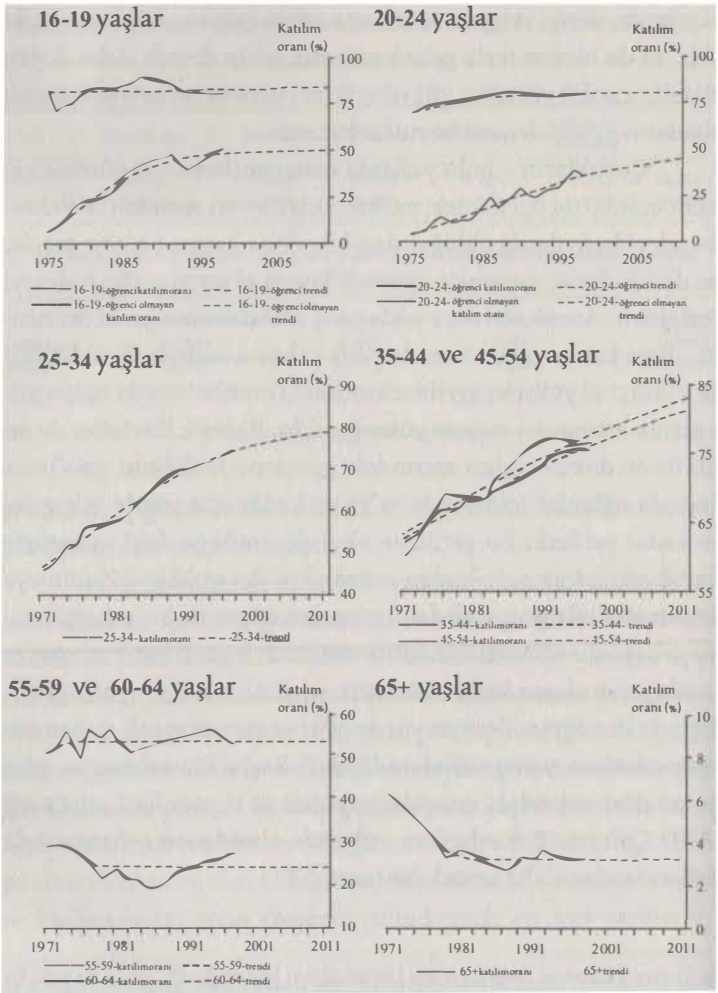
Çocukların – onlu yaşlarda olan gençlerin – iş gücüne katılım oranlarını özetlemek zordur. Üstelik yarı zamanlı istihdam meseleyi kadınlarda olduğundan bile daha karmaşık hâle getirir, bu da ülkeler ve zamanlar arasında kıyasa el veren veriyi bulmayı zorlaştırır. Ancak son otuz yılda genç istihdamının genel örüntüsü – hem katılım oranı hem de yıllık çalışma saatiyle ölçüldüğünde – ikinci ve yüksek öğretime kaydolma oranlarının da eşzamanlı olarak artmasına *rağmen* yükseliş oldu. Birleşik Devletler'de on altı ile on dokuz yaşları arasındaki gençlerin istihdamı 1960'ların başında oğlanlar için yüzde 52'ye ve kızlar için yüzde 35'e gelene kadar geriledi. Bu gerileme okul devamlılığındaki yükselişle ilintiliydi, ancak 1960'lardan sonra okul devamlılığı yükselmeye devam etse bile genç istihdamı nispeten düzensiz bir artış göstermeye başladı: oğlanlar için mütevazı ama, iş gücü katılımı 1995'te yüzde 50'ye ulaşan kızlar için hatırı sayılır bir artış.[29] 1998'e gelindiğinde lise öğrencilerinin yüzde 36'sı ve tam zamanlı üniversite öğrencilerinin yarısı istihdamdaydı.[30] Başka bir çalışmaya göre ise on dört yaşındaki çocukların yüzde 57'si para için çalışmıştı (ABD Çalışma Bakanlığı'nın yukarıda alıntılanan çalışmasında kullanılandan daha gevşek bir tanım).[31]

---

29. Carter, *Historical Statistics of the United States*, Figure Ba-D; Tablo Ba 528; Ba 544. Genç istihdamına dair daha fazla veri için bkz. Juliet Schor, *The Overworked American* (New York: Basic Books, 1991), s. 25–6.

30. On sekiz ve on dokuz yaşındaki üniversite öğrencileri için istihdam oranı yüzde 45,1'di. Bu oran yirmi ve yirmi bir yaşındakiler için yüzde 53,1, yirmi iki ila yirmi dört yaşındakiler içinse yüzde 55,3'tü. *Wall Street Journal*, 15 Eylül 2004.

31. *New York Times*, 1 Ağustos 1999.



Şekil 6.5. İngiltere'de kadınların işgücüne katılımındaki eğilimler. (Kaynak: JoanneCutler ve Kenny Turnbill, "A Disaggregated Approach to Modelling Labor Force Participation," *External MPC Unit, Discussion Paper* No. 4 [*Bank of England*, 2001], s. 21.)

Hollanda'da 1984 tarihli tam zamanlı lise öğrencilerini kapsayan bir anket, on beş ila on dokuz yaşındaki oğlanların yüzde 53'ünün ve kızların yüzde 37'sinin bir çeşit işe sahip olduğunu söylüyordu. 1996 tarihli daha geniş kapsamlı bir anket, on iki ile on dokuz yaşları arasında olup okula giden bütün öğrencilerin yüzde 75'inin yıl içinde bir ara çalışmış olduğunu ve yüzde 47'sinin de anketi cevapladıkları sırada ücretli bir işe sahip olduğunu söylediğini bulguladı. Haftalık ücretli iş ortalamaları dokuz saatti.[32]

Şekil 6.5 on altı ila on dokuz ve yirmi ila yirmi dört yaş aralıklarına dâhil gençlerin öğrenci olan ve olmayanlarını ayıran İngiliz verisini özetliyor. Erkekler ve kadınlar benzer bir örüntü takip ediyor: İki yaş kategorisinde de öğrenci olmayanlar 1975-2000 aralığı boyunca piyasayla yoğun ilişkideydi. Öğrenciler içinse öykü kökten farklıydı. 1975'te öğrenciler (bu tarihte yaş kohortunun daha küçük bir yüzdesini oluşturuyorlardı) ücretli iş gücünün neredeyse tamamen dışındaydı. 2000 yılındaysa (artık on altı ila yirmi dört yaş arasındaki tüm gruplarda ağırlıkları daha fazlaydı) bu katılım oranı on altı ila on dokuz yaşındakiler için yüzde 50'ye ve yirmi ila yirmi dört yaşındaki öğrenciler içinse yüzde 30'dan fazlaya çıkmıştı.

Bu eğilimlerin net etkisi, hane başına piyasa emeği saatinde, hane halkı ekmek-getiren biçiminden çalışkan (çok gelir kazananı olan) biçime kaydıkça, ciddi bir artış oldu. ABD'de evli çiftlerin kurduğu haneler arasında sadece bir gelir kazanana (çoğunlukla koca) sahip olanların oranı 1960'ta yüzde 57'den 2000'de yüzde 18'e düşerken, karı kocanın ikisinin de çalıştığı

32. 1991 ve 1996 yılları için bulgular NIBUD tarafından yürütülen Nationaal Scholierenonderzoek'ten alınmış ve NRC *Handelsblad*, 18 Ocak 1992 ve 27 Aralık 1997'de raporlanmıştır. 1984 verisi için bkz. Pott-Buter, *Facts and Fairy Tales*, s. 152-3.

hanelerin oranı yüzde 26'dan yüzde 60'a çıktı. Eşlerin yanında başka üyelerinde iş gücünde olduğu hanelerin oranıysa yüzde 6'dan yüzde 13'e çıktı.[33] 1992 ile 2004 yılları arasındaki çok daha kısa sürede Hollanda'da tek gelir kazanana sahip hanelerin oranı, iki yetişkine sahip olan hanelerin yüzde 50'sinden yüzde 32'sine geriledi.[34]

Toplamda ABD'de 25 ile 54 yaşları arasındaki evli çiftler yıllık ücretli emek saatlerini 1979 ile 1999 arasında 354 saat arttırdı. Daha uzun olan 1968-2000 aralığında, çocuksuz çiftler toplam emek saatlerini haftada 10 saat (58'den 68'e) arttırdı, çocuğu *olan* çiftlerdeyse bu artış 11 saatti (53'ten 64'e).[35]

İkinci çalışkanlık devriminin çok tartışılan bir sonucu da küçülen tek gelirli hane halkları kategorisiyle çift gelirli hane halklarının arasındaki büyüyen gelir eşitsizliğidir. Elbette, hane halklarının ezici çoğunluğu tek gelirli ya da çift gelirli olsaydı, bu örüntüler tek başlarına eşitsizliğe kaynaklık etmezdi. Eşitsizliği en çok yoğunlaştıran, her iki hane tipinin de çok sayıda olduğu geçiş dönemidir. Ancak eşitsizlik bu "tüketim etkisiyle" kalmaz, çünkü yeni tip hane halkına geçiş bütün sosyal kategorilerde aynı hızda gerçekleşmez. 1960'tan önce gelir arttıkça ortalama çalışma saati düşme eğilimindeydi (böylece haneler arası gelir eşitsizliği hafifliyordu), ancak o tarihten sonra saatlik gelirle çalışma saati arasındaki ilişki tersine döndü. Bugün düşük gelirlilerin çift gelirli hane halklarına mensup olması

33. Rose M. Rubin ve Bobye J. Riney, *Working Wives and Dual-Earner Families* (Westport Conn. ve Londra: Paeger, 1994), s. 28; Bureau of Labor Statistics, *Women in the Labor Force.*

34. Johan van der Valk, "Arbeidsdeelname van paren," *Sociaal-economische trends* (2005): 27–31.

35. Lawrence Mishel, Jared Bernstein ve Sylvia Schmidt, *The State of Working America 2000/2001* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2001), s. 98.

yüksek gelirlilere göre daha az muhtemeldir, üstelik çift gelirli haneler içinde de düşük gelirliler çalışma saatlerini yüksek gelirlilerden daha az arttırmıştır.[36]

İkinci çalışkanlık devrimi eşitsizliği bir yolla daha arttırdı. Yirminci yüzyılın ikinci yarısı boyunca, evli çiftler eğitim düzeyleri bakımından çok daha türdeş hâle geldi. Lise eğitimini tamamlamamış erkeklerin benzer şekilde düşük eğitim düzeyine sahip kadınlarla evlenme ihtimali yükseldi; lisans derecesine ya da daha ötesine sahip kadınların da benzer eğitim düzeyindeki erkeklerle evlenmesi gittikçe daha muhtemel oldu.[37] Bu sosyal derecelenme sürecinde, birinci çalışkanlık devriminde iş başında olan benzer bir sürecin yankısı vardır. O örnekte, Kuzeybatı Avrupa'da kadın okuma yazma oranları (yaklaşık 1750-1850 yılları arasında) yükselerek erkeklerinkine yakınsadıkça, okuma yazması olmayan kadın ve erkeklerin birbiriyle evlenme olasılığı yükselmişti. Hollanda'da, 1850 yılı civarında okuma yazması olmayan iki kişinin evlenmesi olasılığı rassal eşlemenin tahmin edeceğinden beş ila sekiz kat yüksekti. Yüz yıl önce, okuma yazması olmayanların sayısı daha fazlayken, eşlerin birbirini seçmede bu kriteri kullanması olasılığı çok daha zayıftı.[38]

---

36. Dora Costa, "The Unequal Work Day. A Long-Term View," *American Economic Review* 88 (1998): 330–4; "The Wage and Length of the Workday. From the 1890s to 1991," *Journal of Labor Economics* 18 (2000): 156–81.

37. Robert D. Mare, "Five Decades of Educational Assortative Mating," *American Sociological Review* 56 (1991): 15–32.

38. Ad van der Woude, "Alfabetisering als gezinsgeschiedenis," Ad van der Woude, *Leven met geschiedenis. Theorie, praktijk en toepassing van historische kennis* (Amsterdam: Balans, 2000), s. 225–94. Gelin ve damatların babalarının toplumsal arka planları, on dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinde de benzer bir sosyal derecelenme süreci olduğuna işaret eder. Bir derecelenme ölçüsü olan Kandell Q'su, 1830'lardan 1890'lara kadar niteliksiz işçilerin evlilikleri için 0,38'den 0,78'e, nitelikli işçiler içinse 0,68'den 0,92'ye yükselmiştir. David Glass, *Social Mobility in Britain* (Londra: Routledge & Kegan Paul, 1966).

Sosyoekonomik derecelenmede birinci çalışkanlık devriminin getirdiği yoğunlaşma haneler arası gelir eşitsizliğini muhtemelen azalttı, çünkü iş gücüne katılımın çalışkan biçimi durumu daha kötü olan hane halklarında daha yoğundu. Halbuki ikinci çalışkanlık devriminde daha titiz derecelendirme gelir eşitsizliğini arttırdı. 1960'lara kadar yüksek eğitim görmüş bir kadının aynı düzeyde eğitime sahip bir adamla evlenmesi hane gelirleri arasındaki farkları azaltma eğilimindeydi, çünkü evlilik eğitimli kadınların iş gücüne katılımını orantısız şekilde azaltıyordu. Bugün kadının eğitim durumu yükseldikçe ücretli iş saatleri de artıyor, bu da haneler arası gelir farklarını arttırıyor.[39] 1968'de ABD'de üniversite eğitimli çiftlerin toplam çalışma saati ikisi de liseden terk olan çiftlere göre haftada yedi saat daha yüksekti; 1995'e gelindiğinde bu fark yirmi beş saate çıkmıştı, 2001'de hâlâ yirmi saatti.[40] Hollanda'da yüksek öğrenim görmüş çiftler 2003'te meslek okulu mezunlarından toplamda haftada on saat daha fazla çalışıyordu. Bunun sebebi partnerleriyle yaşayan kadınlar arasında, akademik diplomaya sahip olanların yüzde 81'i iş gücüne katılırken, meslek okulu diploması olan kadınların sadece yüzde 35'inin, lise diploması olanlarınsa sadece yüzde 25'inin iş gücüne katılmasıydı.[41] Birleşik Devletler'deki durum da genel

39. Mary T. Coleman ve John Pencavel, "Trends in Market Work Behavior of Women Since 1940," *Industrial and Labor Relations Review* 46 (1993), s. 661. Bu etkiyi pekiştiren bir etmen de üniversite eğitimine sahip kadınların evlenme olasılığıdır. 1970'e kadar en az lisans diplomasına sahip kadınların evlenme olasılığı daha az eğitimli kadınlara göre çok daha düşüktü. Yirmi birinci yüzyılda ise bu olasılık dikkat çekici biçimde daha yüksek. İlişki tersine döndü. Lundberg ve Pollak, "The American Family," s. 10.

40. Michael Hout ve Caroline Hanley, "The Overworked American Family. Trends and Nontrends in Working Hours, 1968–2001," Survey Research Center Working Paper, University of California at Berkeley, Haziran 2002.

41. Çiftlerin emek saatleri Van der Valk, "Arbeidsdeelname van paren," s. 27–31'deki veriden hesaplandı. Eğitim düzeyine göre iş gücüne katılım verisi için

hatlarıyla benzerdir. Burada 1990 yılında on iki yıldan az eğitim görmüş kadınların yüzde 47'si iş gücündeyken, en az dört yıllık yüksek öğrenime sahip kadınların yüzde 82'si istihdamdaydı.[42]

HANE ÜRETİMİ, TÜKETİM VE İÇ BÖLÜŞÜM

Tıpkı birinci çalışkanlık devriminde olduğu gibi, yeni çalışkan aileler de hane içindeki mal ve hizmet üretimini kaçınılmaz olarak ciddi ölçüde azalttılar. Ev işi ve çocuk bakımına ayrılan saatler son otuz ila elli yılda, düşüşün boyutuna dair tartışmalar olsa da, azaldı. Stafford ve Juster tarafından yürütülen ayrıntılı zaman kullanımı çalışmaları yirmi beş ile kırk dört yaşları arasındaki kadınların ev işini 1964'le 1982 arasında haftada kırk beş saatten otuz üç saate düşürdüğünü, ücretli işi ise on beşten yirmi beşe çıkardığını gösterdi. İki eğilim birbirini aşağı yukarı dengeledi.[43] Daha yakın zamanda altı ülkeyi kapsayan bir çalışma 1960'lardan 1980'lere günlük rutin ev işinin 1 ila 1 buçuk saat azaldığını buldu.[44]

---

bkz. Johan van der Valk ve Annemarie Boelens, "Vrouwen op de arbeidsmarkt," *Sociaaleconomische trends* (2004): 19–25.

42. Der. Carter vd., *Historical Statistics of the United States*, Tablo Ba 515–18.

43. F. Thomas Juster, "A Note on Recent Changes in Time Use," Juster ve Frank P. Stafford, *Time, Goods, and Well-being* (University of Michigan, Survey Research Center, 1985) içinde, s. 326.

44. Johnathan M. Gershuny ve John P. Robinson, "Historical Changes in the Household Division of Labor," Demography 25 (1988): 550. Rutin ev işinde yıllık 365 ila 547 saatlik azalma yükselen fırsat maliyetlerinden ve çocuk büyütme zamanının azalmasından bağımsızdır. Gershuny tarafından yürütülen başka bir çalışma 20-60 yaş arası kadınların ev işinin 1961'de günlük 217 dakikadan 1985'te 162 dakikaya düştüğünü kaydeder. Ev işine harcanan zaman hem artan sayıdaki çalışan kadın hem de azalan sayıdaki istihdam dışında kalan kadın için azalıyordu. Aynı çalışma aynı dönemde erkeklerin ev işine harcadığı zamanın arttığını gösterdi, ama bu artış (günde 23 dakika) kadınların ev işindeki azalma-

Emek zamanının böyle yeniden tahsis edilmesinin ekonomik etkisi az olamazdı, zira piyasa dışı üretimin gölge fiyatlarının ölçülmesi tartışmaya açık olsa da, ekmek getiren-yuva yapan hane halkının nihai tüketim değerinin önemli bir kısmını ürettiği konusunda çok az tartışma vardır. Becker'in savına daha önce değinmiştik:

> Modern piyasa yönelimli toplum da dâhil her toplumda aileler ekonomik faaliyetin hatırı sayılır bir bölümünden – yarısından ya da daha fazlasından – sorumlu olmuştur, çünkü tüketimin, eğitimin, sağlığın ve üyelerinin beşeri sermayesinin diğer veçhelerinin üreticisi onlardır.[45]

Toplam tüketimin ev içinde üretilen ve arz edilen kısmının değerini ölçmeye yönelik bir çaba Stein Ringen'in 1986 yılındaki Birleşik Krallık için önerdiği tahmindi. Ringen'in hesabı basitçe hane içi emek saatlerini ev hizmetçisinin ücretiyle çarpmaktı. Bu hane üretimi değerine ortak kaynakların kullanımında iş birliğinin değerini ekledi, bunun için hanedeki ikinci yetişkini ilkinin 0,7'si ve çocukları da ilk yetişkinin 0,5'i olarak ağırlıklandırdı. (Böylece anne baba ve iki çocuktan oluşan bir ailenin her üyesi yetişkin aile reisinin kaynaklarından birim faydayı bu kaynakların kişi başına maliyetinin yalnızca yüzde 68'i karşılığında edineceklerdi.) Bu varsayımlar altında Ringen hane üretiminin efektif hane gelirini yüzde 58 arttırdığını, ortak kaynak kullanımının değerinin de buna fazladan yüzde 35 eklediğini hesapladı. İki etki birlikte değerlendirildiğinde hane tüketiminin değeri ailenin parasal gelirinin iki katından biraz fazlaya yükseliyordu – ki bu

---

nın ancak küçük bir parçasını telafi edebilirdi. Alıntı için bkz. Patricia Hewitt, *About Time. The Revolution in Work and Family Life* (Londra: Rivers Oram Press, 1993), s. 53.

45. Becker, *Treatise on the Family*, s. 303.

da Becker'in beklentisiyle uyumludur. Bu varsayımlar altında, Ringen 1986'dan önceki on yılda hane içi emek saatlerindeki ve ortalama hane büyüklüğündeki azalmanın reel geliri yüzde 8 azalttığı sonucuna vardı.[46] Daha uzun bir süreçte etki çok daha büyük olacaktı.[47]

Son kırk yılda hanenin toplam gelirindeki değişmeden belki de daha önemli olan şeyse tüketimdeki ve toplam tüketimin hane içinde yeniden dağıtılan kısmındaki değişmelerdir. Hanenin yeniden dağıtım işlevi, çalışan üyeler gelirlerini ortak tüketim için bir havuzda toplamaktan giderek vazgeçtikçe azalmaktadır. Bu en çok da çocukların gelirlerinde belirgindir.

Ekmek getiren-yuva yapan rejiminde çocuk emeği hanenin gelir havuzunun stratejik bir parçasıydı. Bu bağlamda yeni çalışkan hane halkının göze çarpan bir özelliği, yeniyetmelerin emeği çevresindeki Dickens romanlarını hatırlatan sisin, gelir havuzunun neredeyse tamamen ortadan kalkması sonucunda dağılmasıdır. İngiltere'de Cunningham "1940'lar ve 50'lerde çocukların gelirlerinin tamamını ebeveynlerine vermekten vazgeçip çoğunu ya da tamamını kendilerine saklamaya, yalnızca oda ve

---

46. Ringen, *Citizens, Families and Reform*. Ortak hizmetlerin değerindeki azalma, Birleşik Devletler'de 2000 yılındaki koşullarda ortalama bir yetişkinin yaşamının yüzde 40'ından azını ev içinde eşi ve çocuklarıyla geçireceğini göz önüne alarak da anlaşılabilir. Oysa 1960'ta bu oran yüzde 62'ydi. Susan Cotts Watkins vd., "The Demographic Foundations of Family Change," *American Sociological Review* 52 (1993): 47–84.

47. ABD'de 1960-86 arasında zaman kullanımına dair bir inceleme ev işinin (çocuk bakımı hariç) atfedilen değerini erkekler ve kadınlar için tahmin etmeyi denedi. 1960 yılında ev işinden elde edilen değer erkek ve kadınların (piyasa ve hane temelli) toplam gelirinin yüzde 50'sine tekabül ediyordu. 1985'te ise bu oran sadece yüzde 33'tü. Kadın ve erkeğin toplam parasal geliri bu dönemde yıllık yüzde 3,5'lik bir büyüme oranı yakalarken (ki bunun çoğu kadınların parasal gelirlerindeki artıştan geliyordu), toplam gelir (hane artı piyasa üretimi) yıllık sadece yüzde 2,3 artış gösterdi. Victor R. Fuchs, *Women's Quest for Economic Equality* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988), s. 79–80.

konaklama için biraz para vermeye başladıklarını" bulgulamıştı. 1990'lara gelindiğinde "13-18 yaşları arasında olup da çalışan gençlerin ancak yüzde biri 'ailelerinin geçimi için zorunlu olduğundan' çalışıyordu."[48] Artık çocuk ya da gençler kazandıkları parayı havuza aktarmak yerine kişisel harcamaları için kullanıyordu. Hollanda'da da durum farklı değildi, 1997 tarihli bir anket lise öğrencilerinin kazandıkları parayı kıyafete, dışarı çıkmaya, içkiye ve müziğe harcadığını bulmuştu. Öte yandan, bu kendini finanse eden "genç tüketici" madalyonunun diğer yüzünde anne babalar da hanenin gelir havuzuna, eskiden temel çocuk masrafları olarak düşünülen giyinme ve yüksek eğitim için bile, giderek daha az katkı yapmaktadır.[49]

Ancak havuzda toplanan gelir azalmakla kalmaz, *toplanan* gelir de hane emeğinin kullanımında iktisatlı davranan tüketim teknolojilerine girer. Her iki eğilim de – küçülen gelir havuzu ve ortak tüketim kalemlerinin daha az tüketilmesi – bireysel tüketimi teşvik eder ve kısa ömürlü mal ve hizmetleri dayanıklı mallara ve yatırıma yeğler. Bu bakımdan ikinci çalışkanlık devriminin tüketim örüntülerinin toplumsal etkisi pek çok gözlemciye uzun on sekizinci yüzyıldaki muadillerininkinden farklı görünür. O dönemde bireyselleşmiş hane dışı tüketim çoğu kez yeni sosyalleşme biçimleriyle ilişkileniyordu. Tüketimin yoğunlaşması iletişimin de yoğunlaşmasını getirmiş,

48. Cunningham, "The Decline of Child Labour," s. 423–4.

49. NRC *Handelsblad*, 27 Aralık 1997. On ikiyle on dokuz yaş arasındaki okul öğrencilerini kapsayan bir anket anne babaların yüzde 80'inin çocuklarının oda, konaklama ve sigorta masraflarının tamamını ödediğini, ama yüzde 40'ından azının giyim, okul gereçleri, tatil ve seyahat masraflarının tamamını karşıladığını buluyordu. Amerikalı lisans öğrencilerini kapsayan 1999 tarihli bir anket de tam zamanlı öğrencilerin neredeyse yarısının aynı zamanda tam zamanla çalıştığını ve ailelerinden neredeyse hiç finansal destek beklemediklerini raporluyordu. *New York Times*, 15 Ocak 2000.

böylece tüketicilerin ortak bir söylemi paylaşmalarının yolunu açmıştı. Tüketim o dönemde o kadar "sosyaldi" ki politikleşebilir, T. H. Breen'e sorulursa Amerikan Devrimi'ne bile yol açabilirdi. Kuşkusuz günümüzün bireyselleşmiş tüketim örüntüleri de – doğaları gereği sosyal tüketim mekânları olan – restoran ve kafelerin sayısında patlamaya sebep oluyor. Ancak bazı siyaset bilimcilere göre yeni çalışkanlık bir tür "yalnız takılmaya" [*bowling alone*, ç. n.] ve "sosyal sermayenin" erimesine yol açmış gibi görünüyor. Yoğunlaşan piyasa emeğiyle bireysel tüketimin bir araya gelişinin, sosyal şebekelerin büzülmesine ve Robert Lane'in söylediğine bakılırsa klinik depresyon vakalarında artışa yol açtığı düşünülüyor.[50]

Sosyal olsun ya da olmasın, 1950 sonrası dönem içki tüketimindeki uzun dönemli azalmanın tersine dönüşüne tanık oldu. İngiltere ve Hollanda on dokuzuncu yüzyıldaki zirve düzeylerini ve hatta daha fazlasını 1980'lerde yeniden yakaladı. Amerikan içki tüketimi de 1935 ile 1950 ve 1976 arasında iki katına (hala on dokuzuncu yüzyıldaki "iyi hissetme döneminin" çok altında da olsa, kişi başına beş litre saf alkolden on litreye) çıktı.

Tüketimin bireyselleşme eğilimine dair bir ipucu da yemeklerin hane içinde hazırlanması ve beraber yenmesi adetlerinin azalışında gözlenebilir. "Ailemiz akşam yemeğini çoğunlukla beraber yer" sorusuna olumlu cevap veren Amerikalıların (yirmi beş ile kırk dört yaşları arasındaki evli kadın ve erkeklerin) sayısı 1977'de yüzde 44'ten 1998'de yüzde 6'ya

50. Robert Putnam, *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community* (New York: Simon and Schuster, 2000); Robert Lane, "Friendship or Commodities? The Road Not Taken. Friendship, Consumerism, and Happiness," *Critical Review* 8 (1994): 521–54; Robert Lane, *The Loss of Happiness in Market Democracies* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 2001).

düştü.[51] Daha genel düzeyde, çeşitli versiyonlarıyla "dışarıda yemek" hane halklarının toplam gıda harcamalarının 1950-4'te yüzde 25'inden 1990-4 yıllarında yüzde 45'ine yükseldi. İngiltere'de de aynı eğilim mevcuttu, ama orada trendin başlangıç noktası daha aşağıdaydı. Bu yüzden de kadınların evde yemek hazırlamaya ayırdıkları zaman 1960'larla 1995 arasında yarıya (günde 120 dakikadan 60 dakikaya) düştü. Bu gerilemeyi erkeklerde görülen (9 dakikadan 35 dakikaya) yükseliş ancak kısmen telafi edebildi.[52]

Bu dönemde on sekizinci yüzyılda ortaya çıkıp 1850'den sonraki yüz senede kaybolan cinsiyetler arası kıyafet harcaması farkının da yeniden tesis edildiğini de ekleyebiliriz. İngiltere'de kadın giyim harcamaları erkeklerin 1953'te yüzde 25, 1991'de ise yüzde 72 üzerindeydi. ABD'de ise bu fark 1940'ta ve 1950 civarında yüzde 65'ken 1990-3 yıllarında ortalama yüzde 89'a ve 2001-4 yıllarında yüzde 93'e çıkmıştı.[53]

Britanya'da Çocuk Ödeneği'ne (çocuklu ailelere devlet desteğine) 1980 yılında getirilen revizyon, devlet ödeneğinin aile reisi (çoğunlukla) baba yerine anneye transferine karar verdi. Aile geliri kaynağından bağımsız havuza aktarılsa bu değişikliğin aile harcamaları üzerinde etkisi olmayacaktı. Yeni politikanın varsayımı artık bu uygulamanın yaygın olmadığı ve annelerin çocuk desteğini babalardan farklı harcayacağıydı. Gerçekten de böyle olduğu ortaya çıktı. Yasa değişikliğinden sonra kadınların

---

51. DDB Life Style Survey, 1975–1998, bilgi için bkz. Dora L. Costa, "Understanding the American Decline in Social Capital, 1952–1998," *Kyklos* 56 (2003): 17–46.

52. Offer, *Challenge of Affluence*, s. 146–7, 158. Jonathan Gershuny'e ait olan bu zaman kullanma anketi kadın istihdamı ve annelik değişkenlerini kontrol ediyor.

53. Wall, "Some implications," s. 329; der. Carter vd., *Historical Statistics of the United States*, Tablo Cd 163–5; Bureau of Labor Statistics, Consumer Spending Survey, haber için bkz. *Wall Street Journal*, 15 Eylül 2004.

giyim harcamaları daha da arttı. Bu etki hane içindeki çocuk sayısı arttıkça güçleniyordu. İki çocuklu ailelerde kadın-erkek giyim harcamaları oranı yeni politikadan önce 1,33, 1980-90 arasındaysa 1,60'tı; üç çocuklu ailelerde oran 1,27'den 1,77'ye çıktı.[54]

Hanede üretilen tüketimin gerilemesi, arttıran hizmetlerin organizasyonu ve tedarikinde kullanılan teknolojilerdeki gelişmelerin hanede üretilen ve piyasada sunulan tüketim biçimleri arasındaki ikame edilebilirliği arttırmasıyla da desteklendi. Sözgelimi daha iyi sağlık uzun süredir hane içinde üretilen bir dizi ürünle – temizlik, beslenme ve ev içi konforla – ilişkilendiriliyordu. Sağlık deyim yerindeyse bu ürünlerin bir yan ürünüydü ve hane üyeleri, azalan getirinin etkisini ölçmenin zorluğu yüzünden, pekala bu ürünleri "aşırı üretiyor" olabilirdi. Eksik üretimin zararları ölümcül olabileceğinden aşırı üretme eğilimi bir anlamda zorunluydu.[55] Mokyr 1945'ten sonra antibiyotiklerin piyasaya çıkışının "hane halklarını sağlık sorumluluğunun bir kısmından kurtarmış olabileceğini" düşünür. Böylece artık "başka malların tüketiminin ve temizliğin üretiminin bir yan ürünü olarak değil de sadece sağlığı hedefleyen bir 'saf' sağlık ürünleri kümesi" satın alınabilir.[56] Bazı bulaşıcı hastalıkların antibiyotikle tedavi edilebilir olması, "tüketici" gözünde ev işinin değerini azaltmış olabilir.

Bu örnek, nihai Z-metalarının elde edilmesinde, piyasa malları ile hane emeği arasındaki ikame edilebilirliğin nasıl artabildiğini gösterir. On dokuzuncu yüzyılda "raftan hazır alınama-

54. Shelly J. Lundberg vd., "Do Husbands and Wives Pool Their Resources?"
55. Bugün benzer bir ikilemi diyetlerimizin ayrıntılarını belirlerken yaşıyoruz. Gıda alımının besinsel ve tıbbi sonuçları hem önemlidir hem de süregiden tartışmaların konusudur. Bu yüzden eldeki bilgiye aşırı tepki verme davranışı sık görülür ve Mokyr'in "bilgi sıkılığı" dediği şey bu örnekte hiç de sıkı değildir.
56. Mokyr, "More Work for Mother," s. 20.

yan" ürünler yirminci yüzyılın sonlarında ticarileşmiştir. Evde yapılan tamirat ve temizliğin elektrikli aletler sayesinde "mekanikleşmesi" bir başka ilginç örnektir. Benzer şekilde eskiden ev hizmetçilerinin sunduğu emeğin ticari temizlik firmaları tarafından tedarik edilir olması da aynı eğilimin parçasıdır.

Elektrikli ev aletleri – elektrik süpürgeleri, çamaşır makinaları, su ısıtıcılar, elektrikli ütüler, buzdolapları – genellikle *emekten tasarruf eden* eşyalar olarak nitelenir ve emeklerinin bir kısmını ev hapsinden kurtarmak isteyen ev kadınları tarafından istekle benimsendikleri düşünülür. Oysa biraz dikkatle bakıldığında 1950'lerden önce bu eşyalara olan talebin dikkat çekici ölçüde düşük olduğu görülür. Anlaşılan bu aletler hiç de dayanılmaz değildi. Bowden ve Offer ev aletleriyle ilgili çalışmalarını şöyle özetliyordu:

> Bir dizi dayanıklı tüketici eşyasının yayılım örüntüsünün izini, ABD'de ve Birleşik Krallık'ta, 1920'lerden günümüze dek sürdük... Ütülerin, buzdolaplarının, çamaşır makinelerinin, su ısıtıcıların ve elektrik süpürgelerinin her birinin toplumun geneline yayılması on yıllar aldı. Hem ütünün hem de buzdolabının evlerin çoğunluğuna girmesi yirmi yılı buldu, su ısıtıcı, çamaşır makinesi ve su ısıtıcıysa aynı sürede ancak yüzde 20 sahiplik oranına ulaşabildi. Elektrik süpürgesinin, çamaşır makinesinin ve su ısıtıcının yüzde 50'lik sahiplik düzeylerine erişmesi sırasıyla 40, 30 ve 33 yıl sürdü.[57]

Britanya'da da İngiltere'de de çoğu ev aletinin yayılımı eskiden beri ev hizmetçileri istihdam etmiş olan ve iki savaş arasında da bunu sürdüren gelir gruplarının çok ötesine ulaşmamıştı. Böy-

57. Sue Bowden ve Avner Offer, "The Revolution that Never Was," der. Victoria de Grazia ve Ellen Furlough, *The Sex of Things. Gender and Consumption in Historical Perspective* (Berkeley: University of California Press, 1996) içinde, s. 247.

le hane halklarının ev aletlerini cazip bulmasının nedeniyse ev hizmetçilerinin yerine geçmeleri değil, üretkenliğini arttırmalarıydı.[58] Emekten tasarruf etme niteliği hizmetçisi olmayan hane halkları için pekala çekici olabilirdi, ama iki savaş arası dönemde üretilen başka mallar ekmek getiren-yuva yapan hane halkının mantığına daha uygundu. Bu dönemde ev içi mobilyası ve eşyalarına talep başka her harcama kaleminden daha hızlı arttı. En manidarı da bu yıllarda *tüm* sosyal sınıflar arasında *yayılan* tek elektrikli gerecin radyo olmasıydı. Bowden ve Offer bu dönemde "zamandan tasarruf eden" ev aletlerinin yavaş benimsendiğine, oysa "zaman kullanan" boş zaman geçirme aletlerinin (İkinci Dünya Savaşı'ndan önce radyo, sonra televizyon) ışık hızıyla yayıldığına dikkat çekerler. 1922'de piyasaya giren radyo, daha 1930'da İngiliz hanelerinin yüzde 66'sında bulunuyordu.[59] 1960'lardan önce radyo, tıpkı mobilyayı bütün ailenin kullanması gibi, ailece tüketilen bir "müşterek maldı."

Bu tüketim biçimlerinin göreli cazibesi yüzyılın daha geç dönemlerinde, ekmek getiren-yuva yapan hane halkı çözülmeye başlayınca değişti. O noktada yeni emekten tasarruf eden aletler

---

58. Ronald Tobey, *Technology as Freedom. The New Deal and the Electrical Modernization of the American Home* (Berkeley: University of California Press, 1996), s. 177. ABD'de ev hizmetçilerinin sayısı 1920'de 1,4 milyondan 1939'da 2,4 milyona yükselmişti, bu da hane sayısındaki büyümeden fazlaydı. 1939'a gelindiğinde 11,5 hane başına bir ev hizmetçisi düşüyordu. Hizmetçi sayıları ABD'deki kadar olmasa da 1930'lara kadar Britanya ve Hollanda'da da artmaya devam etti.

59. Bowden and Offer, "The Revolution That Never Was," s. 247–51. Tobey'in Riverside, California'da radyo sahipliği üzerine ayrıntılı çalışması aletin 1931-5 itibarıyla yüksek gelir muhitlerinde evlerin yüzde 80'ine yayıldığını ortaya koyar. Orta gelir bölgeleri de hemen arkadan geliyordu, 1936-39 yıllarında yüzde 82'ye erişmişlerdi. İşçi ve beyaz olmayan mahallelerinde yüzde 80'e 1941-5 yıllarında ulaşıldı. Tobey, *Technology and Freedom*, s. 178. Hane içi tüketimde müşterek mallar üzerindeki devam eden vurgu İngilizlerin mobilya ve ev eşyası harcamalarında da görülür. Bu harcamalar 1924'ten 1937'ye yüzde 52 oranında artmıştı, aynı dönemde giyim harcamaları yalnızca yüzde 16 arttı.

(elektrikli çamaşır ve kurutma makineleri, bulaşık makineleri, mikrodalga fırınlar) her sosyal sınıfa hızla yayılır *oldu*. Zaman kullanan boş zaman aletlerininse (radyolar, televizyon, her türden müzik ve eğlence sistemleri) kişiselleştikçe cazibesi arttı. Sosyal sermayenin aşınması sıklıkla televizyonun zararlı izole edici etkisine atfedilir, halbuki ekmek getiren-yuva yapan hane halkı ortamında arz edildiğinde televizyon ailecek eğlenmeye olanak tanıyan bir "müşterek maldı." Dolayısıyla, eğer bugün aynı teknoloji sosyal izolasyonu arttırıcı bir güç hâline gelmişse, sebepleri en az arz tarafında olduğu kadar talep tarafında da aranmalıdır. İkisi de çalışkan hane halkının anahtar özellikleri olan bireyselleşmiş tüketim ve tüketimin hanece üretiminden tasarruf, geç yirminci yüzyılda yeniden ortaya çıkarak, ev gereçleri dâhil geniş bir meta yelpazesinin göreli faydasını yeniden tanımlıyor. Televizyon ikinci çalışkanlık devriminde, ekmek getiren-yuva yapan hane halkının "pastırma yazı" sırasındaki ilk günlerinde olduğundan daha farklı "tüketiliyor."

Makinelerin hane emeğini ikame edemediği durumlarda, ticari hizmetler zaman zaman devreye girebilir. Ticari hizmetleri ev içi üretimin yerine ikame etmek konusunda en büyük zorluk, "asil-vekil" probleminin bir versiyonunun üstesinden gelmektir. Ev hizmetleri için para karşılığı işe alınan kişilerin, sözleşme konusu işlevleri kişinin talep ettiği standartlara göre yerine getireceğine, ya da bir aile üyesinden beklenen özen ve güvenilirliği göstereceğine çoğu kez tam anlamıyla güvenilemez. Bu endişe – güvenin yokluğu – çocuk bakımıyla ilgili meselelerde en bariz biçimde karşımıza çıkar. Ödeme karşılığı olmayan işin – yani hane içi emeğin – bir tanımı "üçüncü bir tarafa bahsedilen faaliyet için para ödemek ve yine de bu sözleşmeden fayda sağlamak" şeklindedir.[60] Pek çok

60. Gershuny ve Robinson, "Historical Changes in the Household Divison of Labor," s. 544.

hane içi faaliyette ikame esnekliğinin düşük olmasının sebebi, hizmet üçüncü taraflarca sağlanırsa faydanın önemli ölçüde azalmasıdır.[61] Şurası açıktır ki, aile ilişkilerinin duygusal niteliklerinin pek çok hane içi faaliyetten elde edilen faydaya büyük katkısı vardır. Yine de, ister bu duygusal niteliklerin aşınmasından, ister ticari hizmetlerin göreli kalitesinin artmasından ya da her ikisinden kaynaklansın, son otuz kırk yılda bir dizi faaliyette ikame esnekliğinin arttığı gözleniyor. Bunun sonucunda eskiden piyasa dışında kalan ve özellikle çocuk bakımı ve yemek hazırlamayla ilgili olan pek çok faaliyet bugün piyasa ekonomisinin merkezinde yer alıyor.

Piyasa ve hane üretimi arasındaki ikame edilebilirliğin hane sektörünün daralmasıyla sonuçlanan artışı bir ölçüde yeni teknolojilerin ürünüdür. Ama çoğu hane hizmeti hâlâ oldukça emek yoğundur. Yeni ikame edilebilirlik aynı zamanda, belki de ilk önce, gelir dağılımındaki eşitsizliğe bağlıdır. Pek çok örnekte, hane içi üretimin yerini alan piyasa hizmetleri, nihayet eski ev hizmetçiliği kurumunu ticarileşmiş bir versiyonda yeniden canlandırmaktan başka bir şey yapmaz. Bu kurum yirminci yüzyıla kadar toplumsal sınıfların maddi yaşamını keskin biçimde bölüyordu. Hizmetçi istihdam eden hanelerle çok daha fazla sayıdaki hizmetçi sağlayan hane arasındaki derin sosyal uçurum, çarpıcı

---

61. Geleneksel olarak hanede üretilen hizmetlerin piyasa ikamelerinin kalitesinden duyulan kuşkunun iş restoran yemeklerine gelince ortaya çıkmaması ilginçtir. Burada dikkatli tetkik yerine, evdeki ve ticari işletmelerdeki yemek hazırlama farklarına aldırmayan tüketicilerle karşılaşıyoruz. ABD'de yetişkin obezitesindeki artışın üçte ikisi kişi başına düşen fast food ve paket öğün sunan restoran sayısındaki artışa atfediliyor. Annelerin ortalama çalışma saatindeki artış belli tip ailelerde çocuklarda obezite artışının üçte birini açıklayabiliyor. S. Y. Chou, M. Grossman ve H. Saffer, "An Economic Analysis of Adult Obesity. Results from the Behavioral Risk Factor Surveillance System," *Journal of Health Economics* 23 (2004): 565–87; P. M. Anderson, K. F. Butcher ve P. B. Levine, "Maternal Employment and Overweight Children," *Journal of Health Economics* 22 (May 2003): 477–504.

biçimde farklı maddi kültürlerle pekiştiriliyordu. Bu bölünmeyi aşan tüketim alışkanlıklarına nadiren rastlanıyordu.

Ekmek getiren-yuva yapan hane halkı döneminin en görülmedik niteliklerinden biri, bu dönemde – belki de bu gerçeğin bilinçaltında kabul edilmesiyle – üst ve alt orta sınıflar adını alan grupların maddi kültürlerinin artan yakınsamasıydı. Ev hizmetçileri en ayrıcalıklı azınlık dışında herkes için geçmişe ait bir anıya dönüştükçe, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, bugün tarifsiz bir küçümsemeyle bakılan geniş tabanlı bir "kendin yap" kültürü ortaya çıktı. Oysa bu gelişme, ailelerin maddi kültürde ve nihai tüketimde kullandıkları tüketim teknolojilerinde kısa süreliğine benzeştiği bir tarihsel anı temsil ediyordu.[62]

Son otuz kırk yılın yeni çalışkanlık devrimi bu eşitleyici trendi tersine döndürdü.[63] Yeni durum bakıcıları, gündelik temizlikçileri, bahçe işi yapanları, havuz temizleyen çocukları ve her türden ticarileşmiş hane içi ve kişisel hizmeti içeren bir "canlanan hizmetçilik" temeline yaslanıyor. Ekmek getiren-yuva yapan hane halkının hizmetçisi olmayan evi yuva yapan üzerine (gelir düzeyi ne olursa olsun) ağır bir ev işi yükü yıkıyorduysa,

---

62. Burada "eşitlik" yerine "benzeşme" tabirini kullanıyorum. Çeşitli gelir sınıflarının tükettiği spesifik mallarda büyük kalite farkları bu dönemde de var olmaya devam etti. Daha benzer hâle gelen şey, bunların Z-metalarına dönüştürülmesinde kullanılan teknolojilerdi.

63. Jill Rubery vd., *Women and European Employment* (Londra: Routledge, 1998). Yazarlar hane hizmetlerinin özel tedariki yerine kollektif (devletçe sübvanse edilen) arzının bu artan eşitsizlik trendini azaltabileceğini ya da yok edebileceğini öne sürüyorlar. ABD'yi ve Birleşik Krallık'ı şöyle betimliyorlar: "Yiyecek hazırlama, bulaşık ve temizlik gibi pek çok hizmet ve bir kısım bakım hizmeti piyasalaşmış durumda ve hizmet saatleri de nispeten uzun. Bu hizmetler düşük ücretli özel sektör istihdamında olan kadınlar tarafından sağlanıyor." Bu durumu İskandinav örneğiyle karşılaştırıyorlar: "Pek çok bakım hizmeti kollektif hâle getirildi ve *[ücretlerin çok daha yüksek olduğu]* kamu sektöründe çalışan kadınlar tarafından tedarik ediliyor" (s. 203).

yeni çalışkanlık devrimi de gelirdeki eşitsizlikle el ele ilerliyor ve yoksul ülkelerden gelen göçmenlere talebin önemli bir kaynağı oluyor.[64] Bir kez daha, uzun on sekizinci yüzyılda olduğu gibi, avamın yaşam tarzları hali vakti daha yerinde olanlardan ayrışıyor.

Çocuk bakımının ticari tedariği, kalite ve maliyet endişeleri kaygı ve memnuniyetsizlik yaratmayı sürdürse de, bugün iyice yaygınlaştı. Kocaya ve kariyerine destek olan yardım hizmetlerindeyse benzer bir piyasa ikamesi ortaya çıkmadı. Pazardaki bu boşluk "evlilik primi" denilen şeyde yakın zamanda gerçekleşen sert aşınmayı bir nebze açıklayabilir. Ekmek getiren-yuva yapan hane halkının bu uzun süredir bilinen, sık sık gönderme yapılan ama hâlâ biraz gizemli olan niteliği, evli erkek işçilerin sahip olduğu hatırı sayılır gelir primine atıf yapar. Yani evli erkekler, emek piyasası fiyatını etkileyen diğer değişkenler (eğitim, sağlık, iş uzunluğu ve saire) kontrol edildikten sonra daha fazla kazanır. Örneğin 1976 yılında evli erkeklerin ortalama ücreti hiç evlenmemişlerden yüzde 13 daha fazladır, yaşlılarda bu fark gençlere göre daha yüksektir.[65] Bu büyüklüklerdeki evlilik primleri çalışma iktisadının on dokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar geri giden sağlam bir bulgusudur.[66] Evlilik priminin varlığını, işverenlerin evli erkekler lehine ayrımcı davranışına, üstü kapalı seçime (yani evli ve

64. Çalışkan hane halkı için yaşamsal önemde olan pek çok hizmet endüstrisi uluslararası bir karaktere sahiptir. Filipinler ekonomisinin ikinci en büyük döviz kaynağı ülke dışındaki hizmet sektörü işçilerinin yurda gönderdiği paralardır. Çalışan Amerikan ebeveynlerinin bakıcı ve gündelikçi olarak işe aldığı Filipinlilerin sıklıkla ülkelerinde kendi çocukları vardır ve onlar için de bir başka bakıcı tutulur.

65. Jeffrey S. Gray, "The Fall in Men's Return to Marriage. Declining Productivity Effects or Changing Selection?," *Journal of Human Resources* 32 (1997): 482–4; Daniel Kermit, "The Marriage Premium," der. Tommasi ve Ierulli, *New Economics of Human Behavior* (1995) içinde, s. 113–25.

66. Goldin, *Understanding the Gender Gap*.

evli olmayan erkekler arasındaki sistematik ama gözlenemeyen farklara) ve evli ve evli olmayan erkeklerin tercih farklarına bağlayan açıklamalar mevcuttur. Ancak eldeki kanıtlarla en tutarlı açıklama hâlâ evliliğin erkekleri daha üretken yaptığı ve bunun da evlilik içindeki uzmanlaşmanın sonucu olduğudur.

Bu tarihsel eğilimin son otuz kırk yılda, evlilik içinde uzmanlaşma azaldıkça önemli ölçüde aşınmış olması bu yüzden konumuzla yakından ilgilidir. 1976 yılında evlilik primi evli erkeklerin ücret profilinin zamanla daha hızlı yükselmesi biçimini alıyordu. Çalışan daha uzun süre evli kaldıkça prim de yükseliyordu, yani sadece evli olma durumunun değil de evli kalma süresinin pozitif getirisi vardı. 1993'te bu türden prim kaybolmuştu, bu da evliliğin üretkenlik arttıran niteliklerinde azalma olduğunu düşündürüyordu. Bu değişmeyi inceleyen Jeffrey Gray şu sonuca vardı:

> Evlilik priminde gözlenen düşüş hane halkı içindeki uzmanlaşma derecesine çok hassastır... Sonuçlar evliliğin üretkenlik etkisindeki düşüşün uzmanlaşmanın getirisinin azalmasından değil, evlilik içinde daha az uzmanlaşma gerçekleşmesinden kaynaklandığını gösteriyor... Uzmanlaşmanın getirisi aslında 1980'ler boyunca arttı, ama kadının emek piyasası faaliyetinin kocasının evlilik primi üzerinde giderek artan bir negatif etkisi oldu.[67]

Yeni çalışkan hane halkının ayrıntıları ülkeden ülkeye ve daha kısıtlı olmak kaydıyla sosyal sınıfa göre büyük farklar gösterir, ama ana özellikleri Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın büyük kısmında ortaktır: ekmek getirenin yerine çok sayıda gelir sahibinin geçmesi, hane üretiminde ve hane üyelerinin bunula ilişkili uzmanlaşmasında hatırı sayılır bir azalma, piyasada ve hanede üretilen

67. Gray, "Fall in Men's Returns to Marriage," s. 502.

malların ikamesinin kolaylaşması ve hane içi yeniden dağıtımın önemini kaybetmesi.

SONUÇ

İkinci çalışkanlık devrimini sürükleyen şey nedir? Yukarıda kendini 1650'den başlayarak tedricen gösteren birinci çalışkanlık devriminin, piyasa emeğindeki yoğunlaşmayla yeni tüketici isteklerini – çağdaşlarının "zihnin iştahlarının uyanışı" dedikleri şeyi – birbirine bağladığını öne sürdüm. Bu yeni isteklerin pek çoğu bireysel hevesleri yansıtıyordu. Zamanla, hane içinde yükselen çok sayıda ses hane halkının bütünlüğü üzerinde basınç oluşturdu, ama dönemin koşullarında yeni tüketici talebi örüntülerinin peşinden gitmek hane düzeyinde stratejiler gerektiriyordu. Yakın geçmişin gelişmelerinin pek de böyle görünmediğini söylemekse hafif kalır.

Yeni çalışkanlık, genellikle birbirinden ayrı ve büyük ölçüde bağdaşmaz üç kuvvetin sonucu olarak açıklanır. Artan iş gücüne katılım ve uzayan iş saatlerinin popüler bir açıklaması, 1973-96 arasında bireysel gelirde yaşanan keskin ivme kaybıyla, zihinlerde doğmaktan çok reklamcılıkla beslenen yeni tüketici isteklerini bir araya getirir. Nitekim pek çok yakın tarihli kitap insanların boş zamandan vazgeçerek azgın tüketimciliğe yönelmesine hayıflanmaktadır. *Çift Gelir Tuzağı*, *Aşırı Çalışan Amerikalı*, *Aşırı Harcayan Amerikalı*, *Zaman Prangası* ve *Ek Vardiya* gibi başlıklar seçen kitaplar, çeşitli yollarla piyasa emeğindeki yükselişin ve boş zamanın orta sınıf aileler üzerinde büyüyen ekonomik basınçla azalmasının günlüğünü tutar.[68]

---

68. Schor, *The Overworked American*; Juliet Schor, *The Overspent American* (New

İkinci bir yaklaşım evli kadınların iş gücüne katılımına odaklanır ve bundaki yükselişi kadınların yükselen gelir kapasitesiyle açıklar. Bu ise artan eğitimden ve hizmet sektörünün uzun dönemli gelişmesinin yarattığı yeni piyasa fırsatlarından kaynaklanır.[69] Yükselen gelir kapasitesi hem gelir hem de ikame etkileri yaratır, fakat sonunda ikinci etki galip gelir.[70] Kadınlar piyasa emeğinin artan ekonomik fırsatlarından yararlanmak uğruna hane içi faaliyetlerden, çocuk bakımından ve çocuk yetiştirme işlerinden uzaklaşır. Böylece evlilik, doğurganlık ve tüketim davranışlarının tümü kadın emeğinin arzı ve talebindeki bağımsız değişmeler tarafından belirlenir.

İlk yaklaşımda "piyasa" kadınlar üzerinde basınç üreterek haneyi bir tür kıskaca alır; ikincisindeyse piyasa kadınların önüne yeni seçenekler ve fırsatlar koyan özgürleştirici bir güçtür. Üçüncü bir yaklaşımsa bu değişimlerin sorumlusunun piyasa güçleri olduğunu reddeder: Kültürel dönüşüm – normları ve değerleri etkileyerek – piyasa davranışında değişme getirir. Böyle çalışmalar ya kültürel değişimle başlar – yeni feminizmin ve 1960'larla 70'lerin diğer olaylarının dışsal yükselişine dikkat çeker – ya da kültürel değişimle biter – kadınların iş gücüne katılımını konu edinen regresyon çalışmalarında, eğitimin, evliliğin, çocuk sayısının ve benzeri ölçülebilir değişkenlerin etkileri hesaba katıldık-

---

York: Basic Books, 1998); Arlie Hochschild, *The Time Bind* (New York: Metropolitan Books, 1997); Elizabeth Warren ve Amelia Warren Tyagi, *The Two-Income Trap. Why Middle-Class Mothers and Fathers Are Going Broke* (New York: Basic Books, 2003).

69. Bu yaklaşımın etkili ve anlaşılır bir ifadesi için bkz. Becker, *Treatise on the Family*, s. 55. Yaklaşımın yakın tarihli bir özeti için bkz. Goldin, "The Quiet Revolution."

70. Piyasadan satın alınan mallarla ev üretiminin ikame edilebilirlik derecesi arttıkça, ikame etkisi de güçlenecektir. Jacob Mincer, "Labor Force Participation of Married Women," National Bureau for Economic Research, *Aspects of Labor Force Economics* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1962) içinde, s. 46.

tan sonra bile büyük etki katsayılarının açıklanmadan kaldığını vurgular.[71] Bu bakış açısından, eski hane halkı biçimlerinin daha da hızlı terk edilmesini engelleyen tek şey, kamu politikalarının yeni kültürel normlara ne kadar hızlı uyumlanabildiğidir.[72]

Bense son elli yılın gelişmelerini, hane halkının on yedinci yüzyıl ortasından sonraki uzun dönemli evrimini açıklamakta kullandığım bağlama, yani iş ve tüketim arasındaki etkileşim bağlamına yerleştirmeyi öneriyorum. Eğitimde, teknolojide, devlet politikalarında ve doğum kontrolünde yaşanan ve son yüzyıl boyunca hane halkı biçimlerini ve hane zamanının tahsisini belirlemekte önemli rol oynayan gelişmeleri reddetmiyorum, ama yine de nedensellik çizgilerinin başlangıç noktaları gerçekten de bu değişkenlerde mi diye soruyorum. Bana göre bu değişkenlerdeki değişimin hızı ve kuvveti bugün de hane içinde verilen kararlara bağlıdır. Bu kararlar nihai tüketim metalarını, bunların elde edilmesinde kullanılacak tüketim teknolojilerinin seçimini ve hane üyelerinin bu hedeflere ulaşmakta benimseyeceği uzmanlaşma ve görev dağılımını kapsar.

Tüketim sermayesinin birikimi, tüketim deneyiminin kendisi yanında başka bilgi kaynaklarını da kullanarak, bireysel tercihleri yeni tüketim öbeklerine odaklar. Bu öbeklerin tüketiminin gerçekleştirilmesi çoğu kez hane halkı organizasyonunda ayarlama gerektirir. Ayarlama süreci, bireysel tercihler hane

---

71. İkincisinin yakın tarihli bir örneği Jan Dirk Vlasblom ve Joop J. Schippers, "Increases in Female Labour Force Participation in Europe. Similarities and Differences," Tjalling C. Koopmans Research Institute Discussion Paper Series nr. 04-12 (Utrecht University, 2004) adlı çalışmadır. "Toplumun norm ve değerlerinin, eşlerin çalışmasını bütün Avrupa'da giderek standart hâle getirecek biçimde değiştiği sonucuna varıyoruz."

72. Rubery vd., *Women and European Employment* adlı çalışma, yazarların yetersiz olduğunu düşündüğü kadın piyasa emeği arzının arttırılması için bir dizi politika önerisi sıralıyor.

ekonomisinde pazarlık konusu oldukça aile içinde gerilimler doğurur, bu da hane üretimine ayrılan zamanın artmasına ya da azalmasına yol açar. Zaman içinde, bu tarihsel sarkaç hareketinin uçlarında, hane halkı kimi kez – devasa duvarlarla çevrilmiş boğucu bir hapishane gibi – korkutucu, kimi kez de eski halinin, belki temel biyolojik işlevlerini hâlâ yerine getiren ama üretim ve bölüşüm faaliyetlerinden tamamen çekilmiş, acınası bir kalıntısı olarak görünür. Tortulaşmış ve ezici aileyi eleştirenler boldur, kurumsallığını kaybederek eriyip gitmiş ailenin arkasından feryat figan edenler de hiç az değildir. Oysa Batı toplumlarının tarihsel gerçekliği uzun süre boyunca bu ikisinin arasında bir yerdeydi: dışsal şok ve etkilere duyarlı, yine de piyasa dışındaki üretimin önemli bir kısmından sorumlu, nispeten basit, aile temelli hane halkları. Hane üretiminin miktarı ve üyelerinin hane içinde edindikleri uzmanlaşmış işlevlere bağlılıkları değişti – kitap boyunca bu değişmenin tarihsel patikalarını betimlemeye çalıştım – ama hane içindeki üretim ve bölüşüm, üyelerinin tamamının, özellikle de parasal gelirleri düşük ya da namevcut olanların refahı için kilit öneme sahip olayı sürdürdü.[73]

Yirmi birinci yüzyılda hane halkıyla piyasa arasında sağlıklı bir ilişkiyi sürdürmek, hane halkının bu çalışmada vurgulanan ikili karakterini anlamayı gerekli kılar: üretimdeki rolünü ve tüketimdeki rolünü. Hane halkının üretim birimi olarak yüz

73. Çocukların, ortak fonlardan payın elde edilmesi için rekabet ettikleri diğer bağımlı grup olan yaşlılara kıyasla dezavantajlı oldukları bilinen bir gerçektir. Hane ekonomisi ne kadar piyasa yönelimliyse çocuklar da bundan o kadar zarar görür. Bunun sebebi, Stein Ringen'in sözleriyle, çocukların "tüketim-etkin" olması (yani ilave bir çocuğun beslenmesinin marjinal maliyetinin düşük olması) ama "piyasa-etkin" olmamasıdır (yani çocuk bakımına harcanan ebeveyn zamanının fırsat maliyeti yüksektir). Samuel Preston, "Children and the Elderly. Divergent Paths for America's Dependents," *Demography* 21 (1984): 435–57; Ringen, *Citizens, Families and Reform*, s. 55.

yüze olduğu meydan okuma hepimiz için tanıdıktır. Merkezinde, bir yanda piyasa emeğine bireysel bağlılıkla, diğer yanda nihai tüketim metalarının hane içinde üretilmesi için gereken zaman arasındaki gerilim vardır. Hane sektörü de piyasa ekonomisi gibi bağlılıktan ve uzmanlaşmadan fayda sağlar. Öyleyse önümüzdeki soru şudur: Hane içinde, üyelerinin yarısından ya da daha fazlasından insani potansiyellerini tam olarak gerçekleştirme fırsatını esirgemeyecek etkili bir iş bölümü gelişebilir mi?

Hane halkının tüketim birimi olarak karşısında bulduğu meydan okumaysa tüketim isteklerinin ifade edilmesinde düğümlenir. Bu o kadar tanıdık değildir, çünkü tüketim pratiklerinin çoğu kez ekonominin gelişmesi tarafından belirlendiği varsayılır. Bu varsayıma göre bireysel tüketici seçimi ekonominin belli bir zamanda sunduğu spesifik ürünler karşısında ancak sınırlı bir role sahiptir. Bense bu çalışma boyunca ekonomik büyümeyi artan refaha doğrudan ve zahmetsizce bağlayan basit varsayıma karşı durmaya ve hane halkının tüketim hedefleri belirlemedeki merkezi rolüne dikkat çekmeye çalıştım. Burada savunulan fikre göre büyümenin artan refaha ne kadar yansıyacağı büyük ölçüde hane halkının stratejilerine bağlıdır.

Günümüzde tüketici isteklerimiz satın alınan malları nihai tüketim nesnelerine çevirmekte kapsamlı hane içi emek sarf etmeyi gerektiriyorsa, o zaman hane üyeleri karşı karşıya olduğumuz uzmanlaşma ve bağlılık sorununu çözmek için kuvvetli motivasyon hissediyor olmalıdır. Peki, yeni bir tüketici istekleri kompleksinin hane üyelerinin insani potansiyellerini engellemek yerine ilerlettiği bir geleceği tahayyül etmek gerçekdışı mı olur?

Günümüzün bir ironisi piyasanın doğrudan sağlamadığı nihai tüketim biçimlerine büyük ilginin olmasıdır. Bu durum on dokuzuncu yüzyılda da böyleydi. O tarihte sağlık, konfor ve saygınlığa artan ilgi, hane üretiminin bu "raftan hazır alınamayan"

ürünleri elde etmek için genişlemesine sebep olmuştu. Hane üretimi zamanın yeni hedeflerini gerçekleştirmek için genişlemişti. Bugün çocukların eğitimi, çevre kalitesi ve sürdürülebilirlik gibi sık sık dillendirilen hedeflerin gerçekleşmesinde hane halkının rolü – devletin ve bireyin aksine – çok az incelenmiş bir konudur.[74]

Pek çok "aile kötümseri" zamanın piyasadan haneye yöneltilmesi eyleminin kendisinin zorunlu olarak dolaysız piyasa teşviklerinden kaynaklanması gerektiğini varsayıyor. Eğer hane üretiminin piyasa tarafından tanınmadıkça değere sahip olamayacağını kabul edersek, şu soruyla karşı karşıya kalırız: "Ebeveynlere çocuk yetiştirmenin toplumsal değeriyle ilgili doğru sinyalleri ileten bir piyasayı nasıl yaratabiliriz?"[75] Buysa bizi "geleneksel" hane tüketim örüntülerini sübvansiyonlar, vergi teşvikleri ve benzer yöntemlerle korumaya çalışan kamusal önlemleri savunmaya götürür. Bu öneriler hane halklarını kendilerini yok etmekten ancak iyiliksever bir devletin koruyabileceğini düşünür.[76]

---

74. "Sürdürülebilirlik" kelimesini rahatsız edici ölçüde bulanık bir anlama sahip olmasından dolayı bu cümleye dâhil etmekte duraksadım, ama zamanında "saygınlık" kelimesi de geniş bir tüketim kompleksine gönderme yapmasından kaynaklanan benzer bir belirsizlikten mustaripti. Sürdürülebilirlik bu anlamda yeni saygınlık olabilir.

75. Burggraf, *The Feminine Economy and Economic Man*, s. 6.

76. Ekmek getiren-yuva yapan hane halkının altın çağında, ABD'de özel ve kamusal tüketim arasında var olduğu düşünülen dengesizlik hakkında bir tartışma başlamıştı. John Kenneth Galbraith *Bolluk Toplumu* adlı kitabında özel bolluk ve kamusal fukaralıktan bahsediyordu. Şimdi, elli yıl sonra, pek çok önemli kamu malının tedariki meselesi, kamu harcamalarının milli gelire oranı ciddi artış gösterse de görmezden gelinmeye devam ediyor. Bugün bu kamu mallarının geçmişte hane ekonomisinin karşıladığı bir dizi tüketim ihtiyacıyla rekabet etmesi gerekiyor. 1959 ve 1996 yılları arasında bireylere transfer ödemeleri ortalama hane gelirinin yüzde 2,7'sinden neredeyse yüzde 10'una yükseldi ve toplam devlet gelirlerinin yüzde 19'undan yüzde 44'üne çıktı. Kısacası, kamu malları özel tüketimden çok transfer ödemeleriyle rekabet eder oldu. Bu ödemeler kuş-

Öyleyse gelecekte bizi ne bekliyor? Tarihçiler çoğu kez işlerin neden bugünkü gibi olduğunu açıklamaya dönük gizli vazifeyle çalışır, sosyal bilimcilerse bir adım ileri giderek geleceği tahmin etmek isterler. Bu kitapta tarihçilerin tüketiciler olarak bugüne nasıl geldiğimizi yanlış yorumladıklarını göstermeye çalışırken, bir yandan da sosyal bilim kehanetlerinin çoğunda ortak olan doğrusal modelleri eleştirdim. Ancak her iki taraf da geriye dönüş olmadığını söylerken haklılar. Göstermeyi denediğim gibi, tarihsel tüketim dinamik bir görüngüydü ve doğrusal olmaktan uzak bir değişim yörüngesi çizdi. Bu durum gelecekte de değişmeyecek, ancak bu, gidiş yolunun gözle görülür olduğu ya da tamamen belirlendiği anlamına gelmiyor. Elbette seçimlerimiz deneyimin birikmesiyle kısıtlanıyor. Günlük yaşamın rutinlerine ve maddi dünyanın yüklerine gömülmüş halde yaşıyoruz. Ancak bizi özgül teknolojilere, tüketici öbeklerine, yaşam tarzlarına – kısacası günlük yaşamın her alanında karşılaştığımız karmaşık koordinasyon sorunlarına yönelik özgül, kuvvetli ve ikna edici çözümlere – bağlayan (iktisatçı deyimiyle) "patika bağımlılıkları" ne ezeli ne de ebedidir. Zaman zaman, olaylar uzun süredir biriken – fiziksel, beşeri ve sosyal – sermaye stoklarının aşınmasını hızlandırmak ve faaliyetlerimizi koordine edecek yeni kurumların inşasını teşvik etmek üzere bir araya gelir. Böyle dönüşümlerin tetikleyicileri çok çeşitlidir, ama bize tatmin (fayda) veren nihai tüketim metalarını elde etmekte kullandığımız ve bu kitapta konu edindiğimiz stratejiler de kuşkusuz bunlara dâhildi.. Hane halkları, hem istekleri şekillendirerek hem de tatmin araçlarını tasarlayarak, bugün de bu stratejilerin geliştirilmesinde vazgeçilmez olmayı sürdürmektedir.

---

kusuz pek çok yaşlı hane halkının bağımsız varlığını sürdürmesini sağladı, ancak çalışma yaşındaki hanelerin ekonomisine canlılık getirdikleri söylenemez.

KAYNAKÇA

Abel, Wilhelm. *Agricultural Fluctuations in Europe from the Thirteenth to the Twentieth Century* ([1935, 1966] Londra: Methuen, 1980).

Aerts, Erik, Louis M. Cullen, ve Richard G. Wilson, ed. *Production, Marketing, and Consumption of Alcoholic Beverages since the Late Middle Ages* (Leuven: Leuven University Press, 1990).

Akkerman, Tjitske. *Women's Vices, Public Benefits. Women and Commerce in the French Enlightenment* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1992).

Allen, Robert. "Economic Structure and Agricultural Productivity in Europe, 1300–1800," *European Review of Economic History* 3 (2000): 1–25.

_____ "The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War," *Explorations in Economic History* 38 (2001): 411–47. Alter, George. "Work and Income in the Family Economy. Belgium, 1853 ve 1891," *Journal of Interdisciplinary History* 15 (1984): 255–76.

Anderson, Michael. *Family Structure in Nineteenth-Century Lancashire* (Cambridge: Cambridge University Press, 1971).

_____ "New Insights into the History of the Family in Britain," içinde Anne Digby, Charles Feinstein, ve David Jenkins, ed., *New Directions in Economic and Social History*, c. 2 (Londra: Macmillan, 1992), s. 125–35.

_____ *Approaches to the History of the Family, 1550–1914*, ikinci ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 1995).

Anderson, Michael, Frank Berchhofer, ve Jonathan Gershuny, ed. *The Social and Political Economy of the Household* (Oxford: Oxford University Press, 1994).

Anderson, Michael, Frank Berchhofer, ve Jonathan Gershuny. "Introduction," içinde Anderson, Berchhofer, ve Gershuny, ed., *The Social and Political Economy of the Household*, s. 1–16.

Anderson, P. M., K. F. Butcher, ve P. B. Levine. "Maternal Employment and Overweight Children," *Journal of Health Economics* 22 (2003): 477–504.

Andrews, Benjamin R. *Economics of the Household* (New York: Macmillan, 1924).

Anonim, *Considerations on Policy, Commerce and Circumstances of the Kingdom* (Londra, 1771).

Appleby, Joyce. "Ideology and Theory. The Tension Between Political and

Economic Liberalism in Seventeenth-Century England," *American Historical Review* 81 (1976): 499–515.

_____ "Consumption in Early Modern Social Thought," içinde Brewer ve Porter, ed., *Consumption and the World of Goods*, s. 162–73.

Arkell, Tom, Nester Evans, ve Nigel Goose, ed. *When Death Do Us Part. Understanding and Interpreting the Probate Records of Early Modern England* (Oxford: Leopard's Head Press, 2000).

Aubertin-Potter, Norma, ve Alyx Bennett. *Oxford Coffee Houses, 1651–1800* (Kidlington: Hampden Press, 1987).

Bairoch, Paul. *Cities and Economic Development* (Chicago: University of Chicago Press, 1988).

Barbon, Nicholas. *A Discourse of Trade* (Londra, 1690).

Baud, Michiel. "Familienetwerken, redistributie van inkomen, en migratie," içinde Baud ve Engelen, ed., *Samen wonen, samen werken?*, s. 123–47.

_____ "Huishouden, gezin, en familienetwerk," içinde Baud ve Engelen, ed., *Samen wonen, samen werken?*, s. 11–33.

Baud, Michiel, ve Theo Engelen, ed. *Samen wonen, samen werken? Vijf essays over de geschiedenis van arbeid en gezin* (Hilversum: Verloren, 1994).

Baudet, Henri, ve Henk van der Meulen, ed. *Consumer Behavior and Economic Growth in the Modern Economy* (Londra: Croom Helm, 1982).

Baulant, Micheline. "Le salaire des ouvriers du bâtiment a Paris de 1400 a 1726," *Annales Economies, Sociétes, Civilisations* 26 (1971): 463–83.

_____ "L'appre´ciation du niveau de vie. Un proble`me, une solution," *Histoire et Mesure* 4 (1989): 267–302.

Baulant, Micheline, Anton J. Schuurman, ve Paul Servais, ed. *Inventaires aprésdeces et ventes de meubles* (Louvain-la-Neuve: Academia, 1988).

Becker, Gary S. "A Theory of the Allocation of Time," *Economic Journal* 75 (1965): 493–517.

_____ "A Theory of Marriage. Part I," *Journal of Political Economy* 81 (1973): 813– 46.

_____ "A Theory of Social Interactions," *Journal of Political Economy* 82 (1974): 1063–94.

_____ *A Treatise on the Family* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981;

genişletilmiş edisyon, 1991).

_____ *Accounting for Tastes* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996).

Becker, Gary S., ve Robert T. Michael. "On the New Theory of Consumer Behavior," içinde Gary S. Becker, ed., *The Economic Approach to Human Behavior* (Chicago: University of Chicago Press, 1976), s. 131–49.

Becker, Gary S., ve George J. Stigler. "De Gustibus non est Disputandum," *American Economic Review* 67 (1977): 76–90.

Beckett, John, ve Catherine Smith. "Urban Renaissance and Consumer Revolution in Nottingham, 1688–1750," *Urban History* 27 (2000): 31–50.

Bennett, Judith. "History That Stands Still. Women's Work in the European Past," *Feminist Studies* 14 (1988): 269–83.

Benson, John. *The Penny Capitalists. A Study of Nineteenth-Century Working Class Entrepreneurs* (New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1983).

_____ *The Rise of Consumer Society in Britain, 1880–1980* (New York: Longman, 1994).

Benson, John, ve Gareth Shaw, ed. *The Evolution of Retail Systems, c. 1800– 1914* (Leicester: Leicester University Press, 1992).

Berg, Maxine. "Women's Work, Mechanization and the Early Phases of industrialization in England," içinde R. E. Pahl, ed., *On Work. Historical, Comparative and Theoretical Approaches* (Oxford: Basil Blackwell, 1988), s. 61– 94.

_____ "In Pursuit of Luxury. Global History and British Consumer Goods in the Eighteenth Century," *Past and Present* 182 (2004): 85–142.

Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain (Oxford: Oxford University Press, 2005).

Berg, Maxine, ve Helen Clifford, ed. *Consumers and Luxury. Consumer Culture in Europe, 1650–1850* (Manchester: Manchester University Press, 1999).

Berg, Maxine, ve Elizabeth Eger, ed. *Luxury in the Eighteenth Century. Debates, Desires and Delectable Goods* (Londra: Palgrave Macmillan, 2003).

Berkeley, Bishop George. *Querist*, 3 c. (Dublin, 1735–7).

Berry, Christopher J. *The Idea of Luxury. A Conceptual and Historical Investigation*

(Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

Beveridge, W. H. *Report on Full Employment in a Free Society* (Londra: HSMO, 1944).

Bienefeld, M. A. *Working Hours in British Industry. An Economic History* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1972)

Bianchi, Marina. "Introduction," içinde Bianchi, ed., *The Active Consumer*, s. 1–18. "Taste for Novelty and Novel Tastes," içinde Bianchi, ed., *The Active Consumer*, s. 64–86.

Bianchi, Marina, ed. *The Active Consumer. Novelty and Surprise in Consumer Choice* (Londra: Routledge, 1998).

Blackburn, Robin. *The Making of New World Slavery. From the Baroque to the Modern, 1492–1800* (Londra: Verso, 1997).

Blanchard, Oliver. "The Economic Future of Europe," *Journal of Economic Perspectives* 18 (2004): 3–26.

Blom, H. W. "Political Science in the Golden Age. Criticism, History and Theory in Dutch Seventeenth-Century Political Thought," *The Netherlands Journal of Sociology* 15 (1979): 47–71.

Blondé, Bruno. "Domestic Demand and Urbanisation in the Eighteenth Century Demographic and Functional Evidence for Small Towns of Brabant," içinde Peter Clark, ed., *Small Towns in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), s. 229–49.

_____ "The Birth of a Consumer Society? Consumption and Material Culture in Antwerp, 17th and 18th Centuries" (yayımlanmamış, University of Antwerpen, 1997).

_____ "Tableware and Changing Consumer Patterns. Dynamics of Material Culture in Antwerp, 17th–18th Centuries," içinde J. Veeckman, ed., *Majolica and Glas from Italy to Antwerp and Beyond. The Transfer of Technology in the16th– Early 17th Century* (Antwerp, 2002), s. 295–311.

_____ "Toe-eigening en de taal der dingen. Vraagen uitroeptekens bij een stimulerend cultuurhistorisch concept in het onderzoek naar de materie cultuur," *Volkskunde* 104 (2003): 159–73.

Blondé, Bruno, ve H. Greefs. "Werk aan de winkel. De Antwerpse meersenieers.

aspecten van de kleinhandel en het verbruik in de 17de en 18de eeuw," *Bijdragen tot de geschiedenis* 84 (2001): 207–29.

Blondé, Bruno, Peter Stabel, Jon Stobart, ve Ilja van Damme, ed., *Buyers and Sellers. Retail Circuits and Practices in Medieval and Early Modern Europe* (Turnhout: Brepols, 2006).

Blondé, Bruno, ve Ilja van Damme. "Consumer and Retail 'Revolutions'. Perspectives from a Declining Urban Economy, Antwerp, 17th and 18th Centuries," (yayımlanmamış, University of Antwerpen, 2005).

Bloom, Ida. "Changes in Women's Work and Family Responsibilities in Norway Since the 1860s," içinde Pat Hudson and W. R. Lee, ed., *Women's Work and the Family Economy*, s. 157–79.

Bluestone, Barry, ve Stephen Rose. "The Enigma of Working Time Trends," içinde Golden ve Figart, ed., *Working Time*, s. 21–37.

Blumer, Herbert. "Fashion. From Class Differentiation to Social Selection," *Sociological Quarterly* 10 (1969): 275–91.

Booth, Charles. *Life and Labour of the People of London* ([1891] New York: Augustus Kelly, 1967).

Borsay, Peter. *The English Urban Renaissance. Culture and Society in the Provincial Town, 1660–1760* (Oxford: Oxford University Press, 1989).

Bosanquet, Helen. *The Family* (Londra: Macmillan, 1906).

Boserup, Ester. *The Conditions of Agricultural Growth* (Chicago: University of Chicago Press, 1965).

_____ *Women's Role in Economic Development* (New York: St. Martin's Press, 1970).

Bourdieu, Pierre. *Distinction. A Sociological Critique of the Judgment of Taste* ([1979] Çev. Richard Nice. Londra: Routledge & Kegan Paul, 1984).

Bourke, Joanna. "Avoiding Poverty. Strategies for Women in Rural Ireland, 1880– 1914," içinde Henderson ve Wall, ed., *Poor Women and Children in the European Past*, s. 292–311.

_____ "Housewifery in Working-Class England, 1860–1914," *Past and Present* 143 (1994): 167–97.

Bowden, Sue, ve Avner Offer. "The Technological Revolution That Never Was. Gender, Class, ve the Diffusion of Household Appliances in Interwar England,"

içinde de Grazia ve Furlough, ed., *The Sex of Thing*, s. 244–74.

Braudel, Fernand. *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century. The Structures of Everyday Life. The Limits of the Possible* (New York: Harper & Row, 1981).

Braun, Rodolf. *Industrialisierung und Volksleben. Veranderungen der Lebensformen unter Einwirkung der verlaginustriellen Heimarbeit in einem landlichen Industriegebiet (Züricher Oberland) vor 1800* (Erlenbach Zürih: Eugen Rentsch Verlag, 1960).

Breen, T. H. "An Empire of Goods. The Anglicization of Colonial America, 1690–1776," *Journal of British Studies* 25 (1986): 467–99.

_____ "'Baubles of Britain'. The American and Consumer Revolutions of the Eighteenth Century," *Past and Present* 119 (1988): 73–104.

_____ "Narrative of Commercial Life. Consumption, Ideology, and Community on the Eve of the American Revolution," *William and Mary Quarterly* 50 (1993): 471–501.

_____ *The Marketplace of Revolution. How Consumer Politics Shaped American Independence* (Oxford: Oxford University Press, 2004).

Brennan, T. E. *Public Drinking and Popular Culture in Eighteenth-Century Paris* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1988).

Breugel, Martin. "A Bourgeois Good? Sugar, Norms of Consumption and the Labouring Classes in Nineteenth Century France," içinde Peter Scholliers, ed., *Food, Drink and Identity. Cooking, Eating, and Drinking in Europe Since the Middle Ages* (Oxford: Berg, 2001), s. 99–118.

Brewer, John, and Roy Porter, ed. *Consumption and the World of Goods* (Londra: Routledge, 1993).

Briggs, Asa. "Work and Leisure in Industrial Society," *Pastand Present* 30 (1965): 96–102.

Broadberry, Stephen, and Bishnupriya Gupta. "The Early Modern Great Divergence. Wages, Prices and Economic Development in Europe and Asia, 1500– 1800," *Economic History Review* 59 (2006): 2–31.

Brunner, Otto. "Das 'Ganze Haus' und die alt-europaische Ökonomik" (1958), içinde Otto Brunner, *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte* (İkinci ed., Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1968), s. 103–27.

Bullock, Nicholas, ve James Read. *The Movement for Housing Reform in Germany and France, 1840–1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985).

Bureau of Labor Statistics. *Women in the Labor Force. A Databook* Report 983 (Washington: U.S. Department of Labor, 2004)

Burggraf, Shirley P. *The Feminine Economy and Economic Man. Reviving the Role of Family in the Post-Industrial Age* (Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1997).

Burnett, John. *Plenty and Want,* Üçüncü ed. (Londra: Routledge, 1989).

Calvin, John. *Institutes of the Christian Religion* ([1536 edisyonu] Atlanta: John Knox Press, 1975).

Cameron, Rondo. *A Concise Economic History of the World* (Oxford: Oxford University Press, 1989).

Campbell, Bruce, ve Mark Overton. "Productivity Change in European Agricultural Development," içinde Bruce Campbell ve Mark Overeton, ed., *Land, Labour and Livestock. Historical Studies in European Agriculture* (Manchester: Manchester University Press, 1991), s. 1–50.

Campbell, Colin. *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumption* (Oxford: Basil Blackwell, 1987).

_____ "Consumption. The New Wave of Research in the Humanities and Social Sciences," *Journal of Social Behavior and Personality* 6 (1991): 57–74.

Carr, Lois Green, ve Lorena S. Walsh, "The Standard of Living in the Colonial Chesapeake," *William and Mary Quarterly* 45 (1988): 135–59.

_____ "Changing Lifestyles and Consumer Behavior in the Colonial Chesapeake," içinde Carson, Hoffman, and Albert, ed., *Of Consuming Interests*, s. 59–166.

Carson, Cary. "The Consumer Revolution in Colonial British America. Why Demand?" içinde Carson, Hoffman, ve Albert, ed., *Of Consuming Interests*, s. 483–697.

Carson, Cary, Ronald Hoffman, ve Peter J. Albert, ed. *Of Consuming Interests. The Style of Life in the Eighteenth Century* (Charlottesville, Va.: University Press of Virginia, 1994).

Chaudhuri, K. N. *The Trading World of Asia and the English East India Company, 1660–1760* (Cambridge: Cambridge University Press, 1978).

Chayanov, A. V. *The Theory of Peasant Economy*, D. B. Thorner and B. Kerblay, vd., ed., The American Economic Association Translation Series (Homewood, Ill.: R.

D. Irwin, 1966).

Chou, S. Y., M. Grossman, ve H. Saffer, "An Economic Analysis of Adult Obesity. Results from the Behavioral Risk Factor Surveillance System," *Journal of Health Economics* 23 (2004): 565–87.

Clark, Alice. *Working Life of Women in the Seventeenth Century* ([1919], tekrar basım, New York: A. M. Kelly, 1968).

Clark, Anna. *The Struggle for the Breeches. Gender and the Making of the British Working Class* (Berkeley: University of California Press, 1995).

Clark, Gregory. "Productivity Growth without Technical Change in European Agriculture before 1850," *Journal of Economic History* 47 (1987): 419–32.

_____ "Factory Discipline," *Journal of Economic History* 54 (1994): 128–63.

_____ "Farm Wages and Living Standards in England, 1670–1869," *Economic History Review* 54 (2001): 477–505.

_____ "Shelter from the Storm. Housing in the Industrial Revolution, 1550–1909," *Journal of Economic History* 62 (2002): 489–511.

Clark, Gregory, Michael Huberman, ve Peter T. Lindert, "A British Food Puzzle, 1770–1850," *Economic History Review* 48 (1995): 215–37.

Clark, Gregory, ve Ysbrand van der Werf, "The Industrious Revolution or Calvinist Middle Ages?" *Journal of Economic History* 58 (1998): 830–43.

Clark, Jonathan. *Our Shadowed Present. Modernism, Postmodernism, and History* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2004).

Clark, Peter. *The English Alehouse. A Social History, 1200–1830* (New York: Longman, 1983).

Clifford, Helen. "A Commerce with Things. The Value of Precious Metalwork in Early Modern England," içinde Berg and Clifford, ed., *Consumption and Luxury*, s. 147–68.

Coats, A. W. "Changing Attitudes to Labour in the Mid-Eighteenth Century," *Economic History Review* 11 (1958–9): 35–51.

Coclanis, Peter A. "The Wealth of British America on the Eve of the Revolution," *Journal of Interdiscipinary History* 21 (1990): 245–60.

Cohen, Lizbeth. "Citizens and Consumers in the United States in the Century of Mass Consumption," içinde Daunton and Hilton, ed., *The Politics of*

Consumption, s. 203–21.

Coleman, Donald C. "Proto-industrialization. A Concept Too Many," *Economic History Review* 36 (1983): 435–48.

Coleman, Mary T., ve John Pencavel, "Changes in Working Hours of Male Employees, 1940–1988," *Industrial and Labor Relations Review* 46 (1993): 262–83.

_____ "Trends in Market Work Behavior of Women Since 1940," *Industrial and Labor Relations Review* 46 (1993): 653–76.

Collier, Frances. *The Family Economy of the Working Classes in the Cotton Industry, 1784–1833* (Manchester: Manchester University Press, 1964).

Collins, Brenda, ve Philip Ollerenshaw, ed., *The European Linen Industry in Historical Perspective* (Oxford: Oxford University Press, 2004).

Collins, E. J. T. "Dietary Change and Cereal Consumption in Britain in the Nineteenth Century," *Agricultural History Review* 23 (1975): 97–115.

_____ "Why Wheat? Choice of Food Grains in Europe in the Nineteenth and Twentieth Century," *Agricultural History Review* 22 (1993): 7–38.

Corneo, Ciacoma, ve Oliver Jeanne, "Conformism, Snobbism, and Conspicuous Consumption," *Journal of Public Economics* 66 (1997): 55–71.

_____ "Demonstrative Consumption, Rivalry and Development" (yayımlanmamış makale, Jena Workshop on "Escaping Satiation," 11–13 Aralık 1997).

_____ "Segmented Communication and Fashionable Behavior," *Journal of Economic Behavior and Organization* 39 (1999): 371–85.

Costa, Dora. "The Unequal Work Day. A Long Term View," *American Economic Review* 88 (1998): 330–4.

_____ "The Wage and Length of the Workday. From the 1890s to 1991," *Journal of Labor Economics* 18 (2000): 156–81.

_____ "Understanding the American Decline in Social Capital, 1952–1998," *Kyklos* 56 (2003): 17–46.

Cowan, Ruth Schwartz. *More Work for Mother* (New York: Basic Books, 1983).

Crafts, N. F. R. "Some Dimensions of the Quality of Life During the British Industrial Revolution," *Economic History Review* 50 (1997): 617–39.

_____ "Income Elasticities of Demand and the Release of Labour by Agriculture During the British Industrial Revolution," *Journal of European Economic History* 9 (1980): 156–9.

Crafts, N. F. R. ve C. K. Harley, "Output Growth and the Industrial Revolution. A Restatement of the Crafts–Harley View," *Economic History Review* 45 (1992): 703–30.

Creighton, Colin. "The Rise of the Male Breadwinner Family. A Reappraisal," *Comparative Studies in Society and History* 38 (1996): 310–37.

Cross, Gary. "Worktime and Industrialization. An Introduction," içinde Gary Cross, ed., *Worktime and Industrialization. An International History* (Philadelphia: Temple University Press, 1988), s. 3–20.

_____ *A Quest for Time. The Reduction of Work in Britain and France, 1840–1940* (Berkeley: University of California Press, 1989).

_____ *Time and Money. The Making of Consumer Culture* (Londra: Routledge, 1993).

Crowley, John. "From Luxury to Comfort and Back Again. Landscape Architecture and the Cottage in Britain and America," içinde Berg ve Eger, ed., *Luxury in the Eighteenth Century*, s. 135–50.

Cullen, L. M. *The Brandy Trade under the Ancien Régime. Regional Specialisation in the Charente* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).

Cunningham, Hugh. "The Employment and Unemployment of Children in England c. 1680–1851," *Past and Present* 126 (1990): 115–50.

_____ "The Decline of Child Labour. Labour Markets and Family Economies in Europe and North America Since 1830," *Economic History Review* 53 (2000): 409–28.

Cunnington, C. W., ve Phyllis Cunnington. *The History of Underclothes* (Londra: M. Joseph, 1951).

Cutler, Joanne, ve Kenny Turnbill. "A Disaggregated Approach to Modelling Labour Force Participation," External MPC Unit Discussion Paper No. 4 (Londra: Bank of England, 2001).

Daniel, K. "The Marriage Premium," Ierulli and Tommasi, ed., *New Economics of Human Behavior*, s. 113–25.

Daunton, Martin. *House and Home in the Victorian City. Working Class Housing, 1850–*

1914 (Londra: Edward Arnold, 1983).

_____ "The Political Economy of Taxation, 1815–1914," içinde Donald Winch ve Patrick O'Brien, ed., *The Political Economy of British Historical Experience, 1688– 1914* (Oxford: Oxford University Press, 2002), s. 319–50.

Daunton, Martin, ve Matthew Hilton, ed., *The Politics of Consumption. Material Culture and Citizenship in Europe and America* (Oxford and New York: Berg, 2001).

David, Paul, ve William Sundstrom. "Old-Age Security Motives, Labor Markets, and Family Farm Fertility in Antebellum America," *Explorations in Economic History* 25 (1988): 164–97.

Davidoff, Leonore. "The Family in Britain," içinde F. M. L. Thompson, ed., *The Cambridge Social History of Britain, 1750–1950,* C. 2 (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), s. 71–130.

Davidoff, Leonore, ve Catherine Hall. *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class 1780–1850* (Londra: Hutchinson, 1987).

Davidson, Caroline. *A Woman's Work Is Never Done. A History of Housework in the British Isles, 1650–1950* (Londra: Chatto and Windus, 1982).

Davidson, Lee. "Experiments in the Social Regulation of Industry. Gin Legislation, 1729–51," içinde Lee Davidson, vd., ed., *Stilling the Grumbling Hive. The Response to Social and Economic Problems in England, 1689–1750* (New York: St. Martin's Press, 1992), s. 25–48.

Davin, Anna. "Child Labour, The Working-Class Family, and Domestic Ideology in 19th Century Britain," *Development and Change* 13 (1982): 633–52.

Davis, Ralph. *The Industrial Revolution and British Overseas Trade* (Leicester: Leicester University Press, 1979),

Deane, Phyllis, ve W. A. Cole. *British Economic Growth, 1688–1959,* ikinci ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 1969).

Deaton, Angus. "The Great Escape. A Review of Robert Fogel's *The Great Escape from Hunger and Premature Death, 1700–2100,*" *Journal of Economic Literature* 44 (2006): 106–14.

Deceulaer, Harald. "Urban Artisans and Their Countryside Customers. Different Interactions Between Town and Hinterland in Antwerp, Brussels

and Ghent (18th Century)," içinde Bruno Blondé, E. Verhaute, ve M. Galand, ed., *Labour and Labour Markets Between Town and Countryside (Middle Ages–19th Century)* (Turnhout: Brepols, 2001), s. 218–35.

_____ "Consumptie en distributie van kleding tussen stad en platteland," *Tijdschrift voor geschiedenis* 28 (2002): 439–68.

Defoe, Daniel. *The Compleat English Tradesman*, 2 c. (Londra, 1726–7).

_____ *A Plan of the English Commerce* (Londra, 1728).

de Grazia, Victoria. "Changing Consumption Regimes," içinde de Grazia and Furlough, ed., *The Sex of Things*, s. 11–24.

de Grazia, Victoria, ve E. Furlough, ed. *The Sex of Things. Gender and Consumption in Historical Perspective* (Berkeley: University of California Press, 1996).

Dejongh, G., ve E. Thoen. "Arable productivity in Flanders and the former territory of Belgium in a long term perspective," içinde Van Bavel and Thoen, ed., *Land Productivity and Agro-Systems in the North Sea Area* (Turnhout: Brepols, 1999), s. 30–65.

Dekker, Rudolf. "'Private Vices, Public Virtues' Revisited. The Dutch Background of Bernard Mandeville," *History of European Ideas* 14 (1992): 481–98.

de la Court, Pieter. *Welvaren der stad Leyden* ([*1659, elyazması*] The Hague: F. Driessen, 1911).

de la Court, Johan and Pieter. *Politieke Discoursen* 2 c. (Amsterdam, 1662).

Fables Moral and Political, With Large Explications, 2 c. ([*original ed., Zinrijken Fabulen, Amsterdam: [1685]*] Londra, 1703).

de Marchi, Niel. "Adam Smith's Accommodation of 'Altogether Endless' Desires," içinde Berg ve Clifford, ed., *Consumers and Luxury*, s. 18–36.

Demergny, Louis. *La Chine et l'occident. Le commerce a` Canton au XVIIIe siecle* 3 c. (Paris, SEVPEN, 1964).

de Peuter, Roger. *Brussel in de achttiende eeuw* (Brüksel: VUB Press, 1999).

de Vries, Jan. "Boserup as Economics and History," *Peasant Studies Newsletter* 1 (1972): 45–50.

_____ "Peasant Demand Patterns and Economic Development. Friesland, 1550–1700," içinde William N. Parker ve Eric L. Jones, ed., *European Peasants and*

Their Markets (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1975), s. 205–66.

European Urbanization, 1500–1800 (Londra: Methuen, 1984).

_____ "Art History," içinde de Vries and Freedberg, ed., *Art in History, History in Art*, s. 249–82.

_____ "Between Purchasing Power and the World of Goods. Understanding the Household Economy in Early Modern Europe," içinde Brewer ve Porter, ed., *Consumption and the World of Goods*, s. 85–132.

_____ "The Labour Market," içinde Karel Davids ve Leo Noordegraaf, ed. *Economic and Social History in the Netherlands* (Amsterdam: NEHA, 1993), s. 55–78.

_____ "The Industrial Revolution and the Industrious Revolution," *Journal of Economic History* 54 (1994): 249–70.

_____ "An Employer's Guide to Wages and Working Conditions in the Netherlands, 1450–1850," içinde Carol S. Leonard ve B. N. Mironov, ed., *Hours of Work and Means of Payment. The Evolution of Conventions in Pre-Industrial Europe* (Milano: Eleventh International Economic History Congress, 1994), s. 47–64.

_____ "The Republic's Money. Money and the Economy," *Leidschrift* 13 (1998): 7–30.

_____ "Economic Growth Before and After the Industrial Revolution. A Modest Proposal," içinde Maarten Prak, ed., *Early Modern Capitalism* (Londra: Routledge, 2001), s. 177–94.

_____ "Connecting Europe and Asia. A Quantitative Analysis of the Cape-route Trade, 1497–1795," içinde Dennis Flynn, Arturo Giraldez, ve Richard von Glahn, ed., *Global Connections and Monetary History, 1470–1800* (Aldershot, Hants.: Ashgate, 2003), s. 35–106.

_____ "Luxury in the Dutch Golden Age in Theory and Practice," içinde Berg ve Eger, ed., *Luxury in the Eighteenth Century*, s. 41–56.

de Vries, Jan, ve David Freedberg, ed. *Art in History, History in Art* (Santa Monica, Calif.: Getty Center, 1991).

de Vries, Jan, ve Ad van der Woude. *The First Modern Economy. Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500–1815* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).

Dewald, J. *Pont-St.-Pierre, 1398–1789. Lordship, Community, and Capitalism in Early Modern France* (Berkeley: University of California Press, 1987).

Dibbits, Hester. "Between Society and Family Values. The Linen Cupboard in Early Modern Households," içinde Anton Schuurman ve Pieter Spierenburg, ed., *Private Domain, Public Inquiry. Families and Life-Styles in the Netherlands and Europe, 1550 to the Present* (Hilversum: Verloren, 1996), s. 125– 45.

_____ Vertrouwd bezit. Materiele cultuur in Doesburg en Maassluis, 1650–1800 (Amsterdam: SUN Memoria, 2000).

Diderot, Dennis. "Regrets on Parting with My Old Dressing Gown" [*Regrets sur ma vieille robe de chambre ou avis a` ceux qui plus de gout que de fortune (1772)*], içinde *Rameau's Nephew and Other Works by Dennis Diderot* (New York: Bobbs-Merrill, 1964; çev. Jacques Barzun), s. 309–17.

Douglas, Mary, ve Baron Isherwood, *The World of Goods. Toward an Anthropology of Consumption* (New York: W. W. Norton, 1979).

Duesenberry, James S. *Income, Savings, and the Theory of Consumer Behavior* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1949).

Dyer, Christopher. *Standards of Living in the Later Middle Ages. Social Change in England c. 1200–1520* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989).

Dwyer, Daisy, ve Judith Bruce, ed., *A Home Divided. Women and Income in the Third World* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1988).

Earl, Peter E. *Lifestyle Economics* (New York: St. Martin's Press, 1986). Earle, Peter. *The World of Defoe* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1976).

_____ *The Making of the English Middle Class. Business, Society, and Family Life in London, 1660–1730* (Londra: Methuen, 1989).

_____ "The Female Labour Market in London in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries," *Economic History Review* 42 (1989): 328–53

Eden, Sir Frederick Morton. *The State of the Poor. A History of the Labouring Classes in England, With Parochial Reports* [3 cilt., Londra, 1797] kısaltılmış ed., A. G. L. Rogers, ed., Londra: George Routledge and Sons, 1928).

Edlund, Laila Haider, ve Rohindi Pande, "Why Have Women Become Left Wing? The Political Gender Gap and the Decline of Marriage," *Quarterly Journal of*

Economics 117 (2002): 917–61.

_____ "Unmarried Parenthood and Redistributive Politics," *Journal of the European Economics Association* 3 (2005): 95–119.

Eisner, Robert. *The Total Incomes System of Accounts* (Chicago: University of Chicago Press, 1989).

Elias, Norbert. *The Civilizing Process* (Oxford: Basil Blackwell, 1978).

_____ *The Court Society* (Oxford: Basil Blackwell, 1983).

Ellis, Aytoun. *The Penny Universities. A History of the Coffee-Houses* (Londra: Secker and Warburg, 1956).

Elvin, Mark. *The Pattern of the Chinese Past* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1973).

Estabrook, Carl B. *Urbane and Rustic England. Cultural Ties and Social Spheres in the Provinces, 1660–1780* (Manchester: Manchester University Press, 1998).

Evans, Richard J. "Politics and the Family. Social Democracy and the WorkingClass Family in Theory and Practice Before 1914," içinde Richard J. Evans ve W. Robert Lee, ed., *The German Family. Essays on the Social History of the Family in Nineteenth- and Twentieth-Century Germany* (Londra: Croom Helm, 1981).

Eversley, D. E. C. "The Home Market and Economic Growth in England, 1750–1780," içinde Eric L. Jones ve G. E. Mingay, ed., *Land, Labour and Population in the Industrial Revolution* (Londra: Edward Arnold, 1967), s. 206–59.

Fairchild, Cissie. "The Production and Marketing of Populuxe Goods in Eighteenth-Century Paris," içinde Brewer and Porter, ed., *Consumption and the World of Goods*, s. 228–48.

_____ "Consumption in Early Modern Europe. A Review Article," *Comparative Studies in Society and History* 35 (1993): 850–8.

_____ "Determinants of Consumption Patterns in Eighteenth-Century France," içinde Schuurman ve Walsh, ed. *Material Culture. Consumption, Life-Style, Standard of Living, 1500–1900*, s. 55–70.

Feinstein, Charles. "Pessimism Perpetuated. Real Wages and the Standard of Living in Britain During and After the Industrial Revolution," *Journal of Economic History* 58 (1998): 625–58.

Fildes, Valarie, ed. *Women as Mothers in Pre-Industrial England. Essays in Memory of Dorothy McLaren* (New York: Routledge, 1990)

Fine, Ben, veEllen Leopold, "Consumerism and the Industrial Revolution," *Social History* 15 (1990): 151–79.

Finlay, Robert. "The Pilgrim Art. The Culture of Porcelain in World History," *Journal of World History* 9 (1998): 141–87.

Finn, Margot. *The Character of Credit. Personal Debt in English Culture, 1740– 1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).

Fisher, F. J. "The Development of London as a Centre for Conspicuous Consumption," *Transactions of the Royal Historical Society*, dört seri, 30 (1948): 37–50.

Fletcher, Ron. *The Shaking of the Foundations. Family and Society* (Londra: Routledge, 1988).

Floud, Roderick, Kenneth Wachter, ve A. Gregory. *Height, Health and History. Nutritional Status in the United Kingdom, 1750–1890* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).

Fock, C. W. "Wonen aan het Leidse Rapenburg door de eeuwen heen," içinde P. M. M. Klep, et al., *Wonen in het verleden* (Amsterdam: NEHA, 1987), s. 189– 205.

Fogel, Robert W. "Nutrition and the Decline in Mortality Since 1700. Some Preliminary Findings," içinde Stanley Engerman ve Robert Gallman, ed., *Long-Term Factors in American Economic Growth* (Chicago: University of Chicago Press, 1986), s. 439–527.

_____ "The Conquest of High Mortality and Hunger in Europe and America. Timing and Mechanisms," içinde Patrice Higonnet, David S. Landes, ve Henry Rosovsky, ed., *Favorites of Fortune. Technology, Growth, and Economic Development Since the Industrial Revolution* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991), s. 33–71.

_____ "New Sources and New Techniques for the Study of Secular Trends in Nutritional Status, Health, Mortality, and the Process of Aging," *Historical Methods* 26 (1993): 5–44.

_____ *The Escape from Hunger and Premature Death 1700–2100. Europe, America, and the Third World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004).

Folbre, Nancy. "Hearts and Spades. Paradigms of Household Economics," *World Development* 14 (1986): 245–55.

_____ *Who Pays for the Kids? Gender and the Structures of Constraint* (Londra: Routledge, 1994).

Fontaine, Laurence. "The Circulation of Luxury Goods in Eighteenth-Century Paris. Social Redistribution and an Alternative Currency," içinde Berg ve Eger, ed., *Luxury in the Eighteenth Century*, s. 89–102.

Fox, Richard Wightman, ve T. J. Jackson Lears, ed. *The Culture of Consumption. Critical Essays in American History, 1880–1980* (New York: Pantheon Books, 1983).

Freudenberger, Herman. "Das Arbeitjahr," in Ingomar Bog, et al., ed., *Wirtschaftliche und soziale Strukturen im sakularen Wandel, c. 2, Die vorindustrielle Zeit. Ausseragrarische Probleme* (Hanover: M. & H. Schaper, 1974), s. 307–20.

Freudenberger, Herman, ve Gaylord Cummins, "Health, Work, and Leisure Before the Industrial Revolution," *Explorations in Economic History* 13 (1976): 1–12.

Fridlizius, G. "Sex-Differential Mortality and Socio-Economic Change. Sweden, 1759–1910," içinde Anders Brandström ve Lars-Göran Tedebrand, ed., *Society, Health and Population During the Demographic Transition* (Stockholm: Almqvist and Wiksell International, 1988), s. 237–72.

Fuchs, Victor R. *Women's Quest for Economic Equality* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988).

Furniss, Edgar S. *The Position of Labor in a System of Nationalism* (New York: Houghton Mifflin, 1920).

Galbraith, John Kenneth. *The Affluent Society* (Boston: Houghton Mifflin, 1958).

Gallman, Robert and John Wallis, ed., *American Economic Growth and Standards of Living Before the Civil War* (Chicago: University of Chicago Press, 1992).

Garnot, Beno^it. *Un de´clin. Chartres au XVIIIe sie`cle* (Paris: Editions de L.T.H.S., 1991).

_____ *La culture mate´rielle en France aux XVIIe, XVIIe et XVIIIe sie`cles* (Paris: Ophrys, 1995).

Garrioch, David. *Neighbourhood and Community in Paris, 1740–1790*

(Cambridge: Cambridge University Press, 1986).

Gershuny, Jonathan. *Social Innovation and the Division of Labour* (Oxford: Oxford University Press, 1983).

Gershuny, Jonathan, ve John P. Robinson. "Historical Changes in the Household Division of Labor," *Demography* 25 (1988): 537–52.

Gershuny, Jonathan, M. Godwin, ve S. Jones, "The Domestic Labour Revolution. A Process of Lagged Adaptation," içinde Anderson, Bechhofer, ve Gershuny, ed., *The Social and Political Economy of the Household*, s. 151–97.

Gilboy, Elizabeth Waterman. "Demand as a Factor in the Industrial Revolution," içinde A. H. Cole, ed., *Facts and Factors in Economic History* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1932). Tekrar basım içinde Robert M. Hartwell, ed., *The Causes of the Industrial Revolution* (Londra: Methuen, 1967), s. 121–38.

Gillis, John R. *For Better, For Worse. British Marriages, 1600 to the Present* (Oxford: Oxford University Press, 1985).

Glass, David. *Social Mobility in Britain* (Londra: Routledge & Kegan Paul, 1966).

Glennie, Paul. "Consumption within Historical Studies," içinde Miller, ed., *Acknowledging Consumption*, s. 164–203.

Glennie, Paul, ve Nigel Thrift. "The Spaces of Time" (University of Bristol, yayımlanmamış master tezi, 1999).

Golden, Lonnie, ve Deborah M. Figart, ed. *Working Time, International Trends, Theory and Policy Perspectives* (Londra: Routledge, 2000).

Goldin, Claudia. "Household and Market Production of Families in a Late Nineteenth Century American City," *Explorations in Economic History* 16 (1979): 111–31.

_____ Understanding the Gender Gap. An Economic History of American Women (Oxford: Oxford University Press, 1990).

_____ "The U-Shaped Female Labor Force Function in Economic Development and Economic History," içinde T. Paul Shultz, ed., *Investment in Women's Human Capital* (Chicago: University of Chicago Press, 1995), s. 61–90.

_____ "The Quiet Revolution That Transformed Women's Employment, Education, and Family," *American Economic Review* 96 (2006): 1–21.

Goldstone, Jack A. "Gender, Work and Culture. Why the Industrial Revolution Came Early to England but Late to China," *Sociological Perspectives* 39 (1996): 1–22.

Goodman, Dena. "Furnishing Discourses. Reading of a Writing Desk in Eighteenth-Century France," in Berg and Eger, ed., *Luxury in the Eighteenth Century*, s. 71–88.

Goodman, Jordan. *Tobacco in History. The Cultures of Dependency* (Londra: Routledge, 1994).

Gorski, Philip S. "The Protestant Ethic Revisited. Disciplinary Revolution and State Formation in Holland and Prussia," *American Journal of Sociology* 99 (1993): 265–316.

_____ *The Disciplinary Revolution. Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe* (Chicago: University of Chicago Press, 2003).

Grantham, George. "Agricultural Supply During the Industrial Revolution. French Evidence and European Implications," *Journal of Economic History* 49 (1989): 43–72.

_____ "Division of Labour. Agricultural Productivity and Occupational Specialization in Pre-Industrial France," *Economic History Review* 46 (1993): 478–502.

Gray, Jane. "The Irish and Flemish Linen Industries During the Long Eighteenth Century," in Collins and Ollerenshaw, ed., *The European Linen Industry*, s. 159–86.

Gray, Jeffrey S. "The Fall in Men's Return to Marriage. Declining Productivity Effects or Changing Selection?," *Journal of Human Resources* 32 (1997): 481–504.

Grossbard-Shechtman, Shoshana. "Marriage Market Models," in Ierulli and Tommasi, ed., *The New Economics of Human Behavior*, s. 92–112.

Gualerzi, Davide. "Economic Change, Choice and Innovation in Consumption," içinde Marina Bianchi, ed., *The Active Consumer*, s. 46–63.

Gullickson, Gay L. "Womanhood and Motherhood. The Rouen Manufacturing Community, Women Workers, and the French Factory Acts," içinde Rudoph, ed., *European Peasant Family and Society*, s. 206–32.

Guoto, Zhuang. "The Impact of the Tea Trade in the Social Economy of Northwestern Fujian in the Eighteenth Century," içinde Leonard Blusse ve

Femme Gaastra, ed., *On the Eighteenth Century as a Category of Asian History. Van Leur in Retrospect* (Aldershot, Hants.: Ashgate, 1998), s. 193–216.

Gustafsson, Siv. "Public Policies and Women's Labor Force Participation. A Comparison of Sweden, West Germany, and the Netherlands," içinde T. Paul Shultz, ed., *Investment in Women's Human Capital* (Chicago: University of Chicago Press, 1995), s. 91–112.

Habermas, Jurgen. "Konsumkritik," *Frankfurter Hefte* 12 (1957): 641–5.

Hajnal, John. "European Marriage Patterns in Perspective," içinde D. V. Glass ve D. E. C. Eversley, ed., *Population in History. Essays in Historical Demography* (Londra: Edward Arnold, 1965), s. 101–43.

_____ "Two Kinds of Preindustrial Household Formation System," *Population and Development Review* 8 (1982): 449–94.

Haines, Michael R. *Fertility and Occupation. Population Patterns in Industrialization* (New York: Academic Press, 1979).

_____ "Industrial Work and the Family Life Cycle," *Research in Economic History* 4 (1979): 289–356.

Hair, P. E. H. "Bridal Pregnancy in Rural England in Earlier Centuries," *Population Studies* 20 (1966): 233–43.

Hall, Catherine. *White, Male, and Middle-Class. Explorations in Feminism and History* (Cambridge: Polity Press, 1992).

Hann, Andrew. *Production and Consumption in English Households, 1600–1750* (Londra: Routledge, 2004).

Hardy, A. *The Epidemic Streets. Infectious Disease and the Rise of Preventive Medicine, 1856–1900* (Oxford: Oxford University Press, 1993).

Hareven, Tamara K. *Family and Kin in Urban Communities, 1700–1930* (New York: New Viewpoints, 1977).

_____ *Family and Kin in Urban Communities, 1700–1930* (New York: Franklin Watts, 1983).

Harte, N. B. "State Control of Dress," içinde D. C. Coleman ve A. H. John, ed., *Trade, Government and Economy in Pre-Industrial England. Essays Presented to F. J. Fisher* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1976), s.. 132–65.

_____ "The Economics of Clothing in the Late Seventeenth Century," *Textile History* 22 (1991): 277–96.

Hartman, Mary S. *The Household and the Making of History. A Subversive View of the Western Past* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004).

Hartmann, Heidi. "Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex," *Signs* 1 (1976): 137–69.

_____ "The Family as the Locus of Gender, Class and Political Struggle. The Example of Housework," *Signs* 6 (1981): 366–94.

Hartwell, Robert M. "The Rising Standard of Living in England, 1800–1850," *Economic History Review* 13 (1961): 397–416.

_____ "The Standard of Living. An Answer to the Pessimists," *Economic History Review* 16 (1963): 135–46.

Hatcher, John. "England in the Aftermath of the Black Death," *Past and Present* 144 (1994): 3–35.

Haupt, H.-G. *Konsum und Handel. Europa im 19. und 20. Jahrhundert* (Göttingen, 2002).

Hausen, Karen. "The German Mother's Day, 1923–33," içinde David Sabean and Hans Medick, ed., *Interest and Emotion* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), s. 371–414.

Hayami, Akira. "A Great Transformation. Social and Economic Change in Sixteenth and Seventeenth Century Japan," *Bonner Zeitschrift für Japanologie* 8 (1986): 3–13.

_____"The Industrious Revolution," *Look Japan* 38 (1992): 38–43.

Hewitt, Patricia. *About Time. The Revolution in Work and Family Life* (Londra: Rivers Oram Press, 1993).

Higgs, Edward. "Domestic Service and Household Production," in Angela V. John, ed., *Unequal Opportunities. Women's Employment in England 1800– 1918* (Oxford: Basil Blackwell, 1986), s. 125–50.

Higgs, Henry. "Workmen's Budgets," *Journal of the Royal Statistical Society* 56 (1893): 255–85.

Hill, Bridget. *Women, Work and Sexual Politics in Eighteenth-Century England*

(Montreal and Kingston: McGill–Queen's University Press, 1989).

Hirsch, Fred. *Social Limits to Growth* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1976).

Hirschman, Albert. *The Passions and the Interests. Political Arguments for Capitalism Before its Triumph* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1977). *Rival Views of Market Society and Other Recent Essays* (New York: Viking, 1986).

Hobsbawm, Eric J. "The British Standard of Living, 1790–1850," *Economic History Review* 10 (1957): 46–68.

_____ "The Standard of Living During the Industrial Revolution. A Discussion," *Economic History Review* 16 (1963): 119–34.

Hochshild, Arlie. *The Time Bind* (New York: Metropolitan Books, 1997). Hodne, Fritz. "New Evidence on the History of Tobacco Consumption in Norway, 1655–1970," *Economy and History* 21 (1978): 114–25.

Holdsworth, Clare. "Women's Work and Family Health. Evidence from the Staffordshire Potteries, 1890–1920," *Continuity and Change* 12 (1997): 103–28.

Honeyman, Katrina, ve Jordan Goodman. "Women's Work, Gender Conflict, and Labour Markets in Europe, 1500–1900," *Economic History Review* 44 (1991): 608–28.

Hopkins, Keith. "Work and Leisure in Pre-Industrial Society," *Past and Present* 29 (1964): 50–62.

Hoppe, G., ve J. Langton. *Peasantry to Capitalism. Western Ostergotland in the Nineteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

Horkheimer, Max, ve Theodor Adorno. *Dialectic of Enlightenment* ([1944] Londra: Allen Lane, 1973).

Horowitz, David. *The Morality of Spending. Attitudes Toward the Consumer Society in America, 1875–1940* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1985).

Horrell, Sara. "Home Demand and British Industrialization," *Journal of Economic History* 56 (1996): 561–604.

Horrell, Sara, ve Jane Humphries. "Old Questions, New Data and Alternative Perspectives. Families' Living Standards in the Industrial Revolution," *Journal of Economic History* 52 (1992): 849–80.

_____ "Women's Labour Force Participation and the Transition to the MaleBreadwinner Family, 1790–1865," *Economic History Review* 48 (1995): 89–117.

_____ "The Origins and Expansion of the Male Breadwinner Family. The Case of Nineteenth-Century Britain," içinde Janssens, ed., *The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family?*, s. 25–65.

Horrell, Sara, Jane Humphries, ve Has-Joachim Voth. "Stature and Relative Deprivation. Fatherless Children in Early Industrial Britain," *Continuity and Change* 13 (1998): 73–115.

Hout, Michael, ve Caroline Hanley. "The Overworked American Family. Trends and Nontrends in Working Hours, 1968–2001" (Survey Research Center Working Paper, University of California at Berkeley, 2002).

Howell, Martha. *Women, Production and Patriarchy in Late Medieval Cities* (Chicago: University of Chicago Press, 1986).

Hudson, Pat, ve W. R. Lee, ed. *Women's Work and the Family Economy in Historical Perspective* (Manchester: Manchester University Press, 1990).

Hudson, Pat, ve W. R. Lee. "Women's Work and the Family Economy in Historical Perspective," içinde Hudson ve Lee, ed., *Women's Work and the Family Economy*, s. 2–47.

Hufton, Olwen. "Women and the Family Economy in Eighteenth Century France," *French Historical Studies* 9 (1975): 1–22.

_____ "Women in History. Early Modern Europe," *Past and Present* 101 (1983): 125–41.

Huizinga, Johan. *Dutch Civilization in the Seventeenth Century* ([*Original Dutch ed., 1941*] Londra: Collins, 1968).

Hume, David. *Essays Moral, Political and Literary* [1752], T. H. Green and T. H. Grose, ed. (Londra: Longmans, 1989), c. 1: "Of Commerce," s. 287–99; "Of Refinement in the Arts," s. 299–309.

_____ *A Treatise of Human Nature* [1739–40], L. A. Selby-Bigge, ed.; second edition (Oxford: Oxford University Press, 1978).

Humphries, Jane. "Class Struggle and the Persistence of the Working-Class Family," *Cambridge Journal of Economics* 1 (1977): 241–58.

_____ "'The Most Free from Objection...' The Sexual Division of Labor and Women's Work in Nineteenth-Century England," *Journal of Economic History* 47

(1987): 929–50.

_____ "Enclosures, Common Rights and Women. The Proletarianization of Families in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries," *Journal of Economic History* 50 (1990): 17–42.

_____ "'Lurking in the wings...' Women in the Historiography of the Industrial Revolution," *Business and Economic History* 20 (1991): 32–44.

Hundert, Edward. *The Enlightenment's Fable. Bernard Mandeville and the Discovery of Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

_____ "Mandeville, Rousseau and the Political Economy of Fantasy," içinde Berg ve Eger, ed., *Luxury in the Eighteenth Century*, s. 28–40.

Hunt, Alan. *Governance of the Consuming Passions. A History of Sumptuary Law* (New York: St. Martin's Press, 1996).

Hunt, Margaret. *The Middling Sort. Commerce, Gender and the Family in England* (Berkeley: University of California Press, 1996).

Ierulli, Kathryn, Edward L. Glaeser, ve Mariano Tommasi. "Introduction," içinde Tommasi ve Ierulli, ed., *The New Economics of Human Behavior*, s. 1–12.

Imhof, Arthur. *Lebenserwartungen in Deutschland vom 17. bis 19. Jahrhundert* (Weinheim: VCH Verlagsanstalt, 1990).

James, Jeffrey. *Consumption and Development* (New York: St. Martin's Press 1993).

Jansen, Arne C. "Twee Nederlandstalige gedichten van Bernard Mandeville," *Nieuw letterkundig magazijn* 23 (2005): 2–8.

Jansen, J. C. G. M. "Wilt U koffie of thee? Consumentengedrag in Maastricht in de achttiende eeuw," *NEHA-Jaarboek* 60 (1997): 36–68.

Janssens, Angélique. *Family and Social Change. The Household as a Process in an Industrializing Community* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993). Janssens, Angélique, ed. *The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family?* _____ *International Review of Social History*, Supplement 5 (1997).

Jardine, Lisa. *Worldly Goods. A New History of the Renaissance* (Londra: Macmillan, 1996).

Jay, Martin. *The Dialectical Imagination. A History of the Frankfurt School and the*

Institute of Social Research, 1923–1950 (Boston: Little, Brown and Co., 1973).

Jobse-van Putten, Jozien. *Eenvoudig maar voedzaam. Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland* (Nijmegen: SUN Memoria, 1995).

Jörg, C. J. A. "Porcelain for the Dutch in the Seventeenth Century," içinde Rosemary E. Scott, ed., *The Porcelain of Jingdezhen* (Londra: Percival David Foundation of Chinese Art, 1993), s. 183–205.

Johansen, Hans Christian. "How to Pay for Baltic Products?," içinde Wolfram Fischer, Marvin McInnis, ve Jurgen Schneider, ed., *The Emergence of a World Economy 1500–1914*, 2 cilt. (Wiesbaden: F. Steiner, 1986) I: 123–42.

John, A. V. ed. *Unequal Opportunities. Women's Employment in England, 1800– 1918* (Oxford: Basil Blackwell, 1986).

Johnson, Paul. *Saving and Spending. The Working-class Economy in Britain, 1870–1939* (Oxford: Oxford University Press, 1985).

Johnson, Paul, ve Stephen Nicholas. "Male and Female Living Standards in England and Wales, 1812–1857. Evidence from Criminal Height Records," *Economic History Review* 48 (1995): 470–81.

Jones, Colin. "Bourgeois Revolution Revivified. 1789 and Social Change," içinde Colin Lucas, ed., *Rewriting the French Revolution* (Oxford: Oxford University Press, 1991), s. 69–118.

_____ "The Great Chain of Buying. Medical Advertisement, the Bourgeois Public Sphere, and the Origins of the French Revolution," *American Historical Review* 101 (1996): 13–40.

Jones, Eric L. *Agriculture and Economic Growth in England, 1650–1815* (Londra: Methuen, 1967).

_____ *Agriculture and the Industrial Revolution* (Oxford: Blackwell, 1974).

_____ *The European Miracle. Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

Jones, Eric L., ve M. E. Falkus. "Urban Improvement and the English Economy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries," *Research in Economic History* 4 (1979): 193–233.

Jones, Jennifer M. "Coquettes and Grisettes. Women Buying and Selling in [*the*

Old Regime] Ancien Regime Paris," içinde de Grazia and Furlough, ed., *The Sex of Things*, s. 25–48.

_____ "Repackaging Rousseau. Femininity and Fashion in Old Regime France, *French Historical Studies* 18 (1994): 939–67.

Juhn, Chinhui, ve Simon Potter. "Changes in Labor Force Participation in the United States," *Journal of Economic Perspectives* 20 (2006): 27–46.

Juster, F. Thomas. "The Validity and Quality of Time Use Estimates Obtained from Recall Diaries," içinde Juster ve Stafford, ed., *Time, Goods, and WellBeing*, s. 63–92.

_____ "A Note on Recent Changes in Time Use," içinde Juster ve Stafford, ed., *Time, Goods, and Well-Being*, s. 313–32.

Juster, F. Thomas, ve Frank Stafford, ed. *Time, Goods, and Well-Being* (Ann Arbor: Institute of Social Research, University of Michigan, 1985).

Juster, F. Thomas, ve Frank Stafford. "The Allocation of Time. Empirical Findings, Behavioral Models, and Problems of Measurement," *Journal of Economic Literature* 29 (1991): 471–522.

Kaelble, Hartmut. *Industrialisation and Social Inequality in Nineteenth Century Europe* (Leamington Spa: Berg Publishers, 1986).

Kamermans, Johan A. *Materiele cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw* (Wageningen: A.A.G. Bijdragen 39, 1999).

Kaplan, Steven L. *The Bakers of Paris and the Bread Question, 1700–1775* (Durham, N.C.: Duke University Press, 1996).

Kennedy, R. E. *The Irish. Emigration, Marriage and Fertility* (Berkeley: University of California Press, 1973).

Kermit, Daniel. "The Marriage Premium," içinde Tommasi ve Ierulli, ed., *The New Economics of Human Behavior*, s. 113–25.

Keynes, John Maynard. "Economic Possibilities for Our Grandchildren," içinde Keynes, *Essays in Persuasion* ([1931] New York: W. W. Norton, 1961), s. 358–73.

King, Peter. "Pauper Inventories and the Material Lives of the Poor in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries," içinde T. Hitchcock, P. King, ve P. Sharpe, ed., *Chronicling Poverty. The Voices and Strategies of the English Poor, 1640–1840* (New

York: St. Martin's Press, 1997), s. 155–91.

Kistemaker, Renee, et al., ed. *Peter de Grote en Holland* (Bussem: Amsterdam Historisch Museum, 1996).

Klasen, Stephan. "Marriage, Bargaining, and Intra-Household Resource Allocation. Excess Female Mortality Among Adults During Early German Development" (Harvard University, Ph.D. dissertation, 1994).

Kleinberg, S. J. "Children's and Mothers' Wage Labor in Three Eastern U.S. Cities, 1880–1920," *Social Science History* 29 (2005): 45–76.

Klep, P. M. M. "Female Labour in the Netherlands and Belgium, 1846–1910," (unpublished, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1978).

Knotter, Ad. "Problemen van de family economy. Gezinsarbeid en arbeidsmarkt in pre-industrieel Europa," içinde Baud ve Engelen, ed., *Samen wonen, Samen werken?*, s. 35–71.

Kok, Jan. "Collectieve strategie en individuele levensloop," içinde Baud ve Engelen, ed., *Samen wonen, samen werken?*, s. 97–121.

Komlos, John. "Shrinking in a Growing Economy? The Mystery of Physical Stature During the Industrial Revolution," *Journal of Economic History* 58 (1998): 779–802.

Komlos, John, ve Albert Ritschl. "Holy Days, Work Days and the Standard of Living in the Habsburg Monarchy," *Journal of Interdisciplinary History* 26 (1995): 57–66.

Kotlikoff, Laurence J., ve A. Spivak. "The Family as an Incomplete Annuities Market," *Journal of Political Economy* 89 (1981): 942–63.

Kowaleski-Wallace, Elizabeth. *Consuming Subjects. Women, Shopping and Business in the Eighteenth Century* (New York: Columbia University Press, 1993). Kozub, Robert M. "Evolution of Taxation in England, 1700–1815. A Period of War and Industrialization," *Journal of European Economic History* 32 (2003): 363–88.

Kriedte, Peter, Hans Medick, ve Jürgen Schlumbohm, *Industrialization Before Industrialization* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

Krugman, Paul. "The Myth of Asia's Miracle," *Foreign Affairs* 73 (1994): 62–78

Kumar, Krishan. "Pre-capitalist and Non-capitalist Factors in the Development of Capitalism. Fred Kirsch and Joseph Schumpeter," içinde Adrian Ellis and Krishan

Kumar, ed., *Dilemmas of Liberal Democracies* (Londra: Tavistock Publications, 1983), s. 148–73.

Lancaster, Kelvin. *Modern Consumer Theory* (Aldershot, Hants.: Edward Elgar, 1991).

Landes, David. *The Unbound Prometheus. Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present* (Cambridge: Cambridge University Press, 1969).

_____ *The Revolution in Time. Clocks and the Making of the Modern World* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983).

Lane, Robert. "Friendship or Commodities? The Road Not Taken. Friendship, Consumerism, and Happiness," *Critical Review* 8 (1994): 521–54.

_____ *The Loss of Happiness in Market Democracies* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 2001).

Laslett, Peter. *The World We Have Lost* (Londra: Methuen, 1965).

_____ "Long-Term Trends in Bastardy in England," içinde Peter Laslett, *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), s. 102–59.

_____ "Family and Household as Work Group and Kin Group. Areas of Traditional Europe Compared," içinde Richard Wall, Jean Robin, ve Peter Laslett, ed., *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), s. 513–63.

_____ "Introduction," içinde Peter Laslett, Karla Oosterveen and Richard M. Smith, ed., *Bastardy and Its Comparative History* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980), s. 1–65.

_____ "Family, Kinship, and Collectivity as Systems of Support in Pre-Industrial Europe. A Consideration of the 'Nuclear Hardship' Hypothesis," *Continuity and Change* 3 (1988): 153–75.

Laslett, Peter, ve Richard Wall, ed. *Household and Family in Past Time* (Cambridge: Cambridge University Press, 1972).

Lavoisier, A.-L. *De la richesse territoriale du royaume de France* (Jean Claude Perrot, ed., Paris: Editions du C.T.H.S., 1988).

Lazear, Edward P., ve Robert T. Michael, *Allocation of Income within the Household*

(Chicago: University of Chicago Press, 1988).

Leboutte, Rene´, ed., *Proto-industrialisation. Recherches recentes et novelles perspectives. Me´langes en souvenir de Franklin Mendels* (Geneva: Librairie Droz, 1996).

Lee, James Z., ve Wang Feng. *One Quarter of Humanity. Mathusian Mythology and Chinese Realities* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999).

Lee, W. R. "Women's Work and the Family. Some Demographic Implications of Gender-Specific Rural Work Patterns in Nineteenth-Century Germany," içinde Hudson ve Lee, ed., *Women's Work and the Family Economy*, s. 50–75.

Lees, Lynn Hollen. "Getting and Spending. The Family Budgets of English Industrial Workers in 1890," içinde J. M. Merriman, ed., *Consciousness and Class Experience in Nineteenth-Century Europe* (New York: Holmes and Meier, 1979), s. 169–86.

Lehndorff, Steffen. "Working Time Reduction in the European Union. A Diversity of Trends and Approaches," içinde Golden and Figart, ed., *Working Time*, s. 38–56.

Lemire, Beverly. *Fashion's Favourite. The Cotton Trade and the Consumer in Britai 1660–1800* (Oxford: Oxford University Press, 1991).

_____ *Dress, Culture, and Commerce. The English Clothing Trade Before the Factory, 1660–1800* (New York: St. Martin's Press, 1997).

_____ "Second-hand Beaux and 'Red-armed Belles'. Conflict and the Creation of Fashions in England, c. 1660–1800," *Continuity and Change* 15 (2000): 391–417.

Lenman, Bruce P. "The English and Dutch East India Companies and the Birth of Consumerism in the Augustan World," *Eighteenth Century Life* 14 (1990): 47–65.

Le Play, Frederic. *Les ouvriers Europe´ens* (Paris: Imprimerie impériale, 1855; 2nd ed. (Tours: Alfred Mame et fils, 1877–9).

Le Roy Ladurie, Emmanuel. "L'histoire immobile," *Annales: Economies, Socie`te`s. Civilisations.* 29 (1974): 673–92 (English trans. "Motionless History," *Social Science History* 1 (1977): 115–36).

Lesger, Cle´ *Huur en conjunctuur. De woningmarkt in Amsterdam, 1550–1850* (Amsterdam: Amsterdamse Historische Reeks sy. 10, 1986).

Lesthaeghe, Ronald. "On the Social Control of Human Reproduction," *Population and Development Review* 6 (1980): 527–48.

Leuillot, P. "Influence du commerice oriental sur l'e´conomie occidentale," içinde Michel Mollat, *Socie`te`s et compagnies de commerce en orient et dans l'ocean Indien* (Paris, SEVPEN, 1970), s. 611–29.

Levine, David. *Family Formation in an Age of Nascent Capitalism* (New York: Academic Press, 1977).

_____ "Consumer Goods and Capitalist Modernisation," *Journal of Interdisciplinary History* 22 (1991): 67–77.

Levy, Frank. *The New Dollars and Dreams. American Incomes and Economic Change* (New York: Russell Sage Foundation, 1998)

Lillywhite, Bryant. *London Coffee Houses* (Londra: George Allen and Unwin, 1963).

Linder, Staffan B. *The Harried Leisure Class* (New York: Columbia University Press, 1970).

Lindert, Peter. "Probates, Prices and Preindustrial Living Standards," içinde Baulant, Schuurman, ve Servais, ed., *Inventaire apres-deces*, s. 171–80.

Loane, Margery. *The Queen's Poor. Life as They Found It* (Londra: Edward Arnold, 1910).

Lugar, C. "The Portuguese Tobacco Trade and Tobacco Growers of Bahia in the Late Colonial Period," in D. Alden ve W. Dean, ed., *Essays Concerning the Socio-Economic History of Brazil and Portuguese India* (Gainesville, Fla.: University Presses of Florida, 1977).

Lundberg, Shelly J., Robert A. Pollak, ve Terence J. Wales, "Do Husbands and Wives Pool Their Resources? Evidence from the United Kingdom Child Benefit," *Journal of Human Resources* 32 (1997): 463–80.

Lundberg, Shelly J., ve Robert A. Pollak. "Bargaining and Distribution in Marriage," *Journal of Economic Perspectives* 10 (1996): 139–58.

_____ "The American Family and Family Economics," *Journal of Economic Perspectives* 21 (2007): 3–26.

Lynch, Katherine A. *Family, Class, and Ideology in Early Industrial France. Social Policy and the Working-Class Family, 1825–1848* (Madison: University of Wisconsin Press, 1988).

_____ "The Family and the History of Public Life," *Journal of Interdisciplinary*

History 24 (1994): 665–84.

_____ *Individuals, Families, and Communities in Europe, 1200–1800. The Urban Foundations of Western Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).

Lyons, John. "Family Response to Economic Decline. Handloom Weavers in Early Nineteenth Century Lancashire," *Research in Economic History* 12 (1989): 45–91.

McBride, Theresa M. *Domestic Revolution. The Modernisation of Household Service in England and France, 1820–1920* (Londra: Croom Helm, 1976).

McCants, Anne. "The Not-So-Merry Widows of Amsterdam, 1740–1782," *Journal of Family History* 24 (1999): 441–67.

_____ "Petty Debts and Family Networks. The Credit Markets of Widows and Wives in Eighteenth-Century Amsterdam," içinde Beverly Lemire, et al., ed., *Women and Credit. Researching the Past, Refiguring the Future* (Oxford: Berg Publishers, 2001), s. 33–50.

_____ "Poor Consumers as Global Consumers. The Diffusion of Tea and Coffee Drinking in the Eighteenth Century," *Economic History Review* (2007, forthcoming).

_____ "Inequality Among the Poor of Eighteenth-Century Amsterdam," *Explorations in Economic History* 44 (2005): 1–21.

_____ "Goods at Pawn. The Overlapping Worlds of Material Possessions and Family Finance in Early Modern Amsterdam," *Social Science History* 31 (2007): 213–38.

McCusker, John J. "The Business of Distilling in the Old World and the New World During the Seventeenth and Eighteenth Centuries. The Rise of a New Enterprise and Its Connection with Colonial America," içinde John J. McCusker ve Kenneth Morgan, ed., *The Early Modern Atlantic Economy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), s. 186–224.

McCusker, John, ve Russell Menard. *Economy of British North America, 1607– 1789* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1985).

Macfarlane, Alan. *The Origins of English Individualism. The Family, Property, and Social Transition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1978).

Marriage and Love in England. Modes of Reproduction, 1300–1840 (Oxford: Basil Blackwell, 1986).

_____ *The Culture of Capitalism* (Oxford: Blackwell, 1987).

McKendrick, Neil. "Home Demand and Economic Growth. A New View of the Role of Women and Children in the Industrial Revolution," içinde Neil McKendrick, ed., *Historical Perspectives. Studies in English Thought and Society in Honour of J. H. Plumb* (Londra: Europa Publications, 1974), s. 152–210.

_____ "The Consumer Revolution in Eighteenth-Century England," içinde McKendrick, Brewer, ve Plumb, ed., *The Birth of a Consumer Society*, s. 9–33.

McKendrick, Neil, John Brewer, ve J. H. Plumb, ed. *The Birth of a Consumer Society. The Commercialization of Eighteenth-Century England* (Bloomington: Indiana University Press, 1982).

McKeown, Thomas. *The Modern Rise of Population* (New York: Academic Press, 1976).

Madisson, Angus. *Monitoring the World Economy, 1820–1992* (Paris: OECD, 1995).

The World Economy. A Millennnial Perspective (Paris: OECD, 2001).

Main, Gloria. "Gender, Work and Wages in Colonial New England," *William and Mary Quarterly* 51 (1994): 36–66.

Main, Gloria, ve Jackson T. Main. "Economic Growth and the Standard of Living in Southern New England, 1640–1774," *Journal of Economic History* 48 (1988): 27–46.

Malcolmson, R. W. *Life and Labour in England, 1700–1780* (New York: St. Martin's Press, 1981).

Mandeville, Bernard. *The Fable of the Bees, or Private Vices, Public Benefits* [*1714, 1723, 1733*], Douglas Garmen, ed. (Londra: Wishart, 1934).

_____ *The Fable of the Bees and Other Writings.* Abridged and edited by E. J. Hundert ([*1732 ed.*] Indianapolis and Cambridge: Hackett Publishing, 1997).

_____ *De wereld gaat aan deugd ten onder.* Collected work, c. 1. Translation and commentary by Arne C. Jansen (Zwolle: Lemniscaat, 2006).

Marchand, Roland. *Advertising the American Dream. Making Way for Modernity, 1920–1940* (Berkeley: University of California Press, 1985).

Marcuse, Herbert. *Eros and Civilization. A Philosophical Inquiry into Freud* ([*1955*] New York: Vintage Books, 1962).

_____ *One-Dimensional Man* (Boston: Beacon Press, 1964).

Marczewski, Jan. "Some Aspects of the Economic Growth of France, 1660–1958," *Economic Development and Cultural Change* 9 (1961): 369–86.

Mare, Robert D. "Five Decades of Educational Assortative Mating," *American Sociological Review* 56 (1991): 15–32.

Markovitch, T. J. *L'industrie Franc ¸aise de 1789 a 1964* (Paris: Droz, 1964). Martin, John Levi. "The Myth of the Consumption-oriented Economy and the Rise of the Desiring Subject," *Theory and Society* 28 (1999): 425–53. Marshall, Alfred. *The Principles of Economics* (Londra: Macmillan, 1890). Marx, Karl. *Capital*, 3 vols. (Moscow: International Publishers, 1961).

Mathias, Peter. *The Brewing Industry in England, 1700–1830* (Cambridge: Cambridge University Press, 1959).

"Leisure and Wages in Theory and Practice," içinde Peter Mathias, *The Transformation of England* (Londra: Methuen, 1979), s. 148–67.

Mazumdar, Sucheta. *Sugar and Society in China. Peasants, Technology and the World Market* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1998).

Medick, Hans. "The Proto-Industrial Family Economy. The Structural Function of Household and Family During the Transition from Peasant Society to Industrial Capitalism, "*Social History* 3 (1976): 291–315.

_____ "The Proto-Industrial Family Economy" [*extended version of article in Social History*] içinde Kriede, Medick, ve Schlumbohm, ed., *Industrialization Before Industrialization*, s. 38–73.

_____ "The Structure and Function of Population Development Under the Protoindustrial System," içinde Kriedte, Medick, ve Schlumbohm, ed. *Industrialization Before Industrialization*, s. 74–93.

Meillassoux, C. *Maidens, Meal and Money. Capitalism and the Domestic Community* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

Mendels, Franklin. "Proto-Industrialization, the First Phase of the Industrialization Process," *Journal of Economic History* 32 (1972): 241–61.

_____ "Niveau des salaries et a^ge au marriage en Flandre, XVIIe–XVIIIe siecle," *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations* 39 (1984): 939–56.

_____ "Des industries rurales a la proto-industrialisation. Historique d'un

changement de perspective," *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations* 39 (1984): 997–1008.

Michel, Lawrence, Jared Bernstein, ve John Schmitt. *The State of Working America, 2000/2001* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2001).

Michel, Lawrence, Jared Bernstein, ve Heather Boushey. *The State of Working America, 2002/2003* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2003).

Michel, Lawrence, Jared Bernstein, ve Sylvia Allegretto. *The State of Working America, 2004/2005* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2005).

Miles, Steven. *Consumerism as a Way of Life* (Londra: Sage, 1998).

Miller, Daniel. "Consumption as the Vanguard of History. A Polemic by Way of an Introduction," içinde Miller, ed., *Acknowledging Consumption,* s. 1–57.

_____ "Consumption Studies as the Transformation of Anthropology,"içindein Miller, ed., *Acknowledging Consumption*, s. 264–95.

Miller, Daniel, ed., *Acknowledging Consumption. A Review of New Studies* (Londra: Routledge, 1995).

Miller, Michael. *The Bon Marche´. Bourgeois Culture and the Department Store, 1869–1920* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1981).

Mincer, Jacob. "Labor Force Participation of Married Women," içinde National Bureau for Economic Research, *Aspects of Labor Force Economics* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1962).

Mintz, Sidney W. *Sweetness and Power. The Place of Sugar in Modern History* (New York: Viking Press, 1985).

Mitch, David. "The Role of Education and Skill in the British Industrial Revolution," içinde Joel Mokyr, ed., *The British Industrial Revolution. An Economic Perspective* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1993), s. 241–79.

Mitchell, B. R., ve Phyllis Deane, *Abstract of British Historical Statistics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1969).

Michael Mitterauer, Michael. "Geschlechtsspezifischische Arbeitsteilung und Geschecterrollen in landlichen Gesellschaften Mitteleuropas," içinde *Familie und Arbeitsteilung. Historischvergleichende Studien* (Viyana/Köln: Böhlau, 1992), s. 58–148.

Modell, John. "Patterns of Consumption, Acculturation, and Family Income

Strategies in Late Nineteenth-Century America," içinde Tamara Hareven ve Maris Vinovskis, ed., *Family and Population in Nineteenth Century America* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1978), s. 206–40.

Mohrmann, Ruth-E. *Alltagswelt in Braunschweig. Stadtische und landliche Wohnkultur vom 16. bis zum frühen 20. Jahrhundert*, 2 c. (Mü nster: Waxmann, 1990).

Mokyr, Joel. "Demand vs. Supply in the Industrial Revolution," *Journal of Eco nomic History* 37 (1977): 981–1008.

_____ "Is There Still Life in the Pessimist Case. Consumption in the Industrial Revolution, 1790–1850," *Journal of Economic History* 48 (1988): 69–92.

_____ "Editor's Introduction," içinde Joel Mokyr, ed., *The British Industrial Revolution. An Economic Perspective* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1998), s. 1–127.

_____ *The Lever of Riches. Technological Creativity and Economic Progress* (Oxford: Oxford University Press, 1990).

_____ "More Work for Mother? Knowledge and Household Behavior, 1870–1945," *Journal of Economic History* 60 (2000): 1–41.

_____ "Accounting for the Industrial Revolution," içinde Roderick Floud ve Paul Johnson, ed., *The Cambridge Economic History of Modern Britain, c.I., Industrialisation, 1700–1860* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), s. 1–27.

Montesquieu, Charles Louis de Secondat. Baron du. *The Spirit of the Laws* ([1748] New York: Hafner Publishers, 1949).

Morineau, Michel. *Incroyables gazettes et fabuleux me´taux* (Londra ve Paris: Cambridge University Press, 1985).

Muchembled, Robert. *Socie´te´ et mentalite´s dans la France moderne, XVIIe–XVIIIe siécle* (Paris: A. Colin, 1990).

Mui, Hoh-Cheung, ve Lorna H. Mui. *Shops and Shopkeeping in EighteenthCentury England* (Kingston and Montreal" McGill–Queen's University Press, 1989).

Mukerji, Chandra. *From Graven Images. Patterns of Modern Materialism* (New York: Columbia University Press, 1983).

Muldrew, Craig. *The Economy of Obligation. The Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England* (Basingstoke: Macmillan, 1998).

_____ "'Hard Food for Midas'. Cash and Its Social Value in Early Modern England," *Past and Present* 170 (2001): 78–120.

Mun, Thomas, *England's Treasure by Forraign Trade or the Balance of our Forraign Trade in the Rule of Our Treasure* (Londra, 1664).

Muzumdar, Sucheta. *Sugar and Society in China. Peasants, Technology, and the World Market* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1998).

Nardinelli, Clark. *Child Labor and the Industrial Revolution* (Bloomington: Indiana University Press, 1990).

Nash, Robert C. "The English and Scottish Tobacco Trades in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Legal and Illegal Trade," *Economic History Review* 25 (1982): 354–72.

Nef, John U. *Cultural Foundations of Industrial Civilization* (Cambridge: Cambridge University Press, 1958).

Nenadic, Stana. "Middle-Rank Consumers and Domestic Culture in Edinburgh and Glasgow, 1720–1840," *Past and Present* 145 (1994): 122–56.

_____"Household Possessions and the Modernizing City. Scotland, c. 1720–1840," içinde Schuurman and Walsh, ed., *Material Culture*, s. 147–60.

Nicholas, Stephen, ve Deborah Oxley. "The Industrial Revolution and the Genesis of the Male Breadwinner," içinde Graeme D. Snooks, ed., *Was the Industrial Revolution Necessary?* (Londra: Routledge, 1994), s. 96–111.

Noordegraaf, Leo. *Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland, 1450–1650* (Bergen: Octavo, 1985).

Nordhaus, William. "Do Real Output and Real Wage Measures Capture Reality? The History of Lighting Suggests Not," içinde Tim Breshnahan and Robert Gordon, ed., *The Economics of New Goods* (Chicago: University of Chicago Press, 1997), s. 29–66.

Nordhaus, William, ve James Tobin. "Is Growth Obsolete?," içinde James Tobin, *Essays in Economics, c. III, Theory and Policy* (Cambridge, Mass.: MIT University Press, 1982), s. 360–450.

North, Douglass. *Structure and Change in Economic History* (New York: W. W. Norton, 1981).

North, Dudley. *Discourse upon Trade* (Londra, 1691).

North, Michael. "Kultur und Konsum – Luxus und Geschmack um 1800," içinde Rolf Walter, ed., *Geschichte des Konsums* (Stuttgart: F. Steiner Verlag, 2004), s. 17–33.

Norwich, Julius. *A History of Venice* (New York: Knopf, 1982).

Nye, John V. "The Myth of Free Trade. Britain and Fortress France," *Journal of Economic History* 51 (1991): 23–46.

O'Brien, Patrick. "The Political Economy of British Taxation, 1660–1815," *Economic History Review* 41 (1988), 1–32.

O'Brien, Patrick, ve P. Hunt. "The Emergence and Consolidation of the Excise in the English Fiscal System Before the Glorious Revolution," *British Tax Review* 1 (1997): 35–58.

Oddy, Derek J. "Working-Class Diets in Late Nineteenth-Century Britain," *Economic History Review* 23 (1970): 314–23.

_____ "Food, Drink, and Nutrition," içinde F. M. L. Thompson, ed., *The Cambridge Social History of Britain, 1750–1950*, c. 2 (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), s. 251–78.

Oddy, Derek J., ve John Burnett. "British Diet Since Industrialization. A Bibliographical Study," içinde Teuteberg, ed., *European Food History*, s. 19–44.

OECD. *Employment Outlook* (Haziran 1998).

Offer, Avner. *The Challenge of Affluence. Self-Control and Well-Being in the United States and Britain Since 1950* (Oxford: Oxford University Press, 2006).

Ogilvie, Sheilagh C. "Women and Proto-industrialisation in a Corporate Society. Württemberg Woollen Weaving, 1590–1760," içinde Hudson ve Lee, ed., *Women's Work and the Family Economy*, s. 76–103.

_____ A Bitter Living. Women, Markets, and Social Capital in Early Modern Germany (Oxford: Oxford University Press, 2003).

_____ "Women and Labour Markets in Early Modern Germany," *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 2004/2 (2004): 25–60.

Ogilvie, Sheilagh C., ve Markus Cerman, ed., *European Proto-industrialization* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).

Orem, L. "The Welfare of Women in Laboring Families. England, 1860–1950," içinde Mary S. Hartman ve Lois Banner, ed., *Clio's Consciousness Raised. New Perspectives on the History of Women* (New York: Harper & Row, 1974), s. 226–44.

Overton, Mark. "Prices from Probate Inventories," içinde Tom Arkell, Nester Evans, ve Nigel Goose, ed., *When Death Do Us Part. Understanding and Interpreting the Probate Records of Early Modern England* (Oxford: Leopard's Head Press, 2000), s. 120–43.

_____ "Household Wealth, Indebtedness, and Economic Growth in Early Modern England," *Economic History Review* (yayımlanacak).

Overton, Mark, Jane Whittle, Darron Dean, ve Andrew Hann. *Production and Consumption in English Households, 1600–1750* (Londra: Routledge, 2004).

Pahl, Jan. *Money and Marriage* (Londra: Macmillan, 1989).

Panhuysen, Bibi. *Maatwerk. kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden (1500–1800)* (Amsterdam: IISG, 2000).

Pardailhe´-Galabrun, Annik. *The Birth of Intimacy. Private and Domestic Life in Early Modern Paris* (Cambridge: Polity Press, 1991).

Pareto, Vilfredo. *Manuel d' e´conomie politique*, second ed. (Paris: Giard, 1927).

Parsons, Talcot. "The American Family. Its Relations to Personality and the Social Structure," içinde Talcot Parsons ve Robert F. Bales, ed., *Family, Socialization and Interaction Process* (Glencoe, Ill.: The Free Press, 1955), s. 3–33.

Pedersen, Susan. *Family, Dependence, and the Origins of the Welfare State. Britain and France, 1914–1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

Perkins, Harold. *Origins of Modern English Society, 1780–1880* (Londra: Routledge & Kegan Paul, 1969).

Persson, K. G. "Consumption, Labour and Leisure in the Late Middle Ages," içinde D. Menjot, ed., *Manger et boire au Moyen Age* (Nice: Centre d' Etudes Médiéveles de Nice, 1984), s. 211–23.

Petersen, Christian. *Bread and the British Economy, c. 1770–1870* (Aldershot, Hants.: Scolar Press, 1995).

Peterson, Mark A. "Puritanism and Refinement in Early New England. Reflections on Communion Silver," *William and Mary Quarterly* 58 (2001): 307–46.

Pfister, Ulrich. "The Protoindustrial Household Economy. Toward a Formal Analysis," *Journal of Family History* 17 (1992): 201–32.

_____ *Die Züricher Fariques. Protoindustrielles Wachstum vom 16. zum 18. Jahrhundert* (Zürih: Chronos, 1992).

Phelps Brown, E. H., ve Sheila V. Hopkins. "Seven Centuries of Builders' Wage Rates," *Economics* 22 (1955): 195–206.

_____ "Seven Centuries of Prices of Consumables Compared with Builders' Wage Rates," *Economics* 23 (1956): 296–314.

Pierenkemper, Toni. *Haushalt und Verbrauch in historischer Perspective* (St. Katharinen: Scripta Mercaturae, 1987).

_____ "Das Rechnungsbuch der Hausfrau – und was wir daraus lernen können," *Geschichte und Gesellshaft* 14 (1988): 38–63.

_____ *Zur Ökonomik des Privaten Haushalts* (Frankfurt: Campus Verlag, 1991).

Pinchbeck, Ida. *Women Workers and the Industrial Revolution, 1750–1850* (Londra: Frank Cass, 1969).

Pitkin, Hanna. *Fortune Is a Woman. Gender and Politics in the Thought of Niccolo Machiavelli* (Berkeley: University of California Press, 1984).

Plantenga, Janneke. *Een afwijkend patroon. Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en (West-) Duitsland* (Amsterdam: SUA, 1993).

Pocock, J. G. A. *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1975).

_____ "The Mobility of Property and the Rise of Eighteenth-Century Sociology," içinde J. G. A. Pocock, *Virtue, Commerce and Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), s. 103–25.

Pollard, Sidney. *The Genesis of Modern Management* ([1965] Harmondsworth: Penguin, 1969).

_____ "Labour in Great Britain," içinde Peter Mathias ve M. M. Poston, ed., *Cambridge Economic History of Europe* c. 7 (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), s. 97–179.

Pollexfen, John. *A Discourse on Trade, Coyne, and Paper Credit* (Londra, 1697).

Pomeranz, Kenneth. *The Great Divergence. China, Europe, and the Making of the*

Modern World (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2000).

_____ "Political Economy and Ecology on the Eve of Industrialization. Europe, China and the Global Conjucture," *American Historical Review* 107 (2002): 425– 46.

Popenoe, David. *Disturbing the Nest. Family Change and Decline in Modern Societies* (New York: A. de Gruyter, 1988).

_____ "The Family Condition of America. Cultural Change and Public Policy," içinde H. J. Aaron, T. E. Mann, ve T. Taylor, ed., *Values and Public Policy* (Washington: The Brookings Institution, 1994), s. 81–112.

Porter, G. R. "On the Self-Imposed Taxation of the Working-Classes in the United Kingdom," *Journal of the Royal Statistical Society* 13 (1850): 358–64.

Postlethwayt, Malachy. *Britain's Commercial Interest Explained and Improved,*c2 c. ([*Londra, 1757*] Reprinted, New York: Augustus M. Kelly, 1968).

Pott-Buter, Hettie A. *Facts and Fairy Tales about Female Labor, Family and Fertility. A Seven-Country Comparison, 1850–1990* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1993).

Prescott, Edward C. "Why Do Americans Work So Much More Than Europeans?," *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review* 28 (2004): 2–15.

Preston, Samuel. "Children and the Elderly. Divergent Paths for America's Dependents," *Demography* 21 (1984): 435–57.

Price, Jacob M. *France and the Chesapeake. A History of the French Tobacco Monopoly, 1674–1775, and Its Relationship to the British and American Tobacco Trades,* 2 vols. (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1973).

Putnam, Robert D. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community* (New York: Simon and Schuster, 2000).

Ranchetti, Fabio. "Choice without Utility? Some Reflections on the Loose Foundations of Standard Consumer Theory," içinde Bianchi, ed., *The Active Consumer,* s. 21–45.

Ransom, Roger L., ve Richard Sutch. "Did Rising Out-Migration Cause Fertility to Decline in Antebellum New England? A Life-Cycle Perspective on Old-Age Security Motives, Child Default, and Farm Family Fertility," California Institute

of Technology Social Science Working Papers no. 610 (April 1986).

Reher, David Sven. "Family Ties in Western Europe. Persistent Contrasts," *Population and Development Review* 24 (2) (1998): 203–34.

Richards, Eric. "Women in the British Economy Since about 1700. An Interpretation," *History* 59 (1974): 337–57.

Ringen, Stein. *Citizens, Families, and Reform* (Oxford: Oxford University Press, 1997).

Rive, Alfred. "Consumption of Tobacco Since 1600," *Economic Journal* (Economic History Supplement, c. 1, 1926–9), Ocak 1926, s. 57–75.

Roberts, Elizabeth. "Working-Class Standard of Living in Barrow and Lancaster, 1890–1914," *Economic History Review* 30 (1977): 306–21.

Robertson, John. *The Case for the Enlightenment. Scotland and Naples 1680– 1760* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).

Robinson, John P. "Changes in Time Use. An Historical Overview," içinde F. T. Juster ve Frank P. Stafford, ed., *Time Goods and Well-Being*, s. 33–62.

Roche, Daniel. *Le Peuple de Paris. Essai sur la culture populaire au XVIIIe sie`cle* (Paris: Aubier Montaigne, 1981).

_____ *The Culture of Clothing. Dress and Fashion in the Ancien Regime* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

_____ *Histoire des choses banales. Naissance de la consommation dans les socie´te´s traditionnelles (xviie-xixe sie`cles)* (Paris: Fayard, 1997).

_____ "Between a 'Moral Economy' and a 'Consumer Economy'. Clothes and Their Function in the 17th and 18th Centuries," içinde Robert Fox and Anthony Turner, ed., *Luxury Trades and Consumerism in Ancien Régime Paris. Studies in the History of the Skilled Workforce* (Aldershot, Hants.: Ashgate, 1998), s. 219–29.

Roessingh, H. K. *Inlandse tabak. Expansie en contrtactie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland* (Zutphen: De Walburg Pers, 1976).

Rorabaugh, William J. *The Alcoholic Republic. An American Tradition* (Oxford: Oxford University Press, 1979).

Rose, Sonya. "Gender Antagonism and Class Conflict. Exclusionary Strategies of Male Trade Unionists in Nineteenth Century Britain," *Social History* 13 (1988): 191–208.

Rowntree, B. Seebohm. *Poverty. A Study of Town Life* (Londra: Macmillan, 1902).

Rozman, Gilbert. *Urban Networks in Ch'ing China and Tokugawa Japan* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1973).

Rubin, Rose M., ve Bobye J. Riney. *Working Wives and Dual-Earner Families* (Westport, Conn.: Praeger, 1994).

Rudolph, Richard L. "The European Peasant Family and Economy. Central Themes and Issues," *Journal of Family History* 17 (1992): 119–38.

Rudolph, Richard L., ed. *The European Peasant Family and Society. Historical Studies* (Liverpool: Liverpool University Press, 1995).

Ruggin, F.-J. *Les elites et les villes moyennes en France et en Angleterre (xvii-xviiie sie`cle)* (Paris: L'Harmattan, 1997).

Rule, John. *The Experience of Labour in Eighteenth-Century Industry* (Londra: Croom Helm, 1981).

_____ *The Labouring Classes in Early Industrial England, 1750–1850* (Londra: Longman, 1986).

Rybczynski, Witwold. *Home. A Short History of an Idea* (New York: Viking Press, 1986).

Sabean, David. *Property, Production, and Family in Neckerhausen, 1700–1850* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).

Sahlins, Marshall. *Stone Age Economics* (Chicago: University of Chicago Press, 1972).

Saito, Osamu. "Labour Supply Behavior of the Poor in the English Industrial Revolution," *Journal of European Economic History* 10 (1981): 633–52.

_____ "Population and the Peasant Family Economy in Proto-Industrial Japan," *Journal of Family History* 8 (1983): 30–54.

_____ "The Rural Economy. Commercial Agriculture, By-employment and Wage Work," içinde M. Jansen and G. Rozman, ed., *Japan in Transition. From Tokugawa to Meiji* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1986), s. 400–20.

_____ "Work, Leisure and the Concpet of Planning in the Japanese Past," (yayımlanmamış, Institute of Economic Research, Hitotsubashi University, 1996).

_____ "Gender, Workload and Agricultural Progress. Japan's Historical Experience in Perspective," içinde Laboutte, ed., *Proto-industrialization* (1996), s. 129–51.

Samuelson, Paul. "A Note on the Pure Theory of Consumers' Behavior," *Economica* 5 (1938): 61–71.

_____ "Consumption Theory in Terms of Revealed Preference," *Economica* 15 (1948): 243–53.

_____ "Social Indifference Curves," *Quarterly Journal of Economics* 70 (1956): 1–22.

Sandgruber, Roman. *Die Anfange der Konsumgesellschaft. Konsumguterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert* (Viyana: Verlag für Geschichte und Politik, 1982).

_____ "Nutrition in Austria in the Industrial Age," içinde Teuteberg, ed., *European Food History*, s. 146–67.

_____ "Leben und Lebensstandard im Zeitalter des Barock – Quellen und Ergebnisse," içinde Othmar Pickl ve Helmuth Feigl, ed., *Methoden und Probleme der Alltagsforschung im Zeitalter des Barock* (Viyana: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1992), s. 171–190.

Sarti, Raffaella. *Europe at Home. Family and Material Culture, 1500–1800* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 2002).

Savage, Mike, ve Andrew Miles. *The Remaking of the British Working Class, 1840–1940* (Londra: Routledge, 1994).

Schama, Simon. *The Embarrassment of Riches* (New York: Knopf, 1985). Schelstraete, C., H. Kintaert, ve D. de Ruyck. *Het einde van de onveranderlijkheid. Arbeid, beszit en woonomstandigheden in het land van Nevel tijdens de 17e en 18e eeuw* (Nevele: Heemkundig Kring 'Het Land van Nevele', 1986).

Schilling, Heinz. "Confessionalization in the Empire," içinde Heinz Schilling, ed., *Religion, Political Culture, and the Emergence of Early Modern Society* (Leiden: E. J. Brill, 1992), s. 205–46.

Schneider, Jürgen. "Produktion, handel und konsum von Kaffee (15. bis ende 18. jh.)," içinde Hans Pohl, ed., *The European Discovery of the World and Its Economic Effects on Pre-Industrial Society, 1500–1800* (Stuttgart: F. Steiner Verlag, 1990), s.

122–40.

_____ "The Effects on European Markets of Imported Overseas Agriculture. The Production, Trade, and Consumption of Coffee (15th to Late 18th Centuries)," in Jose` Casus Pardo, ed., *Economic Effects of the European Expansion* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1992), s. 283–306.

Scholliers, Peter. "Family Income, Need.and Mothers' Wages. A Critical Survey of Working-Class Budget Inquiries in Belgium 1853–1929," içinde T. Pierenkemper, ed., *Zur Okonomik des privaten Haushalts. Haushaltsrechnungen als Quellen historischer Witschaftsund Socialforschung* (Frankfurt: Campus Verlag, 1991), s. 145–81.

_____ "Historical Food Research in Belgium. Development, Problems and Results in the 19th and 20th Centuries," içi n d e Teuteberg, ed., *European Food History*, s. 71–89.

Schor, Juliet. *The Overworked American. The Unexpected Decline in Leisure* (New York: Basic Books, 1992).

_____ The Overspent American. Upscaling, Downshifting, and the New Consumer (New York: Basic Books, 1998).

Schultz, T. Paul. "Economic Demography and Development. New Directions in an Old Field," içinde Gustav Ranis and T. P. Schultz, ed., *The State of Development Economics* (Oxford: Basil Blackwell, 1988), s. 416–58.

Schumpeter, Joseph. *Capitalism, Socialism, and Democracy* (New York: Harper and Brothers, 1941).

Schuurman, Anton. *Materiele cultuur en levensstijl. een onderzoek naar de taal der dingen op her Nederlandse platteland in de 19e eeuw. De Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant* (Wageningen: AAG Bijdragen 30, 1989).

Schuurman, Anton, ve Lorena S. Walsh, ed. *Material Culture. Consumption, Life-Style, Standard of Living, 1500–1900* (Milano: 11. Uluslararası İktisat Tarihi Kongresi, 1994).

Scitovsky, Tibor. *The Joyless Economy* (Oxford: Oxford University Press, 1976; rev. ed., 1992).

Seccombe, Wally. "Patriarchy Stabilized. The Construction of the Male Breadwinner Wage Norm in Nineteenth-Century Britain," *Social History* 11 (1986): 53–76.

_____ *A Millennium of Family Change. Feudalism to Capitalism in Northwestern Europe* (Londra: Verso, 1992).

_____ *Weathering the Storm. Working-class Families from the Industrial Revolution to the Fertility Decline* (Londra: Verso, 1993).

Segalen, Martine. *Love and Power in the Peasant Family. Rural France in the Nineteenth Century* (Chicago: University of Chicago Press, 1983).

Segers, Yves. "Oysters and Rye Bread. Polarizing Living Standards in Flanders, 1800–1860," *European Review of Economic History* 5 (2001): 301–36.

Segers, Yves, et al., ed. *Op weg naar een consumptiemaatschappij. Over het verbruik van voeding, kleding en luxegoederen in België Nederland (19e20e eeuw)* (Amsterdam: Aksent, 2002).

Sekora, John. *Luxury. The Concept in Western Thought, Eden to Smollett* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1977).

Sella, Domenico. "Peasants as Consumers of Manufactured Goods in Italy around 1600," içinde Richard Rudolph, ed., *The European Peasant Family and Society*, s. 154–64.

Sellers, Charles. *The Market Revolution. Jacksonian America: 1815–1846* (Oxford: Oxford University Press, 1991).

Selten, Robert, ve Pieter Al. "Nederlanders zijn minder gaan werken," *Sociaaleconomische trends* (2005–1): 14–21.

Sen, Amartya. "Economics and the Family," *Asian Development Review* 1 (1983): 14–26.

Shammas, Carole. "How Self-Sufficient Was Early America?," *Journal of Interdisciplinary History* 13 (1982): 247–72.

_____ "The Eighteenth-Century English Diet and Economic Change," *Explorations in Economic History* 21 (1984): 254–69.

_____ "Explaining Past Changes in Consumption and Consumer Behavior," *Historical Methods* 22 (1989): 61–7.

_____ *The Pre-Industrial Consumer in England and America* (Oxford: Oxford University Press, 1990).

_____ "The Decline of Textile Prices in England and British America Prior to

the Industrial Revolution," *Economic History Review* 47 (1994): 483–507.

Sharpe, Pamela. *Adapting to Capitalism. Working Women in the English Economy, 1700–1850* (New York: St. Martin's Press, 1996).

_____ "Literally Spinsters. A New Interpretation of Local Economy and Demography in Colyton in the Seventeenth and Eighteenth Centuries," *Economic History Review* 44 (1991): 46–65.

Shi, David E. *The Simple Life. Plain Living and High Thinking in American Culture* (Oxford: Oxford University Press, 1985).

Shoemaker, Robert. *Gender in English Society, 1650–1850. The Emergence of Separate Spheres?* (Londra: Longman, 1998).

Shorter, Edward. *The Making of the Modern Family* (New York: Basic Books, 1975).

Simmel, Georg. "Fashion," *International Quarterly* 10 (1904): 130–55.

_____ *The Philosophy of Money* ([1900] Londra: Routledge, 1978).

Slicher van Bath, B. H. *The Agrarian History of Western Europe, 500–1850* (Londra: Edward Arnold, 1963).

Smelser, Niel. *Social Change in the Industrial Revolution. An Application of Theory to the Lancashire Cotton Industry, 1740–1840* (Londra: Routledge & Kegan Paul, 1959).

Smith, Adam. *Lectures on Jurisprudence* [1762–3, 1766] R. L. Meek, D. D. Raphael, ve P. G. Stein, ed. (Oxford: Oxford University Press, 1978).

_____ *The Theory of Moral Sentiments* ([1760, gözden geçirilmiş. 1790] D. D. Raphael and A. L. Macfie, ed. Oxford: Oxford University Press, 1976).

_____ *An Inquiry into the Nature and Causes of The Wealth of Nations* ([1776] Cannon edition, Londra: Methuen, 1904; reprinted, Chicago: University of Chicago Press, 1976).

Smith, S. D. "Accounting for Taste. British Coffee Consumption in Historical Perspective," *Journal of Interdisciplinary History* 27 (1996): 183–214.

Smith, Woodruff D. *Consumption and the Making of Respectability, 1600–1800* (Londra: Routledge, 2002).

Snell, K. D. M. *Annals of the Labouring Poor. Social Change and Agrarian England, 1660–1900* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985).

Söderberg, Johan, Ulf Jonsson, ve Christer Persson. *A Stagnating Metropolis. The Economy and Demography of Stockholm, 1750–1850* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991).

Sokoll, Thomas. "Early Attempts at Accounting the Unaccountable. Davies and Eden's Budgets of Agricultural Labouring Families in Late Eighteenth-Century England," içinde Pierenkemper, ed., *Zur Ökonomik des Privaten Haushalts*, s. 34–60.

Sombart, Werner. *Luxury and Capitalism* ([1913] Ann Arbor: University of Michigan Press, 1967).

Sonenscher, Michael. "Fashion's Empire. Trade and Power in Early 18th Century France," içinde Robert Fox and Anthony Turner, ed., *Luxury Trades and Consumerism in Ancien Régime Paris. Studies in the History of the Skilled Workforce* (Aldershot, Hants.: Ashgate, 1998), s. 231–54.

Spufford, Margaret. *The Great Reclothing of Rural England. Petty Chapmen and Their Wares in the Seventeenth Century* (Londra: Hambleton Press, 1984). "The Cost of Apparel in Seventeenth-Century England, and the Accuracy of Gregory King," *Economic History Review* 53 (2000): 677–705.

Stallybrass, Peter. "Marx's Coat," içinde Patricia Spyer, ed., *Border Fetishisms. Material Objects in Unstable Spaces* (New York: Routledge, 1998), s. 183–207.

Stedman Jones, Gareth. "Working-class Culture and Working-class Politics in London, 1870–1900. Notes on the Remaking of the Working Class," *Journal of Social History* 7 (1974): 460–508.

Stearns, Peter N. "Stages in Consumerism. Recent Work on the Issues of Periodization," *Journal of Modern History* 69 (1997): 102–17.

_____ *Consumerism in World History. The Global Transformation of Desire* (Londra: Routledge, 2001).

Steckel, Richard H. "Stature and Living Standards in the United States," içinde Gallmanand Wallis, ed., *American Economic Growth and Standards of Living Before the Civil War*, s. 265–310.

_____ "Stature and Living Standards," *Journal of Economic Literature* 33 (1995): 1903–40.

Steedman, Ian. *Consumption Takes Time. Implications for Economic Theory* (Londra: Routledge, 2001).

Steegen, Erwin. "Kleinhandel en kramers. De verkoop van genotsmiddelen in Maastricht in de achttiende eeuw," *NEHA-Jaarboek* 61 (1998): 163–95.

Stein, Robert. "The French Sugar Business in the Eighteenth Century. A Quantitative Study," *Business History* 22 (1980): 3–17.

Steuart, Sir James. *An Inquiry into the Principles of Political Economy* (Londra: Printed for A. Miller and T. Cadell, 1767).

Stigler, George. "Domestic Servants in the United States, 1900–1940" (NBER occasional paper no. 24, 1946).

Stone, Lawrence. *The Family, Sex and Marriage in England, 1500–1800* (New York: Harper & Row, 1977).

Strasser, S., C. McGovern, ve M. Judt, ed. *Getting and Spending. European and American Consumer Societies in the Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

Styles, John. "Manufacturing, Consumption and Design in Eighteenth-Century England," içinde Brewer and Porter, ed., *Consumption and the World of Goods*, s. 527–54.

_____ "Clothing the North. The Supply of Non-Elite Clothing in the Eighteenth-Century North of England," *Textile History* 25 (1994): 139–66.

_____ "Product Innovation in Early Modern London," *Past and Present* 168 (2000): 124–69.

_____ "Custom or Consumption? Plebian Fashion in Eighteenth-Century England," içinde Berg and Eger, ed., *Luxury in the Eighteenth Century*, s. 103–18.

Subramanian, Shankar, ve Angus Deaton. "The Demand for Food and Calories," *Journal of Political Economy* 104 (1996): 133–62.

Sugihara, Kaoru. "Labour-Intensive Industrialisation in Global History," 13. Uluslararası İktisat Tarihi Kongresinde Sunulmuş, Buenos Aires, 2001.

_____ "The East Asian Path of Economic Development. A Long-Term Perspective," içinde Giovanni Arrighi, Takeshi Hamashita, ve Amark Selden, ed., *The Resurgence of East Asia. 500, 150, and 50 Year Perspectives* (Londra:

Routledge, 2003), s. 78–123.

_____ "The State and the Industrious Revolution in Tokugawa Japan," London School of Economics, Devam eden çalışma No. 02/04 (Şubat 2004).

Sweeney, Kevin M. "Furniture and Domestic Environment in Wethersfield, Connecticut, 1639–1800," *The Connecticut Antiquarian* 36 (1984): 10–39.

Szreter, Simon. "Mortality and Public Health, 1815–1914," içinde Anne Digby and Charles Feinstein, ed., *New Directions in Economic History*, c. 2 (Londra: Macmillan, 1992), s. 136–48.

Tabutin, Dominique. "La Surmortalité feminine en Europe avant 1940," *Population* 33 (1978): 121–48.

Takemura, Eiji. *The Perception of Work in Tokugawa Japan* (New York: University Press of America, 1997).

Temple, R. C., ed. *The Travels of Peter Mundy in Europe and Asia, 1608–1667*, c. IV (1639–47) (Cambridge: Hakluyt Society, 1925).

Tentler, Leslie. *Wage-Earning Women* (Oxford: Oxford University Press, 1982).

Teuteberg, Hans J. "Food Consumption in Germany Since the Beginning of Industrialisation. A Quantitative Longitudinal Approach," içinde Baudet ve Van der Meulen, ed., *Consumer Behavior and Economic Growth in the Modern Economy*, s. 233–77.

Teuteberg, Hans J., ed. *European Food History. A Research Review* (Leicester: Leicester University Press, 1992).

Thirsk, Joan. *Economic Policies and Projects. The Development of a Consumer Society in Early Modern England* (Oxford: Oxford University Press, 1978).

Thomas, Janet. "Women and Capitalism. Oppression or Emancipation?" *Comparative Studies in Society and History* 30 (1988): 534–49.

Thompson, E. P. "Time, Work-discipline, and Industrial Capitalism," *Past and Present* 38 (1967): 56–97.

_____ "The Moral Economy Reviewed," içinde E. P Thompson, *Custom i Common* (New York: New Press, 1993), s. 239–351.

Thornton, Peter. *Seventeenth-Century Interior Decoration in England, France and Holland* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1978).

Tilly, Lousie A. "Women, Women's History, and the Industrial Revolution," *Social Research* 61 (1994): 115–37.

Tilly, Louise A., ve Miriam Cohen. "Does the Family Have a History? A Review of Theory and Practice in Family History," *Social Science History* 6 (1982): 131–79.

Tilly, Louise A., ve Joan A. Scott. *Women, Work, and Family* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1978; gözden geçirilmiş ed., Londra: Routledge, 1987).

Tobey, Ronald. *Technology as Freedom. The New Deal and the Electrical Modernization of the American Home* (Berkeley: University of California Press, 1994).

Tommasi, Mariano, ve Kathryn Ierulli, ed. *The New Economics of Human Behavior* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995).

Topalov, Christian. *Le Logement en France* (Paris: Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1987).

Toutain, Jean-Claude. "La consommation alimentaire en France de 1789 a 1962," *Economie et societé* 5 (1971): 1909–2049.

Townsend, Joseph. *Dissertation on the Poor Laws* (Londra, 1786).

Tranter, Nick. "The Labour Supply, 1780–1860," içinde Roderick Floud ve Donald McCloskey, ed., *The Economic History of Britain Since 1700*, Birinci Baskı (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), s. 204–26.

Trentman, Frank. "Beyond Consumerism. New Historical Perspectives on Consumption," *Journal of Contemporary History* 39 (2004): 373–401.

Tuttle, Carolyn. *Hard at Work in Factories and Mines. The Economics of Child Labor During the British Industrial Revolution* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1999).

Unger, Richard. *A History of Brewing in Holland 900–1900* (Leiden: Brill, 2001)

Uusitalo, Liisa. "Consumption in Postmodernity. Social Structuration and the Construction of Self," içinde Marina Bianchi, ed., *The Active Consumer* (Londra: Routledge, 1998), s. 215–35.

Valenze, Deborah. *The First Industrial Woman* (Oxford: Oxford University Press, 1995).

van Aert, Laaura. "To Thrive or Survive? Retailers in Antwerp (ca. 1648–ca. 1748)" (yayımlanmamış, University of Antwerpen, 2005).

van Ark, Bart, ve Robert H. McGucklin. "Perspectives on the Global Economy.

The Euro's Impact on European Labor Markets," The Conference Board Europe, Report Number 1236–99-RR (1999).

van Bavel, B. J. P. "Arable yields and total arable output in the Netherlands from the late Middle Ages to the end of the Ancien Regime," içinde van Bavel and Thoen, *Land Productivity and Agro-Systems in the North Sea Area* (Turnhout: Brepols, 1999), s. 85–113.

van Bavel, B. J. P., ve E. Thoen, ed. *Land Productivity and Agro-Systems in the North Sea Area* (Turnhout: Brepols, 1999).

Vandenbroeke, Chris. *Agriculture et alimentation dans les Pays-Bas autrichiens* (Gent-Leuven: Centre Belge d' Histoire Rurale, 1975).

_____ "Le proble`me de la dure´e du travail aux Temps Modernes," içinde Leboutte, ed., *Proto-industrialization* (1996), s. 237–42.

van den Eeckhout, Patricia. "Family Income in Ghent Working-Class Families, c. 1900," *Journal of Family History* 18 (1993): 87–110.

Vanderlint, Jacob. *Money Answers All Things* [1734] Jacob H. Hollander, ed., (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1914)

van der Valk, Johan. "Arbeidsdeelname van paren," *Sociaal-economische trends* (2005–3): 27–31.

van der Valk, Johan, ve Annemarie Boelens. "Vrouwen op de arbeidsmarkt," *Sociaal-economische trends* (2004–3): 19–25.

van der Veen, D. J., ve J. L. van Zanden. "Real-Wage Trends and Consumption Patterns in the Netherlands, c. 1870–1940," içinde Peter Scholliers, ed., *Real Wages in 19th and 20th Century Europe. Historical and Comparative Perspectives* (Münih: Berg Publishers, 1989), s. 205–28.

van der Woud, Auke. *Het lege land. De ruimtelijke ordre van Nederland, 1798– 1848* (Amsterdam: Meulenhoff, 1987).

van der Woude, Ad. "The Volume and Value of Paintings in Holland at the Time of the Dutch Republic," içinde de Vries and Freedberg, ed., *Art in History, History in Art*, s. 285–330.

_____ "Alfabetisering als gezinsgeschiedenis," içinde Ad van der Woude, *Leven met geschiedenis. Theorie, praktijk en toepassing van historische kennis*

(Amsterdam: Balans, 2000), s. 225–94.

Vanhaute, Eric. "Breadwinner Models and Historical Models. Transitions in Labour Relations and Labour Markets in Belgium, 19th–20th Centuries," içinde Henrik Jensen, ed., *The Welfare State. Past, Present, Future* (Pisa: Edizioni Plus-Universita` di Pisa, 2002), s. 59–76.

van Koolbergen, H. "De materiele cultuur van Weesp en Weesperkarspel in de zeventiende en achttiende eeuw," *Volkskundig Bulletin* 9 (1983): 3–52.

Vardi, Liana. *The Land and the Loom. Peasants and Profit in Northern France, 1680–1800* (Durham, N.C.: Duke University Press, 1993).

Varian, Hal. *Intermediate Microeconomics. A Modern Approach*, altıncı edisyon (NewYork: W. W.. Norton, 2003).

Veblen, Thorstein. *The Theory of the Leisure Class. An Economic Study of Institutions* ([1899] New York: New American Library, 1953).

Velgema, Wyger, R. E. "Ancient and Modern Virtue Compared. De Beaufort and Van Effen on Republican Citizenship," *Eighteenth-Century Studies* 30 (1997): 437–48.

Verdon, Michael. *Rethinking Households. An Atomistic Perspective on European Living Arrangements* (Londra: Routledge, 1998).

Vickery, Amanda. "Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women's History," *Historical Journal* 36 (1993): 383–414.

Vincent, David. *Bread, Knowledge and Freedom. A Study of Nineteenth-Century Working-Class Autobiography* (Londra: Methuen, 1981).

Vlasblom, Jan Dirk, ve Joop J. Schippers. "Increases in Female Labour Force Participation in Europe. Similarities and Differences," Tjalling C. Koopmans Research Institute Discussion Paper Series nr. 04–12 (Utrecht University, 2004).

Vögele, Jörg. *Urban Mortality Change in England and Germany, 1870–1913* (Liverpool: Liverpool University Press, 1998).

Vogler, Carolyn. "Money in the Household," in Anderson, Bechhofer, and Gershuny, ed., *The Social and Political Economy of the Household*, s. 225–66.

Voskuil, J. J. "De weg naar Luilekkerland," *Bijdragen en mededelingen van de geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983): 460–84.

_____ "De verspreiding van koffie en thee in Nederland," *Volkskundig Bulletin* 14 (1988): 77–83.

Voth, Hans-Joachim. "Seasonality of Baptisms as a Source for Historical TimeBudget Analysis. Tracing the Disappearance of Holy Days in Early Modern England," *Historical Methods* 27 (1994): 127–32.

_____ "Height, Nutrition, and Labor. Recasting the 'Austrian Model'," *Journal of Interdisciplinary History* 25 (1995): 627–36.

_____ "Physical Exertion and Stature in the Habsburg Monarachy, 1730–1800," *Journal of Interdisciplinary History* 27 (1996): 263–75.

_____ "Time and Work in Eighteenth-Century London," *Journal of Economic History* 58 (1998): 29–58.

_____ *Time and Work in England, 1760–1830* (Oxford: Oxford University Press, 2001).

Waite, Linda J. "U.S. Women at Work," *Population Bulletin* 36 (1981): entire. Walcha, Otto. *Meissen Porcelain* (New York: Putnam, 1981).

Wall, Richard. "The Age at Leaving Home," *Journal of Family History* 3 (1978): 181–202.

_____ "Some Implications of the Earnings, Income and Expenditure Patterns of Married Women in Populations in the Past," in John Henderson and Richard Wall, ed., *Poor Women and Children in the European Past* (Londra: Routledge, 1994), s. 312–35.

Wall, Richard, Jean Robin, ve Peter Laslett, ed. *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983).

Walsh, Lorena. "Consumer Behavior, Diet, and the Standard of Living in Late Colonial and Early Antebellum America, 1770–1840," içinde Gallman ve Wallis, ed., *American Economic Growth and Standards of Living Before the Civil War*, s. 217–61.

Warren, Elizabeth, ve Amelia Warren Tyagi. *The Two-Income Trap. Why Middle-Class Mothers and Fathers Are Going Broke* (New York: Basic Books, 2003).

Watkins, Susan Cotts, Jane A. Menken, ve John Bongaarts. "The Demographic Foundations of Family Change," *American Sociological Review* 52 (1993): 47–84.

Weatherill, Lorna. *The Pottery Trade and North Staffordshire, 1660–1760* (Manchester: Manchester University Press, 1971).

_____ "The Growth of the Pottery Industry in England, 1660–1815," *Post-Medieval Archaeology* 17 (1983): 15–46.

_____ "A Possession of One's Own. Women and Consumer Behavior in England, 1660–1749," *Journal of British Studies* 25 (1986): 131–56.

Consumer Behavior and Material Culture in Britain, 1660–1760 (Londra: Routledge, 1988).

_____ "Consumer Behavior, Textiles, and Dress in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries," *Textile History* 22 (1991): 297–310.

_____ "The Meaning of Consumer Behavior in Late Seventeenth and Early Eighteenth-Century England," içinde Brewer ve Porter, ed., *Consumption and the World of Goods*, s. 206–27.

Weber, Max. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* ([1903/04] New York: Harper & Row, 1930).

Weiner, Lynn. *From Working Girl to Working Mother. The Female Labor Force in the U.S.* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1985).

Weir, David. "Parental Consumption Decisions and Child Health During the Early French Fertility Decline, 1790–1914," *Journal of Economic History* 53 (1993): 259–74.

Wells, Roger A. E. *Wretched Faces. Famine in Wartime England, 1793–1801* (New York: St. Martin's Press, 1988).

Welsh, Evelyn. *Shopping in the Renaissance* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 2005).

White, Jonathan. "The 'Slow but Sure Poyson'. The Representation of Gin and Its Drinkers, 1736–1751," *Journal of British Studies* 42 (2003): 35–64.

Wijsenbeek-Olthuis, Thera. *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan wan rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700–1800)* (Hilversum: Verloren, 1987).

_____ "The Social History of the Curtain," içinde Baulant, Schuurman, ve Servais, ed., *Inventaires Après-Deces*, s. 381–7.

_____ "A Matter of Taste. Lifestyle in Holland in the 17th and 18th Centuries,"

içinde Schuurman and Walsh, ed., *Material Culture*, s. 43–54.

Wilk, Richard R. "Decision Making and Resource Flows within the Household. Beyond the Black Box," içinde Richard R. Wilk, ed., *The Household Economy*, s. 23–52.

Wilk, Richard R. ed., *The Household Economy. Reconsidering the Domestic Mode of Production* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1989).

Williams, Rosalind. *Dream Worlds. Mass Consumption in Late Nineteenth-Century France* (Berkeley: University of California Press, 1982).

Wilson, Adrian. "Illegitimacy and Its Implications in Mid-Eighteenth Century London," *Continuity and Change* 4 (1989): 103–64.

Wilson, James Q. *The Marriage Problem. How Our Culture Has Weakened Families* (New York: HarperCollins, 2002).

Winch, Donald. *Riches and Poverty. An Intellectual History of Political Economy in Britain, 1750–1834* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).

Wolf, Eric. *Peasants* (Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1966).

Woods, Robert I., P. A. Watterson, ve J. H. Woodward. "The Causes of Rapid Infant Mortality Decline in England and Wales, 1861–1921," *Population Studies* 42 (1988): 343–66; 43 (1989): 113–32.

Wrigley, E. A. "Urban Growth and Agricultural Change. England and the Continent in the Early Modern Period," *Journal of Interdisciplinary History* 15 (1985): 683–728.

_____ "Men on the Land and Men in the Countryside," içinde L. Bonfield, vd., ed., *The World We Have Gained* (Oxford: Basil Blackwell, 1986), s. 295–336.

_____ *Continuity, Chance and Change. The Character of the Industrial Revolution in England* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).

Wrigley, E. A., ve R. S. Schofield. *The Population History of England, 1541– 1871. A Reconstruction* (Londra: Edward Arnold, 1981).

Yang, Xiaokai, ve Jeff Borland, "A Microeconomic Mechanism for Economic Growth," *Journal of Political Economy* 99 (1991): 460–82.

Young, Allyn. "Increasing Returns and Economic Progress," *The Economic Journal* 38 (1928): 527–42.

Young, Michael. "Distribution of Income within the Family," *British Journal of*

Sociology 3 (1952): 305–21.

Zahedieh, Nuala. "London and the Colonial Consumer in the Late Seventeenth Century," *Economic History Review* 47 (1994): 239–61.

Zelizer, Viviana. *The Social Meaning of Money* (New York: Basic Books, 1994).

Zweig, F. *The Worker in an Affluent Society* (Londra: Heinemann Educational Books, 1961).

Zwingli, Huldreich. "Von Erkeisen und Freiheit der Speisen. 16 April 1522," içinde Emil Egli ve Georg Finsler, ed., *Huldrich Zwinglis samtliche Werke*, c.1: *Corups reformatorum* (Berlin, 1904), s. 74–136.

DİZİN

ABD İş Komisyonu 328
açık ocak 294
ahlaki ekonomi 181
aile ekonomisi 36, 46, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 314
aile yapıları 39, 40, 43
alkol tüketimi 253, 345, 346
Alter, George 167, 324, 325, 401
Amerikan Devrimi, tüketicilerin rolü 245, 260, 381
amour-propre 101, 102, 104, 107, 108, 109, 114, 115, 117
Amsterdam 9, 21, 22, 24, 87, 95, 97, 102, 143, 164, 191, 195, 198, 203, 204, 232, 233, 242, 245, 247, 250, 262, 263, 264, 296, 316, 318, 331, 363, 375, 401, 412, 413, 414, 416, 427, 429, 431, 438, 439, 440, 445, 451
Anderson, Michael 36, 46, 161, 335, 336, 387, 401, 418, 452
Antwerp 168, 192, 199, 204, 214, 219, 221, 231, 257, 258, 404, 405, 412, 450
Arkwright, Richard 210
Augustus, Saksonya Elektörü 201, 224, 302, 405, 440
Avrupa 4, 12, 13, 17, 22, 23, 24, 28, 29, 30, 33, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 63, 64, 71, 76, 77, 84, 85, 88, 91, 97, 99, 103, 119, 120, 122, 126, 128, 129, 132, 133, 134, 135, 137, 140, 149, 150, 151, 153, 155, 156, 157, 159, 162, 163, 166, 173, 176, 181, 186, 187, 190, 191, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 207, 208, 210, 223, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 250, 252, 253, 254, 256, 257, 258, 259, 264, 268, 271, 279, 293, 307, 315, 317, 319, 328, 329, 330, 333, 337, 338, 345, 348, 352, 353, 359, 360, 361, 363, 375, 390, 393
Avusturya 45, 63, 142, 203, 242, 243, 268
aydınlatma 196, 197, 198, 199
ayrı alanlar 311, 313, 314, 318
aziz günleri 140, 141
Aziz Pazartesi 147

bakteriyoloji 292
bal 236
Barbon, Nicholas 103, 110, 111, 211, 402
Batı Avrupa Evlilik Örüntüsü (AEÖ) 30
Baulant, Micheline 140, 141, 193, 225, 233, 402, 430, 454
Bayat Ekmek Yasası 254
Bayle, Pierre 101, 103, 105, 108
bazal metabolizma 182
Becker, Gary 31, 55, 56, 57, 61, 62, 65, 69, 82, 103, 174, 226, 290, 300, 301, 302, 321, 356, 378, 379, 392, 402, 403
Becker, Gary, tilmizleri 31, 55, 56, 57, 61, 62, 65, 69, 82, 103, 174, 226, 290, 300, 301, 302, 321, 356, 378, 379, 392, 402, 403
beğeni 52, 67, 81, 83, 85,

89, 103, 221, 224, 226, 227, 358
Belçika, bütçe çalışmaları 20, 167, 191, 317, 318, 324, 325, 328, 332, 359
Berg, Maxine 18, 24, 25, 72, 73, 83, 100, 104, 177, 202, 222, 224, 256, 257, 293, 308, 403, 406, 408, 410, 411, 412, 413, 417, 419, 424, 426, 431, 448, 451
Berkeley, Piskopos George 4, 20, 72, 73, 85, 89, 113, 114, 258, 268, 311, 344, 376, 384, 385, 403, 408, 410, 412, 414, 423, 424, 426, 432, 439, 450, 455
beslenme 173, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 234, 270, 284, 285, 290, 292, 343, 383
beslenme bilimi 292
beslenme kalitesi 184
Bianchi, Maria 27, 47, 48, 51, 52, 66, 404, 419, 440, 450
bira 64, 168, 184, 230, 248, 249, 252, 339, 346
birincil yoksulluk 302
Birleşik Devletler 61, 77, 296, 315, 317, 318, 328, 329, 330, 333, 345, 346, 347, 353, 356, 359, 360, 361, 364, 365, 371, 376, 379
Blondé, Bruno 20, 199, 204, 214, 221, 231, 232, 258, 404, 405, 412
Blumer, Herbert 91, 92, 405
Booth, Charles 302, 405
Bosanquet, Helen 302, 333, 334, 336, 338, 341, 349, 405
Boserup, Ester 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 405, 412
boş zaman 56, 60, 75, 78, 79, 125, 127, 140, 145, 146, 147, 175, 181, 261, 361, 362, 385, 386
Bourdieu, Pierre 49, 226, 264, 357, 405
Bourke, Joanna 298, 299, 405
Bowden, Sue 384, 385, 405
boy uzunluğu 342, 343
Braudel, Ferdinand 253, 406
Breen, T. H. 72, 152, 246, 248, 258, 259, 260, 261, 381, 406
Britanya 30, 83, 136, 223, 228, 237, 267, 287, 295, 318, 341, 382, 384, 385
Britanya, alkol tüketiminin azalması 30, 83, 136, 223, 228, 237, 267, 287, 295, 318, 341, 382, 384, 385
bütçe çalışmaları 266, 322, 325
bütçe çalışmaları, gelişmekte olan ülkeler 266, 322, 325
bütçe çalışmaları, İngiliz tarım işçileri 266, 322, 325

Cambridge Nüfus ve Toplumsal Yapı Tarihi Grubu 30
Campbell, Colin 27, 50, 51, 72, 133, 172, 226, 357, 407
Carr, Lois Green 191, 230, 231, 407
Carson, Gary 228, 229, 230, 407

Cartwright, Edmund 210
cep küresi 21, 22
cep saati 21, 23
Chartres 191, 192, 214, 417
Chayanov, A. V. 156, 314, 407
cin 168, 249, 250, 251, 261
Clark, Anna 27, 32, 137, 144, 145, 148, 149, 156, 172, 179, 183, 184, 252, 268, 270, 286, 290, 293, 303, 311, 404, 408, 436
Clark, Gregory 27, 32, 137, 144, 145, 148, 149, 156, 172, 179, 183, 184, 252, 268, 270, 286, 290, 293, 303, 311, 404, 408, 436
Cole, W. A. 30, 208, 411, 418
Corfe Castle, Dorset köyü 322
Crafts, Nicholas 30, 138, 139, 183, 271, 409, 410
Crompton, Samuel 210
cumhuriyetçi düşünce 80
Cunningham, Hugh 282, 334, 335, 379, 380, 410

çay 62, 63, 64, 158, 193, 230, 231, 233, 235, 236, 237, 238, 240, 242, 243, 245, 246, 247, 249, 250, 265, 288, 289
Çay Yasası 260
çekirdek aile yapıları 39
çikolata 232, 233, 247
Çin, çay ve şeker tüketimi 62, 97, 129, 150, 200, 201, 202, 236, 237
çocuk bakımı 286, 300, 353, 354, 379, 387
çocuk emeği 282, 330, 352, 354, 379
çocuk feshi 333
çocuklar 39, 166, 171, 229, 281, 300, 312, 322, 328, 330, 332, 333, 335, 336, 341, 346, 358, 394
Çocuk Ödeneği 353, 382

Damga Vergisi Yasası 260
damıtılmış içkiler 250, 346
Davies, Rahip David 18, 169, 322, 323, 447
Deane, Phyllis 30, 138, 208, 411, 434
Defoe, Daniel 112, 168, 169, 265, 412, 414
de gustibus non est disputandum 48, 69
de la Court 102, 103, 106, 107, 412
Delft, beğeni grupları 67, 96, 97, 192, 201, 202, 203, 204, 227, 233, 234, 454
Delft seramiği 204
demografik geçiş 354
Diderot, Dennis 64, 65, 414
disiplin, fabrika sistemi 114, 130
Douglas, Marry 65, 414, 432
doux commerce 104
Drogenham, Gerrit 21, 22
Dyer, Christopher 140, 414

Earle, Peter 159, 160, 191, 193, 414
Eden, Sir Frederick Morton 80, 165, 169, 266, 268, 322, 323, 414, 445, 447
ekmek 17, 45, 137, 253, 254, 262, 279, 281, 282, 286, 288, 289, 297, 298,

301, 304, 305, 306, 309, 310, 311, 313, 319, 320, 321, 322, 325, 326, 327, 328, 330, 336, 338, 339, 340, 341, 343, 344, 348, 349, 351, 352, 353, 354, 364, 370, 373, 378, 385, 386, 390
ekmek getiren-yuva yapan hane halkı 17, 281, 282, 305, 309, 352, 385, 386
ekonomik büyüme 27, 31, 53, 118, 150, 271, 355
elektrik 199, 384
Elias, Norbert 85, 415
emeklilik 352, 360, 366, 367
emek üretkenliği 145, 149
emek yoğunlaşması 149
emek zamanı, yeniden tahsisi 298
Engels, Friedrich 268, 279
Engel Yasası 144
erkek tarafından terk edilme 269
Erken Modernite Uzmanlarının Başkaldırısı 29
Eski Lüks 81, 82, 84, 94, 96, 99, 100, 101, 110, 111, 116
eşik modeli 325
Evans, Richard J. 35, 220, 402, 415, 438
ev çekip çevirme 303
ev çekip çevirme, işçi sınıfının yetersizliği 303
evli kadınlar 282, 317, 326
evlilik, içi uzmanlaşma 41, 42, 88, 133, 269, 300, 353, 365, 367, 376, 389, 390, 392
evlilik, primi 41, 42, 88, 133, 269, 300, 353, 365, 367, 376, 389, 390, 392

Fairchild, Cissie 213, 220, 221, 227, 415
feminizm 38
fırsat maliyetleri 301
Fogel, Robert 181, 182, 183, 184, 185, 186, 285, 346, 411, 416
Frankfurt Okulu 73, 77, 79
Fridlizius, Gunnar 344, 345, 417

Galbraith, John Kenneth 77, 78, 396, 417
Garnot, Benoît 191, 213, 214, 234, 417
gazyağı 199
gelir dağılımı, eşitsizliği 60
gelir eşitsizliği 374
gelir havuzu 33, 339, 353, 380
gelir havuzu 33, 339, 353, 380
geriye doğru bükülen emek arzı eğrisi 179
Ghent 214, 219, 258, 326, 412, 451
gıda 180, 183, 184, 185, 186, 230, 247, 266, 268, 270, 285, 286, 382
gıda üretimi 270
giyim kuşam, talep 200
Glasgow 191, 196, 259, 339, 436
gleichzeitige Ungleichzeitigkeit 157
Glennie, Paul 23, 24, 230, 418
Goldin, Claudia 156, 318, 328, 330, 354, 363, 367, 389, 392, 418
Gouda 97, 239

gölge fiyatlar 58
Grantham, George 148, 149, 151, 419
Gray, Jeffrey 208, 389, 390, 419
güçlü havuz sistemi 338
Güney Hollanda, perakende dükkanları 96, 243, 251, 257

habitus 226
Hajnal, John 30, 41, 42, 45, 420
hane ekonomisi 17, 33, 271, 279, 281, 282, 353
hane emeği 57, 64, 255, 283, 383
hane geliri 324, 330
hane üretimi, uzmanlaşmanın rolü 215, 377, 378, 387
Hargreaves, James 210
Harley, C. Knick 30, 138, 139, 410
Hartmann, Heidi 310, 311, 319, 321, 357, 421
havale 305, 338
Hayami, Akira 18, 32, 128, 421
haz, talebi 48, 49, 51, 53, 66, 113, 115, 258
Higgs, Henry 302, 421
hijyen, halkın yaklaşımı 287, 294
Hill, Bridget 156, 260, 289, 306, 307, 421, 431, 454
Hirschman, Albert 69, 104, 422
hizmetçiler, konforun vazgeçilmezi olarak 91, 262, 263
Hoffman, Philip 148, 151, 229, 230, 407
Hollanda 4, 19, 22, 64, 84, 89, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 105, 106, 141, 143, 147, 148, 149, 153, 164, 191, 192, 194, 195, 196, 200, 201, 203, 205, 208, 209, 223, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 255, 257, 262, 296, 317, 318, 345, 346, 359, 360, 368, 370, 373, 374, 375, 376, 380, 381, 385
Horrell, Sara 163, 169, 170, 171, 270, 308, 323, 422, 423
Hubor, Victor 289
Hufton, Olwen 289, 423
Hume, David 82, 109, 110, 112, 113, 115, 116, 423
Hume, David, Mandeville'e yanıtı 82, 109, 110, 112, 113, 115, 116, 423
Hume, David, yüksek ücret savunucusu olarak 82, 109, 110, 112, 113, 115, 116, 423
Humphries, Jane 18, 163, 169, 170, 171, 304, 308, 323, 422, 423
Hundert, Edward 85, 100, 102, 106, 107, 109, 424, 432
Hunt, Margaret 83, 84, 89, 205, 307, 308, 424, 437
Huygens, Christiaan 21

Isherwood, Baron 65, 414

İber Yarımadası, kolonyal ürünler piyasası olarak 245
ikinci çalışkanlık devrimi 361
ikinci el giysi 166, 214, 219
ikincil yoksulluk 302

İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası 237, 242
İngiltere 17, 21, 23, 64, 77, 80, 84, 89, 90, 91, 100, 104, 105, 130, 136, 137, 138, 139, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 153, 154, 161, 162, 165, 166, 167, 172, 174, 175, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 191, 194, 195, 203, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 215, 217, 223, 224, 229, 237, 239, 241, 242, 243, 246, 248, 253, 257, 258, 259, 262, 264, 266, 279, 298, 307, 317, 335, 343, 344, 345, 346, 372, 375, 379, 381, 382, 384
İrlanda 113, 114, 207, 208, 331, 343, 344
iş günü sayısı 125, 139, 141, 142
iş haftası 359, 361
iş yoğunluğu 172, 182

Janssens, Angélique 39, 169, 280, 281, 282, 324, 423, 424
jenever (Hollanda cini) 250, 251
Jingdezhen 201, 425
Juster, F. Thomas 146, 377, 426, 441

kadınlar 40, 42, 51, 80, 86, 90, 154, 156, 164, 165, 167, 168, 171, 212, 213, 216, 282, 289, 307, 312, 317, 326, 348, 357, 358, 359, 364, 367, 369, 373, 376, 379, 388, 392
kahvaltı 64, 247
kahve 64, 158, 193, 231, 233, 235, 238, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 247, 250, 288
kahvehaneler 237
Kalvinistler 93, 98
Kamermans, Johan 191, 192, 257, 426
kamu malları, talebi 287, 288, 396
Kanton, çay ticareti 237
kapalı ocak 295
kapitalizm 38, 63, 77, 85, 155, 156, 157, 159, 177, 181, 265, 306, 313, 314, 357
karışık tarım sistemleri 133
karmaşık aile yapıları 40
Kent 21
keten 153, 164, 198, 200, 206, 207, 208, 210, 326
Keynes, John Maynard 55, 77, 78, 426
kırılabilirlik 199, 221, 227
kırılabilirlik, moda ile ilişkisi 199, 221, 227
King, Gregory 165, 205, 215, 216, 230, 253, 257, 426, 447
King, Peter 23, 191, 229,
Knotter, Ad 160, 162, 427
kolonyal ürünler 244
konfor 48, 49, 50, 53, 66, 99, 192, 195, 196, 197, 234, 267, 279, 284, 294, 302, 395
konut, niteliği 290, 293, 294, 353
konyak 45, 249, 250, 251
kömürle yakılan gaz lambaları 198
kötümserler 136
köylü ekonomisi, 314
köylüler 45, 192, 212, 344
köylü toplumu 157
kredi 262, 264, 265
krem seramiği 202
Krimpenerwaard 191, 192, 257, 426
Krugman, Paul 175, 427

Lancaster, Kelvin 31, 54, 55, 62, 65, 428, 441
Landes, David 23, 211, 416, 428
Lane, Robert 73, 381, 422, 428
Lees, Lynn Hollen 347, 429
Lemire, Beverly 24, 165, 166, 168, 206, 207, 213, 215, 429, 431
Le Play, Frederic 161, 268, 279, 281, 355, 429
Levine, David 157, 158, 333, 387, 401, 430
Loane, Margery 293, 294, 430
loncalar 256, 313
lüks 23, 65, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 92, 93, 97, 99, 100, 104, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 114, 118, 201, 217, 220, 223, 224, 227, 230, 256, 289, 357

mahremiyet 195, 284
Main, Gloria 155, 191, 194, 432
Main, Jackson 155, 191, 194, 432
Malthus, Thomas Robert 83, 121, 122
Mandeville, Bernard 85, 86, 100, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 114, 115, 116, 117, 251, 412, 424, 432
mantua 164
Marcuse, Herbert 74, 77, 433
Maria Theresa 142
Marshall, Alfred 29, 126, 433, 442
Marx, Karl 157, 178, 265, 433, 447
McCants, Anne 24, 232, 264, 265, 431
McCloskey, D. N. 174, 175, 178, 450
McCusker, John 252, 260, 261, 431
McKendrick, Neil 72, 90, 91, 218, 432
McKeown, Thomas 182, 285, 432
Medick, Hans 36, 155, 157, 158, 159, 268, 314, 318, 421, 427, 433
Meissen 96, 201, 453
Mendels, Franklin 129, 153, 155, 157, 333, 429, 433
mezhepleştirme 98
Ming Hanedanı 200
Mintz, Sidney 62, 63, 434
mobilya 95, 193, 213, 220, 223, 228, 324, 385
moda 27, 43, 51, 64, 83, 91, 109, 164, 168, 200, 204, 205, 213, 215, 221, 224, 225, 226, 228, 256, 279
Mokyr, Joel 28, 30, 92, 138, 172, 211, 270, 290, 291, 292, 383, 434, 435
Montesquieu, Baron de 86, 87, 104, 108, 110, 111, 435
Mui, Ho-Cheung ve Lorna H. 256, 257, 435
Mundy, Peter 95, 449
Mun, Thomas 80, 81, 436
mutfak gereçleri 288

neoklasik hane halkı havuz modeli 320
New England 98, 155, 191, 194, 259, 333, 432, 438, 440
Nicholas, Stephen 7, 103, 211, 271, 285, 293, 343, 402, 406, 425, 436

Nicole, Pierre 101
North, Sir Dudley 92, 111, 112, 149, 164, 202, 211, 260, 261, 282, 410, 412, 431, 436, 437, 448, 451, 453, 454
nüfus yoğunluğu 126, 256

O'Brien, Patrick 248, 411, 437
odaklayıcı 190, 211
Odysseus 178
Offer, Avner 18, 61, 116, 300, 382, 384, 385, 405, 437
Ogilvie, Sheilagh 19, 45, 153, 163, 300, 314, 362, 437
oturma odası 293
Overton, Mark 22, 133, 148, 172, 191, 193, 204, 220, 225, 407, 438
Oxley, Deborah 343, 436

ödenek 340, 341
öğrenciler, işgücü katılımı 373
ölüm oranları, cinsiyet farkları 344
öz-sevgi 101, 102, 104, 108

pamuk eğirme, mekanizasyonu 209, 218
pamuk 200, 206, 208, 209, 210, 218, 235, 326
pamuklu kumaş 209, 210, 240
Pardailhé-Galabrun, Annik 191, 196, 203
Pareto, Vilfredo 47, 69, 438
Paris 23, 24, 25, 47, 104, 109, 111, 140, 141, 142, 164, 191, 192, 197, 198, 203, 205, 206, 209, 210, 212, 224, 237, 241, 242, 243, 244, 249, 252, 254, 293, 355, 360, 363, 402, 406, 412, 415, 417, 426, 429, 430, 432, 433, 435, 438, 441, 442, 447, 450
Pascal, Blaise 101
pazarlık modeli 321
perakendecilik sistemi 264
perakende dükkanları 214, 255, 259
perakende şebekeleri 166
Perkins, Harold 89, 90, 438
Persson, Gunnar 137, 140, 179, 180, 438, 447
Pfister, Ulrich 160, 439
Philadelphia, çocuk emeği 179, 328, 330, 410
piyasa devrimi 152
piyasa emeği, saatleri 354, 362, 373, 393
piyasalar, 120, 132
Platon 79, 80
politesse 88, 89, 91, 108
Pollexfen, John 206, 439
porselen 96, 199, 200, 203, 204, 222, 239
Postlethwayt, Malachy 223, 224, 440
Prescott, Edward 362, 440
proleterleşme 157
proto-sanayi 153, 154, 155, 158, 159, 207

Quetelet, Adolphe-Lambert 167

radyo 385
reel ücretler 135, 136, 283
Ricardo, David 122
Richards, Eric 279, 307, 441
Riehl, Wilhelm Heinrich 279

Ringen, Stein 353, 378, 379, 394, 441
Robertson, John 18, 105, 107, 108, 110, 441
Roche, Daniel 24, 72, 192, 197, 198, 206, 212, 213, 216, 217, 441
rom 246, 250, 251, 252, 345
Rorabaugh, William 246, 252, 345, 346, 441
Rose, Sonya 311, 374, 405, 441, 442
Rousseau, Jean-Jacques 100, 104, 107, 108, 109, 424, 426
Rowntree, Seebowm 302, 347, 442

saatler 23, 24, 143, 145, 146, 193, 233, 269, 359, 377
sabun, tüketimi 154, 198, 295
sağlık 287, 290, 293, 296, 298, 346, 349, 353, 383, 389, 395
sağlık hizmetleri 290
Saito, Osamu 32, 129, 130, 442
Samuelson, Paul 47, 60, 61, 321, 443
Sanayi Devrimi 4, 12, 15, 16, 28, 29, 30, 31, 90, 92, 120, 122, 126, 128, 132, 136, 138, 150, 158, 162, 170, 171, 174, 178, 187, 189, 190, 210, 211, 220, 267, 270, 271, 279, 295, 308, 310
sanayileşme 129, 131, 132, 171, 174, 270, 271, 285
Sandgruber, Roman 45, 63, 142, 203, 243, 269, 443
satın alınamazlık 283
saygınlık 50, 207, 267, 284, 294, 297, 313, 396
Schama, Simon 93, 94, 443
Schor, Juliet 78, 371, 391, 444
Schumpeter, Joseph 38, 56, 428, 444
Schuurman, Anton 67, 192, 196, 213, 219, 225, 227, 233, 402, 414, 415, 430, 436, 444, 454
Scitovsky, Tibor 48, 49, 52, 444
Scott, Joan 34, 156, 159, 201, 314, 328, 425, 450
Seccombe, Wally 289, 304, 305, 309, 310, 336, 339, 342, 444
Segalen, Martine 161, 445
Sen, Amartya 52, 321, 445
sendikalar 35
seramik 153, 200, 201, 202, 203, 221, 223, 286
Shammas, Carole 72, 180, 207, 220, 246, 248, 255, 260, 266, 270, 285, 445
Sharpe, Pamela 23, 159, 160, 426, 446
Shaw, Sir Charles 289, 403
sıkıntı 53
sigara 312
Simmel, Georg, moda kuramı 83, 446
Smith, Adam 19, 22, 28, 51, 54, 64, 76, 104, 114, 115, 117, 118, 119, 242, 243, 247, 257, 269, 312, 339, 403, 412, 428, 446
Smith, Woodruff 50, 63, 82
Snell, Keith 307, 334, 446
Sombart, Werner 85, 447
Song Hanedanı 236
sosyal derecelenme 375

sosyal konfor 49, 50, 53
sosyalleşme 41, 89, 158, 260, 267, 268, 300, 380
sosyal sermaye 290
sosyal tabakalaşma 88, 161
sosyoloji, ailenin zayıflığı açıklamaları 35
Stafford, Frank P. 146, 377, 426, 441
Staffordshire 202, 286, 422, 453
Steckel, Richard 270, 271, 346, 447
Steuart, Sir James 111, 113, 234, 265, 448
Styles, John 24, 164, 177, 196, 208, 209, 217, 218, 219, 220, 233, 265, 414, 448
Sugihara, Kaoru 128, 129, 131, 132, 448
su tedariki 295
sürdürülebilirlik 396
Szreter, Simon 287, 449

şarap 51, 98, 248, 249, 250, 252
şehirleşme 39, 145, 149, 150, 247, 317
şeker 45, 62, 63, 184, 235, 236, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 248, 250, 266

tablolar, talep 200, 233
taklit 67, 83, 84, 87, 89, 90, 91, 92, 189, 201, 202, 222, 226, 297
tarım 120, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 133, 146, 147, 157, 169, 173, 307, 317, 322
tarımsal teknikler 123
T. B. Smith, Çartist 339
tehdit noktaları 320
Tekvin 125
televizyon 385, 386
tereke kayıtları 230
Thirsk, Joan 153, 154, 155, 215, 449
Thomas, Janet 80, 81, 121, 146, 169, 182, 230, 307, 355, 377, 426, 432, 436, 447, 449
Thompson, E. P. 24, 136, 176, 177, 179, 279, 280, 335, 346, 411, 437, 449
Tilly, Louise 34, 156, 159, 309, 310, 312, 314, 328, 449, 450
tropikal ürünler 240
tüketici arzusu 104
tüketici davranışı 1, 2, 3, 27, 45, 54, 91, 100, 120, 172, 184, 214, 222, 248, 267, 271
tüketici devrimi 136, 189
tüketici talebi 25, 87, 90, 109, 118, 189, 190, 200, 225, 341, 354, 391
tüketici tercihleri, istikrar 67
tüketimcilik 26, 63, 71, 228
tüketim demetleri 66
tüketim devrimi 71
tüketim malları 12, 65, 90, 113, 166, 192, 224, 235, 236, 248
tüketim sermayesi 59, 82, 110, 290
tüketim teknolojileri 58, 119, 288, 298, 315, 349
tüketim vergileri 248
tüketim zamanı 56, 75, 361
tütün 97, 152, 230, 233, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 248, 259, 339

unterbauerliche Schichten 157
uzmanlaşma 79, 118, 119,

131, 132, 148, 153, 271, 300, 307, 317, 352, 390, 393, 395

ücretli emek 56, 118, 134, 139, 307, 365, 374
üretkenlik artışı 148, 149

Valenze, Deborah 309, 450
Van Ceulen, Abraham 22
Van Effen, Justus 88, 89, 452
Vardi, Liana 160, 452
Varlez, Louis 326
Veblen, Thorstein 49, 452
Vickery, Amanda 162, 308, 452
Vincent, David 341, 452
viski 249, 251, 252, 345
Viyana 45, 96, 142, 240, 242, 243, 443
Vorarlberg 45, 268
Voth, Hans-Joachim 23, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 173, 175, 183, 185, 197, 198, 270, 423, 453

Walsh, Lorena 191, 196, 213, 230, 231, 407, 415, 436, 444, 453, 454
Watson, John Fanning 228
Weatherill, Lorna 23, 192, 193, 202, 204, 205, 228, 453
Weber, Max 40, 50, 77, 86, 157, 454
Wedgwood, Josiah 202
Weesp, tereke kayıtları 22, 99, 203, 204, 452
Weir, David 270, 342, 343, 454
Whittle, Jane 22, 191, 193, 204, 438
Wijsenbeek, Thera 67, 192, 227, 233, 234, 454
Wrigley, E. A. 19, 41, 126, 133, 150, 167, 285, 455

yaşam döngüsü 116, 130, 156, 169, 170, 314, 327, 328, 332, 369
yaşam standartları tartışması 137
yaşam tarzı 66, 99, 227
Yemen 237, 238
yeniden tahsis 60, 118, 187, 298, 315, 378
Yeni Hane Halkı İktisadı 31
yenilik 49, 50, 83, 148, 157, 210, 213, 224
Yeni Lüks 81, 82, 84, 96, 99, 100, 110, 111, 114
yerel cazibe havuzu 67
Young, Allyn 119, 340, 455

zaman kullanımı çalışmaları 146, 377
zamanlararasılık, Hume'un görüşü 115
zaman tahsisi 60, 146, 288
zaman tahsisi modeli 60
Z-metaları 55, 57, 58, 59, 60, 62, 146, 283, 300, 362

17. yüzyılın başlarından itibaren tüketicilerin yeni talepleri, kuzeybatı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın maddi kültürlerini kökünden değiştirecek yeni bir çalışkan davranışla birleşti. Bu *çalışkanlık devrimi*, Sanayi Devrimi ile ilişkilendirilen ekonomik ivmenin içinde şekillendiği bağlamdır. Hollandalı tarihçi De Vries'in erken modern dönem iktisat tarih yazımında dönüm noktası olan bu eseri, tüketim mallarının yeni önemine ilişkin entelektüel anlayışı ve bütün gelir düzeylerinden hane halklarının tüketici davranışlarını araştırıyor. Tüketici davranışını hane halkı ekonomisi bağlamına yerleştirerek, tüketim taleplerinin farklılaşması ve bunların çeşitlenmesi ekonomik kalkınmanın seyrini nasıl şekillendirmişti? Hane halklarının çalışmak ve tüketmek üzerine yoğunlaşmaları nasıl bir iktisadi düzen yaratmıştı? Orijinal kaynakları ve iktisat tarihi modellerini birleştiren bu kitap, mevcut tüketici teorisinin güçlü ve zayıf yönlerini ortaya koymakta ve ekonomik soyutlamalara tarihsel gerçekçilik katan revizyonlar önermekte.

THG
0167548
VSF

vbky
kitap özetlerine
erişmek için
karekodu okutunuz.

9 786256 647299

vb.
VAKIFBANK KÜLTÜR YAYINLARI
0312